

MAGYARORSZÁG
A
TÖRÖK HÓDÍTÁS
KORÁBAN.

IRTA

SALAMON FERENCZ.

PEST.

KIADJA HECKENÁST GUSZTÁV.

—
MDCCCLXIV.

MAGYARORSZÁG

A TÖRÖK HÓDÍTÁS

KORÁBAN.

Szerző a fordítás jogát fenntartja magának.

TARTALOM.

ELŐSZÓ	VII
------------------	-----

I. AZ OZMÁNOK ELSŐ HÓDÍTÁSAI.

A törökök megtelepedése Kis-Ázsiában 3—6. Átjövételök Európába. A görög birodalom szellemi és anyagi hanyatlása 6—10. Gyors terjeszkedés a Balkánig 10—11.

II. ELSŐ ÉRINTKEZÉSEK A MAGYARRAL.

A görög egyházbeli népek viszonya a törökkel 12—13. Miért nem működött Nagy Lajos támadólag a török ellen? 13—15. A szerbek a török ellen 15—16. Nagy Lajos elfoglaltatása és halála 16. Bolgárországot meghódítja a török, s a]Kossova melletti harc 1389-ben. 16—17. Magyarország viszáljai Lajos halála után 17—18. 1391-ben Oláhország meghódítása, első török csapatok magyar területen s a nikápolyi ütközet előzményei 18—19. A nikápolyi ütközet 1396-ban 20—21.

III. A NIKÁPOLYI ÜTKÖZET UTÁN.

A török birodalom zavara s Zsigmond király eljárása, jelleme és honvédelmi intézkedései 22—25. Viszonyai Velenczével 25—27. Vissza-és előretétekintés a török terjeszkedésben 27—28.

IV. HUNYÁDY JÁNOS.

Hunyady védelmi hadjáratai. Belgrád, Vég-Szendrő, Szeben, Vaskapu 29—31. Európai viszonyok 31—34. Támadó hadjárat a Balkánig és a várnai ütközet, Rigómező 1443, 1444 és 1448..... 34—39. II. Mohammed és Nándor-Fehérvár ostroma 39—42.

V. MÁTYÁS KIRÁLY.

Déli tartományok. Vlád oláh fejedelem fogsága 43—44. Boznia; európai hadi készületek meghiúsulása 45. Mátyás csak védelemre szorítkozik 46. Csatazások a széleken 1470—1483; és az 1483-iki török béke 46—50.

VI. A HUNYADIAK ÉS UTÓDAIK.

Európa tétlensége 51—53. Párhuzam Hunyady János és Mátyás közt 53—55. Honvédelem főbb vonásaiban, belviszályok 55—59. Mátyás király ujitása 59—61. A fekete sereg politikai fontossága 61—64. Mátyás halála után a bomlás, anarchia 1490-től 1526-ig 64—67. Az 1521-iki szerencsétlenség 68—70.

VII. MAGYARORSZÁG MEGOSZLÁSA.

Az európai korszellem a XVI-ik évszáz elején 71—74. János és Ferdinánd; a magyar pártoskodás rendszeressége 74—78. A Tiszán túli rész különválta 78—81. A Tiszán inneni rész helyzete. Buda elfoglalásának körülményei 1541. és a török foglalás rövid rajza a XVI-ik század végeig 81—86.

VIII. TÖRÖK BÉKEÜGY.

Mohammedán törvények a háborúról és békéről 87—89. — Az európai államok miként vásárolnak békét 89. — A magyar állam adója 90. A konstanczinápolyi követ-tartás divatja 90—92. — A követségek némi jellemzése 92—95. A török békekötések alatti folytonos harc Magyarországon 1580-tól 1588-ig. 95—101. A török államszervezet rabláson épült 101—104.

IX. TÖRÖK HADÜGY S MAGYAR HONVÉDELEM A XVI-IK SZÁZADBAN.

Török zsoldosok 105—110. Török hűbéres katonák 110—115. Önkéntesek, rabló csapatok 115—116. A török hadi szervezet támadó és hódító természetű 116—120. Magyar honvédelem. A banderialis rendszer a mohácsi vész előtt 120—123. 1521-iki határozat a főpapi banderiumokról. 123—124. A banderiumok külső átalakulása 1541 után: a tisztí banderiumok elenyészte. 124—125. A papi banderiumok átalakulása, a papi javak világi kezekbe adása 126—127. A királyi, püspöki és magánváarak; Pécs, Szigetvár, Kánizsa, Eger 127—130. A honvédelmi erő helyhez-kötöttsége: élelmezés, vármunka 130—134. A várőrök és zsoldjuk 134—137. Az ország lakosai magok segítnek magokon; a nemesség 137—139. Megyei

had s megyei önálló intézkedések. 139—142. Eger védelmezőinek létszáma. 122—144. Particularismus a védelemben, önkormányzat, megyeiség 144—147. A militia előnye a védelemben 147—151. Hátrányai 151—153. Hősisége a XVI.-ik évszáz végén 153—155. Egy belső politikai fordulat ugyanakkor s előrepillantás a XVII.-ik évszáz eseményeire 155—158.

X. A TÖRÖK VÁROSAINKBAN.

A városok Magyarországon s Buda 1526 ig 159—164. Buda leírásai a török korból; Schweig és Leslie utazása, Mátyás könyvtára 164—166. Gerlach 166. Buda leírása Bocatiustól 167—169. A török hanyagságának okai 170—173. A templomépítés 174—175.

XI. TÖRÖK ADÓZTATÁS.

A török hódítási jog; a mozzlim adója 177—180. A nem-mozzlim adói a mohammedán törvény szerint 180—181. A birtokjog 181—183. A keresztyének tizede és pótléka 183—187. A telekadó vagy *iszpendzse*, és ennek pótléka a takarmányadó s a személyes adók 187—190. Császár adója, kivetések, vámok 191. Az egy összegben való kivetés hátránya 194—196.; különösen Magyarországon 196—198. Vaj, méz s a t. adó 198—199. Adóemelés 199—201. A visszaélés főoka az ellenőrzés hiánya. 201—205. A büntető eljárás fogyatkozásai 205—206. A pasák, bégek zsarlása, fényűzése 207—210. A robot 211—219. A faluk pusztulása 219—222. Az alföldi városok közgazdasági állapota és növekedése 222—230. Az alföld képe 230—233.

XII. MOZZLIM ÉS KERESZTYÉN, SZANDZSÁK ÉS MEGYE.

A török szokások merevsége 234—237. A hadsereg nem volt eszköze a propagandának, a török viselet tilalmas 237—241. Az összeházasodás 241—244. A török türelmetlensége más vallásbeliek iránt 244—247. Török beligazgatás, a birói rend minősége s közzvádlo nemléte 247—256. Pénzbírságok 256—261. A magyar helységek igazságszolgáltatásbeli önállása és önkormányzata 261—272. A megye 272—284.

XIII. SZULTÁN ÉS KIRÁLY A HÓDOLTSÁGOKBAN.

1547, 1553 és 1562-iki békealkudozások 285—288. Az 1567-iki békealkudozás a két felé adózó helységek tárgyában, a jogi fölfogás 288—296. A területi határban nincs szabatosság. 296—299. Az állam kevés hasznát veszi a hódolt helyeknek 299—301. A békekötések nem merőben fölöslegesek 301—305.

XIV. MAGYAR FÖLDESUR A TÖRÖK TERÜLETEN.

A földesur mint a fegyveres erő képviselője s az adónak fegyveresek által szedése 306—309. A fegyver, mint a hódoltság határainak megszabó elve 309—311. Minő fegyvereseknek volt legtöbb hatalmuk a hódoltságon? 311—314. A földesur, mint a jog képviselője, olykor kevés haszna 314—316. A jobbágy viszonya a magyar földesurral: adó, igazságszolgáltatás és árenda 316—325. Földesur és megye 326. A földesuri jog, mint a hódoltságok határszabó elve, ráciz telepek 327—331. Különbség a magyar hódoltság s más török tartomány közt. 332—334. A békeszerződések rövid átnézete a hódoltságok tekintetéből 335—343.

XV. AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK KORA.

Erdély szerepe az 1606-iki szerződésekben 344—347. Párt-állás a XVII évszáz első felében 347—353. A harcok jelleme 353—356. Erdély fölvirágzása, Bethlen és I. Rákóczy György 356—359. A honvédelem gyöngülése 360—365. Eszterházy Miklós 366—371.

XVI. A TÖRÖK URALKODÁS UTOLSÓ SZAKASZA.

II. Rákóczy György, Várad bukása 372—377. Érsek-Ujvár és a szentgothárdi csata 377—381. Mit képvisel Zrinyi Miklós? 381—390. A vasvári béke után 390—394. Bécs fölmentésének előzményei s a lengyelek 394—399. Bécs ostroma, fölmentetése 399—404. A tény fontossága és hatása 404—412. A magyar nemzet állapota 413—416. Befejezés 417.

FÜGGELÉK.

1627-ben előterjesztett sérelmek 421. 1642-ben előterjesztett sérelmek 428.

 Figyelmet a sajtóhibákra, melyek az utolsó lapon kijegeztettek!

ELŐSZÓ.

A történet magyaráz legteljesebben és világosabban.
Ime hát *könyvem története*.

A „Budapesti Szemle“ szerkesztője, a nagy érdemű Csengery Antal, a sűrűn megjelenő történelmi kutatók rövidebb vagy hosszabb ismertetésére szólított föl 1859-ben. Egy kis könyvről akartam szólni mindenekelőtt, mely 1856-ban Kecskeméten jelent meg Szabó Károly és Szilágyi Sándor szerkesztése alatt. Ez a Nagy-Kőrösi Krónika volt, melynek egy része, valamint a hozzácsatolt okmánytoldalék, Nagy-Kőrös városának a török uralom alatti állapotját tárgyalta. Egy addig merőben ismeretlen helyzetből egyes pontokat mutatott föl, melyek minél kevesebbé elégítették ki a kíváncsiságot, annál alkalmasabbak voltak fölserkentésre. A curiosumok eme kis könyvével együtt akartam bemutatni az Akadémia kiadta „Történelmi Tár“ 1859-iki egyik még érdekesebb közleményét, mely Borsodmegye helységeinek török adózására nézve számos részletet foglalt magában. Ugyanazon évben az Akadémia figyelmét magára vonta volt egy értekezés, vagy inkább hasonló tartalmu, XVII-ik százabeli okmányok bemutatása Ráth Károly levelező tagtól, melynek egy részét kéziratban is levén alkalmam látni rövid időre, meggyőződtem, hogy Borsod- és Győrmegyében a tö-

VIII

rök adózás nagyon hasonlított. Tudtam ezenkívül, hogy az Akadémia levéltárában több alföldi város török levelei magyar fordításban megvannak, boldogult orientalistánk, Repiczky János szorgalmából.

Igy határoztam el, hogy a „Szemlé”ben bibliographiai jelentés vagy a munkálatok tartalmának száraz egymás mellé állítása helyett magát a tárgyat ismeretesen s egybevetések és combinatiók útján megmagyarázzam azon curiosus tüneteményeket, melyeket a merőben új adatok hieroglyphái mutattak.

De valamint a borsodi adatok merőben különböztek a körösiektől, úgy némi rémülettel tapasztalám, hogy minél több új meg új adatot kapok, nemhogy több több világosságot nyernék, hanem csak az ellenmondások száma növekedik. Magyarázgatási kísérleteim csak új meg új talányokra vezettek. Egykét átalános tünetemény, mely következtetések útján földerült, minő az volt, hogy a török csak várakban lakott, minél érdekesebb volt s nagyobb fontosságúnak látszott, az indokolás s a tények kapcsolata annál több bizonytalanságot hagyott fenn. Az adatok magokban, akár mi renddel és móddal forgatám, csak azt akarták elhitetni velem, hogy ime van egy kivételes tárgy a földi viszonyokban, melyben semmi rend, melynek semmi törvénye! — Korábban matematikai tanulmányokkal foglalkozván s e téren némi dilettans kísérletekre adván magam, legalább az a hasznom volt, hogy kézzel fogható példák győztek meg, hogy a természetben mindenütt van rend s mindenben van törvény: csak tulajdon gyöngeségünk, ha föl nem találjuk. Történeti zavaromban előkellett hát vennem ama korábban szerzett meggyőződést, s így indultam oly vállalatra, melyet magam is csak kalandos kísérletnek tekintettem. Szerencse, hogy a kezdő felét sem látja előre azon akadályoknak, melyekkel útjában meg kell küzdenie!

A mit nyertem hát az első adatokban — egy csoport megfejtetlen kérdés volt. Ez is nyereség, gondolám. Mihelyt

az adatokból kérdéseket formulázhatunk, már van biztos kiindulás a további kutatásra és megbírálásra.

Irodalmunkban hasztalan kerestem nemcsak tüzetesebb munkát ebben a tárgyban, hanem csak egy vagy más oldalról útbavezető értekezést is. Hogyan is létezhetett volna ilyes, míg a hozzávaló anyagok: a városi és megyei levéltárak török okmányai olvasatlanul s a magyar és latin kutfők is e részben használatlanul s szintoly olvasatlanul heverték! Legtermészetesebb volt, hogy a mohammedán és ozmántörvényeket és államszervezetet tanulmányozzam, kapcsolatban a török állam történetével, másfelől az idevágó magyar intézményeket vegyem különösen szemügyre s a tényleges helyzetről nyerhető fogalom szolgáljon összehasonlításként ama törvények és az adatokban foglalt eltérések közt.

De ebben a részben is csak új nehézségekre találtam. Hammer eredeti kutfők szerint egy könyvet adott ki a török államéletéről; de nemcsak hogy Magyarországra nézve semmi közvetlen adattal nem szolgál, hanem maga a munka a legrendetlenebb könyv, mely valaha kezemen forgott, s a mit maga a szerző a dolog földerítésére hozzá tesz, csak a zavar öregbítésére alkalmas. D'Ohsson rendszerebb művéből csak egy két kötet volt található — s az általánosabban szólott, hogysem oly aprólékokra kiterjedne, minők a török magyar tartományának ügyei. Használtam Marsigli, egy szemtanu könyvének egyes rövid adatait s némely másodrendű kutfőket, melyek sok becses általános fölvilágosítást adtak, de részletet s közvetlen tárgyamra tartozót mentül kevesebbet. Általán véve a külföld történetirodalma előtt, mely pedig oly gazdag a török birodalom szervezetét s multját tárgyzó munkákban, oly ismeretlenek az ozmánoknak a magyar földön való nagyon sajátságos viszonyai, mint előttünk voltak. Csak általánosságban szólnak e tárgyról a legnagyobb művek is, s csak közvetítő segéd-tanulmányunkat mozditják elő. És a mi még jeles ismertetések mellett is mindig főfőnehézség marad, a külföldi művekből is bajos a mo-

hammedán és ozmán intézmények szellemébe hatni. Oly idegenek azok legtöbb és épen a leglényegesebb részben minden keresztyén civilisatiótól, hogy az ember közepettők némileg egy második Chinában képzei magát. A magyar okmányoknak a török intézményekről szóló leírásokkal összehasonlítása még azon bajjal is egybe volt kötve, hogy a török okmányok kezemnél volt magyar fordításaiban a török műszavak, melyek minden irodalomban meghagyatnak, mind magyarra fordítatván, elveszték specialis jelentésöket. Elég legyen megemlitenem, hogy a „bég“, „pasa“, vagy „spáhi“ szó sem fordult elő máskép, mint „kormányzó“, és „lovas“, mi miatt az okmányoknak a török törvények szerint való magyarázata csak tetemesen megnehezített combinatiók által volt lehetséges. Azonban látván, hogy fölvelt tárgyam megértésére a leglényegesebb a mohammedán intézmények szellemének fölfogása, a török államszerkezet ismerete, különösen erre helyezém tanulmányom főszűját. Az elősorolt, mind ingadozó alapokon ügyekeztem biztos álláspontokat nyerni.

Ingadozó volt az alap más tekintetben is. Ha a török állam maga is sok kényszerű és egy keresztyén fogalmakban nevelkedett ember előtt nehezen fölfogható sajátságokat mutat, mennyivel bonyolultabbá lett a kérdés, midőn a török és magyar közötti viszonyról vala szó! Tudjuk, hogy a magyar állam magában is a középkori goth építészet modorában sok századon át különböző részekből lazán egybefüggött conglomeratum volt. Még lazábbá lett az összetartás a török betelepédése után, s nemcsak a megyék önállósága, hanem egyes nagy országrészeknek sok tekintetben független, s a viszonyok szerinti kivételes eljárása merőben lehetlenné teszi, hogy az ország valódi helyzetére az államszerkezet normalis szabályaiból s a törvények szószerinti magyarázatából vonjunk következtetést. Így két, meglehetősen rendetlenségben volt államnak soha sem rendezhetett egymás közötti viszonya mily anomaliákat szűlhetett! Hozzá kell tennem, hogy a tárgyamra nézve különösen fontos magyar honvédelmi

szervezetre sem találtam készen oly részletekben gazdag munkálatokat, minők éppen tárgyamhoz voltak szükségese, habár Horváth Mihály jeles történetíróknak egy ifjúkori ily tárgyú kis értekezése becses ujjmutatásokat szolgáltatott.

Első munkám emez anyagai eléggé magyarázzák a „Budapesti Szemlé-“ben megjelent értekezésem minőségét. Világos, hogy habár ama többféle ingadozó alapok közt sikerült is szilárd álláspontokat találnom, ha az utak sokfélesége megengedé, hogy némely, egyenes úton meg nem fejthető kérdés megoldásához megkerülés által férjek hozzá, többnek kellett értekezésemben lennie a hypothesisnek, s olykor csak gyanításnak, mint a positiv állításnak, — s így az előadásban inkább a bizonyítgató, mint a leíró előadás uralkodott. Továbbá magam is csaknem egy évi folytonos munkálkodásom közben tanulván legnagyobb részben azt, a mit tanítottam, érthető, hogy mikor az év végén az ötödik közleményt irtam, sokkal tisztába jöttem már, a mire nézve az elsőczikk ingadozást és csak tapogatózást árul el. Nemcsak fölfogásom válhatott határozottabbá sok tekintetben a tartós foglalkozás alatt, hanem találtam időközben oly adatokat, melyek váratlan megvilágításokkal leptek meg. Munkám folyamában jó későn folyamodám Pest megye levéltárához, — mely — köszönet a derék levéltárnok, Gerlóczy Imre ur készségének és utasításainak, — merőben új és tán legérdekesebb oldalát tünteté föl a magyar és török közötti viszonynak, azonkívül, hogy sokat változtatott bizonyossággá, a mit azelőtt csak gyanítottam.

Első művem nem akart egyéb lenni, mint általános tájékozás a török alatti terület állapotjáról, mintegy megmérése a tárgy terjedelmének, a kétes oldalakra nézve határozott formulázása a kérdéseknek, s mintegy kitűzése az irányoknak, melyekben a kutatásnak haladnia s az elveknek, melyek szerint az adatokat meg lehessen bírálni és berendezni. Mind-

ezt annyival kevesbbé tartám fölöslegesnek, mivel saját vizsgálatom győzött meg arról, hogy a gondolkodás, egybevetés, a lényeges kérdések szerinti csoportosítás, szintannyit segít egyegy tárgy földerítésében, mint az új meg új adatok felkutatása, — sőt hogy gyakran meghatározott szempontok hiányában, minél több az adat, annál nagyobbá lehet a zűrzavar.

De éppen azért, mivel a „Budapesti Szemlé“-nek 1859—1860-iki folyamában megjelent munkámat nem tartám haszталannak, ohajtva ohajtám újra dolgozását. Az azóta lefolyt három év után nemcsak tisztultabb nézetekkel foghattam hozzá, hanem több tárgyismerettel is. Egy s más oldalról jobban beavathattam magam alapos művek nyomán az ozmán államszervezetbe s sokban a magyarba is, — aztán a tárgyra tartozó közvetlen források is bővebben fölnyiltak. Azóta jelent meg az Akadémia által kiadott „Török-magyarkori emlékek“ két első kötete, mely *Szilágyi Sándor* és *Szilády Áron* egy, adatokban gazdag gyűjteményét foglalja magában, — valamint *Hornyik* „Kecskemét városa történeté“-nek második kötete, mely a török alatti kort tárgyalja hasonló becsű tartalommal, — nem is említve saját újabb kutatásaim nyomán lelt s némely más, e munka folytatában idézendő kéziratokat és nyomtatványokat.

Igy lön lehetségessé, hogy a mi előbbi művemben tagogatóság, gyanítás és hypothesis volt, sok részben biztos fölvilágosítás, állitmány és positivitás legyen.

Azok a tárgyak, melyek egész előbbi munkámat képezték, ezen könyv IX-ik, X-ik, XI-ik és XII-ik fejezetében találhatók. A ki előbbi munkámat olvasta, látni fogja a változásokat. A magyar honvédelmi rendszerről, melyet korábban csak futólag s általánosságban érintettem, bőven s a könyv terjedelméhez képest nagy részletességgel értekezem. Valamennyire megbővítém s megváltoztattám azt a részt is, mely a töröknek városainkban való gazdálkodását tárgyalta. Ellenben rövidebben szólok a török adókról. Új adatok nyo-

mán e tárgyban egyszerűbb rendet fedeztem föl. A XI. szakasz, mely erről szól, merőben ujnak mondható, habárugyan azon főeredményekre juték, mint előbbi munkámban. Legtöbb maradt meg korábbi művemből a XII-ik fejezet számá-
ra. A mit korábban a *megyéről* elmondtam, kevés módosítás-
sal azt hiszem most is. Csakhogy míg előbbi munkámban a
megye nemcsak hogy utolsó szakasznak, hanem a magyarnak
a török területen gyakorlott hatására nézve theoriám
alapja volt s csak mellékesen sejtetem a földesuri jog nagy
szerepét, most egy lépéssel tovább menve, a XIII és XIV-
fejezetben kimutatom az uralkodó és a földesur fontos befo-
lyását a hódoltsági viszonyok alakulására, — sőt a földesuri
jogban és hatalomban találok valódi kulcsát egy hallatlan
viszony megfejtésének. — Azt hiszem ezáltal is egyszerűbbé
és érthetőbbé lett a fölvetett tárgy.

Azonban a megnevezett hat fejezetben, mely e könyv
törzsrészét teszi, az olvasó nem annyira a tények elbeszélé-
sét, mint a tények elemzését találja. Államintézményekről
szólok, azaz oly tárgyakról, melyek a tények és események
magyarázatai. Ilyenek magukban is az előadás más nemét ki-
vánják s annyival inkább ha új s alig vitatott kérdések forog-
nak fenn, mint itt e könyvemben. Azonkívül szólok ugyan a
XVI-ik évszázbeli viszonyokról is, — míg előbbi értekezé-
seim majd kizárólag a XVII-ikre vonatkoztak, — de se az
adatok mennyisége, se a tárgy természete meg nem engedi,
hogy az ügyeket chronologiai fejlődökben tüntessem elő.
Mint az illető helyen ki fogom emelni, a török és magyar
közötti viszony nagyon kevés változást és fejlődési fokozatot
mutathat föl — kivéve a folytonos romlás és pusztulás pro-
cessusát. Ezért jobbnak, a tárgyat világosabban előtűntető-
nek tartám korszakok helyett egyes főkérdéseket venni föl
a IX. szakasztól XIV-ikig, melyek a hódoltság helyzetét
egész átalánosságban s korszakokhoz szorosan nem kötve
tárgyazzák.

Más neműek könyvem többi fejezetei. Az első nyolcz s

az utolsó két fejezetben megtartom az időrend egymásutánját, — szólok, habár röviden, nevezeteseb eseményekről és egyegy korszakban nagy eszméket képviselt s az ország ügyeit vezetett férfiakról; ügyekszem vázolni a kort — szóval a historiai előadáshoz közelebb járok.

Nemcsupán azért tevém, hogy munkámnak több változatosságot adjak. Első művemben nem szóltam az ország külső és belső politikai helyzetéről. Habár egy nemzet sorsára az intézmények természete döntőbb hatással van, mint egyes férfiak s az időnkénti külső helyzet változásai, félreismerhetlen, hogy ezek viszont hatással vannak az intézményekre s a belső állapotokra. Ezért tárgyalja könyvem külön külön fejezetekben a korszakokat, melyek a törökök első hódító fellépte óta a hazánkba lett betelepedésig s onnan a hódítás teljes megszűntéig a nevezetesebb fordulatokat képezik.

Igy munkám szélesb alapot nyert, s általánosan akarja kimutatni, minő intézkedéseket tett a magyar nemzet a török elleni védelemre, minő külső és belső bonyodalmak közt végezte abbeli földadatát, hogy pajzsa legyen az összes kereszttyén világnak. — Mindezt azonban röviden vázolom. — A török elleni önvédelem története sokkal terjedelmesb munkát kívánna, ha egész részletességgel akarnók tárgyalni. Vigasztal az, hogy sok adatot össze nem halmozván, annál inkább kiemelhettem azon fővonásokat, melyeket lényegeseknek véltem s mellőzván az események körülményes előadását, annál érthetőbbé tehettem nézeteimet a korról, emberekről és eseményekről. Itt is, mint munkám másik részében nem adatok közlése, hanem az adatokból elvont tanulság előadása volt czélom. Ügykeztem itt is a mult hieroglypháit olvasni — s a kérdés csak az, helyesen olvastam-e? Ezen kérdésnek kiteszi magát minden történetíró, mihelyt véleményt mond vagy csak bizonyos kérdés szerint s némi czélzattal csoportosítja a tényeket. Az irigylendő csálhat-

lanság dicsősége azon, különben is nagy érdemü férfiaké marad, kik minden commentar nélkül hiven lemásolva közlik a történelmi documentumokat.

Munkám jelen uj alakban és terjedelemben egészen különbözö könyv a „Szemlé“ben megjelent értekezéstől; de most is csak kísérlet nagyobb mérvben. Most is oly kezdemény, melyben a török hódításoknak hazánk külső és belső ügyeire való hatását csak alapvonásaiban tárgyalja: mintegy formulázni akartam a fontosabb kérdéseket s megmérni a tárgy terjedelmét. Átalános körvonalakat vontam s nem egy részletezett rajzot adok, azt remélvén elérni, mi gyakran a vázlat előnye, hogy egyszerűbbé, világosabbá teszi az ismertetés tárgyait.

Azon szakaszokban, melyek inkább közelitnek az események historiai elbeszéléséhez, nem az események részletes előadása levén czélom, hanem magyarázatuk, nem az adatok puszta hieroglypháit akarván közleni, hanem azt, a mit belőlök ki lehet olvasni, fölöslegesnek tartám a többnyire ismert adatok forrásának gyakori idézését.

Eme könyvben némely rész merőben uj adatok nyomán készült, — más részek oly régi és közönséges könyvek adatain épülnek, mint Katona vagy épen a „Corpus Juris.“

Csak azt tettem ezzel, a mit majd minden történetíró tesz. Aztán saját tapasztalásom is meggyőzött róla, hogy elavultnak vagy közönségesnek hirdetett gyűjteményeinkben nagyon sok oly adat található, mely hogy egy egy merőben uj fölfedezés magvaul vagy hathatos segítségül szolgáljon, csak a kutató és magyarázó belátásától függ. Történetikérdések földerítésében előítélet, sőt gyermekes elfogultság lenne a szerint becsülni az adatokat, a mint ujabbak vagy régiebbiek. Minden a fölhasználástól függ. Uj adatok ép úgy lehetnek kevésbé földerítők, sőt egészen meddők, mint régi adatok termékenyek és uj világosság terjesztői.

Nem akarok én mind ezzel könyvemről bármit isigérni, csak azon nézeteimet előadni, melyek könyvem elkészítésé-

ben vezéreltek. — Hihető, hogy nem felel meg eléggé a tárgynak s talán jó szándékommak sem; meglehet, nem is érdemes ily hosszú élet- és jellemrajzra. De miután már megvan, szabatosan ki akarám tenni datumát s miután mind külső felosztására, mind irodalmi formájára nézve különbözik a szokásos történelmi művektől, alakulását s az alakításában uralkodott elveket szükségesnek láttam elmondani. Ezáltal a munka jobbra nem lesz ugyan; de úgy hittem, szerkezete világosabban érthető, s rosszabbá sem lesz vele.

Pest, 1864, januar 6.

SALAMON FERENCZ.

MAGYARORSZÁG
A
TÖRÖK HÓDÍTÁS KORÁBAN.

I.

AZ OZMÁNOK ELSŐ HÓDÍTÁSAI.

Krisztus után a tizedik száz év folytában veszi föl a nagy török nép egy ága Mohammed hitét. Ez az ág ogur nevet visel, Ázsia belsejében lovas vándor nép, s ebből rajzanak ki a későbbi ozmánok. Oly nép, melynek nincs állandó lakása, könnyebben változtatja vallását, s az ogurok nem mutattak nagy ellenszegülést az új hitiránt, annyival kevésbbé, mivel a vallás változásával nem kellett egyszersmind vándor életmódjokat megváltoztatniok. Az ogur kitérése után csak mintegy három száz évvel foglal állandó lakhelyet Kis-Ázsiában.

1224-körül, midőn hazánkba II. Endre már visszatért volt szentföldi utjáról, Dzenkiskhán mongol seregei kiszorítják az ogurokat Khorasszánból. Ötvenezer lovasukjön nyugatra Szulejmán-sah vezérlete alatt s telepszik meg Felső-Örményországban, csaknem minden ellenállás nélkül. Öt évig maradnak ott. Szulejman-sahot vagy a mongolok, vagy a föld terméketlensége kényszeríti odahagyni az új hazát. Oguraival visszaindul Khorasszádba, előbbi honába. Az Eufrat vize partján mennek le csaknem Aleppóig. Elhatározzák itt, hogy átusztatnak ezen a nagy folyón. A vállalat nem hallatlan ugyan a középkor nomád népeinél; de ezuttal vakmerőnek bizonyult be. Szulejman-sahot lovastul elragadja az ár, s népe szemeláttára merül el. A vezér halála nagy benyomást tett kísérőire, — s a véletlen eldöntötte a csecsemőkorát élt nemzet jövődjét. A sereg négy részét

Szulejman-sahnak négy fia vezérelte. Ketteje, Szöngörtekin és Güntogli keletnek ment az ősök lakhelyére, más kettejét, Dundárt és Ertogrult a hír és dicsőség szomja új hon fölkeresésére hajtá az ismeretlen nyugoti tájak felé. A két elsőről még a rege sem szól többé, a két utóbbi közül Ertogrul lesz az ozmán nemzet Árpádja, — testvére Dundár nem sokára meghalván. A rege Ertogrullal, még fia, Ozmán születése előtt olyszerű álmot láttat, mint a magyar ősrege Álmossal. Álmát úgy fejtik meg, hogy fia születik majd, kinek birodalma kiterjed az egész földön. — Az első ozmánokban a jövő nagyság sok eleme megvolt. A lovas hunnok harczy ügyességével ama vallásos fanatismus párosult nálok, mely a mohammedán népeknél csaknem páratlan példáit mutatja fel a merészségnek és önfeláldozásnak. Ehhez járultak a pásztornép egyszerű erkölcei, józan életmódja és rendszertete. Mintegy vele születettnek látszik a szervezőtehetség, s csakugyan oly erős államot egy mohammedán nép sem alkotott, mint az ozmánok. — Azonban nagy mértékben szolgált nekik a szerencse is. Minden belső életerő mellett sem tenyészhetik vala a fiatal nemzet, ha kedvező s mintegy számára előkészített földet nem talál. E kedvező föld pedig az új nemzeteknél, mint az új reformoknál a fölbomlás processusában levő szomszéd népek és intézmények. Új államok is rothadtakból veszik táplálatukat. Szulejman-sah fia és unokája pedig két birodalmat talált rothadásban Kis-Ázsia gyönyörű földén : a szeldzsukokét és a görög birodalmat.

A szeldzsuk dynastia alatt Kis-Ázsiában s jóval azon túl kiterjedt hódító nép szintén a török népfajhoz tartozott. Annál könnyebben fogadtatott be a vallásokra és nyelvökre nézve rokon ogurok néptörzse Ertogrul alatt birodalmukba. A szeldzsukok akkori leghatalmasb fejedelme, Alaeddin-Keikobad, Caesarea és Aleppo közt terjedelmes földet ad lakhelyül a bátor jövevényeknek, hogy a szeldzsuk birodalom határait a rettegett mongolok ellen védelmezzék. Ertogrul diadalmasan harczol a mongolok ellen s egyszer az uralkodó

Alaeddin életét menti meg tőlök. Ertogrúl neve már is rettegett volt Kis-Ázsiában. A görög császárok, kik e föld nyugoti részeit birták, kénytelenek voltak erődöket, sánczokat építtetni s hadsereget küldeni ellene, — míg a rokon szeldzsukok szabadítóikként nézték a nomád törököket. Ertogrúl megmaradt a hűségben és alattvalói függésben Alaeddintől, holott a szeldzsuk szultánok hatalmát már korábban nagyon megingatták a trónkövetelők közötti véres viszálykodások, a birodalom többszöri feldarabolása sőt egyes emireknek (kormányzóknak) függetlenné válása. Ez emirek példáját nem követte Ertogrúl. Viszályaikat arra használta fel, hogy egyik a másikat az ő segítségével megrontván, a maga befolyását és hatalmát terjeszsze. A görög még gyengébb volt tán Kis-Ázsiában. Kis-Ázsia partjain csaknem farkasszemet nézett Konstanczinápolylyal Nicaea, mely egy második görög császárság székhelye volt. A két császárság örökös viszálykodásban állt egymással, sőt a tartományi helytartók közül is sokan független uralkodókként viselték magukat.

Ertogrul 1288-ban meghalván, Ozmán folytatta apja politikáját nem csak annyiban, hogy ügyesen tudta felhasználni a szeldzsuk emirek és görög helytartók egymás közötti viszályát, hanem folyvást hű maradt Alaeddinhez, a szeldzsuk szultánhoz; Ozmán csak akkor kiáltja ki magát szultánnak, midőn az utolsó szeldzsuk uralkodó meghalt az 1300-ik év táján. Ozmán első szultánja azon népnek, mely mint nemzet tőle vette nevét is. Ravasz, önmérséklő s egyszersmind bátor harczos; a fanatismus erkölcsi tulajdonokkal párosult nála; rabló és pusztító hadjárata közepett a nagylelkűség némi vonásaiban tűnik fel s a gazdag görög városokban nyert ropant kincsek mellett megtartja és megtartatja a patriarchalis, minden fényűzés nélküli életmódot. Még fiatal, könnyen végveszélybe jutható hatalmának útjában a két enyésző félben volt birodalom töredékei annyi munkát adtak, hogy a nemzet erejét megedze, de nem oly nehéz feladatot, hogy a

siker valószínű ne legyen. A szeldzsukok egyes főnökeinek alávétése folyton foglalkoztatá s habár még sok volt hátra e részben, a terjeszkedés gyorsan haladt. Ennélnagyobb dicsőség volt azonban a görög városok egymásután történt bukása. A gazdag Brussa is Ozmán kezébe kerül 1326-ban, mely aztán fővárosa a török birodalomnak. — A görög várak elestében feltűnő, hogy az ozmánok könnyű lovasságon kívül más katonák felett alig rendelkeztek még. — A viszonyok s saját erejük ismerete megadta a módot. Mielőtt a török egy egy célba vett vár bekerítéséhez fogott volna, környékén messze földre elpusztította és néptelenítette a vidéket. Akkor a vár körül feküdt kisebb erődöket foglalta el. Az elszigetelt s minden külső közlekedéstől elzárt erősséget, melynek falai közt az odamenekültek nagy száma is öregbítette a fogyasztók és demoralizáltak számát, akkor vette körül az ozmán had, hogy kiéheztesse. A fogás sikerült, kivált a görög kormány teljes élnetlensége s a gyakran idegen zsoldosok lanyhasága miatt. A mit eleinte a viszonyok jelöltek ki az ozmánoknak, hagyományossá lett későbbi időkben is. Századok mulva Magyarországon is követték kisebb-nagyobb mértékben a terjeszkedés eme módját. —

Ozmán fia, Urkhán, alatt tovább foly e terjeszkedés, 1340-ig egész Bythinia, azaz a Konstaninápolyhoz legközelebb eső kisázsiai terület is az ozmánoké, miután a történeti nevezetességű Nicaea és Nicomedia városa is kezökbe kerül. Egymásután esnek el a görög várak. Némelyik megadja magát a török seregnek csak láttára is, más a nélkül is a szultán adófizetőjévé lesz, melynek lakossága meghagyatik, hogy aztán apránként válják török teleppé.

A kisázsiai keresztyén lakosok seregesen költöznek már által az európai partokra, s Kis-Ázsia veszve volt a görög császárokra nézve. Ellenállásról annyival kevésbbé volt szó, mivel Urkhán már gyalogságot is állít fel hadseregében a lovas hűbéresek mellé. Már Európába is át-átcsapnak rabolni a törökök, s 1356-ban várat és kikötőt foglalnak el ott.

Először Tzimpét, aztán Gallipolist foglalják el. Urkhán után fia I. Mürád szultán következik, ki nagyban folytatja az európai hódításokat. 1361-ben beveszi Drinápolyt, következő évben Filippolist foglalja el. Az előbbi város 1365-ben fővárosa lesz az ozmánok európai birtokainak, honnan rablókirándulásaikkal Bulgáriát, Szerbiát és Bozniát háborgatják.

Az Európában történt gyors kiterjedés, mint az ázsiai, főképp a görög császárság végső gyengülésének tulajdonítható. E császárság, mely a Balkántól Morea legdélibb csücskéig, s a Kis-Ázsiára és szigeteire kiterjedt, holt tömeg volt már régóta. A népvándorlások, s még az avarok idejében is nagy hadseregeket tudott kiállítani; de épen e népvándorlások merítették ki és szakgatták szélylyel. Éjszaki tartományait, melyek a Duna jobb partján feküdtek, rendre pusztíták a gothok, hunnok, avarok, bolgárok s általán a népvándorlás legtöbb raja a Duna mentén jött fel s a Duna tulsó partján keresett gazdag zsákmányt. Az eredeti népfaj a byzanti műveltség maradványaival együtt, kivált a Balkánig kiveszett. s azontul is a nagyobb városok maradtak meg. A görög nép már ekkor megszokta kerített városokba vonulni s zsákmányul hagyni a védetlen helyeket. A „barbár”ok gyakran járták be pusztítva a keleti birodalmat Konstanczinápolyig, sőt behatottak már korán délibb részekbe is. A gothok még jóval a hunnok bejövetele előtt kipusztítják a Peloponnesusnak nevezett görög félszigetet s seregesen telepednek meg az elűzött, kiirtott hellének helyébe. — A bolgárok, avarok bejárják hosszában és széltében a balkáni félszigetet, s főleg az utóbbiak vándorlása idejében történik a legnevezetesebb változás az egykori hellének nemzetiségi viszonyaiban. A szlávok telepítik be csaknem az egész birodalom pusztán maradt helyeit. Nemcsak a régen Szlavoniának, ma Horvátországnak nevezett részek, hanem le a korinthusi szorosig, sőt azon túl is, szlávok foglalják el a tért, hogy a hajdani hellénekből alig maradt valami csekély véregyület a birodalom lakosságában. A szlávokon kívül a birodalom egy ré-

szét bolgárok, más, tetemes részét oláhok szállják meg, kiknek nagy része vándor pásztori életet folytatott s a nemzetiségi szerkezetet tartá meg igen sokáig. Legfeljebb a nagyobb városok maradtak tisztán az idegen elemektől körül vett területen, megannyi szigetekként, melyek barbárnak tekinték azután is a vidék népét, miután nemsokára a görög egyház fölvetette vele a keresztyén vallást. A görög civilisatio-nak volt ugyan még annyi ereje, hogy a Peloponnesusban s Thraciában, Macedoniában a szláv nyelv idő folytával beolvadjon a görögbe; de annyi erő nem volt benne, hogy a népvándorlás minden népét áthatott függetlenségi szellemén diadalmaskodva, egy állammá legyen képes olvasztani az önállóságra törekedett néptörzseket. — Horvátország, Boznia, Szerbia, Bolgárország és Oláhország voltak a főcsoporthoz tartozók, melyek a hajdani európai görög birodalomból legtöbb önállóságra vergődtek. Habár időnkint a görög felsőbbség alatt állottak, de később mind jobban elváltak tőle s a magyar állam megszilárdulásával még korán az Árpádok alatt ennek véduralma alá kerültek.

A magyar királyok mindent elkövettek, s ebben a pápákkal kezdet fogtak, hogy a katolikus hitre térítsék legalább a nevezett nagyobb tartományokat, — azonban ép oly sikeretlenül, mint a pápák, kik arra törekedtek, hogy a keleti egyházat egyesítsék a nyugotival. — E változás üdvös lesz vala a keleti birodalom sorsára és mind szellemi, mind anyagi ujja születésére. A görög külön egyházánál fogva el volt különözve azon szellemi mozgalomtól, mely a katolikus egyház kebelében meg nem szűnt föl-fölújítani a gondolkodást és azon friss tetterőt, mely lelkesedés által magas rendű czélokért nagyszerű vállalatokra képes. A Constantin alapította városban nem hiányzott a tudomány, s volt civilisatio. Mindkettő nagyobb mértékben tán, mint Olaszországot kivéve bármely részében Európának. De a keleti császárság székhelyén a tudomány egyes betűk feletti vitában, kisszerű kérdések körüli kutatásban állott; míg nyuga-

ton a szentkönyv hatalmas népszónokok, térítési vágyból magokat feláldozó szerzetesek és egész szerzetek buzditására szolgál. Keleten a betű, nyugaton a szellem. A keleti műveltség is csak külső viszfénye volt a római császárság ragyogásának. A régi császárság politikai formáiból kibontakozni nem birt a keleti birodalom. Absolutismusát le nem vetkezheté azután sem, hogy oly népek kerültek pálczája alá, melyek egyéni szabadságot követeltek. Idegen zsoldosai, kiket nem birt mindig fizetni a kincstár, gyakran lázadtak fel s megújult olykor a római imperialismus azon régi átka, hogy egy egy császári-házbeli vagy csupa katonai kalandor az előbbi uralkodó letételével emelkedett trónra. — A birodalom saját népeinek erejét nem tudta felhasználni azon módon, mint Európa többi részeiben szokás volt, mely mód kiegyeztette az állam hadi erős voltát a szabadsággal. — A császári udvar fényüzése, kicsapongása egy elavult civilisatio czifra rongya volt, s csak szomorú emléke a hajdani hatalomnak. Mozdulatlan és tehetlen állapotban maradt a görög állam még akkor is, midőn Európában egy nagyszerű tény új lendületet adott a keresztyén nemzeteknek; s e tény a keresztes háborúk. A keleti egyház ezekben részt nem vett, épen külön állása miatt, s a katolikus Európa végre ép oly érdemnek tekinté a schismaticusok, mint a mohammedánok rovásán terjeszteni hódításait. Nem hozom fel, hogy az Árpád házbeli királyoknak erészben való törekvését mennyire elismerte a pápa és egész Európa — csak azon nagyszerű tényt említem meg, hogy a XIII. század első éveiben Velenczéből kiindult keresztes hadnak első dolga volt Kontanczinápolyt bevenni, s vele a keleti birodalom egy részét elfoglalni. A nyugoteurópai lovagok alakítanak kisebb nagyobb államokat és hűbéreket keleti Európában, s átalán hűbéri rendszert visznek be. — A keleti birodalom ezen megaláztatása, mely tehetlenségének egy újabb nagy bizonyítéka, nem hogy ujjíateremthette volna a keleti birodalmat, hanem még gyöngítette. A katolicismus, az európai államszervezet terjedése nem nyert vele

semmit, ellenben a hűbériséggel együtt járt daraboltság hátrányai megmaradtak. Velence foglalta el, kivált a szigetet s a partok egy részét, hogy a török uralomig birtokában maradjanak, sőt addig is új hódításokkal gyarapítsa, míg a Konstanczinápolyba beült francia lovagokból lett császárok uralma nemsokára megszűnván, a görög eredetű uralkodók azok maradtak, a kik régen voltak, csak hogy folyvást rosszabb viszonyok között.

Midőn még az ozmán nem is hatalomnak nevezhető, a görög császárok nemcsak a harcztéren alázzák meg magukat előtte, hanem politikailag, s száz évig mintegy koldulják többnyire a szultánok kegyelmét. Nem egy ízben történik, hogy a császári trón követelői török segítséget kérnek viszálykodásaikban s egyik másik császár egészen a szultánok védelme alá adja magát. Már korán járnak ozmán segédhaddak Konstanczinápolyban, sőt telepednek meg törökök a városban. Már Urkhán alatt, ki személyesen nem is vezetett csapatokat Európába, a görög császár egyik leányát szultánának adja.

A török hódításnak majd semmi gátja nem volt a Balkánig. Európában követte a mit Ázsiában kezdett. A várak környékén a falukat s kisebb városokat feldúlták a török portyázók legtöbb esetben, vagy legalább alávetették az egész vidéket messze földre, mielőtt a vár ostromához fogtak volna. A Hellespont partjain tették azt is, hogy az elfoglalt föld egész nemességét s műveltebb osztályát elszállították Kis-Ázsiába, s csak a köznépet hagyták meg lakhelyein. A magát megadott köznép, mely adót fizetett, nem tetszett oly félelmes alattvalónak. — A meghódított városokat a szultán kiürítette, s Ázsiából tömegesen szállítá át a törököket benépesítésükre. Már az első hódítások idején nagy volt a mohammedánok átvándorlása Kis-Ázsiából azon elfoglalt európai részekbe, melyek lakosságát a török rabszíjra fűzve Ázsiába költöztette által.

Bár a török még 1365-ben átteszi a fővárost az ázsiai Brüssából az európai szárazföldi Drinápolyba, s a Balkánig terjed hatalma, Konstanczinápoly csaknem száz évig marad még a görög császárok székhelye. A török ostromolta néhányszor időközben is; de a várak vívásában gyakorlatlanabb volt még, hogysem boldogult volna ily nagy vár ellen. Azonban kivált Bajezid alatt csak a szultán akaratján mult, hogy csellel be ne vegye. — Elmulasztá, mert fontosabb ellenségekkel volt dolga, mint e különben is neki hatalmában volt fejedelemmel. A görög császárnak nem is volt más birtoka, mint Konstanczinápoly és határa. Egész Thracia minden városa már a török kezében volt.

II.

ELSŐ ÉRINTKEZÉSEK A MAGYARRAL.

A török hatalommalszemben 1362 óta első sorban a magyar korona alatt fél függésben volt Bolgárország, Szerbia és Boznia állottak. Jóval keményebb gát, mint a görög császárság; mert Magyarország állott hátuk mögött, mely gyakran segítette. Azonban valameddig a török végkép meg nem hódította e tartományokat, fejedelmeik, kiknél a teljes önállóságnak csak vágya volt meg, de nem a hozzávaló erő, a töröktől jöhető veszélyt nem tekintették politikájuk főszempontjának. — Hol a szultánhoz hajoltak, hol a magyar királyhoz, egyszer egyiket másszor másikat használván fel érdekökben. Jobb fejedelmeik csak nagy veszély idején, kénytelenségből adták magokat a török alá, hogy újra elálljanak tőle, mihelyt a magyar király tetemesebb erőt küldött a hódítók viasszorítására. — De kezdetben, úgy látszik, nem volt meg a török és déli szlávok közt az a kölcsönös gyűlölködés, melyet később a más felekezetbeli keresztyének részéről tapasztaltak az ozmánok. Tán maga a török s általán a mohammedánok még Ázsiában közelebbi érintkezésben levén a keleti egyház követőivel, s nem levén meg az az elkeseredés, melyet katolikusok és mozlímok közt a keresztes háborúknak szükségkép ki kellett fejteniök, a török más szemmel nézte a schismaticusokat. Maga a bolgár és szerb is mintegy a konstanczinápolyi udvar példáját követte, midőn keresztyén fejedelmi lányokat ad a szultánhoz feleségül s véd- és daczsövetséget köt vele. — E szövetségeket ha többször a kénytelenség hozta is létre, gyakran önként ajánlkoznak rá a magyar korona déli vazalljai. Ennélfogva

a magyar királyoknak néha figyelmét és erejét a déli tartományoknak ügyei vonták el a töröktől, úgy hogy ha fedezték Magyarországot a török ellen, néha a törököt fedezték Magyarország ellen.

Midőn a magyar hadak először mérköznek is a törökkel, vele van a bolgárok fejedelme Zismán, ki török források szerint már korábban nemcsak adófizetője lett a szultánnak, hanem leányát is háremébe adta volt. Ez még Nagy Lajos uralkodása idejében történik, 1366-ban. A királynak értésére esvén, hogy a bolgár a törökkel szövetségbe támad a magyar ellen, azonnal Erdélyen át Oláhországba vezérli hadait s Vlajkó havasalföldi vajda erejét is magához vevén, Viddinnél kemény csata után megveri az egyesült bolgár és török hadat. Zismán helyébe Straszczimirt teszi bolgár kormányzóvá, Bozniában Tvartkóra, Oláhországban a nevezett hű vajdára bízva a szélek védelmét. — Nagy Lajos Bolgár- és Oláhországban a politikai intézkedéseken kívül vallásos változáson is fáradozott. A rendkívüli hév és sietség, melyet Zismán leverése után a vallásos térítésben kifejt, arra mutat, hogy a török elleni erkölcsi erő és a katolicismus közt természetes kapcsolatot látott. Egyszerre, s mindjárt győzelme után, kétszázezer bolgár hagyja el a keleti egyházat, hogy katolikussá legyen. Lajos rábírja Vlajk oláh vajdát is a kitérésre. Konstanczinápoly, az ó hitűek központja, végkép elvesztvén erejét, s császárai, ha színből is, hajlandóknak mutatkozván a kereszténység két nagyegyházának egyesítésére, Lajos alkalmasnak vélte az időt a térítés művének nagyban folytatására. Azt sem gondolta, hogy már késő lenne.

Nagy Lajos még nem vélhette oly hatalmasnak a török hadsereget, minővé később fejlett ki. És valóban a törökök addigi hódítása inkább csak a görögök merő tehetlenségét bizonyítja. A török még csak inkább egyes rabló kalandok által tehetett károkat a határokon. Az egykoruak képtelenségnek tartották volna, hogy a török könnyű lovasok és gya-

logok derék csatában ki mernék magok ellen híni Nagy Lajos birodalmának vasba öltözött s tulnyomó számú banderiumait. A török nem látszhatott veszélyesnek, s a Balkánon túli részekből kiszorítani nem állott még Magyarország érdekében; mert a magyar birodalom természetes határai nem estek túl a Balkánon. — Mi haszna volt volna azon földnek, melyről ha az ujonnan betelepített ozmánokat kihajtják, egy pusztá terület csatoltatik a különben is messze kiterjedt birodalomhoz? A görög császár, Palaeolog János még 1370-ben meg Velenczébe, s a pápához segélyért az ozmánok ellen s szólítja fel rá Lajost is; de a magával jótehetlent ha segíteni nem is tartotta tán veszélyesnek, — a vállalat kockáztatottnak s kevés haszonnal járónak látszott.

A nagy uralkodó beláthatta azt is, hogy valameddig a magyar nemzet erkölcsileg s anyagilag virágzásban van, nincs hatalom, melynek ellenében meg ne tudná védni magát. Alatta a közszellem, a rend Európa első rendű hatalmává emelte a nemzetet, s ő mindent elkövetett, hogy a jövő bájoknak eléjét vegye. Nem tudjuk, előrelátás, vagy mintegy politikai ösztön volt-e nála, minélfogva a birodalomnak déli részeire annyi gondot fordított. Dalmatia volt e déli részek közt a legfontosabbik, melylyel kapcsolatban a horvát és boznák rész egyik előretolt bástyáját volt képezendő Magyarországnak az ozmánok ellen, — ha nem veszünk is, hogy Magyarország ezen át nyitott magának közvetlen utat a világkereskedés akkori főcsatornájára, az Adriára. Igaz, hogy ez által Velenczét ellenségévé tette, mely csak erkölcsi megaláztatásai miatt sem feledheté dalmát birtokainak elvesztését; de Lajos a magyar állam életszükségének látta Dalmatiát, s kész volt élethalálra harcolni miatta Velenczével, melyet egy ízben csak egy véletlen fordulat mentett meg, hogy Lajos meg ne semmisítse, mint hatalmasságot. — Boznia királya nemcsak hűbéri kapcsolatban állott a magyar koronával, hanem sógorsági viszonyban is a magyar királyi házzal.

Hátra van szólanom a szerb fejedelemről. Ámbár úgy látszott, hogy először Szerbia lesz most kitéve I. Murad szultán betöréseinek, Lázár a szerb fejedelem elég buzgónak és erősnek látszott arra, hogy a török rabló csapatokat visszaverje területéről, melyek czirkálásai ellen egy országos hadjárat tulságos s fölösleges erőfeszítés volt volna. Azonban egy csapás még Lajos életében bebizonyítja, hogy ha teljességgel nem csalódott is Lázárban, az ozmánok a görögñél vitézebb szerbeken is győznek hadaik gyors és ügyes vezetése által. A török a váratlan meglepések tacticája által már két birodalmat hódított meg s e részben elég gyakorlott vala.

1375 előtt I. Murad szultán elfoglal nehány hegyesrost, melyből délről áttörhessen Szerbiába, Bolgár- és Bosnyákországba. Lázár szerb fejedelem, hallván a szultán seregének közeledését, kétségbeesett rendszabályhoz folyamodott. Országa déli részéből kiköltözést parancsolt a lakoságnak minden ingóságaival. A falukat lerontatta s minden mezőt letaroltatott. — A menekült lakosság tehetős része értékesb vagyonával egy részben Nissa szerb várban vonta magát biztos helyre. — A törökök nagy számú serege a merőben elpusztított vidéken minden élelem nélkül a kétségbeesésig jutott, midőn a szultán egy merész csapásra szánja magát. Azonnal Nissa ostromára siet. A szerbek oroszláni elszántsággal védik magokat; de huszonöt nap i ostrom után a tulnyomó erőnek többé ellen nem birnak állani. A bevett várban a török gazdag zsákmányt s tömérdek felhalmozott kincset talált. A zsákmány közt a város legszebb férfiai és női voltak, kiket rabszolgáknak vittek el. Lázár fejedelem azonnal követséget küldött a szultánhoz, mely hűbéresének ajánlja őt. Évenként 1000 font ezüstöt ígér adóul s 1000 lovast a szultán hadseregébe. — Nissát a török megtartotta s megerősítette.

Lázár, mint a következés bizonyítja, korán sem szűnt meg elszánt, kiengesztelhetlen ellensége lenni a török ura-

omnak, — s a harc csak azért szűnt meg, hogy később annál nagyobb erővel lobbanjon ki. Nissa eleste után, mely 1375-ben történt, Lajost részint a zavarodásba jött lengyel ügyek, részint a Velence ellen folyt háboru foglalkoztaták. Két ügy, mely szíven feküdt — egyik a magyar korona örökösödésével, másik Dalmátia független birtoklásával állott kapcsolatban. A velencei hadjáratból csak annyit emelek ki, hogy Trevigonál a magyar hadak váratlanul török csapatokra bukkannak, melyeket Velence zsoldosokul vett magához a magyarok elleni védelmére. — A trónkövetkezés szintoly fontos volt, mint a velencei ügy.

Ki legyen utóda a magyar trónon, nem kizárólag családi kérdés volt a király előtt. Az ország jövőndő nyugalma s kül és belhatalma forgott itt kérdésben. A király utolsó éveiben, nem levén fia, leányának akarta biztosítani a magyar és lengyel koronát. Máriának eljegyeztette Zsigmondot, a német császár fiát, s N. Lajos kedvence Durazzói Károly esküvel fogadá, hogy nem tart igényt a magyar trónra, — miután a nápolyi koronára lehetett biztos reménye. A következés, mint tudjuk, szomorún igazolta a király e részben való gondoskodásának első rendű fontosságát.

Lajos halála idején, mely 1382-ben történik, a török tett még néhány foglalást a Balkán hosszában; de hódításai e részeken csak épen annyira terjedtek ki, hogy biztosítá magának néhány innenső vár által is az átjárást ama nagy elválasztó hegylánc szorosain.

A legközelebbi nagy esemény a magyar török történetekben 1388-ban történt. Ebben az évben meghódítá a török Bolgárországot, mely a szultánok ellen leggyengébben viselte magát. De a rákövetkezett évben Lázár szerb fejedelem egyesül a boznyák királylyal Tvartkóval, s az oláhországi vajdával. Albániai és magyar hadak is érkeznek a vitéz Lázár seregének erősítésére, mely ily módon tekintélyes erővé nőtte ki magát. Az egyesült hadak déli Szerbia egy síkságán, Kossova közelében találkoznak Murad szultán seregé-

vel. S most lesz első ízben neveztesse a Rigómező. Elszánt véres küzdelem fejlőd ki, melynek részleteiről csak bizonytalan adatok maradtak fenn. A török krónikások Murádnak, a mi részünkön fennmaradt emlékek a szövetségeseknek tulajdonítják a győzelmet. A mondászerű előadásokat bírálni nem tartozik ide, — csak azon nagy tényt említem, hogy e csatában mind Lázár mind pedig Murád életét veszítette. A magyar hadak szerepéből is keveset tudunk. Annyi áll, hogy Gara nádor vezérelte őket, ki mint a királynak némileg személyese, alkalmasint országos s így nem csekély számú hadakkal volt jelen e végzetes ütközetben.

Szerbia a törökhöz való viszonyában nem veszített. Fél függetlenségben álló hűbérese maradt a portának, mint azelőtt volt. — A fő veszteség Lázár személye volt, kit fia István nem pótolta. A török kiengesztelésére lánytestvérét mindjárt az új szultánnak Bajazidnak adta nőül, — s néhány évvel utóbb mint az ozmánok zsoldosa harczol az európai kereszténység által kiállított hadak ellen. De mindjárt a rigómezei csata után Boznia tultett Szerbországon a törökkel való barátkozásban. Fejedelme Tvartkó török zsoldosok segédelmével ront ki Horvátországba és a dalmát városokra, hogy azokat elfoglalja a magyar királytól, mi 1390-ig meg is történt.

Lajos halála után birodalma gyors bomlásnak indult. Választott veje Zsigmond, ki még nagyon fiatal volt, azon kezdé könnyelmű élete pályáját, hogy eljátsza a ránézendő lengyel koronát, mely a lithván fejedelemre, Jagellóra szállt. Egyszersmind utána vészett a magyar birodalomhoz közvetlenül kapcsolt Galliczia is. — Most Dalmatia szakadt ki. — Annyi ország felett nehéz is volt fentartani az egyensúlyt, — s ha Lajos lángeszének könnyű volt, — annál nehezebbnek találta a kisebb tehetségű s gyenge jellemű utód. De a baj nem künn, hanem benn az ország kebelében lett veszélyessé. A trón felett verseny, belháború támadt. A horvát, dalmát és bozniai részek fellázadtak

Lajos leánya, Mária királynő ellen, kinek férjül Zsigmond adatott volt. Durazzói Károlyt rábeszélték, lépjen fel trónkövetelőként Lajosnak tett esküje daczára. — A pártosok meg is koronáztatták Károlyt, hogy csakhamar Gara nádor kivégeztesse. Mindez, valamint a rákövetkezett folytonos zavargás ismeretesebb, hogysem részletesen el kellene beszélnem. Csak azt jegyzem meg, hogy a pártosok, kik közt a Horvátyak, Palizsnay, Kont és Laczkovics a főbbek, a leggonoszabb faju hazaárulók sorába tartoznak. Szövetségesök a boznák király által, ki orozva megrabolta a magyar birodalmat, egyszersmind a török czimboráivá lettek. — Zsigmond király nem tévedett, midőn őket a legnagyobb büntetésre méltóknak ítélte. De maga a király is bűnössé lett, a büntetés módja által. Eljárása nemcsak törvénytelen volt, hanem hitszegéshez hasonlított. A Kontra és Laczkovicsra mért büntetés nem igazságszolgáltatás, hanem az önkény, nem a részrehajlatlanság, hanem a fellobbanó harag színét viselte magán. Így történt, hogy a gonosztevőket martYROKNAK tekinté a közvélemény s a szerencsétlen viszály a királyi tekintély földig alázásán, Zsigmond személyes fogságán, végződött. — A trón körül történt ez élethalál harcban, melyben a haza fiai felejték a külső veszélyeket saját szenvedélyök hevében, sőt némelyek még hasznot ügyekeztek vonni belőlök, az ozmánokra nem nagy volt a figyelem. Zsigmond 1387-ben lépett trónra, de a déli részekben még sokáig tartott a viszály, annyival inkább, mivel Durazzói Károly után egy másik sicíliai királyt, Lászlót léptethettek fel trónjelöltül. Hogy a birodalom jobban meg nem rongáltatott, nem annyira Zsigmond bölcseségének, mint a Nagy Lajos alatt behozott jobb rendnek s az általa nagyraemelt számos érdemes férfinak kell tulajdonítnunk.

1391-ben Oláhország a szultán hatalma alá került. — Ugyanekkor a török rablócsapatok először jelennek meg a magyar határszéleken. Zsigmond mind a szárazon, mind a Dunán megveri a törököt, — s elfoglalja tőle Nikápolyt. —

Bozniában Tvartkó meghal s helyébe Dabisia István lesz Boznia fejedelme, ki a magyar király felsőbbségét ujra elismeri, a dalmát városokat visszaadja s a magyar pártosok elvesztik minden támaszukat. Dabisia ígérte, hogy halálával közvetlenül a magyar királyra szállítja Bozniát.

De Zsigmond Bolgárországban nem szilárdíthatta meg ujra hatalmát. Nikápolyt a török visszaveszi nemsokára. E földön Szofia még Lajos halála táján, 1382-ben feladja magát két évi ostrom után. 1389-ben Sumlát s más kisebb nevezetességű bolgár helyeket kerít hatalmába a szultán. A Duna mentén Bodon (Viddin), Szilisztria, Nikápoly kezében voltak, s kezében Zismán is fogva, büntetésül, hogy a magyar királyhoz pártolt volt ismét.

Zsigmond király most követeket küldött Bajazid szultánhoz, kik tőle az oláhországi és bolgár erődöket visszaköveteljék, melyeket nem jog szerint birtokol. A szultán válasza imez volt : „Térjetek csak vissza uratokhoz, ugymond, s mondjátok meg neki, hogy Bolgárországhoz jogom ezekben a fegyverekben áll, melyeket itt láttatok“ s a sátra falán függött diszes fegyverekre mutatott.

E szavak a mily jellemzők a törököknek nemzetközi jogokról való akkori fogalmaira nézve, oly fontos bevezetését képezik a nikápolyi ütközetnek, mely 1396-ban történt. A had, melyet Zsigmond vezérlett, az európai keresztyénség hadának volt tekinthető a mohammedanizmus ellen. Részt vettek benne az oláh és boznyák fejedelmei, a magyar hadakon kívül francziák, németek és lengyelek. — Ez volt az első komoly összecsapás, mely eléggé bizonyítja, mily csekélylő véleménynyel volt egész Európa az ozmánok hadi ereje iránt. Az egyesült keresztyén hadak egész eljárása csupa elbizottság, gondatlanság. — míg a török, habár legalább is egyenlő erővel jelent meg, nagyon óvatosan és terv szerint járt el. Kitünt, hogy a keresztyén táborokban nincs meg a vezetés egysége, míg a töröknél teljes fenyíték. A keresztyének seregében, különösen a franczia lovagok közt a feslett-

ség, kicsapongás uralkodott, míg a töröknél a legszigorúbb erkölcsök. Maga Bajazid, ki az első pompaszerető és kéjelgő szultán, had idején józan és higadt tudott lenni. A nikápolyi csatában megtanulhatták volna a keresztyén harczfiak, mily erő rejlett azon rendezett könnyű gyalogságban, melyet jancsárságnak neveztek, s melylyel megfelelőt a keresztyének nem tudtak szembeállítani. A nikápolyi csata, valamint több későbbinek megnyerését főleg a jancsárok rendíthetlen hadtestének köszönhetjük a török. — Az organicus hibákon kívül nagy baja volt a keresztyén seregnek, hogy nem volt a feladatnak megfelelni képes vezére. Zsigmond, vagy inkább magyar tanácsosai közelebből ismervén a törököt, sok helyes észrevételt tettek az igen könnyen gondolkodott francziák megfontolatlan bevágása ellen s általán a csatarend elintézése tárgyában; de a vezérnek, Zsigmondnak, nem volt vagy elég önálló meggyőződése, vagy tekintélye a jobb terv mellett maradni. Leghihetőbb, hogy a rögtöni meglepetésben, melyet a török sereg váratlan megjelenése okozott, nem tudta feltalálni magát, s a határozatlanságban, mint szokott lenni, a legerélyesebbek s nem a legeszesebbek ragadták kezökbe a döntést. Zsigmond csata közben még helyrehozhatta volna a hibát, ha egész seregével követi a francia lovagokat; de a drága perczeket, melyektől nemzetek sorsa függött, oly tétlenségben engedé lefolyni, melyet csak határozatlanságából lehet magyarázni. A vereség nagyszerű volt. Nagy részben mint védtelen csoportot konczolta le az ozmán sereg a rendetlenségbe jött tömegeket, melyeket a Dunának szorított.

A nikápolyi ütközet anyagi veszteségeken kívül nagy erkölcsi vereség volt egész Európára nézve, mely ezután nem ügyekezett többé oly hévvel keresztes hadjáratra jőni a török ellen, s nagyon emelé az ozmánok elbizottságát. A győzelem nemcsak Zsigmond királyon, hanem a keresztyén fejedelmeken nyert győzelemnek látszott. Állítólag a török vesztesége is ez alkalommal nem volt kevesebb 60,000 em-

bernél; de minél több vérrel vásároltatott a győzelem, annál nagyobb fogalmat adott az ozmán vitézségről. Csak azt említem meg még e gyászos eseményre nézve, hogy István szerb fejedelem ez alkalommal a mohammedánok soraiban harczolt s az egykoru összes keresztyénség nagyobb gyalázatnak tekintheté azt, hogy a végperczekben csapatjai döntőleg és diadallal működtek a keresztyén hadak ellen, mint ha maga is seregestől a legyőzöttek közt foglalt volna helyet.

III.

A NIKÁPOLYI ÜTKÖZET UTÁN.

Midőn a tizennegyedik század vége felé járt, a török már nagy hatalom volt Európában. Már a Peloponnesusban is diadalmaskodtak a török fegyverek. Komoly veszély fenyegette Magyarországot is, s már most bekövetkezik valótán a II. Mohammed vagy Szulejmán kora, ha egy rendkívüli esemény meg nem zavarja, és legalább egy fél századdal hátra nem veti a török birodalom növelkedését. Bajazid hatalmát komoly veszély fenyegette Ázsiában, s e veszély utól is érte. Timur khán roppant sereggel üt az ozmán birtokra, s K.-Ázsia belsejében tönkre veri az eléje sietett Bajazid győzelemhez szokott seregét. Bajazid az új hódító lealázó fogságában hal meg. Magában ez még nem lett volna nagy veszély az ozmánokra nézve, kivált miután a mongol fergeteg csakhamar elvonult. De a szultán fiai közt fegyveres versenység támadt a trón felett.

Tovább tíz évnél, 1313-ig tart a török birodalom belsejében a viszály, s ezentúl ismét csaknem tíz évig kerül a trónra jutott I. Mohammed minden nagyobb hódító hadjáratot, s maga keresi a békét, hogy birodalmában belülről ismét megszilárdítsa az egykori rendet. Az ozmán nemzet szervezetének nagy épségére mutat, hogy a legnagyobb külső csapás után s az iszonyú belháborúk közepett is az institutiók erőben maradtak. A birodalom alig vesztett egyebet időnél, mindezen viszontagságokban.

Most volt ideje, hogy a magyar király s az európai fejedelmek támadólag lépjenek föl, mint Nikápolynál, vagy

mint a következő embernem alatt Hunyady János korában, miután Szerbia, Bolgárország, Oláhország elvesztése s a nikápolyi vereség eléggé bebizonyítá, mily veszélyes új elem Európában az ozmán hatalom. Legalább tul üzni a Balkán vonalán nem volt volna nehéz. De Zsigmond király épen a szerfelett nagy tevékenységi ösztön miatt nem ért rá, hogy egy-egy nagy vállalatnak szánja magát. A sokféle gond egymást kergette nála s nagyobb eszmék nem verhettek mély gyökeret lelkében. A pillanati szükség kényszerítését várja be mind politikájában mind pénzügyeiben. — Szeret beavatkozni mindenbe, s néha leginkább oly dolgokba, melyekhez legkevesebb köze. A török ügyet pihenni engedte, hogy fényes kísérettel bejárhassa Párist és Londont s hivatlan békéltető szerepet vigyen a francia és angol király közt. — Sok gondot ad neki a cseh viszály, a német ügy, a versenygő pápák, a nagy zsinatok, Olaszország, hol az emberiség ügyeinek rendezésére meglátogatja a pápát, — s sok helyen csak nagyobbítja a zavart. Legalább csehországi kormányzása, s Huss megégettetése nem tartozik kiegyenlítő működései közé. A tettekben néha habozó, máskor hirtelen fellobbanó természetével nem látszott csak középserü bölcseségre is születve lenni. E cosmopolita király midőn többszöri hazamos távollét után visszatér az országba, gyakran tart gyűlést, hoz oly törvényeket, melyek üdvöseknek mondhatók s külföldi minták szerint készültek. A városi szerkezet, igazságszolgáltatás tárgyában a reformok embere; csak-hogy a multat és jövőt jobban figyelembe véve, activ fellépésre volt volna főszükség az ozmánok ellen. Német császársága és cseh királysága Magyarország sok kárával járt. A helyett, hogy a németektől csehektől nyert volna segítséget a török ellen, magyar hadakat vitt ki a német és cseh zavarok lecsendesítésére.

De nem tartozik ide részletes leírását adni jellemének és az akkori mindennemű viszonyoknak. Elég annyit jegyezni meg, hogy a támadó fellépés legkedvezőbb éveit egyáltalában

nem használta fel, holott a kihívások nem hiányoztak; mert a török még akkor is, midőn szükségét érezte a békének, olykor-olykor egyes csapatokat küldött ki a magyar korona alatti területek megrablására. A mit Zsigmond tett, e rabló csapatok visszaűzése volt, s néhány törvény, mely némely mellékes szabályzatokat hoz be a honvédelem célirányosabb rendezésére.

Zsigmond törvénye szerint a végvárat a király és királyné költségén tartott hadaknak kötelessége védeni. Ha az ellenség erősebb a királyi hadaknál, akkor a főpapok s a főurak tartoznak kiállani zászlóaljaikkal. — E pontok nem tudni, mennyiben tartattak meg; de egyfelől tudva van, hogy Zsigmond mindig pénz szűkében volt, s másfelől, hogy az egyházi és világi főurak hadai előjöheto szűkség esetében későn érkezhettek a fenyegetett végekben, másfelől van jele, hogy közfölkelés alkalmával a népnek rossz szokásai közé tartozott, hogy két hét lefolytával odahagyta a határszéli táborn s haza oszlott. — Üdvös intézkedésnek látszik az általános fölkelést illetőleg, hogy minden száz jobbágy után csak három fegyveres lovast állítson ki a birtokos, minden harminczhárom után egyet. A jobbágytalan nemes személyszerint szintűgy tartozik megjelenni, mint a jobbágyos. — Ezen törvény, némi módosítást kivéve egy látszik már korábban megvolt s leginkább azért nevezetes, mivel alapját teszi a magyar honvédelmi rendszernek, mely lényegében kétszáz évvel azután is fenmaradt.

E törvény értelmében kiállitható sereg számát 120,000 emberre teszik; de csak néhány év múlva is, Hunyady János harcainak idején, e sereg soha sem gyűlt össze teljes számmal. — Általán honvédelmi rendszerünk kitünő volt a nyugot-európai nemzetek ellenében; de a törökkel szemben nagy fogyatkozása szembetünő. A töröknek, mely már határainkon volt, mindig kész csapatai voltak a hirteleni beütésekre. Míg a megyék banderiumai a váratlanul megtámadott pontokra messze földről összeseregelhettek, a török zsákmá-

nyával együtt újra kivonulhatott az országból. Még Zsigmond életében a török nagy rablást tesz a temesi bánságban, tömérdek lakost hurczol el s nagy területet kipusztít. 1432-ben az oláhországi vajda a törökhöz állván, az erdélyi szász és székely földet megrabolja s elfoglalja határunkon a szörényi várat. 1437-ben Viddinnél a török átkelvén a Dunán, Erdélyben Szebenig pusztít s bántatlanul vonul vissza. Mindezen betörések meggátlására, úgy látszik, intézkedett az ország. Jele van azon határozatnak, mely szerint külön-külön és névszerint meghatározott, melyik főur az ország melyik határszéli vidékét tartozik védelmezni. De azon hátrány ekkor is meg volt, hogy a török tulnyomó összpontosított támadást tehetett egyes vidékekre, míg a magyar csak részletes fölkelés által védhette magát.

Egy részben a viszonyok hatalma okozá tehát, hogy Magyarország nem vetett sikerebb gátot az ozmán hódítások és rablások elébe. De nagy részben Zsigmond terv nélküli kormányzását okolhatni. Koránsem tette meg, a mennyit az adott viszonyok közt tehetett volna, s ritkán választá meg, mit mikor kelljen tenni, — vagy jobban mondva, a véletlenre és a szükség kényszerítésére bízta elhatározásait. — A külső államok érdekeit sem vette eléggé tekintetbe a török hódítás szempontjából. Az ő uralkodása alatt a külső hatalmak közt csak Velencze volt még azon erősebb állam, melyet közvetlenül nagy veszteség fenyegetett a török miatt. Habár a kalmár köztársaság kerülve kerülte az összeütkezést a törökkel, nyilvánvaló volt, hogy Velenczének nagy kiterjedésű levantei birtokai, sok sziget és sok parti erőd, utjában állanak a török terjeszkedésnek s ez nem fogja nyugton aludni engedni a velencei tanácsot. S csakugyan erős tengeri harcز fejlik ki az ozmánok és Velencze közt 1416 óta, mely 1424 körül nagy háborúvá fejlik ki, midőn arról van szó, hogy a szultán az egész görög félszigetet kiragadja Velencze kezéből. De ugyanazon Velencze, mely annyira természetes ellensége volt volna a töröknek, mint a

mily természetes szövetségese a magyarnak, nagy részben a viszonyok hatalma által s maga hibája miatt, ellenségünké lesz. 1420 óta ugyanis egész Dalmatia a Velenceze hatalma alá adja magát. Sulyos csapás volt az a magyar koronára nézve s Zsigmondot már csak az ország közvéleménye is kényszerítette rá, hogy békén ne tűrje.— Ellenségeskedésbe keveredett Velenczével, mely azonban semmit sem változtatott a dolog lényegén, sőt tetemesen rontá a helyzetet. Mert ugyanekkor állván harczban a törökkel a velencei köztársaság, utóbb 1429-ben az alaposság némi színével vádolhatta a magyar királyt arról, mintha szövetségben állana a szultánnal. — Dalmatia elvesztése után a Velenczével való sür-lódásért nem vádolhatjuk Zsigmondot : az események fatalismusából folyt az; de megbocsáthatlan, hogy a dalmát részekben oda engedi fejleni a dolgot, hogy az ottani városok apránként Velenceze hatalmába kerültek. Többnyire önként adták meg magokat. Zárát ugyan nápolyi László, a trónkövetelő 100,000 aranyon adta volt el Velenczének, s ez hatalmába vette; de azon város, mely azelőtti idők folytában már kilenczszer lázadt volt föl a velencei iga lerázására, aligha önként nem adta meg magát, inkább ohajtván maga is a Velenceze alatti rendet, mint azon zürzavart, melynek a Zsigmond alatti viszályok kitették. A másik nevezetes város Spalató, 1420-ban önként veté magát Velenceze alá. Sebenigo hasonlótól még 1412-ben. Trau egy ostromra adta meg magát ugyanazon évben, de egy magyar segéd-had meggátolhatta volna elvesztését. Csak Ragusa maradt annyiban a korona alatt, hogy némi adót, 500 aranyat, fizetett a magyar királynak a N.-Lajossal kötött szerződés óta 1358-ban; de ugyanaz 1359 óta a töröknek is fizetett évenkénti adót.

A dalmát városok mindig örömeztőbb voltak a magyar, mintsem a velencei felsőbbség alatt, s csak akkor vetették magokat ennek karjaiba, midőn a magyar királyok oly gyengén tudták fentartani a törvényt, mint Zsigmond s mi-

dön a törökkel szövetkezett boznyák fejedelmek is kényuralmukat ki voltak képesek terjeszteni a tengerig.

A jövőendő nem sok idő múlva bebizonyítá, mily nagy veszteség volt a tengerpart elszakadása a magyar koronától. A török elleni támadó harcokban tengeri erőre is szükség volt, s a magyar király Dalmatia összes városaiból nem megvetendő hajórajt állíthat vala ki a még hatalmassá nem vált ozmán tengeri erő ellen.

Zsigmond alatt a török befészkelte volt magát Boznia déli részeibe is, honnan rabló-kirándulásokat tett; de a magyar fegyverek épen ezért nemsokára kiverték onnan. — Tvartkó természetes fia Sura később Zsigmond uralkodásának vége felé hűségét jelenti a magyar koronához. — Szerbiában Brankovics György, ki Istvánt, Lázár fiát felváltotta, szintén hűnek mutatkozott a magyar királyhoz az utolsó években. A török Szerbiában vereséget szenved. Szendrő váránál a magyar sereg diadalt veszen az ozmánokon 1437-ben, midőn Hunyady János először tünteti ki magát. Bolgárország már egészen a töröké, — Oláhország ezután is hol a magyarhoz, hol a törökhöz pártol.

Ugyanaz 1437-ik évben Zsigmond király meghal ötven évi uralkodás után. Mellőzém fenebb kisebb győzelmeit és vereségeit a törökök ellen. Célom csak az volt, hogy kimutassam némileg, hogy a magyar államkormány gyengeségei ellenére is, mily nagy volt az ellenállási erő a nemzetben a török ellen. — 1300-tól 1361-ig a török kiterjeszkedik Kis-Ázsián s Európában a Balkánig nyulik birodalma. A következő, mintegy nyolczvan év alatt bár mindegyre megújulnak berohanásai, s habár még Zsigmond halála előtt hatvan évvel fészkel be magát a török Szerbiába, Bulgáriába s teszi adófizetővé az oláh fejedelmet is, hódítása aránylag igen lassan halad s mit az idén nyer, más évben veszendőbe megy. — Már magok a magyar korona melléktartományai, Boznia-, Szerbia-, Bolgár- és Oláhország, habár ép oly könnyen alázzák meg magokat a török előtt, mint

Konstánczinápoly császárai, több ellenállási erőt mutatnak. Nem az erősek, hanem a gyengék fegyvereit használják: egyszer a magyar, aztán a török pártjára állanak, ahhoz képest a mint egyik vagy másik hatalmasabbá lesz. — De épen ebből látni, hogy a tulajdonképi ellenállásnak egész ereje már is Magyarországon volt, melyre egyedül támaszkodhattak ama kisebb tartományok. A magyar király személye volt az egyesítő erő köztök. Azonban a nyolczvan évi tapasztalás meggyőző a magyart, hogy azon szövetségesekre, kik megszabadulásukat csak tőle várhatták, nem támaszkodhatik biztosan. A király nem tudhatta egész bizonyossággal, hogy egy bekövetkezendő hadjárat esetében a szerb, oláh és boznyák oldalánál vagy ellene fog-e harczolni?

IV.

HUNYADY JÁNOS.

Azon korszak, melyben a török és magyar a Balkán és Duna közt folytatja a véres küzdelmet, hosszabb időre is kiterjed. — Ha Zsigmond halálakor már a Duna vonalát érte el a török, csakhamar bekövetkezik még ugyanazon szultán, II. Murad alatt a török visszaszorittatása a Balkán hegyorig. Hunyady János lép fel Magyarország és a keresztyénség védőjéül. Első hadi tetteivel Magyarország földéről veri ki az ozmán rabló-hadakat — egy csapással, helyreállítja Szerbországot, s visszanyeri Havasalföldet és Boznia némely részeit.

1440 táján Brankovics György szerb despota ki volt szorítva minden birtokaiból. Magyarországon talált menedéket s fejedelmi birtok-adományt. Nándor-Fehérvárt, melyet maga meg nem védhete vala, magyar őrség tartotta megszállva. II. Murad szultán mindenekelőtt e várat akarta hatalmába ejteni. Ez nemcsak Szerbia hódítását fejezte volna be, hanem tágasabb kaput nyit vala neki arra, hogy magyar földre tegye át a háborút. 1440-ben Murad ostrom alá fogja Nándort, melyben Tallóczi János a parancsnok. E pap-katonának vakmerőséggel határos bátorsága, az akkori hadtudományban, kivált a tüzes hadi szerekkel bánásban szerzett avatottsága s belátással párosult erélye megszegyeníti az elszánt és roppant számú ozmán hadserget, melynek szintén avatott és eszélyes vezérek parancsoltak. Murad szultánra nézve nagyobb volt ez erkölcsi vereség Belgrád ostromának megghiusulásában, mint a roppant veszteség embereiben. Az elbizakodott hódító kész lett a békealkudozásra.

Tallóczi és bajtársai győzelme fényes előpostája a bekövetkezendő diadaloknak. Mintegy kezesség arra, hogy a lángeszű Hunyady János egy új nemzedék újra fellángolt erkölcsi erejére támaszkodhatik. A magyar harcziaság, mely Zsigmond alatti szunnyadozásában változó szerencsével folytatta a küzdelmet s sokáig nem birt felócsudni a nikápolyi csata által okozott levertségből, most a veszélynek közvetlen közelsége sőt jelenléte által teljes erejében kezdett mutatkozni. A magyar honvédelmi rendszernek a nemesek fölkelésében álló ereje fényesen kitűnt most, mihelyt a haza földjét belül kellett védelmezni. Nem emlitem Hunyadynak Vég-Szendrónél, a Nándorral szomszédos török várnál vett diadalát; de Erdélyben a Mezit-bég alatt betört ozmánok ellen a magyar és székely fölkelőkkel nyert teljes diadalt, úgy, hogy maga az ellenség vezére a török sereg főemberei színe odaveszett s csak töredékei menekültek meg a Szeben alatti mészárlástól. Az akkori magyar nemesség közt uralkodott szellem megörökíté itt magát Kemény Simon tettében, ki a vezér ruhájába öltözve, élte feláldozásával menté meg a hazának Hunyadyt s volt eszköze a legfényesebb diadalok egyikének. — Az újonnan éledt harczias szellemnek mélyebb erkölcsi értéke volt, mint a pillanatnyi fölhevülés. Személyes bátorság s a pillanat hevében való önfeláldozás soha sem hiányzott a magyarnál. A mi a Hunyadi Jánossal egykorú magyarban meglep, az a rendtartás, fenyíték, mi által a hadvezér képes volt pontosan vinni ki bonyolultabb és gyorsaságot kívánó hadi mozdulatait. Fényes bizonyíték erre a Szeben alattit csakhamar követett győzelem a Vaskapunál. Nyolczvanezer gyakorlott, harczban edzett, győzelemhez szokott török ellen tizenötezer magyar áll szemben. A török jancsárok, kik áttörhetlen soraikból nem szoktak hátrálni, megsemmittetnek, a világhírű szpahik szétveretnek s az egész török sereg részint halomba vágatik, részint rendetlen futásban keres menedéket, túl a Dunán. Java oda veszett. — A csőcselék menekült meg. Hunyady katonáit nemcsak a talál-

lékony lángész által felgondolt legszebb rendben tudta vezetni, hanem csata közben a rend gyors és pontos változtatása által nyerte, dönté el az ütközet sorsát. Valamint a hadvezér, úgy katonái is mások voltak, mint a kik Nikápolynál harczoltak közel ötven évvel annakelőtte.

1396-ban a magyar sereg az, mely a rendezett és fenytékhez szokott török előtt rendetlen néptömegnek tűnik föl, mely mintegy jőtehetlenül vágatja össze magát a törökkel. Az 1441-iki és 42-iki csatákban pedig a magyar az, ki végkép zavarba hozván a török harczosok sorait, mint rendetlen csordával harczy kedve szerint bánik el. — A Vaskapunál harczolt magyar sereg, úgy látszik, nem a megyékből összeszedett nemesi fölkelőkből állott, hanem azon gyakorlottabb katonákból, kiket a főurak zsoldjukban tartottak, s mintegy állandó katonaságot képeztek a hatalmasabb urak zászlói alatt.

A magyar fegyvernek négy fényes győzelme, melyek két év alatt sűrűn követték egymást, rendkívüli örömmel és bámulattal töltötték el egész Európát; mert már az összes keresztény világ régóta aggodalmasan tekinté az ozmánok féltelmes terjeszkedését. — De az eddigi harczok kizárólag védelmiek voltak, s a határszéli várak körül vagy hazánk földén vivattak. Gyorsan követte ezeket egy merészebb terv : a törököt saját földjén támadni meg. Hunyady a Balkánon tul akará szorítani azt. — A terv merész volt; de Hunyady nem fogott hozzá számítás nélkül. Nem csupán Magyarországra támaszkodott, — mert ennek ereje külső hadjáratokra csekély. A fölkelések, melyekben az ország hadserege állott főleg, nem voltak támadó harczra kötelezve. A maga és főurak egy részének banderiumaiban s egy részt külsegélyben bízott Hunyady. Mindenekelőtt a pápától lehetett várni, ki mint a török elleni harczot vallásos szempontból pártoló egyházfőnök nemcsak a keresztény fejedelmeket buzdithatá, hanem keresztes háborút hirdethetett s Európaszerte pénzt gyűjthetett e célra. Valamint a pápától, úgy

Velenczétől is főleg pénzsegélyt s tengeri erőt lehetett várni, mely szükséges volt a török birodalom elleni általános támadásra. Hunyady fáradhatlan volt diplomatai tevékenységében is a cél előmozdítására; de Európa vagy közönyös maradt, vagy mi néha rosszabb volt, csupán csak ígéreteket tőn. Magyarországnak csaknem merőben magára hagyatva kellett folytatnia a harczot, sőt volt szomszéd ez időkben, mely épen fel ügyekezett használni a török miatti szorultságunkat rövid látó, önző céljaira. — Németország azon időben annyira szét volt szakgatva, a közszellem annyira alá szállott benne, hogy semmit sem lehetett várni tőle. Midőn jó szándék mutatkozott is, a birodalmi gyűléseknek évek kellett, míg néhány katonát s néhány aranyat megszavazott s midőn a határozat megvolt, nem tudták teljesedésbe venni. — III. Fridrik német császár alatt birodalmában általános volt a politikai felbomlás. A belháborúk s a hatalmasak erőszakoskodásai tetőpontot értek s ezzel együtt tetőpontot ért a német birodalom merő tehetlensége is. Azonban ha jóra tehetlen volt, ártani elég tevékeny volt a nevezett császár. Mindkét Hunyady idejében gondoskodott arról, hogy csak maga Magyarország se fordithassa teljes erejét az ozmánok ellen. Ő nem volt harczias uralkodó, de jártas a diplomatai rejtekutakon. Űgyesen tudta szítani Magyarországon a pártviszályt, segíté I. Ulászló és Mátyás uralkodása idejében a magyar pártosokat, — többször háborgatta hadal s kisebb foglalásokkal a magyar határszéleket — szóval ha véd- és dacszövetségben volt volna is a törökkel, érdekeinek hűbb szolgálatokat alig tehetett volna. Hosszúra terjedt császárságára elég legyen' ez általános jellemzés, mely mutatja, hogy hazánk mi segedelmet várhatott azoktól is, kik közvetlenül érdekelve voltak a török háborúban.

Mindemellett nem kell félreismernünk, mily nagy szerepet játszott Hunyady János és Mátyás idejében az európai solidaritás és katholicismus a török elleni harczokban. Maga Hunyady János nemcsak a hazafiság, hanem a keresztyénség

emelkedettebb lelkü képviselője. — Ő és bajnoktársai nemcsak arra voltak büszkék, hogy Magyarországot védik, hanem a keresztyénséget mentik meg az ozmán veszedelemtől, s úgy látszik, hogy a magyar hazafisággal együtt nyert új erőt hazánkban a vallásosság Hunyady János idejében. A magyar hős, ha külföldről nem nyert is dandárokat segítségül, tudta, hogy egész Európa rokonszenve vele van, hogy a mily közfájdalmat okozna veresége Európa minden keresztyén nemzeténél, oly örömmel ülik meg a diadalünnepet minden főváros székesegyházaiban. A solidaritas emez érzete, Európa morális segélye, bár a remények gyakori meghiusultával vásároltatott meg, nagy szellemi tényező volt azon lelki emelkedésben, melyet Hunyadyban, s azon hősiségben, melyet mind benne, mind katonáiban csodálunk.

Azonban a pápa és magyar király felszólításai nem voltak merőben eredménytelenek. A hős lengyelek contingentet küldtek a hadjáratához, kiknek dzsidásai Hunyady egyik győzelmében nagy szerepet játsztak. A külföldi nép ezenkívül fogékonyabb levén, mint uralkodói, a nagy eszmék iránt, Német-, Francia- és Csehországban fölvevők sokan a keresztet, a nagy vállalatra siettek, Julián pápai követ vezérlete alatt résztveendők a hadjáratban. — A Hunyady előbbi győzelmei által a felszabadulás új reményével kecsegtetett oláh és moldvai vajdák is állítanak ki dandárokat. Azonban a deréksereg magyarokból állott. Az előbbi országgyűlés e külső hadjáratra nem rendezett ugyan fölkelést, de van jele, hogy némely déli megye nemessége csatlakozott a királyhoz, ki saját hadait a mennyire az ország hátrahagyott ellenségei ellen való védelem engedé, kiállította. A Magyarországon nagy kiterjedésű földeket birt Brankovics György, kinek országa visszafoglalásáról volt szó főkép, a legnagyobb áldozatot tette. Kölcsön vett pénzen állita ki zsoldosokat — kétségkívül a magyarokból. A Magyarország déli részeiben egész területet birt Ujlaki Miklós, Hunyady János méltó honfitársa, a maga költségén szintén tetemes erőt állita ki, melyet eleinte

Hunyady közvetlen vezérlete alatt hagyott. Maga Hunyady, ki már szintén a legnagyobb birtokúak közé tartozhatott, egyike volt azoknak, kik a magokéból legtöbbet áldoztak.

A sereg számát, midőn Budáról 1443-ban julius utolsó felében kiindul, csak 25,000 zsoldosra teszik Ulászló király személyes vezérlete alatt. — De útközben szaporodott : a segédhadak a Dunáig, s azontul is folyvást erősbiték. A sereg el volt látva társzekerekkel, melyek több mint elégségesnek látszott élelmet szállítottak s egyszersmind a csatákban szekérvárak alakítására használtattak. Számíthatott Hunyady arra is, hogy a szerbek és bolgárok a felszabadítandó vidékeken hozzá fognak csatlakozni. S ez teljesedett is. Szabadítókként üdvözlé a bolgár a keresztyén hadakat, s seregesen csatlakozott hozzájuk. Azonban sem e nevezetes hadjáratban részt vett hadakszámáról, sem annak sok részleteiről nem ad kellő felvilágosítást eddigi történetírásunk, holott tény az, hogy Hunyady e hadjárata a legszebbek közé tartozik a magyar történetben, — s habár visszavonulással végződik, eredménye hat nagy diadal, az ellenség katonai fő erejének megtörése, egész Szerbia főlsszabadítása s az ozmánoknak a Balkánra való szorítása lett. Elég legyen három diadalt említnem. Nissát Szerbia szívében a magyar sereg beveszi s megsemmisíti; nem messze a vártól egy éji megrohanással Hunyady a törököknek egy 20,000 emberből állott seregosztályát meglepi és merőben tönkre teszi. November 3-ikán történik ez, — s nemsokára Sophia várát veszi be és dulatja fel Hunyady, miután újra szétverte három pasa seregét.

Most arról volt szó, hogy a keresztyén hadak a Balkán szorosain áttörvén, Filippopolisnak nyomuljanak, hová II. Murad az ozmán deréksereggel tartott. A magyar király a tél bekövetkezését s az elpusztult vidéken a számos lovasság mellett az élelem hiányát adván okul, hajlandó vala visszatérni; de Hunyady és Julián bibornok a hadjárat folytatását sürgették, mi határozattá vált.

Karácson táján nagy hóban és erős hidegben jutott a magyar sereg a Balkán sziklái közé, a szulu-derbendi szoroshoz, melyet II. Murad járhatlanná ügykezett tenni, s számos hadakkal rakott meg. A fagy, az ellenség hozzáférhetlen állása okozta fáradozások között Hunyady egy győzelemmel önt új lelket vitézeibe. Tettetett hátrálással kicsalja az ellent erős állásából a síkra — s tökéletes győzelmet vesz rajta, melyben a királynak személyesen is része volt. De a hegyormon áthatolni lehetlenségnek bizonyult be, főleg a természeti akadályok miatt. A magyar sereg rendben és kevésbé háborgatva folytatá visszavonulását, s februárban számos diadaljelekkel, a nép nagy lelkesedése közt érkezett meg Budára a király, mintegy hét hónapi hadjárata után.

II. Murád még 1444-ben igen előnyös feltételek mellett békét kért. E szerint Bolgárországot meg volt tartandó, de egész Szerbországot, s mindent, mit Bozniában, Hercegovinában bírt, Albania egy részével visszabocsátá a magyar korona alá, minden várral együtt. Visszabocsátá Oláhországot is, csak azt kötve ki, hogy fejedelme adófizetője maradjon a szultánnak. A boznyák fejedelem István, a Tamás fia, hűséget esküszik újra a magyar koronának. Ez időtájtban támad fel Skanderbég is Albániában a török ellen, hogy maroknyi népével 20 évig vessen gátot az ozmán hódításnak, s ez által nehezítse Boznia felé a török terjeszkedést. Hunyady János három évi működése kevés kivétellel megsemmisíté a töröknek oly sok évi fáradozását a Balkán és Duna közti részek meghódításában. E békepontok mutatják különösen, mily hatással voltak Hunyady hadjáratai az ozmán uralkodóra.

Azonban mind Magyarországot mind a keresztyénséget a diadal mámorának szédelgése fogta el. — A kinek váratlanul nagy kincs jut birtokába, gyakran lesz oly kapkodóvá, mint a ki nagy veszélyben forog. 1444-ben februárban tértek vissza a magyar harczosok a diadalmas hadjáratból, melyet

fennebb leirtam. Alig pihenik ki magokat, szövetségre lép a magyar király Velenczével, a pápával, az arragoniai királlyal a hadjárat folytatására, melyet a szerb fejedelem Brankovics is sürget, ki egész Szerbiát vissza nem nyerte volt. A hadikészületek között érkeznek II. Murád előnyös béke ajánlatai, melyeket szintén említék. Hamar elfogadják, s megesküszik rá a király. Brankovics a béke mellett volt, mely visszaadta birtokait. Ez augusztus 4-ikén történik. Alig távozik el a török követség, midőn híre érkezik, hogy a szövetséges hajoraj a Hellespontusban van, s a pápa, Velence, Genua és Burgundia hajói elzárak utját az Ázsiában volt Murád seregének, ki ott a karamáni lázadókkal van elfoglalva. Albania hőse, Skanderbég 15,000 embernyi segítséget ígér a hadjárat folytatása esetében; a konstanczinápolyi császár Palaeolog János ígérte, hogy szintén segédsereget állít ki, s habár a higgadtabbak a tapasztaláson okulva merőbenszámba nem jöhetnek tekinték a számításban, a fölhevült képzelettényezőnek láttatá a merő semmit is. A mult hadjáratok dicsőségei, az általuk az ozmán haderőn ejtett anyagi veszteség s erkölcsi megaláztatás mindentalegszebb színben muttathattak. Eljöttnek vélték az időt az ozmánoknak Európából leendő kiűzésére. S valóban nem is volt ez képtelen ábránd. A török nem bírta még Konstanczinápolyt, fővárosa Drinápoly volt. Ha sikerül egy csatában megverni az ozmánok hadait, melyek nagy része át sem kelhetett Európába, vagy csak későn, ha sikerül bevenni Drinápolyt, a föladat csaknem megoldva látszott lenni. Annyi bizonyos, hogy minél nagyobb volt az eszme, melyet Julian pápai követ egész hő meggyőződéssel vitatott, mely szerint soha sem volt kedvezőbb alkalom a keresztyénség halálos ellenségeinek uralmát Európában megtörni, annál alkalmasabb volt a lelkesedés fölgulyasztására.

A várnai szerencsétlen ütközet részletei eléggé ismertek. Várnánál csak egy ütközetet vesztenk; de a hadjáratot előre megvesztettnek lehet mondani. A számítások, melyekre a siker építve volt, mind meghiúsultak. Maga a kiin-

dult sereg csekélyebb volt, mint a tavalyi. Brankovics, ki békekötés által a magyar király, s illetőleg Hunyady kezéből visszanyerte országát, természetes ellensége volt a békebontásnak, — s nem hogy részt vett volna a hadjáratban, hanem már, úgy látszik, titkos szövetségese volt a szultánnak. Skanderbég nem érkezett meg. 15,000, mások szerint 30,000 emberével, Szerbia határáig érkezett, hol Brankovics György vonakodott őt át bocsátni Szerbia területén s ott vesztgelt, midőn a magyar had Várna felé vonult. Velence és Genua a legrútább árulást követték el. A helyett, hogy a szultán csapatjainak a Bosphoruson átkelését gátolnák, magok szállították által. Emberét egy aranyával fizette a szultán. Az oláhok a csatában hamar megszaladtak s vajdájok árulása kitünt, midőn a vesztett csata után Hunyady Jánost foglyává téve s csak nagy pénzváltásért bocsátotta szabadon. Mondanunk sem kell, hogy a görög császár vesztetg maradt. — Viszonyait ismerve lehetett is tudni, hogy ha akar sincs módjában legkevesebbet is tenni. A várnai ütközet a szám aránytalansága mellett is megnyerhető volt, ha a királyt szerencsétlenül nem ragadja heve az ellenség leg-erősebb állása ellen, hol a sűrű tömegeken erőt nem vehetett. Átalán mind az ő, mind utána a többi magyar hős rettenthetlen bátorsága itt is a jancsárok tömegén tört meg. De Hunyadynak, mint már több ízben, most is sikerült volna tán bizonyítani a magyar vasas lovasok és gyalogok felsőbbségét e könnyű gyalogság felett, bármi rendíthetlenség látszott is.

Miután Hunyady nem osztozott elejénte azon ábrándos tervekben, melyek szerint a törököt most sikerülhet kiűzni Európa területéről, valószínű, hogy e hadjáratra nézve az eseményekre bízta annak eldöntését, minő mértékben vigye ki a programmot. A merész terv sikerül talán, ha Európában a magyaron kívül két három első rendű hatalom egész lélekkel csatlakozik hozzá. De már a hadjárat kezdetén alkalmasint alább hagyott reményével. Nem lehetlen,

hogy beérte volna Bolgárország visszafoglalásával, mely Várna kézrekerítése s az ottani csata megnyerése által biztosítva lehetett. Talán nem is tulajdonított nagyobb fontosságot e csata megvesztésének, mint Bolgárország visszafoglalásának nem sikerülését. A bolgár erődök a dunapart hosszában a csata előtt nem foglaltattak vissza, s így a török ez oldalon „a statu quo“-t tartotta meg. A magyar tegyverek becsülete sem szenvedett nagy csorbát. A török győzelmének ára felért egy vereséggel. — De a felhevült képzelet, mely mind Magyarországon, mind Európában a csata előtt a világrész sorsát eldöntő vállalatnak tekinté ezt a hadjáratot, nem csoda, hogy utána annál nagyobbnak láttatá a megaláztatást, veszteséget sőt veszedelmet is. Mindez csak képzeleti volt; de a lelki hangulat változásai szintoly szerepet játszanak a világtörténetben, mint a legmaterialisabb tényezők. Hogy ugyanazok, kik augustusban az ozmán erőt semminek képzelék Hunyady lángesze s a magyar kar mindenhatósága előtt, november után a törököt képzelték mindenhatónak s a magyart elveszettnek, egyaránt nagy következményeket vont maga után.

A gyors fordulat okozta hangulathoz járult a tehetetlenség érzete. E hadjárat kimutatta az akkori Európának szellemi ügyefogyottságát. Lelkesedés, nagy szavak, sőt ígéretek. Mikor tettere került a dolog, közöny, restség és árulás.

A török szultán hadseregét visszavonta a várnai ütközet után s győzelmét nem használta fel új hódításra a magyar korona rovására. — A király eleste azonban belső változást idézett elő ismét az országban. Hunyady János nemsokára kormányzóvá választatván meg, Fridrik római királylyal, a Cilleyekkel s Giszkrákkal volt elfoglalva, kik nem engedék, hogy az ország teljes erejét az ozmánok ellen fordítsa. Törvény kél, hogy a király, a főpapság és főnemesség dandárai, valamint az alsóbb rendű clerus költségén kiállítani szokott hadak, részt vegyenek a hadjáratokban az állandó szolgálatra kötelezett székekkel és kunokkal együtt, míg a nemesség csak

azon esetben kiállítandó, ha ama hadak elégteleneknek bizonyulnának be. De részint a nagyon elhatalmasodott urak gőgje, részint nyugat és éjszaka felőli háborgatások nem engedték a világi és egyházi urak egész erejének kiállítását. — Mindemellett Hunyady meg nem szűnt a török ellen új támadó háborúra készülni. A pápánál és külhatalmaknál segílyt sürgetett, annyival inkább, mivel Muradszultánt egészen elfoglalta az albaniai háború, melyben a hős Skanderbégtől egyik vereség után a másikat szenvedte. De addig is, míg az új hadjáratához kezdene, először Oláhországot akará engedelmességre téríteni, melynek vajdája, Drakul, a várnai csata után oly álnokul viselte magát iránta. — Drakul török segítséget hívott s Hunyady őt segítségével együtt megvervén, elfogta, kivégeztette s helyébe Dánt, egy előbbi hasonnevű vajda fiát tette e méltóságba.

A várnai ütközet után négy év múlva indul Hunyady a harmadik támadó hadjáratra a török ellen, hozzá csatlakozván az új oláh vajda Dán nyolcz ezer emberrel, míg Brankovics a szerb fejedelem titokban értesíté Muradot Hunyady szándékairól. — Murad Albániában odahagyván hadi működését, sietett Hunyady elébe, s találkoztak a Rigómezőn, Kossova mellett. Az ütközet két nap és egy éjjel tartott. Másodnap a döntő perczben az oláh segédhadak átállottak a törökhöz, s azonnal a magyar ellen fordíták fegyvereiket. A török, bár itt is felette drágán vásárolta meg a győzelmet, de a győzelem az övé volt. A magyar itt is magára volt hagyatva; itt is a jancsárok menték meg egy ízben a török sereget, s itt is azt az árulást követé el ugyanazon szerb despot, kinek Hunyady győzelmei adták vissza országát, hogy a menekülő hadvezért a Dunánál foglyává tette, s csak sulyos feltételek alatt bocsátotta szabadon.

A várnai és rigómezei csatavesztés a törököt meggyőzte a felől, hogy mitsem tarthat egy európai coalitiotól, — magára hagyatott a magyar s Velence békét is kötött Muráddal még 1446 ban. Magyarország érzé, hogy egymaga áll a

hódító világhatalommal szemben, s a korona azon déli tartományai, melyeknek megtartásáért annyi vért ont, nemhogy segítségére volnának, hanem tulajdon magok játszáék el saját függetlenségöket, s teszik hiuvá Magyarország törekvését e természetes előbástyák megmentésében. Brankovics György abban is kimutatta hálátlanságát, hogy a magyar hazában akkor dult pártokkal szövetekezett Hunyady, a kormányzó ellen.

1451-en kezdve a török birodalomban nevezetes fordulát állott be. Az ozmán házbéli uralkodók egyik legnagyobbika, a hódító II. Mohammed lépett trónra. Két év mulva elfoglalta Konstanczinápolyt, mi az egész keresztyén világot jajveszéklésre fakasztá. Különösön a pápa volt az, kinek ezt az eseményt legjobban kell vala fájlalnia. De a katolikus egyház akkori feje béke-, művészet és tudománykedvelő embert volt. Minden, a mit tett abból állott, hogy temérdek pénzzel biztosokat küldött keletre, kik a konstanczinápolyi császárság levéltáraiban fenmaradt régi codexeket bevásárolják. Nagy és maradandó szolgálatot tón a civilisátiónak a classicaí hajdankor számos emlékeinek fentartásával — s ki tudja, volt volna-e harcziásabb buzgolkodásának valami látatja Magyarország és az összes akkori Európa védelmére az ozmánok ellen? —

II. Mohamed a meghódított Konstanczinápoly benépesítésére folytatta azt, mit elődei tettek: egyrészen kicserélte a népességet. A számos, törökrabságba hurczoltgörögök helyébe az európai keresztyén tartományokból vitt új lakosokat. Szerbiát egy ízben előzőnlötték hadai s a kétszázeezernyi szerb rabszolga egy részét Konstanczinápoly benépesítésére fordították. — A szerb fejedelem, ki ily szorult helyzetekben mindig kérvekerlte a segítséget Magyarországtól, azután ismét adófizetőjévé lett a szultánnak. Hunyady még egy-két ízben kiszorítá II. Mohamedet Szerbiából, mig végre a merész szultán elhatározta egy döntő csapással megnyerni egész Szerbiát, berohanni Magyarország ellen. Hosz-

szu készüléteket tőn e célra. Nándor volt azon pont, melynek megejtése kettős tervét egy csapással valósítandja. A szultán fennen hirdeté, hogy nemsokára Budán üti fel hadi szállását. 1456 volt az év, melyben a hódító tervét ki vala viendő. — Az akkori világ két legnagyobb hadvezére és két legvitézebb hadai még azon évben eldöntő küzdést tartának Nándorfehérvár falain. A viadal egyenlő elszántsággal, észszel folyt mindkét részen, — a mi előnyt a keresztyénségnek a várfalak adtak volna, részint pótolá az ellenfél óriásilag tulnyomó ereje ágyukban és emberekben, részint még ez előnyt is büszkén elveté magától a hallatlan merészségű magyar hadvezér. Nem tudom, történt-e hasonló, de nagyobb önbizalomra mutató tett aligha van a háborúk történetében, mint Hunyadynak az a csele, hogy beengedi az ellenség legválogatottabb hadát, a jancsárságot, az ostromlott város falain belől, hogy a bevett falak közt semmisítse meg. A nagyszerű eredmény egyaránt magasztalja őt és katonáit. Nándor veszve van, ha Hunyady bizton nem számíthat katonáira, hogy a lehetlenségnek látszót is megkísérlik szavára, s hogy a vakmerőséggel a legszigorúbb rendet tudják párosítani; mert a vezér pillanatokra kimérten készítette tervét. Se-rege oly pontos volt, hogy dicséretére válnék egy mai korbeli legrendezettebb hadseregnek is. Nándor-Fehérvár védelme hűképe marad örökké a törökmagyar háborúknak. Egy felől az ozmán tulnyomó támadó hatalma, másfelől a magyar védelmi állásban, — egyfelől Hunyadyban a hazafias érzés, másfelől hű bajtársában, a keresztes bajnok Capistránban a keresztyén hit fog kezét a lelki erő azon kifejtésére, melyre az ember képes. A csapás melyet a büszkeségből lealázott II. Mohamed szenvedett, nagyszerű volt. Ezután a török csak mintegy lopva nyesegette a magyar birodalom határait, de mintegy hetven évig nem mert többé azon kérkedő ábránddal indulni hadjáratra, hogy Buda templomaiba köti be lovait. Pedig még sokáig uralkodott és tett nagy hódításokat II. Mohamed.

Hunyady Jánosnak nem sikerült a Balkán vonalon túlra szorítani vissza az ozmánokat, harczosainak aránytalanul csekély száma miatt. De a török is vissza volt verve a Duna partjairól. A harczter Szerbia, Bosnyákország maradt, s a török illő távolban tartatott a magyar területre való behatolástól.

V.

I. MÁTYÁS KIRÁLY.

Mohammed folytatta hódításait. Brankovics György halála után Szerbia nemsokára török tartománynya lett, leginkább a szerbek közönye és visszavonása miatt. 1459-ben megadván magát Szendrő vára II. Mohammednek, vele együtt számos kisebb vár került hatalmába. Szerbia szandsákká lett, s a török a seregestül rabszolgaságra hurczolt lakosok helyett a városokba ozmánokat költöztetett s bevitte igazgatását. Egyedül Nándor állott annyi területtel, a mennyire a vár magyar őrségének fegyveres hatalma terjedt.

1460-ban a Peloponnesus veti alá magát II. Mohammednek, s Velenceze itt keservesen bűnhődött korábbi lanyhaságáért és pillanati haszonleséseért, melylyel az ozmánok elleni háborúban viselte magát.

1462-ben Oláhország lesz az ozmánok zsákmánya. — Ott az iszonyu kegyetlenségeiről híres Vlad volt a fejedelem, ki a szultán némely követeléseit megtagadván, ennek haragját vonta magára. Vlad még 1461-ben követséget küldött Mátyáshoz, hogy véd- és dacszövetséget kössön vele. — Maga pedig sereget gyűjtván, elbizottságában a török területet pusztítja s mintegy 25,000 foglyát karóba huzatta. II. Mohammed nagy sereget gyűjtött, s Oláhországba hozta, hol a vajda az egész lakosságot a fenyevesekbe parancsolá s maga is seregével ott foglalt állást. Mohammednek nem sikerült Vlad kézre kerítése; de seregét megfogyasztá s az egész tartományt kirabolván és felégetvén, visszatért, Radult, Vlad öcscsét nevezvén ki az oláh fejedelmi székre, egy jókoratörök

helyőrséget hagyván a tartományban. Vlad hiában folyamodott most kegyelemért II. Mohammedhez. Azért a magyar oltalmába ajánlá' felmagát és országát. De az Erdélyben oltalmat keresett Vládót Mátyás király ott elfogatta és Budára küldvén, börtönbe vetteté.

A magyar történetírásban még nincs megfejtve Mátyás ezen eljárásának oka; de világosan megfejtí azt Vládnak egy levele, melyet Mohammedhez intézett 1462-ben, s melyet magyar vitézek út közben elfogtak. Vlad ezt írta a szultánnak:

„Ozmánok nagy uralkodója! Én, János, oláhok vajdája, a te rabszolgád, alázatosan bocsánatodért esdeklek mindazért a mit ellened és országod ellen vétettem. Könyörüljön rajtam a te kegyelmességed s engedje követeket küldenem tehozzád. *Én igen jól ismerem Erdélyt s egész Magyarországot. Ha felségednek úgy tetszik, bűneim bocsánatjául kezébe adhatom egész Erdélyt;* és ha az egyszer kezédben van, könnyen meghódíthatod egész Magyarországot. Követeim többet is mondanak neked majd e tárgyban. Életfogytiglan tántoríthatlan hűségű rabszolgád vagyok. Isten engedjen számom esztendő't országlásodnak.“

E levél a nagy vezérhez szóló hasonértelművel együtt Mátyás kezébe kerülván, meg van fejtve világosan a király eljárása. A király eme bolgár nyelven írt leveleket II. Pius pápának megküldé. *)

1463-ban kerül a sor Bozniára, melynek fő helyét Jai czát II. Mohammed beveszi. Boznia királya, István, Kliucs várába menekült, melyet kegyelemreszintén fölád. A szultán nem áll szavának: a királyt lenyakasztatja. A város lakossága három részre osztatik. Egyik meghagyatik a városban,

---

*) A pápai levelek közül juthatott *Gobellini* tudomására, ki *Commentarjaiban* közzé tette. Lásd *Zinkeisen* „Geschichte des osmanischen Reiches in Europa.“ Gotha 1854. II. k. 176. l. Hammer sem tud e levélről.

másik a katonák közt kiosztatik zsákmánykép, harmadik a szultán portájának adatik által.

Mátyás 1463. karácsonján vissza veszi Jaiczát, s vele csaknem egész Bozniát. — Herczegovina adófizetés mellett magyar kézben marad Kazarics herczeg alatt. Következő évben Mohammed vissza akarja foglalni Jajczát; de Mátyás ezt fölmenti a török ostrom alól. Ellenben ez hiában ostromolja Zvornikot a töröktől.

De mint a fenebbiekből látjuk, Mátyás uralkodása kezdetén a többi déli tartományt a török aláveté. — Hunyady János halála után öt év alatt a török nagy hódításokat tett. Ha közvetlenül Magyarország meghódítására nem indult, úgy látszik, legkevesebbé sem tartott attól sem, hogy a magyar országos támadó háborút indítson ellene. Annyival kevesebbé lehettek aggodalmai, mivel időközben egy nagyszerű európai készülődés mindjárt az első lépésnél megsemmisült. Még 1459-ben az ozmánok ellen minden pápa közt legbuzgolkodóbb II. Pius, kinek azelőtti írói neve Aeneas Silvius, európai congressust tartott, hogy nagyszerű expeditiót indítson az ozmánok ellen. A congressus egyértelműleg elhatározta, hogy *minden haladék nélkül megkezdendő a török hadjárat*. Volt oly olasz fejedelem is, ki azt kívánta, hogy a száraz hadsereget egészen Olaszország állítsa ki. Francziország, 70,000 gyalogot, 30,000 íjászt, 40,000 lovast ígért később. De minden buzditás elenyészik a pápa azon szándéka mellett, mely szerint kinyilatkoztatá, hogy *a minden nemzetekből összegyűlendő kereszteseket maga személyesen fogja vezérelni a szent harcra*. Midőn 1463 végén a hadjárat meg volt kezdetendő, s a pápa a bibornoki tanácsban kinyilatkoztatá eme szándékát, mindnyájan könyekre fakadtak, s valószínű, hogy e határozat elérékenyítő hatással volt az egész keresztyénségre. Még ez titokban tartatott 1463-ban octoberig. Ekkor jutott egy körlevél által köztudomásra. Pius 1464. martiusban hagyta el Rómát, hogy a hajóhadak fő gyűlőhelyére, Anconába utazzék, hová julius közepén betegen érkezett meg.

A csalódás, hogy ott se katonát, se hajókat, se pénzt nem talál, tán sietteté halála bekövetkeztét.

Minél nagyobb volt a zaj és készülődés, annál százan-dóbban kitűnt az összes keresztyénség közönyös volta a mohammedanismus terjedésére nézve sa szultánok ezután méltán úzhattak gunyt minden oly fenyegetéssel, mintha képesek volnának egyesülni ellenök a keresztyén fejedelmek.

Mátyás nem is folytatott nagy háborút a török ellen. Védelemre s némi megtorlásra szorítá ez oldalon működését, — annyival inkább, mivel a török is csak kisebb nagyobb rabló-, de nem hódítási szándékú csapatokat küldött át olykor a különben jól védett határokon. — A magyar király eleinte nem akart békélni a törökkel. A boznyák hadjárat után 1465-ben a szultán követséget küldé hozzá, mely békére szólítsa fel. Mátyás kihallgatás nélkül utasítja vissza a békebiztosokat. Ugyanazon évben a király nagy sereget von össze a Dráva mellett; de a török nem támadván Bozniára sa keresztyén fejedelmek nem készülvén támadó háborura, feloszlátja táborát.

1466-ban, midőn Mátyás a felső vidékeken némely lázadók lecsendesítésével foglalkozott, egy török pasa Szerbiába hozván csapatjait, Végszendrőt meglepi és beveszi. Mátyás közfölkelést rendel. Híre jött, hogy maga a szultán Szofiánál van, honnan Magyarország meghódítására indul. A király Sz. György napra a fölkelők Nándor-Fehérvár felé indulását rendeli el. Azonban kitűnt, hogy a szultán Albániára, Skanderbeg ellen indult. — A király nem akart támadó háborut viselni — s seregeit feloszlátá. Ez időtájban halt meg Kozarics István Herczegovina fejedelme. Egyik fia mohamedan hitre tért, s ez és testvére megoszták magok közt a két tartományt.

A király ha nem folytatott is támadó háborút, mit a pápa szemére vetett, gondoskodott a végek oltalmáról s kisebb beütéseket kapitányai is tettek a török területre. Az apróbb csetepaték mindenikét nem is jegyzék fel a magyar

évkönyvek. De hogy folytak, mutatja a királynak a pápához intézett levele:

„Lelkiismeretem mondja, hogy a hanyagság vádja nem érhet . . . . Minden kalózcsepattól megóvni a végvidékeket lehetetlen. De ha albániai módra kérkedni akarnék, ha fölvetném, hány ellenséges falút hamvasztottak el végbeli őreim, kiviláglanék, hogy ez évben sem voltam tétlen, ha magam Budán tartózkodtam is. Mint király illetlennek tartom a személyes részvételt minden apró csatában . . . . . Középszerű erőttől nagy dolgokat nem várhatni. Parányi külségelylyel a sereget nem vihetni át a Balkánon és Rhodopén a Feketetengerhez, s ha erőmet meghaladó vállalatba bocsátkoznám, feddést érdemlenék; mert a balkövetkezés nemcsak engem érne, hanem az összes keresztyénséget is. Fellépésem a rendelkezésem alatt álló eszközökhöz van mérve.“ *)

A törökmagyar végeken nagyobb esemény 1470-ben adta elő magát. A török a Száva jobb partján, pár mérföldre Zimonyon felül új erődöt építtet — ez a nevezetessé lett *Szabács* volt. — A király az akkori „egész Szalavonia bánját“ Thúz Jánost börtönbe veti hanyagságáért, hogy ezt véghez engedte menni. Mindjárt királyi dandárokat rendelt a király az erőd bevételeire; mi azonban nem sikerülvén, a folyó innenső partján a magyar had hasonló erődöt emelt.

1474-ben egy jókora török dandár a szendrői pasa vezérlete alatt a Tiszán túli vidékeket pusztítja s kirabolja Nagyváradot is. Ugyanazon év nyarán a Szerémben, Tótországbán s fel egészen Krainig pusztítanak a törökök, egyszerre 15—20 ezer foglyot hurczolván magokkal. Következ 1475-ik évben fényes elégtételt vesz Mátyás a törökön. Szabácsot körülfogja és beveszi. E vár elvétele magában is fontos volt; de fontosabbá tette azt a király katonáinak vitézsége s főleg az, hogy maga Mátyás a rettenthetlen bátorságnak s hadvezéri lángésznek oly kétségbevonhatlan példáját adta.

*) Szalay. III. k. 220. l.

Egy rossz ladikon az ellenséges golyók közt maga megy a vár falai alá, hogy azokat megvizsgálja s utoljára az általa kigondolt csélre esik el a vár. Míg maga serege nagy részével futást színlel, s a török őrség üldözőbe veszi, megbujt válogatott katonái, a feketeseregbeliek, a várnak ismert gyenge részére rohannak, mire a megfutamodottak is visszatérvén, Szabács csakhamar kezökbe kerül, — a jancsárok hősisége szégyent vallott a feketesereg előtt. Mátyás fölépíttette a várat, és sánczczálkörülvéén, szigetté alakította. Győzelmes seregét bevitte Szerbiába s ott körülfogta Szendrő várát is. De ostroma sikeréhez mostan reménye nem lévén, megelégedett három fa- és földvár építésével ellenében. Az ily kis erődöket nevezték később palánkoknak. Oltalmukra helyőrségeket hagyott hátra a király. A török beütéseit e kettős működés által megnehezítette. Mindemellett a török kilopódzott a végvárak közt s még azon évben Krainban nagy pusztításokat tőn.

1476-ban a török és oláh hadak rá mennek Moldvára. István moldvai vajdát megverik; de Báthori István erdélyi vajda közeledésének hírére visszatérnek. Báthory üldözőbe veszi őket s feles számuakat leöldös közülök. István moldvai vajda 1474-ben hűséget fogadott volt a magyar koronának s azért Mátyás most védelme alá fogván, Báthory István bemeleg Oláhországba. A törökkel szövetséget kötött Bazarád vajdát elfogván, helyébe Mátyás a Budán fogva tartott Dánt teszi meg havasalföldi vajdává. Míg ez foly, Szendrőnél ismét átkél a török s Temesvárig pusztít. De a nándorfehérvári és temesvári magyar őrség megtámadja a rablókat és tönkrevé. A tölök elvett zsákmány igen nagy volt.

1478-ban és 79-ben új nagy rablások történnek. Az előbbi évben Kraint, Friault, sőt a Velenczéhez közel eső részeket pusztítják. Utóbbi évben Vas és Zalamegyében dulanak. Egy részöket a Rába mellett Szapolyai István és Geréb Péter felkonczolja. Mátyás hadai kölcsönben Jaiczáig száguldanak.

Mátyás maga nyomul másod ízben utóbbi várig. Verbász nevű boznyák vár bégje levén az, ki az említett rablásokban nagy részt vett, a király 16,000 embert küld rá. Éjjeli rohanással ez beveszi Verbászt; de a török és csapata kiillan belőle. A magyar had utóléri és megsemmisíti e csapatot, azután egész török Bozniát Hercegovináig feldulja. Így torolta meg Mátyás a török beüteseit.

De nagyobb szerű diadalt aratott ugyanazon évben két vezére Báthory István és Kinizsi Pál. A Kenyérvíze síkságán negyvenezer rabló török és oláh-török közül csupán a harcztéren harmincezer maradt halva october 13-ikán. A diadal oly nagyszerű és teljes volt, mint a mily elszánt és engesztelhetlen dühvel folyt az ütközet azok közt, kik egymást hitetlennek tekintették. A rettentetlen és rettenetes Kinizsi ébersége és gyorsasága dönté el a nagy, rendszeres csatát; mert a temesi gróf a maga idejében termett a mármár győzedelmes ozmánok háta megett. Átalán véve a török beüteseket, mint ezekből látni, nem lehet annak tulajdonítani, mintha a végbeli és más királyi hadak nem voltak volna elég éberek és serények.

Kinizsi Pált 1481-ben Szerbiában találjuk. A török e valódi ostroma, már természeténél fogva is legjobban tudott igazságos mértékkel mérni a töröknek. Kegyetlen, vad öröme mintha az ozmánoktól volt volna eltanulva. Mátyás épen a török ellen különb vezért alig találhatott volna. Bár a király nem ereszkedett oly nagy vállalatokba mint halhatatlan édes atyja, úgy látszik, lelkiismeretes gondot fordított rá, hogy a töröknek semmivel se maradjon adósa.

A megtorlást mindenre kiterjeszté, s az említett szerbiai expeditiót egyik sajátos nemének céljából rendelte. A török t. i. időről időre többször beütvén a temesi bánsgába és Szerémségbe, az előbb népes területet csaknem merőben pusztává tette volt. — A király legjobbnak látta, hogy ő meg a török területen elfogandó rabokkal népesítse be ezeket a vidékeket. Folyamodott a pápához, engedje meg ezt

katonáinak, kiknek lelkiismerete a keresztyéni érzettel meg nem férőnek találta eddig az ellenség földéről emberek rab-ságba hurczolását. — Kinizsi Krussováczig dulván a török szerb területet, ötvenezer szerbet és ezer törököt hajtott el magával, kik nagy részben önként mentek vele; s az ily-féle gyarmatosítás alkalmasint egészen szokássá lett.

Kinizsi következő évben más bajnoktársaival együtt a temesi bánságra tört szendrői pasának háromezer emberét aprította le.

1483-ban Hercegovina, mely egy részben már török volt, egészen a szultán kezébe kerül. — S ez éven végződnek Mátyás török hadakozásai. Békét köt öt évre, mely 1487-ben megújittatván 3 évre, 1491-ben volt lejárandó, midőn Mátyás már nem élt. Még 1481-ben halt meg a hóditó II. Mohammed, hogy II. Bajazid következze helyébe. Habár volt egy Bajazid ellenében a trónt követelő szultánfi *Dzsem* herceg, Mátyás tudván, hogy a II. Mohammed megszilárdította ozmán birodalmat Dzsem követelése meg nem rendítheti, nem tett igen nagy erőfeszítéseket, hogy hasznára fordítsa. Dzsem különben is a rhodusi lovagok kezében volt, kik nem akarták kiadni Mátyásnak. A következés mutatta, hogy hasznát nem lehetett volna venni ezen eszköznek.

Az 1483-ban kötött békét következő évben csak a moldvai ügyek zavarták meg egy kevéssé. A szultán hadai pusztítva törtek be Moldvába. Mátyás békeszerzéssel vádolta a szultánt, ki azzal menté magát, hogy Moldva és Oláhország nem foglaltatott a békeszerződésbe. Mátyás hajlandó volt szemet hunyni, más nagy ügyekkel levén elfoglalva. Moldva pedig látván elhagyatottságát, lengyel felsőség alá adta magát. Mátyás király Bécs ostromára készült — s élte hátralevő részét a nyugoti ügyek foglalják el. — A nagy király 1490-ben ápril 6-ikán mult ki.

VI.

A HUNYADYAK ÉS UTÓDAIK.

A fenebbi vázlatból, melyet Mátyás török harczairól adtam, kitűnik, hogy a védelmi álláson túl nem ment. Egyetlenegy oly mérközése sem volt a törökkel, mint Hunyady Jánosnak. Kerülte az összetűzést mind Mátyás, mind II. Mohammed és annál inkább emennek utóda.

Mátyás alatt elveszett a magyar koronának majdnem egészen minden déli tartománya, melynek birását még Hunyady János folyton vitássá tudta tenni. De ezek visszafoglalása is támadó háborút kívánt, mire Mátyás számításból nem vállalkozott, habár föltehetjük, hogy ép oly hajlandó volt rá, mint nagynevű atyja.

Mátyás nem volt vak utánzója e nagy szellemnek; örökségének vallá hihetőleg apjának maga kárán szerzett tapasztalásait. Példáján tanulta meg, hogy a keresztyén fejedelmektől majd mitsem lehet várni. Egy támadó háború, kivált a tengeri hatalmak hozzájárulása nélkül jól ki nem üthet, vagy nagyon is kockáztatott vállalat. — Saját tapasztalása is tanulságos volt e részben. II. Pius buzgalmanak zátonyra jutásán kívül más eseményeket is ért, melyek arról győzték meg, hogy az akkori Európa nemzeteit semmi sem lenne képes felrázni valamely együtt-működésre. — 1480-ban kitűnt, a mit annyiszor állítottak, de nem akartak hinni, hogy II. Mohammed *Olaszországot* akarja meghódítani. A nevezett évben, miután Albania egészen meghódolt, Mohammed százezer embert vitt át Apuliába, Otrantot elfoglalta; az egész környéket, Leccét, Brindisit kirabolta, a lakosokat

rabszolgákul küldé át Albaniába, s úgy látszott, állandóan megakarja alapítani uralmát déli Olaszországban. A tornyokból leszedte a harangokat, hogy ágyukat öntessen belőlök. Mohammed halálával, mi nemsokára történt, a további terjeszkedés elmaradt ugyan, s az ozmanok kivonultak Olaszországból; de a fennebbi foglалás iszonyú rémületet gerjesztett volt az egész keresztény világban; mert rémület az, melylyel a dermedt tétlenség együtt jár. Olaszország éjszaki részein is mutatkoztak már az ozmán fegyverek és üszkök.

1477-ban 1478-ben a Száván át Krain felé vonult török rabló csapatok egyszerre az Isonzo mellékén jelentek meg, bebarangolták rabolva és öldökölve a Tagliamento völgyét Piavéig s már magát Velenczét fenyegették. A köztársaság már végveszélyben vélte magát ismét forogni; mert csapatai távol Albania táján harczoltak az ozmánokkal. A város tornyaitól világosan lehetett látni számos falu lángját és füst oszlopait. A törökök bántatlanul és magoktól tértek vissza Udine falai alól.

Ez volt azon rabló csapat, melyet visszatértében Vas és Zalamagyében Zápolya és Geréb megsemmisített. A német birodalom sem tudott tenni semmit e rablások ellen, holott e birodalomhoz tartozott Stiria, Krajna, Karinthia, hová kivált 1469 után majd minden évben eljárt egyegy török csapat égetni és rabolni. A nevezett év után Regensburgban a császár nagy birodalmi gyűlést tartott, melyre a pápa, magyar király s más külső hatalmak követi is meghivattak. Habár a török már Cillig iszonyu rablásokat vitt véghez, s mintegy harmincezer lakost hurczolt rabságra Stiriából, ezen eléggé patheticus tény ellenére a pápai követ ékesszólására volt szükség, hogy a birodalmi rendek végre cselekvőleg lépjenek fel. De még a pápai követ szavai is hasztalanok voltak. — Az 1471-iki regensburgi gyűlés eredménye comicainak volna mondható, ha nem oly szánandó! Ezután is majd minden évben átjártak a törökök rabolni, s ha a magyar határörvonalon egyszer keresztül juthattak, senki sem

állott utjokban. III. Fridrik császár nem tett intézkedéseket, hanem panaszokkal könnyített magán, vádolván Mátyást, hogy ő biztatja fel a törököt e rabló kalandokra! A mit Mátyás, valamint atyja, a kormányzó kívülről kapott — *pénz volt*. Kivált a pápa és Velence gyakran küldtek pénzt katonák helyett a török elleni vállalatokra, valamint Hunyady János, ugy Mátyás idejében is.

A Hunyadyak életében a magyar nemzet egy nagy korszakot élt. — Megmutatta, hogy a nemzetnek, melyben elég erkölcsi erő van, mely maga el nem hagyja magát, a legnagyobb veszélyek elfordulnak bátor tekintete elől. — Mind Hunyady János, mind Mátyás legkitünőbb férfiak voltak korukban s nemcsak Magyarországon, hanem az egész akkori keresztyénségben, mely sok kiváló egyeseket szült. De ha nagyságban apa és fia egyenlők, majd minden más tekintetben különböző jellemek s különböző politikát követnek.

Hunyady János utolsó és egyike legmagasztosabb mintaképe a középkori keresztes vitézeknek, míg Mátyás, ki atyja halála után két évvel ül trónra, az európai classici ujjá születés legelső és egyik legkiválóbb embere — egészen római szabású jellem s mintegy ennek jelképéül családi neve helyett *Corvinusnak* nevezi magát. Az első mellé a keresztyéni egyszerűség, s erős hit embere Capistrán oda illik, — a másodiknak homlokára szintoly jól illik az imperatori koszorú, körébe a fény és kényes izlés, s azon olasz tudósok, kik a hajdankori Róma tudományában és költészetében talált szellemi forrásokból frísítik fel a lankadó keresztyén civilizációt. — A két férfitü műveltsége közti különbség jellemzi politikájokat is. Bár az apa gyakorlati ember s a régi formák közt lángesze merész és eredeti tud lenni a cselekvésben, de a múlt embere; a fiu, bár még nagyobb mértékben a gyakorlat embere, egész élete nem látszik egyébnek, mint folytonos törekvésnek egy nagy belső reformra.

Mind az apának, mind a fiúnak meg volt a maga saját

nagy eszméje, mely egész élete központja, — s mely nélkül valódi nagy ember nincsen. — Hunyady Jánosé szembetünőbb, nagyobb tettekben nyilatkozik maga az eszme természeténél fogva : kiűzni Európából a törököt, a keresztyénség segédelmével, — vagy ha Európa nem segíti, csupán magyar erővel s ha ez sem támogatja eléggé, nagy részben a maga költségén, s bárminemű áldozattal, — oly cél, mely ha egészen nem teljesült, de csaknem száz évvel vetette vissza a török hódítási terveket Magyarország belsejéből; s mely fényes győzelmek által elég szembetűnő. Smagok a csaták, nemcsak a rendező ész nagysága által lepnek meg, hanem azon vakmerőséggel határos bátorság és mintegy átkodott kitarítás által, melyben tettek mutatják, hogy a jelszó győzni vagy meghalni. Hunyadynak eldöntetlen ütközete nem volt a törökkel; a két sereg közül valamelyiknek teljesen ott kellett vesznie azon különbséggel, hogy a magyar többször, aránylag kevés veszteséggel tudta megsemmisíteni a török hadakat, míg ezeket saját győzelmök is nemhogy lelkesítette volna, hanem demoralizálta — egyegy vereségben alig eshetett volna több áldozatjuk, mint nyert csatáikban. A török győzött egykét ízben, de sohasem diadalmaskodott a magyarokon, míg Hunyady élt. Talán anépvándorlások óta azon időig nem voltak oly utolsó csepp vérig folytatott küzdelmek, mint Hunyady Jánoséi.

Mátyás király kitűnő s győzelmes hadvezér volt, de harcaiban nem látszik a nagy lángésznek a fanatismussal határos erős hite és elszántsága. A török elleni egész működése nagy óvatosságra mutat a támadásban; csak a védelemben és megtorlásban serény. Legnagyobb fegyvertényében Szabács visszavételében a hadvezér cselfogása dönt. Egyetlen egy ütközete sincs, mely mérkőzhetnék Hunyady János nagyobb ütközeteivel, melyek világcsatákhoz hasonlítottak.

Mátyás nagysága nem ilyenekben tűnik ki, habár elég jelét adta, hogy nagyobb szerű haditettekre is korának első rendű tehetsége. Nagyságának egyik jele, hogy nem vak

utánzója volt apjának, hanem okult tapasztalásain, valamint a külső viszonyokra nézve úgy az ország belső bajait illetőleg.

Mátyás király belátta, hogy apja merész hadjáratainak teljes sikerét nemcsak az európai fejedelmek hanyagsága gátolá, hanem maga a magyar politikai és katonai szervezet belső fogyatkozásai, melyek miatt a nemzet soha sem volt képes összes erejét egy főcélra fordítani. — Mátyás, a menyinyire harminczkét évi uralkodásának tényeiből ítélhetünk, élete céljának tekinté belülről megszilárdítani, egyesíteni a nemzetet s megújítani főleg a katonai szervezetet, hogy aztán védelmi és támadó háborukra egyaránt alkalmas legyen bármely ellenséggel szemben. — A honvédelmi rendszer reformja volt a cél; de ez maga után volt vonandó észrevétel nélkül az egész magyar államgépzet reformját.

Robert Károly és Lajos óta a honvédelemben a banderialis rendszer uralkodott. Ez divatozott Zsigmond király alatt és Hunyady János idejében is, — csakhogy már teljes hanyatlásban. — A banderialis rendszer röviden ebből állott:

A király a maga birtokai és jövedelmei után zászlóaljakat volt köteles tartani a maga zsoldján. Az ő sajátképeni zászlóaljai vagy banderiumai ezer-ezer emberből állottak. Zsigmond alatt, úgy látszik négy banderiuma volt a királynak. De a királynak kötelessége levén hadaival az ország végeit azaz várait őrséggel látni el, a beütő ellenségre első sorban a királyi zászlóaljakat küldeni s támadó háborukat viselni, ez csekély erő volt. — A királyi hadhoz ennélfogva az ország báróinak zászlóaljai is tartoztak. A főbb zászlósok a király főhivatalnokai vagy is inkább helytartói voltak: a horvát bán, a tótországi bán, a macsói bán, az erdélyi vajda, s a székelyek grófja. Ezek voltak a XV-ik század első felében azon főhivatalnokok, kiknek zászlóaljai a királyi hadhoz tartoztak, kik köteleztettek a végek oltalmára s mind védő mind támadó háborúra. Az elősorolt öt országbáró kö-

zúl az erdélyi vajda és székélyek grófja két-két banderiumot, a többi egyet-egyet tartozott kiállítani — ezek banderiuma, mint a királyén kívül a többi mind, öt-öt száz emberből állott rendesen. Mindezek kötelezettsége támadó haborura is onnan eredt, hogy Zsigmond király idejében s később is évi fizetést kaptak a királyi kincstárból katonáik eltartására.

A nevezett öt főhivatalnokon kívül voltak más ország bárók, örökös grófok, kik királyi birtokadományuknál fogva tartoztak banderiumot állítani kik szintén jövedelmet huzván a királyi kincstárból e célra. — Voltak, kik nem egész zászlóalyakat, ha nem bizonyos számú 200—300 vitézt tartottak.

Mindezekon kívül voltak a főpapság dandárai azon papok csapatjai, kik papi tizedet szedtek. A főpapok hadai ingyen tartoztak szolgálni — a tized az ország pénztárából vett zsold gyanánt tekintetett. — A királyi sereghez tartoztak a királyi városok lándzsásai is — egyegy lándzsa alatt 5 lovást értvén.

Az 1433-iki törvény szerint banderiumot állítottak ki:

A király, Horvátország bánja, a corbaviai gróf, a csetinai gróf (Horvátországban), a szegniai gróf (Frangepan), Tótország bánja, az auraniai perjel (pap), a zágrábi püspök, Tahy Lőrincz, a Blagayak, a pécsi püspök, Gara János, Széchi Péter, a kalocsai érsek, a váradi püspök, az erdélyi püspök, a Szentgyörgyi grófok — egyegy banderiumot.

Két-két banderiumot: az erdélyi vajda, az esztergomi érsek, az egri püspök és Stibor gróf.

Továbbá a macsói bán 400-at, Hommonay János, Perényi, Pelsőcz urai két-két százat, — mások számosan, ki 100, ki 50 embert, a Maróthyak 1000 embert állítottak ki.

Eme banderiumokból telt ki nemcsak a végekben a várórság, hanem ezek tartoztak támadó haborura is kísérni a királyt a haza határain tul.

Volt ezenkívül a nemesek személyes fölkelése, megyénként, midőn a hazát a határokon belül kellett védeni. Hogy

azonban arányosabb és igazságosabb legyen a háboru terheinek viselése, a birtok arányra nézve a jobbágyszám vététvén kulcsul, elhatározottatott, hogy minden száz jobbágý után a földesurak tartoznak bizonyos számu katonát állítani rendelkezés alá — így Zsigmond alatt minden száz jobbágýtelek után három katona volt kiállítandó, — s minden 33 jobbágý után egy. Ezt nevezték *portalis* katonaságnak. — Végre a székelyek, szászok, a kunok és jászok a katona kötelezettek közé tartoztak a népesség harmadrészbén ; de valamint a közfélkelés a *portalis* katonaság, úgy az utóbb nevezett népiségek katonái nem tartoztak az ország határain kívül szolgálni.

Ily elemekből állott az ország hadi ereje. A főnemesség és főpapság minden tagja állásánál fogva katonai főtiszt. A katonák mintegy fegyveres cselédjei voltak, kiknek minél nagyobb számmal tartását nem hogy gátolták volna, hanem a rendszer természeténél fogva buzdították. De a dolog természetében rejlett, hogy minél több fegyveres kísérete volt valamelyik banderiumos főnemesnek, annál nagyobb kísértést érezhetett magában, hogy a törvénynek és tekintélynek annyiban engedelmeskedjék, a mennyiben neki tetszik, s nevezetesen annyiban járuljon a haza védelméhez is.

Szerencsétlenségre épen e banderialis időkben volt az ország leggyakrabban kitéve a trónkövetelésekből származott meghasonlásoknak. A pártviszály örökös volt. Hogy egy államban pártok vannak, magában nem baj, — sőt egy szabad állam sem képzelhető pártok nélkül. De az akkori pártoknak nem voltak hirlapjaik, nem adhattak ki röpiratokat, sőt az országgyűlési vitákat is többnyire igen meddőknek találták, rövidebb út volt fegyverrel szerezni érvényt a véleményeknek és érdekeknek. Egy Cilleý a mai parlamentekben szónoklattal ügyekeznek propagandát csinálni a német császár érdekében, egy Giszkra legfeljebb pénzzel korteskednék a felsőmegyei tótság közt.

De az akkori nemzet-ellenes pártnevezett embereivára-

kat, megyéket foglaltak el fegyveresen s a központi hatalom ellenében egyenlő erejű és jogu uraknak hirdették magokat. Cilley és Giskra, kikhez utóbb Brankovics szerb despota s a gazdag Ujlaky s más főnemesek csatlakoztak, minél több katonát tartottak, annál kevesebb jutott az ország érdekében folyt háborúkra. Nemcsak magok nem küldték a rendelt helyre dandáraikat, nemcsak az egész párt siket maradt a felhívásra, hanem a nemzeti párt egy nagy részének főurai és seregei is hon maradtak. A kinek birtoka Giskra és Cilley szomszédjában feküdt, annak nem volt bátorságos várát és birtokait védetlenül, s a belső ellenségnek zsákmányul hagyania. Hunyady, míg kormányzó volt, ily módon az ország haderejének aránylag csekély részéről rendelkezhetett, sőt megbecsülhetlen idejének egy részét e belső ellenségek elleni kisebb nagyobb hadjáratokra kelle fordítania.

A törvényhozás e nagy férfi idejében is határozott, szigorú törvényeket szabott a honvédelem tárgyában; de tudjuk, hogy az ország nagyságához képest mily csekély, maroknyi sereggel kénytelen nagy hadi expedíciókra indulni. A főurak és főpapok közül, úgy látszik, csak az állította ki banderiumait, a kinek tetszett. — A nagy hős, mintha valami magánvállalatról volt volna szó, maga és néhány személyes barátja dandáraival indult útnak. Nem országos hadak, hanem legnagyobb részben önkéntes sereg volt az, habár ez önkéntesek a hazafiak kötelesség-érző jobbjai voltak.

Hunyadynak roppant terjedelmű birtokai voltak, s ellenségei szemére vetik, hogy kapzsi volt e részben. E kapzsiság, ha áll, a legnemesebb indokból származott. Magánjövödelmeit, úgy látszik, egészen hadi vállalataira költötte. Míg erdélyi vajda és kormányzó volt, hivatalos banderiumokat tartott ugyan, de pénzben is tömérdek áldozatokat tett. Néha az ország összesen sem állított ki több katonát, mint maga egyedül. — Nagy lelke és láng esze pótolta anyagi ereje hátralevő részét. — Mint köznemesi rendből származott férfinem birta legyőzni a nagy olygarchák irigyke-

dését, mely önzésöket csak annál leplezetlenebbül mutatta ki. Megalázta őket a harczban, szép szerével ügyekezett lefegyverezni ellenszenvöket, de nem tudta kivinni, sem hazafias áldozataival, sem kormányzói hatalmával, hogy egyenlőknek sőt különbeknek ne tartsák magokat nála belső ellenfelei. Hunyady János idejében, midőn külföldről is katoná nem, hanem pénz küldetett segítségül, a banderiumok ki nem állása által már igen hihetőleg nagyban alkalmaztatott a zsoldosok szedése, ha nem is állandó katonaságul, de egyegy hadjárat idejére.

Mátyás a nemzet által törvényesen választott király volt, s részint a királyi hatalom nimbusa, részint személyes királyi tulajdonai nagy részben lefegyverkeztették az ellenszenvöket. — De az ország zilált viszonyai alapjokban megmaradtak. Folyvást voltak még ellenszegülők s ez ellenszegülés folyvást tápot nyert külföldről. A mintegy ötven évig uralkodott Fridrik német császár, ki a koronát is sokáig magánál tartotta, s nem akart lemondani igényeiről Magyarországra, folyvást talált híveket az országban. — A magyar felföldön pedig Giskra azon cseh befolyást képviselte, mely a Zsigmond alatti husszita háboru óta meg nem szűnt zavart és szakadást okozni az országban. — Mátyás életének egy tetemes részét a német birodalom szomszédos tartományai ellen tett vállalatok foglalják el. Vádolják őt, hogy míg Olmütz, Prága és Bécs ellen működik, ideje és ereje a fő ellenség, a török elleni harczra nézve hasztalanul pazaroltatott el. — Meglehet, voltak külpolitikai tekintetek is, melyek e hadjáratokra buzditák. — Nyugotról mindenestre Magyarország Ausztria, Morva-, Csehország és Szilézia által becsesebb tartományokkal gazdagodik, mintha a király a népeitől kifosztott s a török által annyiszor kirabolt Szerbiát, Bulgáriát, s egész Bozniát hódítja meg. A nyugot adóban és katonában többet segít vala az országon, mint ama visszahódítás esetében is elveszett déli tartományok. Nem lehetetlen, hogy jobbnak látta egy két né-

met birodalmi fejedelemség által a német birodalom tagjává lenni s egyszersmind önálló nemzeti magyar király maradni, mintsem a német császárok alárendelt tartománynak vagy épen csupa hűbérnek tekintsék Magyarországot, mitől jövőt illető aggodalmaiban tarthatott. De nyugaton és éjszaken folytatott hadjárataira főkép belügyi szempontok indíthatták. Mind atyja kormányzósága alatt, mind saját uralkodása első husz évében Fridrik meg nem szűnt benn az országban zavarokat támasztani, minden ellenszegülést pártfogolni és szítani s tekintélyét a magyar alattvalók előtt már csak az által is kétségbe vonni, hogy igényt tartott a magyar trónra. — Ezért az ellene folytatott hadiműködéssel nem tett Mátyás egyebet, mint gyökerére ment azon örökös háborításoknak, melyeknek a Cilleyek és Giskrák csak egy-egy sárkány-fejét képezték, s mindig kiujulhattak. A hussita mozgalmak ezenkívül a vallásos szakadásnál veszélyesb belső bajt is okoztak. Ezekből nőtte ki magát a felső megyékben a cseh rabláság, melynek kiirtása Mátyás összes ügykezesetét igénybe vette, s mely ideiglen sikerült ugyan; de szintén kiujulhatott. Podiebrad ellen a királyt nemcsak a pápa biztatása, hanem főkép azon szomszédság veszélyes volta indítá, mely miatt az éjszaki részek örökös nyílt seb valának az országon.

Míg Hunyady Jánosnál a nagy keresztyéni eszme az európai török hatalom megsemmisítésének törekvésében nyilatkozott, Mátyás, a nélkül, hogy megszűnt volna az ózmánt főellenségének tekinteni, római eszméivel az ország egyesítését tűzte ki élte legelső feladatául. — Még uralkodása elején, 1459-ben kimondá az éveire nézve egészen gyermek, de lángészre nézve nagy férfiú, hogy czélja a magyar birodalom egyesítése. Először is pénzt teremtett a korona számára. Behozta a királyi kincstár adóját, minden ház után egy ezüst kis pénzzel, melyet a nemesen kívül mindenkik tartozott fizetni. Az ország jövedelme annak előtte a sóból, ércz bányákból, harminczadból s a kisebb bevételekből

csak háromezré arany volt, — ő tetemesen gyarapította. A fentebbi intézkedéseken kívül apránként a nemeseket is adózáshoz kezdte szoktatni. Először csak egyegy évre ígérte, hogy a nemesi fölkelést nem veszi igénybe, s a nemesek e fölmentés fejében pénzt fizettek a királyi kincstárba. Későbbi éveiben a király öt évre is megváltatá a nemesek katonai szolgálatját. Ezenkívül kivitte, hogy az országgyűlés rendkívüli hadi adót vetett ki. Mindig kikötik, hogy e kivetés csak az illető egy alkalomra bir kötelező erővel; de annyiszor ismételtetett, hogy már szokásossá kezdett válni, sőt megkísérlé rendkívüli esetben csak a megyei tisztviselők által szedetni az adót.

Mátyás idejében nemcsak szükség nem látszott a király körül, hanem pazar fényvel környezte trónját, azon feleslegből, mely egy erős és mindig készen állott hadsereg tartásából fenmaradt.

A mit a honvédelmi rendszer javítására tett, különösen tanuskodik bölcseségéről. Reformator, ujja teremő volt e téren, a nélkül, hogy fölforgató volt volna. Megtartotta a mi használható volt a régiből s e mellé régi alapokon egész csendben ujat épített uj elemekből. A banderialis rendszert nemcsak nem bántotta, hanem ügyekezett erősíteni. Előtte lebeghetett Nagy Lajos kora, mely mutatá, hogy ezen rendszer mily erőt ad a honvédelemnek egy erélyes király kezében. Az erdélyi vajda, a temesi gróf, a püspökök dandárai harcz idején a magok helyén állának s csaknem oly pontosan gyülekeztek össze, mint valamely ujkori sereg-összevonás alkalmával. Szigorú fenytéket tartott köztök. Hallatlan lehetett azelőtt, de ő megtevé, hogy mint említettem a horvát bánt hanyagsága miatt elfogatta. Hadaiban a régi oligarchák nagy szerepet játsztak ugyan, de a hadi érdemnek adott elsőséget s nem habozott az egykori molnár-legény Kinizsi Pált egyik legkitünőbb vezéri polczra emelni. Alatta emelkedtek föl a Szapolyaik s más utóbb nevezetes családok. Az oligarchiát nem támadta meg homlokban, de a köznemesség és na-

gyobb megyei önállóság által a közép rendnek nagyobb befolyást adott.

A hadseregnél egy egészen új elemet hozott be, mely ámbár korábbi idők fejleményeiből természetesen nőtte ki magát, lényegében halálos ellensége volt a banderialis intézménynek s egyikét embernyom alatt kétségkívül megbuktatta volna. — *Ez az állandó zsoldos hadsereg.*

Ámbár Franciaországban még VII-ik Károly (1422—1461) kezd némi ehhez hasonlót, de ez csak épen csirája volt a rendes katonaságnak. Csak XI-ik Lajos, ki Mátyás után három évvel lép trónra, állit fel oly csapatokat, melyek megérdemlik az állandó hadsereg nevet.

Nem is volt szükség egykoru külső nemzetek példájára. A zsoldosok fogadását gyakorolta már Hunyady, s igen lehető, hogy mind a király és királyné, mind az ország báróinak és főpapjainak készen tartott dandárai egy részben állandó zsoldosok voltak, — s különösen a vég várak őrei. Mind Hunyady János, mind Mátyás pénzül kapván a külföldi segílyt s ez utóbbi mind családi birtokaiból mind a gazdagabb forrású államjövendelmekből a király személyes banderiumát annyira emelhetette, a mennyire jónak látta. Nem volt egy törvény is, mely ellenezte volna, — sőt mind a hazafiság, mind a hazafiatlanság, amaz a közérdek, emez magán kényelme tekintetéből csak örülhetett, hogy a király személyes serege oly erős, hogy minél kevesebbé szorúl a nemesi hadakra. Mátyás fekete serege nem esett terhére senkinek. Nem erőszakos ujonczozásból állván össze, mint a mai állandó katonaság, nem vonta el a nemesek jobbágysait. Menekült szerbekből és csehekből állott nagy részben a harmincezer főre ment hadsereg, melylyel gyakorlottság, fenyték dolgában alig mérkőzhetett más az akkori Európában, mint a jancsár sereg. S valóban van jele, hogy ha valaminek utánzása volt e sereg, leginkább a jancsároké lehetett. A mint Bonfin leírja, a magyar zsoldosoknál ép úgy, mint a török praetorianusok táborában a némaságig menő csend uralkodott —

senki hangja nem hallatszott, csak a parancsnoké. Ezenkívül tiszta józan életű emberek képezték. Nős embereket szorozott be s nem léha ifjoncokat. A jancsárok nőtlenek voltak ugyan, de vallásos törvénynél fogva. A keresztyéneknél leginkább nős emberek besorozásával lehetett kerülni az akkori hadakban uralkodott azon visszaélést, hogy számos nő kísérje a tábornokot.

A fekete seregnek s általán a Mátyás iskolájában felnőtt és fenytéke alatt tartott magyar seregnek alkalmasint nem volt mása a keresztyén Európában, s legkevesebb Németországtól félthette volna Mátyás nyugaton tett hódításait; mert Németország I. Maximilián alatt is mind pénzügyeiben mint katonailag tönkre jutott állam volt. A fekete sereg maga, mint írják, évenként 400,000 aranyába került az országnak s még e zsold ellen sem lehetett panasz, miután Mátyásnak a német birodalomból hódított tartományaiban szedett adó bő karpótlást adott. — A hadi erő azon felsőbbsege emelte a magyar nemzetet oly magasságra, hogy képes legyen keletről a hatalmas ozmánokba félelmet önteni. — De a magasságon úgy látszik a királyn kívül a nemzet kevés nagyjai érzék otthon magokat. Szédelő volt hova egy koránál nagyobb lélek emelte, — s épen azért minél nagyobb volt a magaslát, annál nagyobb a bukás. Gyakran látni a történetben, hogy a nemzeteket az erkölcsi romlás szélén ragadja meg egyegy erős alkotó szellem, — a Caesarok egy egész kor romlottságát takarják.

Mátyást épen az elválasztó ponton ragadta ki a halál. Benn megszilárdítván az országot, nyugot felől hátát biztosítván, betetőzhette volna az épületet, melyet már kevés híján befejezett. Most vagy a török ellen fordulhat vala egész erővel, vagy belül maradandóvá teheti intézményét. — Ez utóbbi merész, veszélyes munka volt volna, de szükségképi kifolyása előbbi tetteinek. Ha nem is oly gyűlöletes módon, mint XI-ik Lajos tévé, mivel jelleménél s úgy szólván izlésénél fogva sem lehetett hajlandó a cynicus eljárás-

sokra, de hátra volt az elavult formák megdöntése. Ő a kisebb nemesség bálványa, a közkedvességben állott valódi magyar jellem, a roppant tekintélyű király, ki már is kevés ellenszegülést tapasztalt a rendeknél, talán törvényhozás útján vihette volna ki az ország teljes regenerációját s érheti el élete fő célját, a magyar birodalom egyesítését, kivált a közép rend segedemével. De nem lehetetlen, hogy rettentő eszközéhez a fekete sereghez kell vala folyamodnia a kivitelben — s ő, kinek apja hazafiuságban önzéstelen Brutusokra emlékeztet, Caesarként állana a történet ítélőszéke előtt. De II. Ulászló és II. Lajos féktelen kora felszámíthatlanul több áldozatba került, s egy Dózsa lázadás és egy Mohács után valódi áldásnak tűnt volna fel egy rendezni és kormányozni tudó erős uralom, ha késő nem lesz vala. Mátyás a reform embere nem fejezhette be művét. E befejezéshez tartozott volna az ország teljes ujjíteremtett erejével indítani támadó háborút az oszmánok ellen. — Egyesült erővel a hadjárat külső sikere is nagyobb lehetett volna, mint a melyet apja kivivott. De reformjai gyászos véget értek. Mig más reformatorok gyakran azon szenvednek hajótörést, hogy rontanak, mielőtt az építésről gondoskodnának, Mátyás épített, a nélkül, hogy a hasznavehetlen részeket lebontotta volna. — Sajnos látvány, hogy oly dicső uralkodás intézményei részint örökre eltűnnek, részint jó oldalai is kártékonyakká válnak egy időre.

Mihelyt halála bekövetkezett, bomlásnak indult minden. A ki nem irtott oligarchia nemcsak nem mutatkozott, hanem most a király által nagyra emelt parvenu-k is játszák az oligarchák szerepét, — mintha nekik volna legtöbb okuk gyűlölni a nagy ember minden intézményeit. A rombolók közt első sorban áll Szapolyai, Báthory, Kinizsi, Székely Jakab, mely utóbbi német zsoldossá válván, a magyar ellen fordítja fegyverét.

A fekete sereg egy csapással meg lőn semmisítve. Az új királylyal Lászlóval eskü fogadtatja fel a Mátyás szedte

adók eltörlését. — Országos bankrott mellett pedig zsöldos hadsereg hetekig sem állhat fenn. Előre láthatólag e sereg zsold hiányában rabolni kezdett. — Más orvoslást nem találtak a király tanácsosai, mint ráküldeni Kinizsit. Mátyás e hadi gépe vakeszköze lőn jóltevője egyik legfontosabb intézménye megsemmisítésének is.

A király halálát nyomban követte a megaláztatás kivülről is. Gyermeekjétékká lett a német császárnak visszafoglalnia Mátyás minden hódításait, s az odahagyott Bécsnél meg sem állapodván Székesfehérvárig hoznia fegyvereit. — Nyomban előállott ismét a több rendbeli trón követelés s vele a belső zavarok növekedése. Szerencsétlenségre Mátyás nem hagyván törvényes örököst, a királyválasztás ujra nagy krízisnek tette ki a nemzetet, s a közzavar majd minden célirányos törvényt felforgatott. Az ország mindenben még hátrább esett vissza, mint Mátyás előtt volt. A reactio teljessé lett.

A nagy király egy céljaira nézve igen bölcös intézménye, a köznemesség nagyobb részvétele a törvényhozásban, szintén ártalomná vált. Az oligarchák harcziás küzdelmébe vegyült most a daemogogia zajongása is, mely, minél nagyobb lett a külső veszély és belső nyomor, annál hangosabbá vált. Ama hatalom, jóllét és civilisatio, mely a királyi udvar fényében nyilatkozott, az utódoknál fényüvéssé fajult, mely a gyöngeség, nyomor és romlottság egyik kutfejévé lőn.

Mátyásban a nagyok hibztatták, hogy egy izben nem országgyűlésen vetett ki adót, s hogy néha tettei az önkény színét viselték magokon. De alig telt el négy év az ő halála után, midőn az oligarchák egymás közt, minden országgyűlés nélkül ugyanazon adót vetik ki az országra, melyért nehezteltek volt, mégpedig oly igazságtalanul, hogy a hatalmasok jobbágysai ne, csak a kisebb birtoku nemesekéi fizessék. Természetes következménye az lett, hogy azután a nemesség vonakodott legjobban az adófizetéstől — úgy hogy utóbb se az úri se a nemesi rend nem akart adót szavazni meg.

Vége azonban a köznemesi rendben ébredt föl a hazafiság. — Mint tudva van, 1518-ban a budai országgyűlésen külön vált a köznemesség s Tolnán tartott gyűlést, melynek végzései egyenesen az oligarchák ellen voltak intézve. Az itt hozott s a király által megerősített törvényczikkelyeket kiegészítik a következő évben, Bácsón tartott hasonló gyűlés végzése. A nemesség a legnagyobb áldozatkészséggel szavazott meg pénzt, fegyverest az ország védelmére. Népszerű szónokuk Verbőczy István, a törvénytudó, vitte a főszerepet, — s a végzésekből kiderül az is, hogy bár a régi alapokon, de a Mátyás király idejebeli törvények szolgáltak példányul.

A végzéseknek foganatja nem volt. — A végrehajtó hatalom hiányzott s a zászlós urakat, kiknek kezében volt a hatalom, kik magok szedték az adót jobbágyaiktól s tartának tetemes számú fegyveres cselédséget, se a kisebb nemesség, se a király nem bírta kényszeríteni. A király sem. Ulászló és Lajos, miután az ország jövedelmei szűken folytak be, a királyi banderium tartása, a végvárak őriztetése és udvartartásuk végett kénytelenek voltak minden királyi birtokot zálogba adni, egy részben az oligarcha-uzsorásoknak. A főurak és főpapok rendkívüli fényvel, pompával és feselettségben éltek. Egy Bakács Tamásnak, egy Szapolyainak kísérete, asztala királyi volt, míg Lajos királynak már kölcsön kellett kérnie a szomszédból egy ebédre valót s rongyos csizmában ült trónusán, midőn ünnepélyesen kellett fogadnia a külföldi követeket.

A köznemesség buzgalma s Verbőczy hatalmas szónoklatai meddők valának hát az akkori viszonyok közt, midőn a külső veszély már a küszöbön volt. De habár a köznemesség csak a zavart nevelte, nevezetes jelenség marad az. Egy forradalom küzdött a nemzet kebelében, melynek ha kívülről egy rettentő csapás meg nem szakasztja folyamát, igen valószínűen kiforrja magát. Magok a Mátyás alatt nagyobb fontosságra emelkedett eme kis birtokosok, kiknek egy nagy

tömegét democraticus elemnek mondhatnók, fogták volna végrehajtani azt, a mi Mátyás terve volt : a nemzet egyesítését és újjáteremtését. A bácsi országgyűlés a jobbágyok érdekében is meleg szót emel. Később hajlandó maga is részt venni a közteherviselésben, s a nemesség adózik jószántából. A kisebb nemesség már is nagy befolyásu volt, — s egy Szapolyai János, hogy nagyravágyó céljait elérje, elég leereszkedő volt részt venni e nemesek 1519-iki bácsi gyűlésében. E nemesség teszi le a nádorságból Báthoryt, s emeli helyébe a maga embereinek egyikét, Verbőczy Istvánt.

1490-től 1526-ig, azaz harminczhat évig tart az országban az anarchia, melyre csak annál fogva is valami nagyobb reformnak kell vala bekövetkeznie, mivel a visszaélések már teljesen türhetlenekké váltak. De egy belső átalakító forradalom helyett egy roppant hatalom invasiója szakasztotta meg a remélhető kifejlést. A török megkezdette az ellenségeskedést, még pedig nemcsak a kisebb rablóhadjáratokat, hanem II. Mohammed országhódító háboruit, melyek Hunyady János utolsó nagy harczával véget értek volt 1456-ban.

Mátyás király 1483 után békét kötött a törökkel s II. Bajazed és I. Szelim magok kívánták fentartani a békét Magyarországgal. Kevés megszakadásokat, néhány határszéli beütést, egy két kisebb vár elvesztését leszámítva, tetteleg is béke uralkodott a török s magyar közt. A nevezett két szultán azalatt Ázsiában és Afrikában folytatták a harcokat, s a birodalom határait keleten óriásilag kiszélesítették. Szelim meghódítá Egyiptomot is. Magyarország ellen most nagyobb hatalom fegyverkezett, mint II. Mohammedé volt, Magyarország pedig soha sem volt annyira elgyengülve, mint ebben az időben. Egész egy embernyom már nem látott volt harcokat, ha kiveszszük Dózsa 1514-iki pórlázadását, s néhány határszéli viadalát a végbeli hadaknak. A főurak és püspökök dandára már csak hivalkodás tárgya volt. Divattá lett a számos kisérettel való fényűzés, de az egykorú hagyo-

mányok, melyek e banderiumok urairól szólanak, fogalmat adhatnak legénységükről is. Egy külföldi követ részletes jelentésében azt írja, hogy a főurak és főpapok közt alig van, kivel máskor beszélni lehetne, mint délelőtt; ebéd után rendszeren mámorosak. Egy német szemtanu látva e fényes s kíséretökkel hetvenkedő urakat, azt írja: mindez oly szint visel magán, mintha nem tarthatna sokáig.

A harczias szellemnek merőben ki kellett halva lennie az ország bárói és főpapjai közt s méginkább a kisebb nemeségnél, mely már Mátyás idejében is pénzzel váltotta meg magát a honvédelem kötelessége alól. Alig lehetett köztök oly vén ember 1520 táján, ki rendes harczot s a foglyokon kívül más törököt látott volna. — A folyton meg-megújuló békekötések s azon gyakori álhirnek bebizonyult jelentés, hogy a törökkel nemsokára megnyílik a háboru, már talán a kormány embereinél is azt a hitet gyökereztetete meg, hogy a szultánok nem merik többé megtámadni Magyarországot. Különben is 1519-ben Szelim három évre ujítá meg a békét, — s habár mindjárt következő évben a bozniai széleken egy kisebb fontosságú várat elvesztettünk s a horvát bán csapattja megsemmisítettett, maga is oda veszvén, a béke nagyobb-szerű megzavarodásában nem hitt senki.

Azért váratlanabb csapás nem jöhetett, mint a mi 1521-ben bekövetkezett.

Még azelőtti év őszén I. Szulejmán lép a meghalt I. Szelim helyébe. Az új szultán, kire nézve nem birt kötelező erővel előde békekötése, nemsokára egy csausszát küldi Budára, ki felszólítsa a királyt évenkénti adófizetésre, különben háborut üzen. A követet Budán fogságra vetik, — némelyek szerint ki is végzik.

A török ürügyül felhasználta ez eseményt. A harcz mindenként ki volt mondva s egy csausszal több vagy kevesebb nem nyomott semmit a béke és háboru mérlegében.

A törökök nemsokára megtámadják Jajczát — mert ez, mióta Mátyás visszaszerzé, s alóla elüzé II. Mohammedet,

folyvást magyar kézben maradt. Keglevich Péter hősisége megtartja most is.

1521-ben Szulejmán beveszi Szabácsot, melyet csak száz magyar őrzött. A sor Nándor-Fehérváron volt, mely ellen Szulejmán személyesen indult roppant sereggel s ostrom-készülettel. A vár falai jó karban voltak, nem rég építették ki, nem ugyan a király pénzéből, hanem egy hazafinak e czélra végrendeletileg hagyott összegéből. — De benne csak hétszáz ember volt, — nagyon hiányosan ellátva hadiszerekkel, élelemmel s talán zsolddal is. A végvár két bánra volt bízva : Héderváry Ferenczre és enyingi Török Bálintra. A hirre, hogy Szulejmán ellenök készül, odahagyják a várat, felszaladnak Budára, élelmi és hadiszereket s pénzt kívánni a kormánytanácstól. Mikorra ezt kieszközölték, Nándor már körül volt véve. Az önvédelemben az albán Oláh Balázs és társai poruk kifogytaig s csaknem mindnyájok vesztéig tartottak. Mintegy hetven volt életben a vitéz őrségből, s az is majd mind megsebesülve, midőn az összerongált várat megadák. Két hónapi ostrom után 1521-ben augusztus 29-én, adja meg magát a várparancsnok. Nándort, melyet a magyar annyi vérrrel tartott meg eddig, mely a magyar hősiség oly fényes diadalemléke volt, most az országnagyok rendkívüli hanyagsága gyermeki könnyelműséggel játszsza el. Még Ulászló idejében éltek oly férfiak, mint Perényi Imre a nádor, kinek főgondja a végvárak fentartása volt, — mint Bakács érsek, ki végrendeletében tetemes összeget hagyott Nándor építésére, mint Gergely kalocsai érsek, ki, míg élt, évenként pénzt, posztót, élelmet, port küldött be ama várba a magáéból — s mint Ujlaky Lőrincz herczeg, ki mindig készen tartá banderiumát arra, hogy akármely végvár veszélyben forog, beleküldje népét. Mindezek elhaltak volt, s senkisem pótolta őket.

Nándor elvesztése pedig roppant horderejű esemény volt. — Talán helyesebben lehetne innen számítani a töröknek Magyarországra kiterjesztett uralmát, mint a mohácsi

vésztől. Hunyady és Mátyás ideje után, azaz egy nagy hadvezér s egy kitűnően szervezett hadsereg hiányában a töröknek csak várakban lehetett ellenállni. Későbbi idők tapasztalása bebizonyította ezt: Eger, Kőszeg, Sziget kisebb várak voltak Nándornál s mégis roppant török sereggel daczoltak. Még Nándor hiányos várőrsége is két hónapig állja ki az összes dariusi török sereg rohamait. — Várak ostromában az akkori török sereg nem volt oly jeles, hogy nagyobb erőfeszítéssel a magyar hadsereg ne daczolhatott volna vele.

Nándor elvesztése után vádolták Báthory Istvánt, ki vesztég ült Titelnél az ostrom alatt. Ugy látszik, méltán. A nádor 17—18 ezer emberrel a várhoz oly közel épen semmitsem tesz a vár fölmentésére, vagy legalább arra, hogy katonát, port, élelmet szállítson a várba. Ez Szapolyát vádolta, ki maroknyi seregének nem jött segítségére, de az erdélyi vajda azzal mentette magát, hogy magának is volt dolga egy Erdélybe betört török sereggel. A király iparkodott sereget gyűjteni és a várnak segítségére menni, de az első gyengén sikerült s azért az utóbbi elmaradt. Nemazonmult hát, mintha nem érezték volna ama vár fontosságát; — de aligha érezték eléggé. Az országnak minden erejét össze kell vala szedni, s ha bukni kellett, Nándor alatt állani ki az utolsó csapást. Egy várostromnal elfoglalt török sereget megtámadni nem lesz vala oly kockáztatott, mint a mohácsi sík mezőn. Nándorért a várba beszorult védők eleget tettek, s ha egy fölmentő sereg érkezik a maga idejében, Magyarország kulcsa újból mentve van. De oly szellemi zsibbadtságban volt ama kor, úgy látszik, hogy nem volt képes valamit élénken érezni, élénken felfogni s annál fogva lélekkel cselekedni.

VII.

MAGYARORSZÁG MEGOSZLÁSA.

1520-on kezdve a török háboru Magyarország belsejében foly. 1526-on innen, a mohácsi katastropha után a haza végpusztulását emlegetik leggyakrabban a hazafiak. — A végveszély érzete uralkodott századokig. S a viszonyokat tekintve nem alaptalanul. — Közvetlenül a mohácsi vész utáni években a helyzet legiszonyubb lehetett. Az országot ért nagy csapás kinos érzetét öregbitette, a viszonyok merő határozatlanságában, a teljes bizonytalanság. A kor maga a bomlás kora volt. Nincs az akkori európai nemzedéknek egyetlenegy vezércsillaga, közös nagy eszméje. A középkori Európa rommá kezdett dűlni a nélkül, hogy az ujkori előállott volna. A katholicizmus megingott, a nélkül, hogy a reform határozott alakot öltött volna még. Hatalmas vágy keletkezett egy jobb szellemi legkör után; de az előbbi kor hagyományaként az erkölcsi romlottság megmaradt.

Nemcsak a lelkiismeretekben, hanem a politikai világban is nagy átalakulás történt a katholicizmus megingásával. A pápa vezéri szerepéből másod rendű hatalommá sülyedt. Ő, ki azelőtt Európa nemzetközi viszonyaiban a főfelebbezési forum volt, most a nemzetek viszályaiban alig kérdeztetett meg. Különösen a török elleni harczokra nézve a pápát tekinté központnak Európa s ha buzditásainak Mátyás idejében is kevés foganatja volt már, elismerték, hogy ő van ez ügyben arra hivatva, hogy Európa erkölcsi és anyagi erejét összpontosítsa a hitetlen mohamedánok elleni nagy vállala-

tokra, s még Mátyás alatt csakugyan a pápa segítette legkiválóbban a magyart. — De a mohácsi vész idején valamint más tekintetben, úgy a török viszonyokban is megváltozott a súlypont. V-ik Károly német császár, s a spanyol birodalom királya, kinek majd minden világrészre kiterjedt birtokairól soha le nem ment a nap, lett volna most a török elleni vállalatok fő előmozdítója; de már nem az összes keresztyénség összetartó kapcsa. A császár roppant hatalma ellen feltámadt a francia király, I. Ferencz, s e versenygés lőn főtárggyá Európa politikájában. A hatalmas felek harcában másodrendűvé süllyedt az addig oly nagy tekintélyű Velence s maga a pápa is.

Magyarország szempontjából nagy változás volt különösen az, hogy a török szultán ekkor, a helyett, hogy európai közellenségnek tekintetnék, mint addig, bevonatott a keresztyén nemzetek egymás közötti vitáiba. I. Ferencz ugyanis I. Szulejmánt hívta segítségül V. Károly és szövetségesei ellen. Európa két pártra szakadt a két világalomra törekedett hatalom közt : egyik rész Franciaországgal a szultán, másik rész a német császár pártján állott. — Szulejmánnak épen érdekében állott segíteni a francia királyt; mert II. Lajos neje, Mária, testvére levén V. Károlynak, a szultán magyarországi hadjárata a császár pártját gyengítette, s habár Szulejmán nem egyenesen a francia király fölszólítására jött haddal Magyarországra, bizonyos, hogy I. Ferencz kérte Szulejmánt az 1526-iki hadjáratra. A mohácsi vész nem csak arról győzte meg a magyart, hogy a keresztyén fejedelmek közt a családi kötelékekkel hozzánk fűzött s érdekeiknél fogva is pártunkon levő kormányok nem nyújtanak segédet, hanem hogy hatalmas keresztyén fejedelmek is az addigi közellenséggel, a törökkel barátkoznak és szöveteznek.

Az egykoru Verancsics szerint a mohácsi vész idején egyik nagy baja volt az országnak, hogy a régi, tapasztalt hadvezérek és államférfiak majd mind elhaltak volt s csupa

ifju emberek kezébe került az államügyeinek vezetése. Ez az új nemzedék az általános európai politikából valami lélekemelőt nem tanulhatott. Az egy nagy keresztyén eszme helyett Európában az önző államérdekek lőnek uralkodókká : a kor Machiavelli kora volt nemcsak Olaszországban, hanem az egész keresztyén világban. Nevezetes, hogy I. Ferencznek a szultánhoz segély végett küldött követje egy *Frangepán* volt, Frangepán János. E korban voltak kalandor diplomaták, mint korábban kalandor harczosok (condottierik). Laszki Jeromos, azon kor egyik legügyesebb diplomatája híven festi ama kor ebbeli uralkodó nézetét. Midőn Konstánczinápolyban szemére vetik, hogy először Szapolyai Jánost szolgálta s most, lengyel léte, a németek zsoldjába állott, azt válaszolja, hogy ez nemhogy szégyen volna az akkori keresztyéneknél, hanem az ügyesség legdicséretebb jelének tartják, ha valaki nem ragaszkodik tulajdon nemzetéhez, hanem többeknek is képes szolgálni, — csakhogy idő szerint híven szolgálja urát. Ide megy ki saját őszinte nyilatkozata a különben rendkívüli férfinak.

A magyar államférfiáknál a mohácsi vész után nem valamely átgondolt politikai terv, nem valamely nagy eszme volt az irányadó. Minden csak az opportunias kérdése lőn, s az eszmék helyett csak bevégezett tényeket ismertek. Különösen gyakorlatinak látszik ez nagy veszélyek idején, mikor önfentartásról, rögtön kisegítő eszközökről van szó. A Lajos halála utáni királyválasztások okmányaiban sokat emlígetik a koronához való jogczimet. De föl lehet tennünk, hogy a nemzet nagy része nem sokat törődött vele. 1526-tól 1541-ig, Buda elvesztéig azt tartották szem előtt, ki és mi képes megmenteni az országot a délről fenyegető veszélytől; minden egyéb csak hagyományos formaság volt.

Nem állanak előttünk világosan az indokok, melyek a nemzetet arra birták, hogy Szapolyai János erdélyi vajdát koronázzák királylyá; de ha fölteszszük, hogy az egykoruak jól ismerték a férfi jellemét, kétségkívül nem azért válasz-

tották, mintha benne egy merész Hunyady Jánost láttak volna, ki a nemzet minden erejének megfeszítésével harczra hívja ki I. Szulejmánt. A nemzet ösztönszerű érzetből s politikai okosságból belátta, hogy a dolgok élére állítása új katasztróphára vezethetne, — mindent kockára vetni nem lehetett kedve senkinek. János királynak korábbi élete is, de kivált Mohács utáni pályája bizonyosság a mellett, hogy egyáltalában nem volt kockáztató ember, — hibái talán az ildom némely tulságaiban állanak. Különben nem volt senki az országban, ki több anyagi súlyt birt volna adni a királyi tekintélynek. Mint magán ember leggazdagabb főnemes, mint erdélyi vajda legtöbb ép erő felett rendelkezett zászlós ur, ki a mohácsi vész idején nagyobb hadat állított síkra, mint a király összes, külföldiek által is nagyobbított serege. Megválasztatása után pedig ügyességétől remélhettek külföldi támaszokat is, talán nem a császárságban, kiben a mohácsi vész tanúsága szerint csatlakozhatnak, hanem az ellenkező politikai táborban.

János megválasztásában szerepet játszott az ellenkirály követelődése is. Minél nagyobb nyomatékkaal emlegették ennek a magyar koronához való jogát, a magyar nemesség annál jobban ragaszkodott választási jogához, s e szenvedély örökségkép maradhatott, a minthogy meg nem is szűnt firól fira szállani a Hunyadyak és Fridrik ideje óta. Ez oldalról is nem annyira jogkérdés, mint ellenszenv döntött.

Azonban támadt, vagy jobban mondva, meg nem szűnt létezni a hazában egy másik hatalmas párt, mely a német birodalom segélyében vetvén reményét, ezzel kívánt az uralkodó személye által szoros szövetségben lenni. Nem I. Ferdinándon kezdődik e párt keletkezése. A Hunyadyak után, kik úgy szólván megsemmíték e pártot, csakhamar még Ulászló idejében megerősödik s II. Lajos alatt Mária királynő által lényegére nézve teljeseedik a párt azon vágya, hogy a magyar király közel rokonsági viszonyban álljon a német császárral. Igaz, hogy Mária testvérei közül se I.

Ferdinand austriai főherczeg, se V-dik Károly nem segíték hathatósan a nemzetet 1526-ban; de létezett-e Európában hatalom, melytől azutánra valamit várhatni a török ellen, ha az nem a német birodalom volt, mely V-ik Károlyig magával jőtehetlen állapotban volt ugyan, de e császár által világhatalommá lett szárazon s tengereken, mely csak annál fogva sem engedheté segély nélkül Magyarországot, mivel elvesztével egyszersmind a német birodalmat és a mindig sovárogyva ohajtott Olaszországot boritná el a török? — Ferdinand pedig öcsce volt Károly császárnak s addigi tartományai a németbirodalom kiegészítő részei.

Az országnak már 1527-ik uj évén két királya volt : János és Ferdinand. János volt *intra dominium*, ki ellen Ferdinand háborút indított, s a fegyverek szerencséje utóbbinak kedvezvén, az ország nagy része hozzá állott, úgy hogy most Jánosnak kellett *visszafoglalnia* az országot. Ezt a szultán segélyével tette, miután bármi sokat ígértek, más európai szövetségei tetteleg kevésbé gyámolították.

János még 1527. végén követet küldött I. Szulejmanhoz. A nagyvezér Ibrahim, kinyilatkoztatta, hogy Magyarország nem Jánosé, annál kevesebbé Ferdinandé, hanem a szultán birtoka; mert a török törvény szerint a szultáné mindazon föld, melyet lova patkója tapodott s melyen fejét nyugalomra hajtá. Már pedig a szultán járt és meghált Budán, Magyarország fővárosában. — A kard jogának az elméleténél fogva se János, se Ferdinand nem nevezheti magáénak az ország semmi részét. Azonban Laski kieszközölte Magyarországot János királynak, — még pedig a török jog ellenére minden hűbéri kötelezettség s különösen minden adó vagy ajándék nélkül. Szulejmánnak e részben fenmaradt s erős esküvel pecsételt okmánya nem birtok-adomány, hanem forma szerinti véd- s dacszövetség. Tartalma röviden az, hogy ő a szultán, Jánost, Magyar-, Horvát-, Dalmát- és Morvaország stb. királyát védni fogja bármi ellenség megtámadása ellen.

Habár forma és jog tekintetében Magyarországnak és királyának függetlensége elismertetett, tényleg folyvást úgy maradt a dolog, kivált a török államférfiaknál, hogy Szulejmán ajándékozta meg Jánost Magyarországgal s János lekötelezettje a szultánnak. A szerződés, mely 1528-ban kelt a szultán és János közt, az országbeli pártoknak határozottabb jellemet adott. A János pártján levőket az ellenfél ezután „törökök”nek, a János pártbeli az ellenpártot „német”nek gunyolta. — E két párt, melyek közül egyik békés úton hárítá el a török hódítást, másik külső segélyben bizva a törököt fegyverrel ügyekezett meggátolni, megmaradt egészen a török végképi kivonulásáig hazánkból, sőt azután is egy ideig megmaradnak tradíciói a francziával való szövetezésekben.

Azonban az ország két nagy pártja 1541-ig nem mutat fel szoros határvonalokat se területileg se az egyénekre nézve. Csak nagyból elkülönözhető területe sincs egyiknek is. Egyszer Ferdinand, majd János szállja meg Budát, s más nevezetes helyeket. Némely megye félig Ferdinandé, félig Jánosé s a várak vegyest hódolnak egyiknek és másiknak. Mindkettő egész Magyarország királyának tartja magát, sőt János Horvátország királyának is némi joggal nevezi magát, mert hivei vannak ott. A legnagyobb birtoku emberek többször cserélnék urat s az országnak már csak ennél fogva is térképét alig lehetne azon időből hiven adni; az a legtarkább és kis időközökkel minduntalan más-más fogna lenni.

Elterjedt vélemény korunkban is, hogy főkép a mohácsi vész után gyászos volt a nemzet pártoskodása, s hogy e pártoskodásokban a magasb rendű országos érdekek szem elől tévesztésével csupa magánérdek volt az indok. A vélemény téves.

1526 után nem a pártoskodás idézte elő a veszélyt, hanem a veszély érzete osztá meg a nemzetet. A nemzet történetének ama pontján, midőn a helyzet majd semmi tájékozást sem nyújthatott, midőn senkisémm követelheté magának,

hogy biztosan révbe vezérli, nem lesz vala bölcsesség nagy merészen egyetlenegy irányban indulni meg. A nemzetnek, melynek elég szabadsága volt saját teendői felett határozni, több irányban indult meg egyszerre az út föllelésére. Azok, kiknek a haza veszélye egész lelkét elfoglalta, kiknek birtokuk és létök forgott kockán s kik közt az észnek oly nagy összege volt, nem előrelátás nélkül és nem könnyelműen jártak el. Az az önzés, az a magánérdek, mely a kor egyeseiben rút kinövéseket is mutat, nagy részben elválhatalan volt a közérdektől. — A vezérszerepet játszott férfiak nem hasonlíthatók a hadi és diplomatiái condottierekhez. Birtokuk, mely körül önzések nyilatkozik, a haza földjének egy része volt, — s a török ellen megvédni az országot legbiztosabb ut volt arra, hogy magokat és birtokaikat megvédjék. Aztán a pártoskodásban nem egyedül állottak a főnemések. A kisebb nemesség és városok tömegesen állottak át hol egyik hol másik pártra. A mi ily sokak magánérdeke, az bizvást elfogadható közérdeknek. Mind Ferdinandnak mind János királynak nagy pártja volt az országban, mi nélkül egyik sem tarthatta volna fen magát.

A pártoskodás előmozdítá az erkölcstelenséget. Az árusok gyakran országos gonosztevőket biztosítanak a törvény ellen s az árulás néha oly jutalmat nyert, minőre a polgári erény ritkán számíthat. De eme setét oldalt nem lehet a kor általánosan bélyegző vonásának venni; mert a nagyobb tömeget s kiválóbb pártosokat nem egyéni haszonlesés, honnan politikai tekintetek vezérlék. Az akkori kor férfiaiiban ritkaság, — habár nem épen hiányzik merőben — a vas következetesség, — sem a magasztosabb elveknek való hódolás. A viszonyokhoz képesti cselekvésben nemcsak egyéni, hanem hazafiui önzésre ismerünk, mi várakozáson felül többet mentett meg, mint a viszonyokhoz képest valószínű. — Volt bizonyos politikai törvényök a pártok ingadozásának. Az egykoru Veranczból kiolvashatni, hogy a hazafiak nagy figyelemmel kísérték a külső eseményeket. Ferdinand pártjának

tulsulyt szerzett V. Károly egyegy győzelme, vagy világosabb ígérete, hogy a török ellen háborút indít. Ellenben a francia s vele a török politika fölülkerekedése, vagy a német hadak egyegy kudarca, minő Kaczianeré volt Eszéknél, egészen leapasztotta a Ferdinand-pártját. Egykoru irományok erősítik, s alig van benne kétség, hogy ha teljesül a magyarok abbeli reménye, hogy V. Károly tetemes sereget állít szemben a törökkel, melylyel különben sem állott békés lábón, Jánosnak nem maradnak hivei, sőt tán maga lemond a koronáról.

Bármik voltak azonban az egykorúak indokai, az eredmény, a politikai próbakő, igazolta mind a két pártot: mindkettő fontos hivatást teljesített a magyar nemzet történetében. Egyiknek sem sikerül vala külön annyit menteni meg a töröktől, a mennyit a kettő együtt mente meg. A pártoskodás s a pártoknak a viszonyokhoz képesti hajlékonysága mentette meg mind az országot mind szabadságait. — Már János király életében a pártoskodás által a sok egyéni rakoncátlanság mellett az ősi alkotmány és egyéni szabadság elvbeli épségben maradását vonta maga után. Ha valami ellen panasz lehet, az épen a tulságos szabadság volt. Mindkét ellenkirály az elkényeztetésig kimélt és legyezgetett minden kiváltságot és érdeket. Szó sem volt róla, hogy valamelyik az ország alkotmányos jogait csorbitni törekedjék, holott a nemzet tán soha később nem lett volna áldozni mindezekből egy hathatós fegyveres segítség fejében.

Azonban a különválás mind határozottabb körvonalakat nyert, melynek részleteibe nem akarok bocsátkozni, s mellőzöm némely episodjait, melyekben az ország egyesítésére való törekvés meggyűlöltével csak azt bizonyítá, hogy a nemzet politikai ösztönével, vagy ha úgy tetszik, a viszonyokba látó okosságával ellenkezik emez egyesítés. Csak a főbb, és tényleg döntő momentumokat emelem ki.

János király 1540-ben meghalván, fia János Zsigmond megválasztatik egész Magyarország királyának. De Szulej-

mán szultán szép szerével elvevén tőle Buda várát, e királynak az ország tiszántúli, keleti részeit jelöli ki birtokul. Hozzá tartozott az ország egy tetemes része, csaknem fele, a temesi bánassággal együtt. Ez az első tényleges lépés az erdélyi fejedelemség különválására. Egyszersmind János Zsigmond tizezer arany fizetésére kötelezi magát ama birtokrészért, mit Szulejmán részéről a legnagyobb kegyelemnek tekintének mint a kincsekben oly gazdag föld ily aránytalanul csekély díját.

A kétfelé szakadásban másik nevezetes lépés Szulejmán halála előtt kevéssel, 1566-ban történt. A szultán erős esküt tesz le, hogy Erdélyt szükségében soha el nem hagyja, ha egész birodalmába kerülne is, azon országot megoltalmazza minden ellenségeitől, — a mi több, a szultán még saját utódai nevében is megesküszik, holott török jog szerint egyik szultán ígérete nem kötelezi az utána következőt. Az athnámé, vagyis külügyi okmány biztosítja Erdélyre nézve a szabad *fejedelemsválasztást*. A szultán kötelezi magát, hogy az erdélyi s tiszántúli magyarországi részek rendei által választandó fejedelmet megerősíti s mindjárt szépen felszerelt lovat, királyi pálczát, zászlót, kardot, s czimeres tollat küld a fejedelemség megerősítésére.

Félreismerhetlen tény, hogy a tiszántúli részek különválásában Szulejmán szultán akaratja igen nevezetes, döntő szerepet játszott. A török uralkodó szívből vagy színre rendkívüli személyes hajlamot mutatott János iránt, mely fiára, János Zsigmondra is kiterjedt. Erdély még János Zsigmond és Szulejman életében megalakult végkép. A szultán csak az évenkénti tizezer arany adófizetést szabta feltételül. Ezáltal Erdély a szultán hűbéresének vallotta magát; de korán sem sülyedett ama helyzetbe, melyben Oláhország és Moldva állott. Erdély nem volt kötelezve arra, hogy a szultán hadjárataiban a török hadseregbe rendes continenst állítson. Tudva van, hogy az oláh hadak a tatár khánéival együtt a török sereg rendetlen előcsapatait képezték. — A jelesb er-

déli fejedelmek későbbi időkben is nemhogy magok szolgáltak volna a török szultánoknak, hanem a törököket eszközül használták fel a magyar nemzeti érdekek védelmezésére.

Erdély megalakulására nézve megemlítendő legalább röviden, hogy János Zsigmond az 1570-iki Maximiliánnal kötött szerződés értelmében lemondott a királyi czimről és fejedelem-czimet fogadott el. Egyszersmind Erdélyt a magyar koronához tartozó résznek ismeri el.

Erdélyben s a hozzákapcsolt magyarországi megyékben a fejedelem szabad választása, mely sokszor zavarokat okozott s külső beavatkozásokra szolgáltatott alkalmat, a rendek szabadságait jobban biztosította. Erdélyben a három nemzet, a magyar, székely és szász szövetsége csaknem köztársasági alakot adott a törvényhozó hatalomnak. — A belső politikai szabadsággal egyszerre biztosított még a vallásos szabadság is. Az 1563-ik éven kezdve több egymásután következő országgyűlés kimondja a szabad vallásgyakorlatot s a lelkiismeret szabadságát, — azaz a protestantismus elvét maga az országgyűlés hirdeti. Erdély már a XVI-ik században megszűnt katolikus lenni s a rendek magok rendelkeznek a volt katolikus zárdák és káptalanok felett.

Igy Erdélyt az országos vallás is legalább a török alatti korban határozottabban elkülönítette a tiszáninnen-i részekről, melyekben a katolicizmus, ha ideiglen végenyészetéhez látszott is közeledni, új erővel tudott előállani. Magyarország így csak félig lett protestanssá, míg Erdély, kevés kivétellel fejedelmestül együtt uralkodó vallásnak mondható a protestans hitet.

Azonban még a XVI-ik században e különbség nem okozott nagyobb meghasonlást; azon egyszerű okból, mivel Magyarországon nem kezdődött volt még el se a vallásos se a politikai szabadságok megszorítása. I. Ferdinand és I. Maximilián tiszteletben tarták a nemzeti intézményeket s nem ügykeztek elnyomni a lelkiismeret szabadságát. A XVI-ik

század végén s a XVII-ik elején kezdi meg a nyomást Rudolf király mindkét tekintetben. Innen van, hogy Erdély tulajdonképi történeti szerepe a XVII-ik század elején kezdődik Bocskay alatt, kit majd Bethlen és a Rákóczyak követnek. A végzet ekkor igazolta Erdély létezésének szükségét, hogy utoljára a töröknek végképi kiveretésével teljesen igazolva legyen az erdélyiekkel szemben állott párt is.

Mig Erdély elismeri a szultán véduraságát, a nélkül, hogy végkép elszakadna Magyarországtól, a magyarországi részek, melyeket politikai kiindulásuknál fogva harczy párt-nak nevezhetnénk, sokkal viszontagságosabb, s még tán kevesbbé határozott jellemű szerepet vittek. Kiindulásuk, mint fentebb előadtam, az volt, hogy a hatalmas V. Károly segítségével sikerülhet visszaszorítani a törököt, mely nyilván Magyarország meghódítását czélozta. — Az első harmincz-negyven év épen az ellenpártnak adott igazat. Bebizonyult, hogy a külső segélyben vetett remény hiu volt. Segély vagy nem érkezett, vagy nem mert döntő csatákba ereszkedni, vagy megveretett. Szulejmán csaknem ellenállhatlanul terjesztette ki hatalmát. Igazolta a tapasztalás más tekintetben is a János pártiak eljárását. Fő vád volt ellenük, s az egész keresztyén világ nagy bűnnek tekintette, hogy a törökkel szövetekeznek. De ime nemsokára I. Ferdinand adófizetést ajánlott a szultánnak Magyarorszáért, jóval előbb, mint Szapolyai. 1528-ban ez adófizetés nélkül nyerte Szulejmántól az országot, s már 1529-ben Ferdinand király Jursics követe által adófizetésre kész, ha a szultán neki engedi át Magyarországot. E követség nem jutott ugyan el a szultán színe elébe, mert már Szulejmán utban volt Bécs ellen; de a követ elindult s fenmaradt utasítása elég világos. Nem szándékom itt a követségek és szerződések lajstromát adni, — csak azt említem, hogy Ferdinand több rendbeli követeinek minden hasonló ajánlatát, mely az egész ország át-

adásáról szólt, minden oly üzenetét, mely a szultántól kéri a magyar földet, ezáltal mintegy őt ismervén el jogos birto-
kosnak, Szulejman azon megjegyzéssel utasítá vissza, hogy ő
már az országot Jánosnak ajándékozta s szavát meg nem
szegi.

Szulejmán nem tett olyast, mi világosan szószegésnek
volna mondható János irányában. Azonban még ez utóbbi
életében változott a viszony. János 1538-ban szövetségre lé-
pett titokban Ferdinánddal Váradon, hol kikötik, hogy János
halálával az ország Ferdinandra szálljon. A nagy titokban
kötött szerződést a török megtudja, — legalább Ferdinand
követi hitelesen elmondják Konstanczinápolyban. A szultán
haragját János évenkénti ajándékigéréssel ügyekszik le-
fegyverezni, s habár úgy látszik, az ígért ötvenezer arany
ajándékot még le nem fizeti, fia trónléptekor a török mint
előzményre hivatkozik rá.

János haláláig nem fizetett adót se egyik se másik fél a
töröknek, s addig még csak a versenykirályok terjeszkedtek
egymás rovására a tulajdonképi Magyarország területén.

1541-től lehet számítani a töröknek való meghódolást.
Ekkor kezd a tiszántúli rész országos adót fizetni a szul-
tánnak tizezer forintban, s ekkor foglalja el Budát a török
Az ország fővárosának megszállását a legnagyobb esemény-
nek tekinték mind török, mind keresztyén részen, s rövid
története ez:

János király halálával Ferdinandra kellett volna szál-
lania egész országunknak a váradi szerződés értelmében. De
János halála után fiát koronázza meg pártja, s a szultán e
fiut oltalmába veszi. Buda János Zsigmond gyámjainak ke-
zében volt. Ferdinand híve Perényi és vezére *Fels* még 1540-
ben alájőnek, hogy fegyverrel vegyék magokhoz János részét
az országból. El is foglalják Váczot, Visegrádot, Pestet és
Székes-Fehérvárt. Buda ostromához nem mertek fogni. 1541-
ben Ferdinand a főváros bevételére Roggendorft küldi te-
temes sereggel. E hadjáratnak szomorú de könnyen előrelát-

hatott következései lettek. Tudva volt egész bizonyossággal, hogy Szulejmán teljességgel nem fogja egész Magyarországot Ferdinand kezébe jutni engedni, és valószínű volt eleve is, hogy különösen Budát nem hagyja elvételni. E valószínűség bizonyossággá vált az által, hogy a portán volt követnek kijelentetett a szultán jebbeli nézete. Szulejman és dívánja egész dühvel és méltatlankodással tiltakoztak mind Fels Lenárd mind Roggendorf expedíciója ellen. — Laski Jeromos, ki ezuttal már Ferdinand pártját szolgálta Konstanzinápolyban, elég bőven értesíté kormányát e hangulatról s többek közt írta azt is, hogy a János pártiak konstanzinápolyi követei mire sem mentek ügyökben, mindaddig, míg a szultán meg nem tudta, hogy Fels Lenárd haddal jött Magyarországra. Akkor rögtön elhatározta magát János pártjára. — Nemsokára elhatározta magát egy új hadjáratra is Magyarországon.

Hihető, hogy Budának török kézbe kerülése csak időkérdése volt; de hogy még 1541-ben elfoglaltatott, Fels és Roggendorf hadi vállalatok okozták. E harcziás fellépések csupa kihívások maradtak, melyektől magukban sem lehetne várni fényes eredményt; — de egyáltalában semmi számítás sem tétetett tervezésekben azon esetre, a mi bekövetkezett, hogy t. i. a török akarja majd hasznát huzni a viszálynak. Bécsben nem gondolták meg, mit lesznek majd teendők, ha a török erélyesen lép föl.

Roggendorf nem bírta bevenni Budát, melyet a János Zsigmond pártján volt magyarok magokra védtek. Midőn pedig egy csekélyebb török erő is segítségül érkezett, Roggendorf serege teljesen meg lőn semmisítve. Szulejmán a török erő nagyjával akkor érkezett meg, midőn már nem létezett Roggendorf serege; midőn ez már előbb teljesen összerombolta volt Budavárának falait s a védőket kifárasztotta. Így Buda egészen a szultán kegyelmére volt hagyatva, s ha János Zsigmondnak a vár birtokában volt gyámai akarták volna is, nem bírtak volna ellenállani a török hadaknak.

Mellőzöm azon vérontás nélküli, s mintegy barátság színe alatt folyt hadi cselt, melylyel Szulejman birtokába kerítette Budát. Csak azt akartam kiemelni, hogy Szulejmán az 1541-iki hadjáratra egyenesen ki volt híva, hogy hadi szempontból Roggendorfnak másként is szerencsétlen hadjárata kész zsákmányul játszta Budát a szultán kezébe. — A ellenpártot is, mely a főváros birtokában volt, az előrelátás hiányával vádolhatni; mert hihető volt-e, hogy Szulejman roppant hadával és roppant költsége mellett minden diésőség és minden nyeremény nélkül térjen vissza ismét Konstanczinápolyba? A várban volt vezér férfiak közt alig volt egy is, ki, ha kétszer lehetne hibázni a politikában, ugyanazon helyzetben másként ne járt volna el. Mentségek lehetett, hogy az ellenpárt súlyos feltételei által lehetlenné tette a békés kiegyenlítést; s vajmi ritka tünemény, hogy egy egész párt mintegy lemondjon! A kibékülés itt csak e lemondás árán volt megvásárolható, Budát épen a párt fejei védvén: Martinuzzi és Petrovics, s benne volt a megkoronázott kised János Zsigmond is.

Szulejmán 1543-ban folytatta hódításait, melyek hasonlóképp mintegy következményei Fels, Perényi, Roggendorf kihívó hadjáratainak. A szultán 'először is Perényi várát foglalta el: Valpót, Siklóst és Pécsét. Azután elfoglalta a Jánosék kezéből csak 1540-ben kivett Székes-Fehérvárt, a korábban kivett Esztergomot. 1544-ben a szintén Fels által elfoglalt Visegrád és Vác kerül török kézre s ráadásul még Nógrád is. Időközben a német hadak egy expedíciója merőben céltalannak és eredménytelennek bizonyult be. Birodalmi hadsereg érkezett meg 1542-ben egy birodalmifejedelem, a brandenburgi örgróf Joakhim vezérlete alatt s Pest ostromához fogott. De a százezeret meghaladott számú sereg nagy része még csak közel sem menván a vár alá, csak mintegy előcsapatjaival vívatta Pestet. Ez ostrom nem sikerülvén, az egész roppant hadsereg minden eredmény nélkül visszavonult. Ferdinand maga írá V. Károly császárnak

hogy nagyobb gyalázat soha sem érte még a német birodalmat.

A török legelső hódításaiban a Ferdinand és az ellenkirály közötti ellenségeskedést használta fel alkalmúl, — a Ferdinand és párthivei kezében volt várakat ejtván hatalmába; de nem adta át János Zsigmondnak, mint tevő egykét ízben Zápolya idejében, hanem a kezében tartotta. Az első foglalások által Szulejman hadainak mintegy országotat készítettek Bécs felé. A török nagy seregek rendes állomásai voltak Belgrádon kezdve Pétervárad, onnan a drávai átjárást biztosító Eszék, s onnan a Duna jobb partján fölfelé Buda és Esztergom. 1547-ig a töröké volt Pétervárad, Pozsega, Valpó, Eszék, Pécs, Siklós, Szegszárd, Buda és Pest, Székes-Fehérvár, Simontornya, Visegrád, Esztergom, Vác, Nógrád és Hatvan. Délről éjszaknak egy keskeny hosszú földterületen, uralkodtak e várak, melyek közvetlenül uralkodtak a Dráván innen Baranya, Tolna, Fehér, Esztergom, Pest éjszaki, Nógrád déli, Heves éjszak nyugoti részei, s a Jászkunság egy része felett. A Tiszán tul az egy Szeged volt a töröké, mely önként adta meg magát 1542 telén, s mintegy elszigetelve állott. A temesi bánság majd egészen János Zsigmondé volt Temesvárral, Lippával és Karansebessel.

Ily területi viszonyok közt köttetik öt évi fegyverszünet a törökkel 1547-ben, még pedig oly formán, hogy Ferdinand is, most elsőízben, ép úgy évenkénti adófizetésre kötelezi magát az országnak maga birta területéért, mint János Zsigmond a Tiszán tuli részekért, Ferdinand 30,000 arany évenkénti adóval vásárol békét a töröktől. Öt évig meg is szünnék a nagyobb török hadjáratok és hódítások Magyarországon.

Ekkor ismét a két magyar kormány viszálya hívja ki a törököt. Ferdinand elfoglalja Erdélyt, vagy jobban mondva, Martinuzzi, Erdély kormányzója átadja Erdélyt Ferdinand tábornokának, Castaldónak. Ekkor kerül Temesvár is a Ferdinand pártiak kezébe, Petrovics Péternek, Izabella legbuz-

góbb hívének, ki addig temesi bán és temesi várparancsnok volt, cserében Munkácsot adván Ferdinand. Temesvár a Sz. Fehérvár sorsára jutott. A török ostrommal támadá meg a most Ferdinand birtokába került várat s ennek parancsnoka Losonczy hősisége daczára odaveszett. A temesi bánság így 1552-ben Lippával, Solymossal együtt a töröké lett, ki ez évben elfoglalta még Csanádot, Szolnokot is. Így örökre elveszett Erdélyre nézve a Tiszán túli részekből Temes, Csanád, Csongrád, és külső Szolnok. A török ezzel biztosítá egyszersem a Duna és Tisza közének birtokát is. Nógrádmegye felől éjszaki irányban is kijebb terjeszté hódításait, elfoglalván Drégelyt, B.-Gyarmatot, Ipolyságot, Hollóköt, Szécsént, és Dunán túl Veszprémet. A Nógrád felé történt hódítások megjelölik a török terjeszkedés mintegy mellékes szárny-vonalát is. A gazdag felvidéki *bányavárosokra* vágytak a szultánok, s Egernek a magyar megyék nemesei által hősileg visszavert megtámadása is ily céllal történt.

A következő évtízben nevezetesebb hódítása a töröknek a Dunán túl Szigetvár, az erdélyi határok felől Gyula és Jenő, melyek 1566-ban estek a törökök kezébe. Ez év volt Szulejman halálának éve is, s ez évvel tekinthetjük bezártnak a nagyobb török hódításokat Magyarországon. Harmincz évig maradtak körülbelül ugyanezen határok.

1590-után a török szultánok birodalmuk minden erejét ráforditák a Magyarországon való terjeszkedésre, de oly nagy mérvben, mint Szulejmán nem birtak terjeszkedni. A tizenötéves nagy háborúnak egyetlen fontos nyeresége rájuk nézve Eger és Kanizsa volt; de nem kárpótlások nélkül rájuk nézve, kivált Horvátország felé. Ezzel meg is állapodtak a török birodalom határai.

Több mint félszáz év mulva elfoglalták ugyan Nagyváradot és Érsekújvárt; de a háború, melynek díjában elnyerték, oly ellenhatást idézett elő, hogy ezt lehet a török uralkodásban a vég kezdetének nevezni.

VIII.

TÖRÖK BÉKEÜGY.

Mint már a fentebbiekből is kivehetjük, a mohácsi vész utáni korszakban nem csupán fegyverrel folyt a török elleni harcz. — A diplomatai téren is változó szerencsével folyt a küzdelem: győzelmek és vereségek történtek itt is. — Az első győzelem Laskié volt, ki 1528-ban János részére adó nélkül biztosított szövetséget. Hasonlóképp adó nélküli békét vásároltak Ferdinand követei 1533-ban. Az előbbi, a Hunyadyak és Jagellók (Ulászló és II. Lajos) alatt kötött szerződésekhez képest eme békekötések megalázók voltak, — mert alárendeltséget foglaltak magokban; de a török szultán szempontjából ő volt a nagylelkű és engedelkeny; mert a mohamedanizmusnak a hadi és békés állapotról szóló törvényei egy mozlim és nem mozlim nép közt csupán adófizetési viszonyt ismernek el. Tudva van, hogy Mohammed vallása meghatározza nemcsak az egyházi, hanem a társadalmi és politikai viszonyokat is. Az alkorán és szentesített magyarázatai a köz és magán élet minden viszonyait érintik. A hol a proféta tulajdon szavai nem adnak kiindulási pontot, a profétának egyes esetekben való eljárását és tetteit veszik törvénynek. A korán és más törvények ily részletesek lévén, alig van tételök, mely ellenébe más tételt ne lehetne felhozni. Tele vannak az izlám törvényei ellenmondásokkal minél fogva a magyarázat és ítélet csaknem kényszerint vonható belőlök.

„A háboru szerencsétlenség, mond a mohamedán törvény;“ valódi ostora az emberiségnek. Mohammed proféta

szava; „Isten alkotása az ember. Átkozott legyen a vakmerő, ki el meri rontani!“ E philanthrop felkiáltáshoz, ugyanazon törvény hozzá teszi: „de a háboru gyakran szükséges, sőt elkerülhetlen, midőn isten ígéjének, s a mohamedanizmusnak terjesztése, avagy politikai bajok elosztatása forog fenn.“—Más helyen e törvények szoros köteleességévé teszik minden mozlimnak, hogy az igaz hit védelmére fegyvert fogjon.

Igy a mohamedánál nem volt szükséges valamely politikai kérdés a háborura: minden nép, mely nem mozlim, már ellenség annálfogva. Továbbánem volt szükség se földadományra se zsoldra: minden mozlim harczosnak volt kikiáltva. Mig Magyarországon a nemes birtokáért és kiváltságaiért harczra van kötelezve, a mohamedánoknál nemes volt minden „igaz hívő,“ s mig nálunk a közfölkelés csak a haza területének védelmére szoritkozott, a mohamedánoknál a közfölkelés egy eszméért, a hit terjesztéséért történt. Az izlám lényegében harczias és támadó.

A szent törvények értelmében a mozlim uralkodónak kötelessége minden ellenségeskedés megkezdése előtt felszólítani a hitetlen fejedelmet, *térjen át az izlámra*. Szelid, rábeszélő legyen ez intés. Más népeket nem e kitérésre, hanem adófizetésére kell felszólítani. Végre vannak népek, melyekhez még fölszólítás sem intézendő.

Minden felszólítás nélkül kell megtámadni a *pogány* arabokat s azokat, kik az igaz hitet elhagyták. Ezek hitszegése gyűlöletesb a hitetlenségnél, mond a törvény. — Azon népek, melyeket a mozlim uralkodó áttérésre szólít fel, a sííták, a mohamedanizmus egyik nagy felekezetének népei. Ide tartoznak a persák. Ha a felszólítás után ezek meg nem térnek, mond a törvény, nem kell kegyelmet adni nekik. Csak a kitérés és halál közt lehet választásuk. A szent könyv szerint egy sííta persát megölni nagyobb érdem, mint hetven keresztyént.

Legszelidebb a mozlimtörvény a keresztyének és zsidók

íránt, mert a bibliát a mozlímok is szentkönyvnek s a Krisztust a proféták egyikének ismerik el. A keresztyén népek nem szólíttatnak vallásuk elhagyására a háboru megkezdése előtt. Csak politikai meghódolásra hivatnak fel: *fizessenek adót a mozlím uralkodónak*. Ha nincs foganatja eme felszólításnak, a mozlím uralkodó hadat indít a keresztyén ország ellen. *A népet megfoszthatja minden vagyonától; fogásra vetheti őt, feleségét, gyermekeit; de se életét el ne vegye, se vallásában ne háborgassa.*“

Ime a mozlím hódítási jog a keresztyénekre nézve. A szultán fel volt rá hatalmazva vallása által, hogy minden keresztyén országot, mely adót fizetni nem akar, kiraboljon. fölégessen, lakosait rabszolgaságra hurczolja a nélkül, hogy fegyvertelent gyilkolni vagy a népet vallásában háborgatni meg volt volna engedve. Továbbá azon adó, melyet egy keresztyén fejedelem fizetett a szultánnak, nem az élet váltsága volt, s az „adó“ nem ily értelemben veendő, hanem részint rabszolgadij, részint a vagyon meghagyásának váltsága.

Mohács előtt Magyarország s több ízben Velence nem az adófizetés alapján köti a békét a szultánokkal; de ha a magyar király nem fizet adót, a magyar birodalom déli melléktartományai már régóta nem láttak magok előtt más választást a törökkel szemben, mint vagy adózást vagy háborút. — Velence keleti birtokai biztosítására még Zsigmond királyunk korában 1408-ban fizetett ezerhatszáz arany adót a portának; 1479-ben tizezer arany fizetésére kötelezte magát; 1540-ben I. Szulejman másként nem ígért békét neki, mint háromezrezer aranyért, mely három év alatt volt lefizetendő. — Oroszország a szultán egyik vazalljától, a krimi tatárok kánjától 60,000 rubel évenkénti adóval vásárolt békét magának 1571-ben.

Igy vásárolt területe számára békeséget Ferdinand 1547-en innen évenkénti 30000 arannyal s Erdély évenkénti 10,000 arannyal. A mohamedán jog szempontjából tökéletesen egyenlő lábon állott a porta irányában a két fe-

jedelem; mert mindkettőnek magyar földön volt birtokait magáénak tekintette, melyekről fizettetett is egyenlőn az adó. Hiában nevezték szépitve ama fizetéseket elejénte ajándékoknak, s Ferdinand részén „*tiszteletdíj*“-nak (munus honorarium)— a mozlim nemzetközi jog szempontjából, — sőt tényleg is, adó volt az.

A különbség azonban épen a tényleges helyzetben volt. Magyarország nyugoti uralkodóinak ez országon kívül voltak más tartományaik is, sőt kevés kivétellel német császárok voltak egyszersmind. Ennélfogva nem voltak *személyesen* adófizetői és vazalljai a szultánnak. Fejedelemségek megerősítésére annyiaval kevésbbé juthatott eszébe a szultánnak királyi pálczát, süveget, paripát és kaftánt küldeni, mivel királyságuk örökösödési és nem választási volt, mint az erdélyi fejedelmeké. — Ha Ferdinand és utódai csupán Magyarország királyai, az évenkénti adózással együtt ők is akkora mértékben személyes vazalljai a török szultánnak, mint az erdélyi fejedelmek.

Ama személyes függetlenséggel s a külső birtokkal azonban együtt járt egy hátrány is, — a mi az adóval vásárolt békét illeti. Mig Erdélyt egészen magáénak, fejedelmét alattvalójának tekintette a török, ki nem hogy ellenfele volna, hanem kitől segítséget várt háboruiban, a magyar királyt mint német császárt mindig természetes ellenségének nézte. Hódításainak iránya is Bécs felé vitte. A Duna medre, mely a szállításokban sok könnyebbséget nyújtott, szabta meg a főirányt a hódítás elvén épült török állam terjeszkedésére. A török államérdekek hozták magokkal, hogy állandóbb békés viszony még adózás által se legyen biztosítható a szultán és „bécsi király“ közt, mint a török szultán nevezte okleveleiben a császárokat, — nem akarván őket Magyarország királyainak, se egyenlő rangu császároknak nevezni hivatalosan.

A békekötések először öt, aztán nyolcz-nyolcz évre sokszor ujíttatnak meg 1547-en kezdve; de valahányszor lejár egyegy ily időszak, új nagy követséget kell küldeni Kon-

stanczinápolyba fényes ajándékkal a szultán és egész főrangu cselédsége számára; mert az idő lejártával rögtön nagyban megkezdődik az ellenségeskedés. Ugyhogy a békealkudozás folytathatására előleges fegyverszünetet kötöttek.— A konstanczinápolyi követség háromféle volt.

Egyik követ állandóan Konstanczinápolyban tartózkodott. Ezt internuntiusnak, mintegy ideiglenes követnek hívták, ki két követ megérkezése közötti időben működött. — Különös, hogy éppen a török udvarnál fejlik ki az állandó követség tartásának rendszere.— A török 1453, azaz Konstanczinápoly bevétele előtt csak ideiglen s alkalmasszerint érintkezett sz európai kormányokkal. Konstanczinápoly bevétele után nemsokára megvettetik alapja az állandó követtartás rendszerének. A török által bevett Konstanczinápolyban számos olasz, kivált genuai és velencei származásu lakos volt. II. Mohammed megengedé, hogy mintegy honfitársai birájául egy velencei biztos Konstanczinápolyban tartózkodjék. Nem is viselt ez követ, hanem mintegy „bíró“ nevet és hivatalt. Innen maradt a török fővárosban székelv velencei követén későbbben is „bailo“ név.

Az 1454-iki szerződés pótczikkeinek 15-ike ez volt: A velencei tanács tetszése szerint küldhet egy *bailót* kísérettel együtt Konstanczinápolyba. *Eme bailót illeti a polgári hatalom és igazságszolgáltatás az ott lakó velenceiek felett.* Hivatala gyakorlásában a szubasi támogatssa őt minden módon.

A magyar király részéről első állandó követ, vagy internuntius *Adurno* volt, ki 1544-ben ment ily minőségben Konstanczinápolyba. — Az alkalom szerint küldött követ „legatus“ nevet viselt, s a rendkívüli, ünnepélyes küldöttet „orator“nak nevezték.

Franciaország, mely addig, mint az egész keresztyénség, köz ellenségnek tekinté a törököt (a nélkül, hogy nagyobb segítséget küldött volna), 1525-ben és 1531-ben követséggel ügykezett szövetségesevé tenni a törököt; derendes diplomatiai érintkezésben csak 1535-ben jött vele. Az ekkor

kötött szerződés kereskedelmi főkép; első pontja kiköté, hogy azután egy állandó francia követ tartózkodhassék Konstan-
czinápolyban. Anglia csak Erzsébet királynő idejében 1593-
ban lépett rendes diplomatiái összeköttetésbe a portával;
Oroszország pedig csak 1622-ben küldi hozzá első követét.

A XVI-ik században majdnem végig a török portánál folyt diplomatiái küzdelemben a főszereplők a német császár, vagyis a magyar király, a francia király s másod sorban Vele-
ncze követjei. Ferdinandnak és utódainak Konstan-
czinápolyban volt képviselői majdnem az egész magyarországi török uralkodás ideje alatt főtárgynak tekintették az erdélyi fejedelem és magyar király közt uralkodott viszályt. Mert vagy egyes megyéket, vagy egész Erdélyt folyvást magának követel-
télvén a király, a viszály soha meg nem szűnt. Az ezek feletti alkudozásokban az erdélyi fejedelmek követői első rendű szerepet játszták a dolgok természeténél fogva. A követségek másik tárgya a békekötések és fegyvernyugvások kieszköz-
lése s a határszéli viszályok megszüntetése volt: ezek is állandó tárgyat képeztek az alkudozásoknak, mert e részben sem szűnt meg soha az ellenségeskedés.

Habár a török udvar kebelében vett leghatalmasabb fejlődést az európai diplomatia, a török követségekre csaknem oly resignatioval szánták magokat a XVI-ik század férfiai, mint ma egyegy afrikai utazó, ki a mellett, hogy sivatagokon, rablólóktól járt vidékeken, az élet majd minden szokott kényelmeitől megfosztva utazik által, nem bizonyos benne, hogy a vad népek fejedelmei börtönbe nem vetik, sőt ki nem végeztetik. A császár követjeit, kik Bécsből Konstan-
czinápolyba mentek, majd mindig a vízi utat választák lefelé a Dunán Belgrádig. Nagy kitüntetéssel fogadta az esztergomi bég, a budai és belgrádi pasa. Hajókat, naszádosokat, katonai fedezetet adott melléjük, s a török kormány költségén utaztak. Belgrádon túl többnyire Nissán és Filipopolyon át lovagoltak kíséretökkel Konstan-
czinápolyba, a karaván-szerályokban hálva meg, hol mindenféle utas, a pasától a koldusig egy

roppant színben, minden lovával s podgyászával egy fedél alatt, együtt hált s minden utasnak a közös ingyen konyhán főzött pörkölt rizsből kellett ennie; — ágyról szó sem volt.

Konstanczinápolyban a követek szintén a vendégszeretetet tisztelő portától kaptak szállást sőt tetemes napdíj is magok és kíséretök számára. De lakaikban igen sokszor valódi foglyok voltak egy csausz és néhány janicsár őrizete alatt. — A török a követekben először is kémeket látott, kik tudósítják a keresztyén fejedelmeket minden készüléről és belviszonyairól. Nem is volt az különben. Azért a legnagyobb óvatosságot kellett a követeknek kifejteniök a levelezésben saját kormányaikkal. Nemcsak hogy titkos jegyekkel írták tudósításaik egy részét, hanem az elküldésben is vigyázniok kellett. — Laski Jeromosra, midőn 1540 körül Ferdinand ügyében volt követ, gyanuja volt a szultán nagyvezérének, hogy Bécsbe mindent hírül ad, a mit Konstanczinápolyban megtud; mert különben honnan tudnának Bécsben mindent oly részletesen? A követ, gyanura, mint főben járó bűnben elmarasztalt vádlott szigorú őrizet alá vétetett, ideiglenegy setét karaván szerályban száraz kenyeren való életre lón itélve, s időről időre a pasák elé bocsáttatván, a legszigorúbb vallatásokon kellett keresztül esnie. Laski ekkori egész diplomatiái működésének leírása hasonlít egy furfangos gonosztevő felett tartott bűnvádi vizsgálathoz. Ha a követ Konstanczinápolyban mulatása alatt háboru mondatott ki a magyar király ellen, a követet fogva hozta magával a szultán a magyar területre s csak ott bocsátotta szabadon. — Legsanyarúbb volt Krekwicz és kísérete sorsa 1590 táján. A követ adóval s a béke megnyujtásának ajánlatával ment Konstanczinápolyba. Ötven, egy részben a cseh és osztrák magasb aristocratiából való férfiu volt kíséretében. A török nagyvezér megtudván levelezését külföldre, megmotóztatta szállását s a követ irományai bebizonyítván rá a kémkedést, maga fogva tartatott, kísérete egy vár pinczéjébe párjával

összelánczolva, éheztetve s a legterhesebb betegségekben segély nélkül magára hagyva együtt nyomorgotta legnagyobb gonosztevőkkel. Közülök gályarabságra is vitettek egyesek, s többen soha sem látták újra hazájokat. Krekwitz maga, a háboru időközben kitörvén, fogva hozatott a török sereggel Belgrádig, a hol meghalt.

A török annyival feljogosultabbnak érzé magát így járni el, mivel maga nem tartott követségeket az európai udvaroknál. Jóval a magyarországi uralkodás megszűnte után, csak 1793-ban kezdé e részben utánozni az európai szokást, mely pedig főkép Konstanczinápolyban lett divatozóvá. Ritkán küldött nagyobb követségeket is, egyegy külön tárgyan, — ezek is inkább csak szertartásos tisztelgések voltak. A porta küldöttjei, a legfontosabb ügyekben is, rendszerint a *csauszok* voltak, az ozmán állam hivatalos postái s a hadsereg futárai. — A török ily módon hiányosan volt értesülve az európai mozgalmakról, s innen van, hogy az erdélyi fejedelmekkel s másokkal kötött szövetségeiben, egyes városokra mért kötelezettségekben oly nagy fontosságot helyez arra a szultán, hogy ezek tudósítsák őt mindenről, mit a keresztyén fejedelmek felől megtudnak. — Már Szapolyai is köteleztetik ilyesre. Természetes, hogy ezek főleg a magok érdekében állottakról tudósíták, s az ügyeket úgy adták elő, a mint magokra nézve kedvezőbbnek találták. A pasák és szultánok olykori gyermekes könnyenhivósége így érthetővé lesz. Szulejmánnak személyes tapasztalásából kellett megtudnia, hogy Szapolyai János gyermeke fiu; azt hitették volt el vele, hogy leánygyermek.

A török leginkább az egymás ellen fondorkodott európai követek mind önértékben történt előadásaiból tájékozta magát. Az ellenfelek kibeszélték egymás titkát, mint Ferdinánd követei, kik siettek értésére adni a szultánnak azon titkos szerződést, mely Ferdinand és János közt kevéssel az előtt Váradon kelt. — A pasák külön külön mind kikérdezték a követeket, keresztül kasul s váratlanul intézték a kér-

déseket, melyekre rögtön felelni kellett. E mindig vallatásokhoz hasonlított faggatások célja nagy részben épen az volt, hogy e kémektől, mint ők nevezték, magok nyerjenek felvilágosítást az európai ügyekről. Sok részben tájékozta is magát a török; de gyakran sikerült őt homályban tartani igen fontos események felől egy-egy ideig. Az ügyesebb erdélyi fejedelmek sokszor mintegy csak játszottak a portával.

A követség mindig sok pénzbe került. Átalánvéve egy idegennek sem volt illő ajándék nélkül jelenni meg a szultán előtt. A császár követei szép készítményű arany és ezüstn-éműeket vittek a szultánnak, s Szulejmán óta, ki nagyon szerette az elmésen készített órákat, az órák rendszeren részét tették a követek által vitt kincseknek. Ajándék kellett a pasáknak, s a porta mindennevezetesebbszolgáinak. Különösen az által, hogy ez ajándékok nemcsak tiltva nem, hanem kötelességül voltak téve, a megvesztegetésekre tág kapu nyílt, s a konstanczinápolyi diplomatia sok pénzbe került.

Maga azon 30,000 arany adó, melyet a magyar király Konstanczinápolyba „tiszteleti ajándék“ czim alatt küldött, sokkal nagyobb összegre rugott az által, hogy a vezér-pasának s a diván többi tagjainak szintén rendes „tiszteleti ajándék“, azaz adó járt. Fizette e ráadásokat az erdélyi fejedlem is.

A frigyek megújítása alkalmával a rendes adón kívül, természetesen a császár követei nagyobb ajándékokat is vittek a béke megvásárlására. — Ezen adót, mint fentebb kimutattam, azért fizette a császár, hogy Magyarországnak felsősége alatti része ment legyen a török rablásoktól és hódítástól.

Azonban minden adófizetés és békekötés ellenére a töröknek Magyarországon egész uralkodása alatt szakadatlan volt a törökök hódítási törekvése és a magyar király területén való rablása. A török-birta várak s a velők szemben állott magyar határvárak őrsege közt a dulakodás csak-

nem szakadatlan. Bárhol nyissuk fel azon időszak krónikáját, az egész hosszú határvonalon a Mátrától Ádriáig folyton foly a guerilla harc. Magában a békekötés évében sem szűnt meg az. — Csak annyiban állott a béke, hogy nagyobb várakat kölcsönösen nem ostromoltak a felek, s tetemesb országos hadsereggel nem vívtak csatákat. Azonban a béke dacára még ez alól is nem egy kivétel volt.

A török békének némi jellemzésére vegyük föl az 1580-tól 90-ig való éveket.

1580-ban még le nem folyt volt egy előbb kötött fegyvernyugvás, midőn folytatva az előbbi rabló kalandokat Szkender, a pozsegai bég Varasd táját rabolni ment. Összeszedvén a magyar várak hadait Zrínyi György, Nádasdy Ferencz és Batthyány Boldizsár, a törököket keményen megverték. Halvamaradt 250 török; elevenen 430 fogatottal sköztük előkelő törökök. 20 elfoglalt zászló emelé a diadal fényét.

1581-ben ugyancsak Tótországban (mai Horvátország) Erdődy Tamás Czerniknél megveri az odavaló bég hadát.

1582-ben a török Balaton jégen átmenvén, Kemenes-alját pusztítja; de Pető Kristóf, a keszthelyi, Majtényi László a pápai kapitány megverik. Ellenben a szigetvári Hamzsabég a Rábán átmenvén, büntetlenül rabol Vas megyében. Sok nemes ember gyermekét, és nemes asszonyokat vitt rabul, mivel jövetelének semmi híre nem volt. Mindössze 340 rabot vitt. Ugyanazon évben Ónodnál (Borsodban) megverik a törököt.

1583. Istvánffy István egy tisztársával egyesülve Alit, a koppányi béget megverik, s magát ezen béget elfogják. *)

Ily harc folyt, midőn 1583-ban az előbbi béke megújítatik nyolcz további évre.

I. Rudolf császár, mintha a fentebbi csaták s más hozzájuk hasonlók egészen rendén volnának frigy idején, az előbbinél nagyobb barátságot mutatott a portához. Követe

---

*) Pethő Gergely krónikája.

1582-ben részt vett a szultán fia környülmélettetése ünnepén, melyet szokatlan fényvel ültek meg Konstanczinápolyban, s ez alkalommal a szultán iránti hódolatát 40,000 arany értékű drágasággal mutatta be. A béke további nyolcz évre megújított 1583-ban. A 30,000 arany „tiszteletdíj“ lefizették Konstanczinápolyban azon évre.

A békének 1583-ban történt megújítása után legalább egykét évig nyugodniok kell vala a fegyvereknek, ha csak illemérzetből is. De már a békekötés előtt történt s fenn csak nagyból előszámlált néhány eset följososíthat a hitre, hogy a kölcsönrovások, megtorlások egész egy sorozatát a felek közt aligha megakasztja a frigy-kötés. A koppányi bég elfogatását s vereségét nem tűrhette a török. A magyar végbeliekre is sok rovása volt a töröknek. Két tűzbe jött vívó, kik élethalálra tusakodnak, siket a szóra; csak a kard volt volna képes feltartóztatni a kardokat. Mindjárt az első békeév, az 1584-ik esztendő inkább hasonlított egy háboruüzenés utáni évhez. — A török beüt Horvátországon át Krajnába. Visszatérését bevárta Erdődy Tamás bán. Szluin váránál megtámadta a rablócsoporthat, keményen megverte, zsákmányát elszedte. 10 zászlót vett el s ezerötszáz keresztyén rabotszabadított ki. Ugyanazon évben a bán a kristalóczi török várat ostrommal veszi el a töröktől és földig romboltatja.

Ily kezdete a békének könnyen nagyobb ellenségeskedéseket idézhet vala elő. Azért 1584-ben Rudolf Lichtenstein Henriket 66 személyből álló nagy kísérettel küldé Konstanczinápolyba az évenkénti 30,000 arany adóval, kérván a béke megtartását. A török kormány feleletében igéri, hogy „a békét megtartja, valameddig Rudolf fizetni fogja a köteles adót.“ Ez ünnepélyes újabb frigykötés 1584-ben novemberben történik. De míg a követség Konstanczinápolyban jár, folyton folynak a kölcsönös megtorlások Magyarországon. Az itt levő pasák és bégek azon tervvel foglalkoztak, hogy a bányavárosokat, melyekre rég vágytak, hatalmukba kerítsék. Már is rémítgetések által messze terjedő védetlen helyeket tevén

adófizetőjökké, szomszédjokba jutottak e fontos helyeknek, s a török Szepes határáig adóztatta a népet terrorismus által.

Dobsa, vagy Dobsina, réz és vashányákat mivelő, s egy félreeső völgyben elrejtett városka, mint tudva van, Gömör-megyének a Szepesség felőli határán fekszik, legalább is tiz mérföldnyire Fülektől, mely 1584-ben török vár volt. E városnak favágóit, szénegetőit, bányász és hámosos munkásait a török portyázó csapatok gyakran elfogván és háborgatván, Dobsina városa folytonos rettegésben volt. A város, hogy e háborgatástól meneküljön, évenkénti adót ígért a töröknek, s fizette is számos évig, pedig alig birta viselni. Történt, hogy egy török előljáró az adó egy részét magának tartotta s hivatalosan nem jegyezte be. A török bég ennél fogva az egész évi adót követelte Dobsinán, fenyegetvén, hogy ha bizonyos határnápig be nem fizetik, elpusztítja a várost. A városbeliek bizonyították, hogy az adót befizették; de a török annyival kevesbbé hitte, mivel időközben változtak a török tisztviselők, mint gyakran történik. A lakosság némi megnyugvással várta be a kitűzött határnapot, nem birván elhinni, hogy a fenyegetés teljesedésbe menjen. A határnap érkezik, a töröknek semmi híre s a veszélyt mindenki elmultnak hitte. Azonban october 14-ikén éjjel, midőn a város lakosai álomba merültek volt, kivéve a fonóban összegyűlt ifjúságot, a török egyszerre a városba s legelőször a fonóban összegyűltekre rohan. Sok lakos megöletett, számosan elfogattak s végre a török felgyújtá a várost. A foglyok, mint barmok egy csoportban sietvést hajtattak el, hogy gyorsan érkezzenek Fülekre. Következő éjjel Rimaszombatban (Steffensdorf) háltak meg, hol a foglyokat a templomba zárva őrizték. Másnap Fülekre, a török várba érvén a tiz mérföldnyi ut után, melyet a rabok közül sokan mezítláb tettek a mostoha időben, a füleki bég magának tartá a zsákmány harmadát. *) Mindkét nembeli foglyból kivétetvén e rész,

---

*) Alkalmasint téved a fenebbieket elbeszélő krónikás; merta

a foglyok nyilvános árverésre bocsáttattak. Messze Földről kereskedők jelentek meg a zsákmány hírére: többnyire kis-ázsiai rabszolga-kereskedők és zsidók. A nők férjeiktől, a gyermekek anyjuktól elszakasztatva drága pénzén vette meg őket a török kereskedő s a „kegyetlen és fukar uzsorás zsidó.“ A férfi gyermekek nemcsak a mohamedán hitre térítettnek, hanem a keresztyének iránt legkegyetlenebb katonaság, a vad janicsárok között neveltetnek föl. A foglyokközül némelyeket Budára, másokat Fehérvárra, másokat Konstanczinápolyba szállítottak. — Mindezt az események egyik egykoru tanuja, *Piltz* Gáspár, Dobsinának 1584-ben papja, beszéli el. *)

A magyar végvárok őrői a hosszú vonalon meg nem gátolhatták, hogy ily lopva beütéseket ne tegyen a török a hátuk mögötti vidékekre. Bár a magyarok még birták Egert s csaknem le Szolnokig tarthatták szemmel a törököt, ime ez Fülekből Szepesig dül hátuk megett. — Azonban a megtorlás nyitva állt előttök némileg. Csakugyan Dobsina feldulását nem sokáig hagyták boszútlanul. A szolnoki török vártól nem messze fekvő Túron nagy sokadalom tartatván, melyet számos török kereskedő és kupecz látogatott, a magyar határőr-katonaság ráütött a sokadalomra s az egészet kirabolta. Habár ez esetről nem tudom; de meg kell jegyeznem, hogy a magyarok csak megtorlásból is, szintén kótyavetyére bocsátották a török foglyokat. Csakhogy ezek katonák voltak többnyire s ritkán gyermek és nő, kiket a török biztos helyen, váraiban tartott.

1585-ben Erdődy Tamás Kosztanicza várát Horvátor-

---

török kormány a zsákmánynak ötödét szokta magának venni. A magyar várparancsnokok vették amaz időben a hadi zsákmány egy harmadát.

*) Topscha, sive Dobschina. 1584. oct. 14. *Tragica Historia*, a Caspare Piltzio, ejusdem tum Pastore. Kiadta Wittenbergben, 1671-ben. *Klesch* Dániel. (Kis 8-adrét könyvecske az Akademia könyvtárában.)

szágban elrablá és fölegeté. Ugyanazon év őszén Rndolf császár ismét beküldé a 30,000 aranyat Konstanczinápolyba ily békeség kedvéért. Rákövetkező télen, 1586-ban Nádasdy Ferencz a balatoni jegen átmenvén Koppány várát beveszi, kirabolja és fölegeti. Számos török esett el. A szigetvári bég pedig Dráva-Muraközbe üt váratlanul, néhány falút elrabol s békén megy vissza Kanizsa mellett; mert Zrínyi György éppen nem volt hön akkor (augustus 30-ikán) Csáktornyan. Ez volt az első török beütés Muraközbe. *) Ugyanazon évben, melyben rossz termés s nagy inség volt Magyarországon, s a török mégis rablásokkal sanyargatta a népet, Pálffy Miklós a komáromi kapitány Nádasdy Ferenczcel egyesülvén a fehérvári béget Izsákot, Komáromnáligen megverik. Elesett 370 török. Erdődy Horvátországban megveri a török Ali béget, kinek fejét veszi.

1587-ben Zrínyi György Nádasdy Ferenczcel a Szigetvárhoz közel eső Kálmancsehbén tartott sokadalomra ütnék s az egészet kirabolják, „honnan sok gazdag áros törököket, számtalan sok szép marhával (az az áruval) hozának el. Ez lén nagy csütörtökön,“ — írja az egykoru és a Dunán túli eseményeket közeleől ismerő Pető Gergely. Ugyanazon évben Nádasdy és Pálffy csaknem Budavár kapujáig száguldanak; de a Kelenföldén megveretnek. — A szigeti Sasvár pasát Zrínyi, Nádasdy és Batthiany a kanizsai mocsároknál megverik, 1300 törököt, 19 zászlót fognak el a pécsi béggel együtt. A mohácsi Szinán bég és két ezer török, a várörök színe halva maradt. Ez lön Sz.-Lőrincz napján. E gyalázattért Konstanczinápolyban halálra ítélik Sasvár pasát. A török seregben, mely éppen visszatérőben volt Regedéig (Radkersburgig, Stiriában) terjedt rablásaiból, tömérdek volt a zsákmány. — „Sok (magyar) főemberek gazdagodtak meg ebből a nyereségből, — írja Pető Gergely. Csak ő magának is Zrínyi Györgynek kétszer száz ezer forintba való haszna lön

---

*) Pethő Gergely és Ortelius ezen évekhez.

rabválságul belőle, kit én az ő maga szájából hallottam. A rab törökök kívül annyi sok fő lovakat nyertek ott, hogy annak számát nem is tudhatni.“

Egy nagy ütközetrel ért fel e harc, s sikere egy fényes diadallal. Még nagyobb nyertek 1588-ban Rákoczy Zsigmond, Serényi Mihály, Szécsy Tamás felvidéki kapitányok s Homonnai zempléni főispány a budai pasán Szinánon, ki 12,000 embert egyesítvén Budáról. Fehérvárról, Fülekről, Szécsénből, rabló hadjáratra indult Abauj felé. A kétezeröt-százból állott magyar had az ágyukkal is ellátott törököket egészen tönkre verte s ágyuikkal együtt minden podgyászukat és zsákmányaikat elszedte. A törökök vesztesége kétezer halott és négyszáz fogoly volt.

A török béke jellemzésére elég a fentebbi néhány adat. Mellőzöm annak kisebb episodjait, a rendszeres és folytonos *párbajokat*. Egy nagyobb párbaj leírása is maradt ugyan fen 1581-ből, melyben mindkét részről egész csapat harczol egyenkint és többenkint egymás ellen. E párbajok gyakran nagyobb összecsapásokra adván alkalmat, törvényeinkben, sőt a békeszerződésekben is tilalmaztatnak, — s mindig parancsnokoktól kellett ilyesekre engedelmet kérni. Azonban ily párbajok még is inkább magánjelleműek maradnak. Leírásuk, mely egy regényt elevenen színezhette, nem tartozik ide. Nagyobb fontosságúak a kisebb mérvű rablások, melyekről más helyen bővebben fogok szólni.

A párbajok s még az egyes szabad rablóbandák kihágásai is magokban összeférnek a béke fogalmával, — míg az elősorolt csatározások béke idején is egy forma szerinti háboru képét mutatják. A török törvényeknek szellemében volt a béke meg nem tartása, míg a magyar kényszerítve volt az önfentartás kötelességénél fogva hasonló mértékkel mérni az irtó háborút folytatott töröknek. — Az ellenségeskedés, válásos törvényeinél fogva a töröknél jogot adott az ellenségnek nem csak fegyveres katonái, hanem fegyvertelen népének összes vagyona, felesége és gyermekei szabadsága felett.

A törvény mintegy parancsolja a rablást, égetést, a lakosok rabbá tételét. A hadi állapot feljogosít mindenre, mond az izlam törvény : szabadságot ad ölésre, vízbe fulasztásra, gyújtogatásra, rombolásra, fák kivagdalására, a vetések letarolására. *)

A hadi állapot átvitele békekötések idejére is, mint látuk divatjában volt a XVI-ik században, s folytatva lőn, ámbár nem oly nagyban, a XVII-ikben is. Általános jellemvonása ez a török uralkodásnak Magyarországon.

A mozlim törvények a béke megtartására nézve elég határozottan nyilatkoznak több helyen, de a kivételek többféle magyarázatot engednek meg. „*Szerződés, fegyvernyugvás kötése után lelkiismeretesen kell teljesíteni a kötelezettségeket,*“ — mond a szent könyv. Azonban hozzá van téve, hogy az uralkodó föl van mentve a szerződés megtartása alól, ha a szomszéd akár ellenségeskedési ténnyel vagy a kötés valamely pontjának megszegésével vonja magára a mozlim fegyvereket. **) Másutt Mohammed proféta eljárására történik hivatkozás, kinek példájára szabad előleges háborúizetés nélkül is beütni az ellenség földére. ***)

Tudjuk a békeszerződéseket megelőzőt hosszás alkudozásokból, hogy a töröknél soha sem hiányzott az ok és ürügy a béke zavarására. Mindig azt bizonyitgatták, hogy a magyar rész az, mely nem tartá meg szorosan a béke pontjait s mely az ellenségeskedésekben a kezdő fél volt. Ha egyéb nem, egyes hajduknak a török területen való rablását adta okul a nagyobb megtorlásokra. Még azt sem lehetett elmondani, hogy a szerződés a békébe foglalt területen történt hadakozás és rablás a török központi kormányzók hire nélkül történt volna. Azon foglyok nagy részét, kiket a török csapatok a magyar király területéről összefogdostak, fegyverszünet és

---

*) D'Ohsson, VII. k. 58. 59. l.

**) D'Ohsson VII. 64. l.

***) U. o. 55. l.

béke idején nagy diadallal szokták bekísérni Konstanczinápolyba, s gyakran nagy ostentatioval vezették el a király internuntiusának háza előtt. — A konstanczinápolyi török lakosság örömujjongása nemcsak megszentesíté, hanem mint a nemzeti hősiség jeleit buzdítá az ily rabló kalandokat. A török katonaság a zsákmány minden neme közt leginkább rabszolgákra vágyott, s ez az, mi legjobban pusztítá az országot s mi leginkább irtó háboru jellemet adott a török háboruknak és török békének egyaránt. Az ejtett foglyok, akár az ellenség katonái, akár polgári egyénei voltak, ide tudva a nőket és gyermekeket is, kétfélék voltak. Minden ötből egy a szultáné lön, — a többit kioszták a katonák magok közt s többnyire még a táborhelyen elárverezték a rabszolgakereskedőknek, kik elszállíták Konstanczinápolyba és Kis-Ázsiába, úgy, hogy sokszor nem lehetett többé semmit megtudni rólok.

A szultán osztály részébe esett foglyok egy része is eladatott vagy elajándékozott. De más része a szerályban szolgálattételre alkalmaztatott, kivált a gyermekek és fiatalok. Ezen szerályi szolgálat együtt járt a kitéréssel a mohamedán hitre. A szerályi szolgák egy részéből, kik kitüntették magokat, lettek a legmagasb rendű államhivatalnokok. A magasb rangu államhivatalok az ozmán hatalomnak tetőpontján mind ily kitért, keresztyén szülőktől származott rabszolgákkal töltettek be s Szulejmán uralkodásáig állandó, szigoruan megtartott szabálynak lehet mondani, hogy a török állam legmagasb hivatalait, elkezdve a nagyvezéren mind nem török származásuak tölték be. Csupán a birói rend szenvedett kivételt, mely született törökökből állott. — A hadsereg legjobb része is, melyben az állam főereje volt, keresztyén gyermekekből neveltetett. — Rabszolgák alkalmaztattak igen nagy számmal a török tengerészetnél. Midőn Szulejmán a magyar lakosságot százezerenkint hajtatta diadalmenetben Konstanczinápolyba, nem annyira a győzelem fényén ujongott a mozlím, mert magyar harczos kevés volt a foglyok közt. — hanem a zsákmányon, melynek egy részéből majd

egészujtörök sereg növelkedik fel. A birodalom belső részeiben is a benépesítés az ellenséges földről elhajtott lakosok által történt igen gyakran. Végül a soknejüségénél s más szokásoknál fogva a töröknagyobbfényüzése a minél számosabb rabszolgákban állott. Az ozmán birodalom *rabszolga-állam* volt.

A török állam telhetetlen volt rabszolgák dolgában. Mind a politikai, mind a katonai, mind a társadalmi szervezet éhezte és szomjuhozta a arabokat. A mohamedánok törvényei szerint nem is volt megengedve, hogy valamely rabot mozlim földről kiadjanak még pénzváltásért vagy cserében sem. *) — A török szultánokkal azonban a magyarral folytatott harczok elhagyták e törvény gyakorlását. Magyarországon a foglyok kiválthatása és kicsérelhetése gyakorlatban volt, s a békeszerződésekben ki is köttetett. A török azonban nagy árt szabván rájok, ép oly hasznot látott belőlük gyakran, mintha eladta volna. Gyermekeket bajos volt visszakapni, kiket azon okkal vagy ürügy alatt, hogy mohamedánokká lettek, többé nem adtak vissza. A foglyok visszaváltása csaknem az adó egy neme volt a be nem hódolt magyar földre nézve. Ha a család nem birta lefizetni a nagy váltáságot, a megyék és városok szavaztak meg segílyt, mint a pesti levéltárban is számos ilynemű folyamodvány bizonyítja.

A török államnak azonban soha sem volt nagyobb szüksége rabszolgákra, mint 1580—1590 táján. A tizennégy éves persa háboru, mely 1578-ban kezdődik, csak nyolcz első évében 600,000 török harczost emészt fel. Oda vész a zsoldos hadsereg színe, — épen az, melyet keresztyén gyermekekből ujonczoztak. A szükség oly nagy lett, hogy Magyarországról a határőr-hadak egy részét is, szabály ellen Persiába vitték s szintén szabály ellen született törököket is kénytelenek voltak a rendes zsoldos hadseregbe fölvenni.

---

*) D'Ohsson, V. k. 91. 1

IX.

TÖRÖK HADÜGY S MAGYAR HONVÉDELEM A

XVI. SZÁZADBAN.

Ritkán ment oly rövid időn oly nagyra valamely állam, mint a török birodalom, mely a XIV. század elején Kis-Ázsiában alig egy napi járó földterületet foglalt el, s két század mulva három világrész nagyhatalmasságává nőtt. Az összpontosított államhatalom korlátlanságán kívül ezen erejét katonai szervezetének köszönhetette.

A török hadsereg főrésze, melyhez nem számítunk némely segéd és a főrésznek szolgáló csapatokat, két külön részből, úgy szólván két külön hadseregből állott. Mindkettő egyaránt alkalmas eszköze volt a hódításnak, a hódított népek sanyargatásának. A török hadsereg törzse, nagy és legvitézebb része vagy napi *zsoldon* volt, vagy a kormánytól *hűbérbe* adott birtok fejében tett hadi szolgálatot.

A mi az elsőt illető, a XIV. század második felében már rendezve, s az utána következő két három század alatt az akkori világ legtanultabb és vitézebb serege volt. Ezen zsoldos hadsereg nem törökökből, nem mohamedánokból, hanem az alávetett nemzetek és kivált keresztyének gyermekeiből állott. A világhódításra törekvő maroknyi ország a mint ugyanazon század második felében a tehetlen görög birodalom európai tartományaiba átjött, nyilvánvalóvá lett, hogy a tulajdonképeni török nemzet csekély a hódítások megnyílt nagy mezejéhez képest, s I. Múrad alatt Drinápoly bevétele után alakíták és szervezik a zsoldosok seregét úgy a mint a töröknek magyarországi hadjáratai alatt volt is-

meretes. E zsoldosok seregének két fő osztálya volt : a gyalogok és lovasok osztálya. A keresztyének gyermekeiből ujonczozott gyalog sereget janicsároknak*) a másikat szipá-hiknak**) nevezték.

Minden öt évben egyegy török csapat ment ki a meghódolt keresztyén falukra, a hol a helységbirája összegyűjtött a 7 évestől minden a fölserdült korig való gyermeket, szülőikkel együtt. A kirendelt tiszt kiválasztotta a legszebbeket s legéletrevalóbbakat. A kiválasztott gyermekek néha s kivált régebben kis-ázsiai törököknek adattak rabszolgák gyanánt, a hol szigorú bánásban s a török nyelv és szokások oktatásában részesültek. Többnyire azonban a császári udvarkörül maradtak, a hol viz- s fahordásra, építési nehéz munkákra fogattak, hajdújuk felügyelete alatt, ki bottal hajtotta. 4—5 évig tanulták a nyelvet, engedelmességet és fegyverforgatást s szoktak meg minden sanyaruságot tűrni. Élelmökben s vékony kelméjű ruházatukban semmi fölösleges; még éjjeli álmukhoz is fölvygázó volt rendelve; nagy termekben hálaltak csoportosan, a hol mindig éber őruk motczanni sem engedte. Négy-öt évi szolgálat után beléptek hadi szolgálatba, a hol ugyanazon elzárkozott, szigorúan egyszerű és rideg életöket folytatták. Zárdaí laktanyákba költöztek át azelőbbi hasonló laktanyákból, a hol a fiatalabb engedelmeskedni és szolgálni tartozott az idősbnek; a hibázó kezét tartozott csókolni annak, ki az ismeretlenségig elburkolva a büntetést végrehajtá. Az éjet nem volt szabad a laktanyán kívül tölteni. Öltözetök, élelmök hasonlóan egyszerű, legjobb ételök a pörkölt rizs, melyet mindenik század a közös üstben főzött; tisztjeik elnevezése is mind e közös konyháról vette eredetét. Csákójok gombját mindeniknek egy tokba feltűzött fakanál képezte. Ezen közösség által a testületi szellem ébresztése volt a cél, s a század bográcsa az volt e csapatokra

---

*) Jeni — cseri = új sereg.

**) Szipáhi egyszerűen lovast tesz.

nézve, a mi mai nap a lobogó, melyet utolsó csepp vérig kell védelmezni.

A testületi szellem fokozására nagyon befolyt, hogy e csapat Szulejmán idejéig csak akkor tartozott csatába menni, ha a szultán személyesen vezérlé a sereget. Ők a hasonlóan nevelt zsoldos lovassággal együtt a padisáh testőrei, a szent zászló védői voltak. Szulejmán idejében e testületi szellemet táplálta még, hogy a seregnek fényes multja volt, hogy a birodalom nevezetesebb harczait ő döntötte el. E gárdát győzhetlennek tartották, s nem is volt sok nagyítás e hitben. Az ily választott csapatokban a saját bajtársak közvéleménye sem enged meg legkisebb gyávaságot, s a legnagyobb rabszolga is gyakran oly hiúsággal törekszik a föltűnés dicsőségére, mint a szabad polgár. Ezenkívül minden törvényök csupán a harczra szorította figyelmöket. Nemcsak a házasság volt megtiltva Szulejmán ideig, de nem volt megengedve, hogy asszony csak közeledjék is laktanyájukhoz. — A táborban pedig csak folytatták azon egyszerű életet, melyet a laktanyákban annyira megszoktak. Szemtanúk írják, hogy táborukban nem lehetett hallani czivódást és legkisebb káromlást sem, nem lehetett látni se játékot, se részegeskedést. Minden a legnagyobb rendben volt, sőt sátraikban is úgy voltak fölosztva, mint laktanyájukon.

És végre mindezen szigort, rendet, közszellemet s ez öszpontosított figyelmet nevelte a fanatizmus. A janicsárok bizonyos papi rend tagjai voltak egyszersmind s bizonyos imádságok ép annyira szabályaik közé tartoztak, mint a fegyvergyakorlatok. Busbek, ki Budán látott először janicsárt, hosszú ruhájokban, csendes, kissé esetlen magatartásukban inkább valamely szerzeteshez, mint bátor vitézekhez látta hasonlónak. S még is emez ascetákból állott had volt a keresztényen világ rémitője.

E csapatnak nem volt más élete, mint a harcz, más vágya, mint a győzelem és zsákmány s még jövő életbeli boldogságát is csak a hitetlenek, saját egykori rokonaik és test-

véreik kiirtásában látták. A harczvágy a legnagyobb szenvedélyé volt fölfokozva bennök. Ily csapatnak folytonos harczra s győzelemre, a mindennémű mesterséges eszközökkel ébresztett szenvedélynek folytonos tápra volt szüksége. A laktanyai életet ily sereg csupán pihenőnek tekinthette, hová téli szállásra vonul meg, hogy következő tavasszal a szultán vezérlete alatt újabb hódításra s győzelemre keljen. Csodálkozással olvassuk a történetben, hogy a szülői háztól elvitt s mohamedánná lett zsoldos soha sem látogatta meg többé szülőit, sohasem gondolt többé nemzetére. Az egy Skanderbéget, Albánia Hunyady Jánosát, kivévé, alig van példa rá, hogy a konstanczinápolyi iskolákban fölnevelt keresztyén visszatérjen hazájába és eredeti vallására. Mind e részben, mind katonai szempontból sikerült e nevelés.

Volt egy nagy veszély is ezen rendezett, állandó hadsereggel összekötve. A birodalom egész ereje az állam ezen tagjában volt összpontosítva, s a katonai állam legerősebb izmát épen e janicsárok képezték. Valódi komoly veszély volt tehát elgyengülése, a mi pedig bekövetkezett még a XVI-ik század végén. A fennemlitett persa háboru nagyon leapasztotta e sereget.

Még I. Szulejmán alatt az elaggott vagy a határvárakban őrségül maradt janicsároknak megengedik *kivételkép* a házasságot. Már 1581-ben azt írja rólok Soranzo, hogy a kinek tetszik megházasodhatik. *) Nemsokára megjelentek e csapatban a janicsárok fiai. Lehetetlen, hogy ugyanazon szigoru bánásban részesültek volna, a minő különben tövényeikben volt. A szerencsétlen persa háboruban a janicsár csapat, valamint a zsoldos szipáhik, azaz lovasok tetemesen lepadván, mindenféle moszlim népből ujonczozták a janicsárokat és szipáhikat, kik gyakorlatlanok is képtelenek is voltak ugyanazon fenyítékre, mint a régi csapat. Meghasonlás támadt a veteránok és ujonczok közt. Félni lehetett olykor,

---

*) Ranke : Die Osmanen.

hogy egymást konzolják föl. Már 1637-ben egy szemtanu igen gyarló és a nevetségességig gyáva katonáknak festi. E változást így foglalja össze Ranke. Szulejmán alatt (megh. 1566.) a janicsárok feleséget vesznek; Szelim alatt (megh. 1574.) gyermekeiket magok közé vétetik; III. Mürad alatt (megh. 1595.) kényszerítve vannak, hogy magok közé olyan született törököket vegyenek föl, kik iskolájokon át nem mentek; Ahmed alatt (megh. 1617.) oda jut e harczias csapat, hogy egyes janicsárok ha az ország különböző részeiben s a határon vannak, mesterséget, kereskedést űznek s megelégedve nevök dicsőségével, keveset gondolnak a csatával és fegyverekkel.

Mikor szüntek meg a törökök rendes tizedet venni a keresztyén gyermekekből, idejét pontosan meghatározni nem lehet. Hammer azt írja, hogy IV. Mohammed 1685-ben törli el e szokást; de Ranke, ki számos európai követnek, ki mind szemtanu volt, körülményes jelentéséből azt következteti, hogy 1640 körül már nem volt gyakorlatban. *) Marsigli 1680-ban írja, hogy már rég óta megszűnt e szokás, a tartományi török tisztek kérelmére. Egy jelentés azt mutatja, hogy Ahmed szultán halála után való évben 1618-ban még teljes épségben volt.

A magyar birodalom területén e szokás a Dráván innen nem volt meg tized alakjában, de mint számtalan hazai kutfő mutatja, a magyarországi várakban tanyázott török a meg nem hódolt vidékekről háboru és béke idején, örömet rablá a gyermekeket, s így zsákmányképen vette meg a kegyetlen adót. Sok magyar növelkedett a török katonai intézetekben, de számuk hasonlíthatatlanul csekélyebb is, mint a görögöké, bosznnyákoké, kiken rendesen vették meg a gyermektizedet,

A zsoldos lovasok vagy zsoldos szipáhik dandárai hasonlóképen a keresztyén gyermekekből növeltettek, s e csapat rendezése is I. Mürad alatt történt. Ezek még nagyobb

---

*) Ranke : Die Osmanen. 69. l.

mértékben a szultán személyéhez voltak kötve : ők valának a szent zászló különös őrei. A csapat sorsa is hasonló. Midőn a szultánok megszűntek harcziasak lenni, hasonló lázadásokban törték ki, mint a janicsárok. Az utolsó csapást ezek elgyengülésére és hanyatlására is a persa háboru tette. Átalán e persiai háboru azon rendes katonaságnak, mely a társadalomtól elválasztott külön osztályt képez, s a fegyverviselést élethossziglan mintegy külön mesterséggé teszi, egyik veszélyes oldalát világosan feltüntette. Egy-két nagyobb sikertelen hadjáratban leolvadván a válogatott veterán-csapatok tömegei, az ország védelmi ereje oly csorbát szenved, melyet hosszas időn keresztül, vagy mint a törököknél, soha sem képes többé helyrehozni. A zsoldos lovasság vesztesége kétszeres volt. A szpáhik különös faju, kitűnő lovakat tartottak. E faj is ugy szólva kiveszett a persa háboruban.

A zsoldos csapatok közé más visszaélés is bekapott. Ezek közül ugyanis egy rész az ellenséges föld felőli várak őrzésére hagyatott, kiket ezért *szerhadakuli* névvel neveztek, különböztetésül azon zsoldosokkal szemben, kik a portánál maradtak, s kiknek neve *kapikuli* (kapuszolga) volt. Divatba jött, hogy a *határszolgádvá* kinevezett janicsár helyettest (jamak) küldött maga helyett, s így a határőrség későbbi időkben a nép söpredékéből kezdett állani. Azonban még a XVI-ik században a szerhadakulik voltak a birodalom legjobb katonái.

A török sereg nagy részét azonban a hűbéres *szpáhik* tették. Ezen csapat volt birtokosa a birodalom nagyobb részének, s ezen birtokok szerint történt az egész ország politikai fölosztása is.

Mihelyt a török valamely területet elfoglalt, az egészet kiosztotta katonái közt. A vidék főhelyén ezen új birtokosoknak egy főnöke maradt, kinek engedelmességgel tartoztak. Hogy ezen birtoklás mennyire katonai természetű volt, mutatják magok az elnevezések : a kiosztott birtokot *kilidzsnek* vagy kardnak hitták; magát a hűbérest *szpáhinak*, vagy lo-

vaskatonának, mivel kivált eleinte csak lovasoknak osztatott ily birtok; a kerületi parancsnokot *szandzsák bégnek*, vagy zászló fejedelemnek nevezték, és kerületét, mely számos kárd-birtokot foglalt magában, *szandzsáknak*, vagy zászlónak. Tartozott a birtokos jövedelmei irányában fegyveres szolgákat tartani, ezek neve *zsebelü*, vagy pánczélos volt, svégre maga a földek jövedelme harci jutalomnak nevezetett. *)

Azon esetben, ha a hűbéres jobbágyának családja kihalt, vagy földjét odahagyta, joga volt a földhöz, de többnyire haszonbérbe adta olyformán, hogy a haszonbér egyszersmindenkorra lefizettetett, azonkívül az új jobbágy ép úgy fizette az adókat, mint elődje. — A hűbért továbbá se eladni, se elcserélni, sőt még földarabolni sem volt szabad. Így a szerzési mód békés uton meg volt gátolva. A birodalom nagyobb részében minden 3000 oszpóra jövedelem után tartozott egy fegyverest állítani ki a kisebb hűbértulajdonos, a nagyobb hűbéres minden 5000 oszpóra jövedelem után egyet. Tehát a helyett, hogy a török kormány maga szedte volna föl az adót, s aztán kincstárából fizette volna hadseregének szóban forgó részét, a katona közvetlenül maga vette föl emberei és maga számára a meghatározott mennyiségű zsoldot. Hogy a szultán a hűbéreket mintegy havi pénz gyanánt osztogatta ki, mutatja azon régi törvény is, melynél fogva a hűbéres semmit sem tartozott jövedelméből az államnak adni. **)

I. Mürad szultán, ki a zsoldos katonaságot u. m. a jani csárok és napi zsoldot huzó szipáhik seregét szervezte, törvényt alkotott a hűbéres szipáhikra nézve is. ***) A törvény határozottan kimondá az örökösödést. A hűbérek firól-fira

---

*) Hammer : „Des osmanischen Reiches Staatsverfassung“ I. k. 338. lap.

**) Hammer : Geschichte des osmanischen Reiches. II. k. 339. l.; Anatoliban és Rumiliban (Ázsia és Európa) a hűbéres semmit sem fizet jövedelméből az államnak. Egyiptom kivétel e szabály alól, hol a hűbéres csak mintegy haszonbérleje az állambirtokoknak.

***) 1373-ban.

kellett szállania és csak kihalás esetében az államra. Valamely bűn elűthette hűbérétől a birtokost, de gyermekeit nem. Azonban az örökösödés már a törököknek Magyarországra lett telepedésöskkor el volt törölve. I. Szulejmánról olvassuk, hogy egy ázsiai hadjárat után azon szipáhikat, kik a harcban roszul viselték magukat, megfosztotta előbbi hűbéreiktől, s kisebbeket kaptak belyettők. Ily rendszer sokkal jobban is megegyezett a török állam zsarnoki és katonai kormányformájával, mint a katonák örökösödési joga.

A szipáhi hűbére ekkor már nem szállott firól-fira, a kormány minden halálozás esetében másnak adományozta, s az egykori örökösödési törvényből csak annyi maradt meg, hogy az új birtokosnak akármely más, de mindenesetre hűbéres szipáhi fiának kellett lennie. Egyik szipáhi fia egy másik szipáhi vagyonát örökölte. A testület megmaradt, mint azelőtt a birodalom nagy része örökösének, csak az egyesek viszonya változott. Az apa érdeme ezután is volt némi befolyással. Azon szipáhi fia, ki a harctéren halt meg, valamivel nagyobb hűbért kapott, mint a kinek apja ágyban mult ki. Egy 700,000 oszpora jövedelmű szandzsákbégnek kis kora fia is csak 5000 oszpora jövedelmű kis hűbért kapott, melyből köteles volt egy fegyverest tartani hadi szolgálatra. A leggazdagabb és nagyobb rangú hűbéres is kénytelen volt alól kezdeni és harci érdemekkel nyerni nagyobb birtokot újabb hódítások, vagy üresedés esetében. Azon lovasok, kik a parányi ázsiai Törökországot Európában és Ázsiában birodalomná terjesztették ki, folyvást éltek unokáikban; de az apa érdeme és dicsősége nem szállott le fiára — ez, mint a birtok, közvagyon volt a testületnek. A kásztok önérzete és büszkesége ügyesen volt egyesítve az egyéni érdemeiből folyó önérzettel. A XVII. század elején írja egy török törvénytudó, hogy régen csaknem lehetetlen volt másnak, mint a hűbéresnek fiának birtokot nyernie. Minden halálozási esetben 12 hűbéresnek kellett bizonyitnia, hogy a birtok kérelmese valamely hűbéres fia.

A rangfokozat a birtok arányában volt meg köztük. Azon hűbért, mely 5000 oszporától 20,000 oszporáig való jövedelmet hajtott be, *timár-nak* nevezték s a szipáhit timárlinak; a 20,000 oszporánál több jövedelmet hajtó birtokot ziamet-nak, s birtokosát zaimnak. *) A szubasik, a szipáhi k örmeesterei s az *alaj-bégek*, **) kik a szandzsákbégek alkaptányai voltak, birtak ziameteket. Tér volt nyitva tehát az előmenetelnek, habár a szipáhi maradékai számára keveset biztosíthatott. A csupa gazdagodási vágyon kívül a személyes rang- és kitűnési vágy elég ösztönzés volt.

A birtok és rangszerzés csak karddal és a harcmezőn volt lehetséges. A ki 100-ától 10-oszporával akarta nevelni jövedelmeit, annak egy ellenség-fejet, vagy nyelvet kellett előmutatnia. A ki 15 fejet vagy 15 nyelvet tudott szerezni, ziametet kapott jutalmul. Egyik nevezetes törvényök volt még, hogy mindenik legfeljebb három nap alatt bégjénél, s tiz nap alatt a táborban tartozott lenni, az első parancsszóra. Így nem annyira megyei nemeseinkhez, mint ebben is az állandó katonasághoz hasonlított e had, mely csak el van szállásolva, s a mint mai nap nevezik, consignálva, hogy bármikor kész legyen fölülni. A hadikötelezettség oly szigorú volt, hogy a beteg szipáhit hordozható ágyban, a csecsemő hűbértulajdonost bölcsőben vitték a tábor után.

A hűbéresek képezték a sereg könnyű csapatait, s különösen mint könnyű lovasok rendkívül gyakorlottak voltak. Kitűntek a lovaglásban és fegyvereik ügyes forgatásában; a szinlet futásban, lesekben, s a kémsemlékre őket használták rendszerint.

Folytonos harc kellett a hűbéres seregnek is, szintugy, mint a janicsárnak, hol ügyességét kimutassa, s általa bír-

---

*) Régen oly ismert nevek voltak ezek a nép között is, mint ma a financz, vagy zsandár, s régi íróink sőt költőink is gyakran említik. A zaimot zainnak, a szipáhit iszpahiának mondták ki.

**) A magyar olaj-bégnek hivta.

tokhoz jusson; folytonos harcz kellett az évről évre növekedő hűbéres gyermekekért is, kikről a kormánynak kellett gondoskodnia. Miből elégítse ki, ha számuk nagyobb a halandóságnál? — Már pedig béke idején számuk kétszeresen növekedett, egyfelől a halandóság kisebb, másfelől a gyermekek száma nagyobb levén a felnőttekénél, holott a birtokok száma új hódításokkal nem szaporodott. Így azon török hűbéresben, kinek neve alatt békésebb birtokost, a már meghodított részekkel okosan gazdálkodó polgári embert keresnénk, nem találunk mást, mint az intézményeknél fogva minden békés foglalkozástól elzárt s csupán a harczra utalt katonát.

A hűbéres katonaságot „*kard*”ok szerint számították. A zaim és timariota közös néven „kilidzsi”nek (kardosnak) neveztetett. Akárhány fegyveres szolgája volt a török hűbéresnek, mindaz csak egy kard számban ment. E fegyveres szolgák pedig, kiket *dzszebelü*-knek vagy vértéseknek neveztek, nagyon szaporították a sereget. Így pl. egy kimutatás szerint Rumiliban egy bizonyos évben (1660) 9269 kardos volt, azaz zaim és timariota. Ezek pedig 20,688 fegyveres szolgát tartottak, úgy, hogy a 9269 *kard* tulajdonkép egy kevés híján 30 ezer emberből álló sereget jelentett.

A török hadseregnek egy részét tette azon lovas had, melyet a pasák, bégek és defterdárok, vagy is kincstartók, jövedelmeik arányában tartoztak zsolddal ellátni. E főhivatalnokokat az állam fekvő birtokokkal fizette; de megkívánta, hogy ők is minden 5000 oszpora jövedelem után egyegy lovas katonát tartsanak. Egészen analog szabály volt a török világbeli azon magyar törvény is, mely szerint a birtokos nemesség birtokai arányában tartozott katonát állítani ki. Csak-hogy nálunk a birtok megbecslésének kulcsa, valamint az adózásé is, a jobbágy házhely levén, a telkek vagy porták szerint állíták ki a készen tartandó katonákat. A pasák s főbb hivatalnokok lovasai *deli* nevet viseltek. Ezen *delik* öltözte nagyon hasonlított a magyar hajduéhoz: Szűk zsinoros nadrág és bakancs, attila övvel, melyen a széles görbe

kard függött. Ezek felett hosszú bő csuklya vagy szűr, melynek csuklyája képezte a főrevalót is. *)

Mindezekon kívül voltak önkéntesek nagy számmal a török hadseregben, különböző nevezetek alatt: ilyenek a gyalogok közül a gyujtogatásaikról híressé lett *akindszik* és az *azábok*. A lovasok közt legtöbbször találjuk említve a *gönüllüket* és *beslüket*.

Az izlám törvénye szerint minden igazhívőnek kötelessége fegyvert fognia s azon esetben, ha a haza támadtatik meg, a nőknek is. Utóbbi csak a mohammedanizmus kezdetén az araboknál történt. A törökök még a táborokba sem vittek nőket. Egy másik törvényök szerint dicséretes, hogy főkép a nőtlenek vegyenek részt a harczban. Az *azáb* épen egyjelentésű a nőtlennel. Különben csak oly önkéntes, ki csak ellenségeskedés idején s csak a táborban láttatik el élelemmel. Azonkívül a föld népén elősködik. A *gönüllü*, mely szívest, bátort jelent, szintén önkéntes — csakhogy lovast kell érteni alatta.

Mindkétrendbeli hadmohammedánokból állott, kiket szegénység, a zsákmány és előmenetel szomja, vagy pedig a vallásos fanatizmus késztetett fegyverfogásra. Háboru idején a *dervis* nevű szerzetesek buzdító szavakkal élesztették a harczvágyat. Kecsegtette őket a remény, hogy magok kitüntetése által hűbéri földeket nyernek a szultántól, mi szokásban is volt.

Ez önkéntes csapatokat hadjárat alatt az állam tartotta; de hadjárat végén haza bocsátotta. Azonban rendszeren hiában szólítá föl a hazavonulásra. Kisebb csapatokban rabló bandákat alakítottak s a tartományok legnagyobb ostromaivá lettek.

Ezen rablócsapatok, kik többféle nevet viseltek, de fen-

---

*) *Ricaut* művében egy metszvény így ábrázolja őket. Az angol ezt szerfölött csodálatos öltözetnek, azaz a többi törökökétől elütőnek tartja.

nebb csak a leggyakoribbat említém, Magyarországon nagy számmal hagyattak benn. Így az azábokról írja Marsigli egy későbbi korban, hogy ők rendes kiegészítő részei a török várőrsegeknek, — s már többnyire Magyarország földén szülöttekből állanak, kik jól ismerik a helyeket, utakat, s beszélnek a magyar és szláv nyelvet. Egészen úgy öltöztek és fegyverkeztek, mint a magyar hajdúk, hogy annál jobban meglophassák az ellenséget. — A lovas önkéntesek szintén nagy számmal voltak s többnyire azon kisebb földvárakba tétettek örökül, melyek a határszélek felé mintegy előőrsek voltak és *palánkok*nak neveztettek. — Mindezen önkénteseket Magyarországon a kincstár fizette, kivált a vármokból, de azon csapat-nem, melyhez tartoztak, kiválóan a portyázásra és rablásra használtatott háboru idején. Így békében is, mely nem volt egyéb kisebb mérvű háborunál, s melyben a kormány rosziúl és pontatlanul fizette, nem maradhatott hűtlen a fegyvernemhez, melyben gyakorolta magát.

Ha már e szerint számba vesszük azon török erőt, mely Magyarország egy részét elfoglalva tartotta, — három osztályba sorozhatjuk. Dereka a főbb várakban volt egykét század jancsárral, *) melynél a vár kulcsa állott s a kisebb-nagyobb hűbéresekkkel, a rendes lovassággal és tüzérséggel. Második vonalban állottak előttök a palánkok őrségei, kik a török sereg rendetlenebb csapataihoz tartoztak. Marsigli a lovas határőrök azon osztályát sorozza a palánkokba, mely önkéntes lovasokból állott. **) Harmadik osztályba sorozandók azok, kik minden tartózkodási hely nélkül barangol-

---

*) A nagyobb magyar várakba küldöttek, legutolsó időkig jancsárokat; de már csak külön rovat alatt említettnek, mint határőrök. Számuk egyébiránt nem csekély a nagyon kitett várakban. Így Érsek-Ujvártt volt 7 oda, vagy század: 962 jancsár; aztán Váradon 4 oda, 622 jancsár. Budán egy időben 12,000 volt.

**) Stato militare 99. I. I. R.

tak, — harcz idején a pasától huztak zsoldot, — azonkívül kétségtelenül rablásból éltek.

Ez elhelyezkedés nagyon megegyez egy, támadó hadsereg elrendezésével : elől a portyázók, utána e rendezettebb, de könnyebb dandárok s leghátul a derékhad a válogatott tömegekkel. Nem pusztá hasonlatkép hozom föl: szükségkép folyt ez a török hadsereg szervezetéből. A török hadseregnél a hadakozás és tábori munkák minden nemére megannyi külön csapat volt, sőt néha egy ugyanazon csapat különböző részeinek más más foglalkozás, vagy hely volt kijelölve, — így a zsoldos szipáhiik közül egyik rész állandóan a szultántól jobbra, a másik balra foglalt állást. A töröknél az állandó hadsereg azon előnye, hogy a katona a fegyvergyakorlaton kívül egyébbel nem foglalkozott, oly tulságra ment, minőt egy hadseregnél sem találunk. A munkafelosztás elve oly virágzásban volt, minőt másutt csak egy néhány száz év múlva magasztalt Smith Ádám a tücsináló-gyárakban. A munkafelosztás ezen elvéből folyt az is, hogy a töröknél az előcsapat nem volt a főhadsereg különböző részeiből és fegyverneméből alkalom szerint vegyített csapat, hanem oly határozottan külön vált hadosztály, mint a mai hadseregeknél a vadászok. A portyázók serege öt-hat órányi járásra előzte meg a főhadat. Így történhetett, hogy a Vaskapunál Hunyady a török sereg egy tetemes részét átbocsátván a szoroson, a másikat elkülönözve verte meg. Már a birodalom terjedése kezdetén megvoltak az önkéntes lovasok, valamint az azábok s más rendetlen gyalogság, kik ezen előljáró fegyvernemet alkották, s azalatt is míg a főhad valamely vár ostromával volt elfoglalva, különösen a rendetlen lovasok, messze földre dultak és raboltak. Midőn a török Bécset ostromolta, Ausztriában és Morvában oly helyeken is ismerték e rendetlen hadakat, a hol soha sem láttak rendes török katonát. Ezen előcsapat után jöttek a derék hadnak már rendezettebb előcsapatai, a lovas hűbérések, kik a legjelesebb könnyű lovasok s a csatározásokban kiválóan gyakorlottak voltak. Csak

a lovas hűbéreseket nagy serege után következett az egy tömeget alkotó janicsárhad és a zsoldos szipáhik, kik a főveztől jobbra és balra külön csoportokat képeztek.

E rend a legkésőbbi időkig megtartatott. Marsigliának a XVII-ik század utolsó negyedében készült tervrajza, melyben egy török tábor elrendezését állítja elénk, ugyanazon helyeket jelöli ki a különböző seregeknek. Elöl a moldvai és oláh segédhadak, kiket a rendetlen seregek közé számítottak, a tatárokkal együtt, kik már régóta pótolák az azábokat és akindzsi lovasságot ugyanazon állandó rendeltetéssel, hogy a sereget néhány mérföldre megelőzvé, portyázzanak. Ezek után hosszú vonalban a hűbéres szipáhik következtek s végre az említett rendes katonaságból álló fősereg. *)

A török új foglalatok természetesen ép azon elrendezést nyerték, minőt táboruk elemei hoztak magokkal. Minden megtelepedő nép magával viszi és telepíti meg régi szokásait s intézményeit, melyek nélkül nem találná magát otthon az új földön. Midőn őseink Ázsiából kijöttek, sokáig folytatták az új hazában régi életmódjokat, s azon kellene csodálkoznunk, ha a fegyverviselő nemzet nem ugyanazon sorral és szerrel osztja fel a földet, mely a hadban és táborban uralkodott. A nemzeti rendszer uralkodott a seregnél, s a szerint kellett fölosztani a Kárpátok alatti új hazát. Csak idővel gyakoroltak módosító és átalakító hatást a benszült népek és a szomszédok, mely hatás általán a népvándorlás minden nemzetét egy-két század alatt egészen átalakította.

A törököt nem hasonlíthatjuk a népvándorlások nemzeteihez. E nemzetek új hazát kerestek a megtelepedésre, s magukkal vitték asszonyaikat, gyermekeiket minden fölkelhető vagyonukkal. A török hódítás Magyarországon csak katonai foglalat volt. A nagyobb harcok után a janicsárok és zsoldos szipáhik tömegestől visszatértek állandó lakhelyekre, Konstanczinápolyba, s aránylag kis részök maradt hátra a főbb várak védelmére. A hűbéreseket nagyobb része.

---

*) Marsigli : Stato Militare II. k. a 81-ik lap.

is visszatért a birodalom belsejébe; de már sokkal nagyobb számban maradtak hátra a nagy számú új hűbérek birtokosai. Nagy számmal lehettek azon rendetlen csapatok is, melyeknek foglalkozása a rabló kalandok, az ellenséggel folytatandó kisebb fārasztó csatározások.

Maga a török nemzet igen kicsiny volt arra, hogy népe a roppant birodalomnak nagy terjedelmű európai birtokait benépesítse. Az áttelepedésnek csak addig találjuk példáit, míg a foglalás a régi görög birodalomnak a Balkánig terjedő részében folyt, azaz a török foglalás kezdetén. A lakosok kicserélése megszűnt a Magyarországon való megtelepedés idején. Míg a Balkánon túl való részekbe a kivitt keresztyén lakosság helyett Ázsiából soktörök költözött át Magyarországra, a százezrével kivitt keresztyének helyett nem jöttek át mohammedánok.

A magyarországi török gyarmatok nem voltak egyebek, mint kicsiben a török főtábor, a mint láttuk. A telepedett részek eredeti foglalkozásukban és rendeltetésükben megmaradván, a letelepedés daczára is, szervezeténél fogva, mintegy akaratlanul folytonosan támadó hadsereg volt. A fenleirt tábori rend, a kőbor, csak harcz idején zsoldozott szolgák, a palánkokban előőrsul állomásozó rendetlen csapatok intézménye s a fővárokban a rendes katonaság csekély módosítással megmaradt. Tetteik is hiven ábrázolják ez elrendezést.

Eszterházy Miklós, a nádor, osztályozza a magyarországi törökök ellenségeskedését a béke ideje alatt. Első, ugymond, a lopás módja. A várából kijövő török orozva támadja meg az itt-ott védtelenül talált magyart, s különösen a nőket és gyermekeket viszi örömet rabúl. A második mód, hogy nagyobb csapatokban dobbal, zászlóval törvén ki véletlenül, szélteben rabolnak, égetnek s foglyúl hajtják el a népet. — Harmadik mód, hogy a falukra fenyegetőző leveleket és üzeneteket küldenek, s a rémült nép, (ki tudta, hogy a török legalább e részben, többnyire szavartató), így kényszerítettik adófizetésre.

Ezen három mód közül a két elsőn a rendetlen csapatok keze nyomait látjuk, — az utóbbi harmadik senki más, mint a török hűbéresek érdekében volt, mert a behódolt faluval ők jutalmaztattak.

A török hadsereg e jellemnyilatkozatai önként folytak szervezetéből. Valamint az állatok ösztönei sajátos test szervezettel összhangban állanak, úgy az emberi nagy tömegek ösztönei azon szervezet szüleményei, melyet a törvényhozók és viszonyok állítottak elő. A folytonos támadás önkéntelenül folyt, s nem hogy parancs kellett volna rá, hanem folyt volna szoros tilalmak ellenére is. A rendetlen zsoldos, a főbbek rabszolgái a zsákmány kedvéért, a hűbéresek új hűbérekért, s a rendes csapatok magáért a harczért vágytak a hadakozásra.

A magyar végekben a harczias szenvedély mind a török állam terjeszkedési vágyának szolgált. A zsoldos mindig talált rést harczy és rablási szomszárának; a hűbéres nem merült renyheségbe, — s a rabló csapatok nem a töröknek, hanem a magyarnak tettek közvetlen károkat. A béke idején is folytatott örökös harczoknak köszönhetette a török, hogy, mint Marsigli tanusítja a magyarországi török határőr legjobb katonává „élite“ sereggé vált a birodalomban. A török kormány a békeszegések daczára sem nézhete rossz szemmel legjelesebb katonáira, e harczokért, melyek a jelesség iskolái voltak. A magyar határszél az volt a töröknek, a mi napjainkban a Kaukasz az oroszoknak vagy Algír a francziának.

Szóval minden, a mit a töröknél látunk, azt mutatja, hogy kiválóan támadó és kifelé törekvő nemzet volt.

Vessünk most egy tekintetet azon erőre, mely a török ezen országnyelő, s Európát komolyan fenyegető vágyainak fő gátja volt : a magyar katonai rendszerre.

Mig, a mint láttuk, a töröknél minden a támadásra és terjeszkedésre volt számítva, nálunk minden intézmény a meglevő megtartására és védelmére szorítkozott. Buda elveszte után a viszonyok a politikában conserválást, a harcz-

téren védelmi állást követeltek, s a magyar intézmények el-
lentétei voltak az ozmánokénak. A török kormány önkénye
a legmesterségesebb eszközöket találta föl alattvalóinak har-
czi géppé tételére, s minden egyéni akaratot áldozatul köve-
telt, a magyar alkotmány a nemzet tagjainak a lehető füg-
getlenséget biztosította az állam végrehajtó hatalma ellen,
valamint egyebekben, úgy az ország fegyveres ereje alkotá-
ban is.

A töröknek hazánk földére lett betelepődése a magyar
honvédelmi rendszer elvein nem változtatott : csak a helyzet
által szenvedett az külső módosulásokat. — Még a Zsigmond
király 1433-iki törvényei neveztetnek eme korszakban is
alaptörvényeknek e részben. De a szükség megváltoztatta
külső formáiban.

Tudjuk, hogy a magyar seregnél legelőször kellett kiál-
lani a király banderiumának. Utána következtek a fizeté-
ses királyi hivatalnokok ; az erdélyi vajdák, a bánok ban-
deriumai. Ha ez nem volt elég az ellenség ellen, következ-
tek a főpapok banderiumai, melyeket mintegy tiszti bande-
riumoknak lehetett tekinteni, mivel az ország népe által fize-
tett tizedből állíták ki. Ezek képezték a magyar hadsereg
derekát és első homlokzatát. Csak miután elégtelennek bi-
zonyultak be e banderiumok, szólíttatott föl a nemesség, hogy
maga s a birtoka arányában ráeső fegyveresek száma harcza-
ba menjen a király személyes vezérlete alatt, s egy vagy két
hónapig táborban szolgáljon. Ez volt a megyei katonaság,
mely jobbágy telkeinek arányában vettetett ki a nemesre. —
A megye zászlója s a megye választotta tiszt alatt kellett
ennek harcza mennie.

A mohácsi vész előtt még megvolt a banderialis rend-
szer mind lényegében mind névszerint; de már némi módo-
sulással. A banderialis rendszer felülről indult volt romlás-
nak. A király jövedelmei a Jagellók, azaz Ulászlós és II. Lajos
alatt csaknem merőben kiapadtak ; a királyi birtokok zálogba
adattak : nem volt miből tetemesebb királyi banderiumot tar-

tani, s a miezzel együtt járt, a király nem birta saját zsoldosaival védni a török felől a végvárakat. De nem fizették pontosan a tishti banderiumokat se, melyek most a fontosabb végvárakat védték. A fizetési banderiumok képezték volna a végvárak őrséget; de már leapadtak volt, úgyhogy 1505-ben a királyi banderium, mely 1000 lovasból, az erdélyi vajdáé, mely 400-ból, a székelyek grófjáé, mely 400-ból, a horvát báné, mely 400-ból s a temesi báné, mely 400-ból állott, összesen 2600 lovaszt tett, vagy kellett volna tennie, aligha megvolt teljes számban. A határok védelmére következtek először is a főpapok s azon banderiumos bárók, kik birtokaik arányában ha nem is egy egész banderiumot, azaz 400 lovaszt, de jókora csapatot birtak kiállítani.

Különösen nagyon előnyösnek látszott a főpapok banderiumainak kiállítása, melyek a tizedből magok tarták el magukat. Az esztergomi érsek 800, az egri 800 fegyverest tartott, s a papoknak összesen közel 7000 lovaszt kellett 1505-ben kiállítaniok egy kimutatás szerint. *) Az 1505-iki kimutatásban nincs számokban kitéve, hány katonát tartozik állítani minden zászlós ur, külön külön, — csak annyit látunk, hogy már is gyakorlatba volt, hogy a ki az 50 katonát, (a 400 emberből álló banderium nyolczadrészét) nem birta kiállítani, nem számíttatott a banderiumosok közé. Azonban tetemes haderő kerülhetett volna össze ezekből is.

A hosszú béke alatt is tartottak ugyan a főpapok s egyes főnemesek nagy számu vitézeket birtokaik jövedelméből; de nem használatra, hanem fitogtatásul. A fényűzés nevezetes faja volt Budán, hogy egy Bakács Tamás s a többi érsek, a fejedelmekével versenyző s a magyar királyét merőben elhomályosító kísérettel jelenjék meg s a Szapolyák és Perényiek versenyezzenek velők. Voltak ugyan egyes áldozatra kész főpapok és főurak, minő Perényi Imre és a kalocsai érsek; de alkalmasint ama hivalkodásra czélóz az 1518-

---

*) Suppl. ad Vest. Comit. II. K. 326. l.

iki bácsi országgyűlés egy törvénycikke, mely ezt rendeli: a királyi főhivatalnokok, a banderialis bárók és a papok birtokuk arányában való hadaikat a végvárak számára tartsák készen, *hogy ne láttassanak fegyvereiket hasztalanul tartani.*

Az elősorolt banderialis katonaság tehát csak azon *talék* volt még 1518-ban, mely egyegy vár veszélyben forgása esetében vala kiállítandó. Ugyanazon törvénycikk a végek őrzését a királyi banderiumokra és tiszti banderiumokra bízta és végre kötelezi a főpapokat, hogy mind a tized, mind birtokaik után rájuk eső katonaszámot a végvárakban tartsák.

Az ország védelmének fő ereje a főurak és különösen a papok fegyvereiben állott. A mohácsi vészt megelőző időkhöz mindent elkövetett az ország e haderő jó erőben tartására. Így 1521-ben egyik törvénycikk rendeli, hogy a báró s mindazon nemes, ki maga tart katonát, (s nem a megye zászlói alatt kell szolgálnia) tartsa a szokott számú fegyverest sőt annál többet is — a kincstár fizetni fogja e katonákat; — mert, mint e törvénycikkből látjuk, míg egyes főnemes tulontul sok katonát állított, a nagyobb rész elhanyagolta a hadra való készen állás kötelességét. *)

Nevezetesebb más tekintetben is azon törvénycikk, mely 1521-ben a főpapi banderiumokról szól; — mert már ekkor mutatkozik egy tetemes átalakulás a főpapi katonaság sőt birtoklás tekintetében. A nevezetes törvénycikk a 34-ik, mely így szól:

„Mivel több nagy egyház üresedésbe jött s nincs főpapja, ki banderiumot tartson, *ő felsége adja át és ossza az egyházi javadalmakat (beneficia) érdemes (világi) férfiaknak és nemeseknek, kik banderiumokat tartsanak s e banderiumokat a végvárakba helyezzék.*“

Ez a törvénycikk a bekövetkezett egész időszakra

---

*) 21-ik t. cz. Ne Barones . . . qui gentes per se, tenere solebant, gentibus suis aut destituti aut exercitium belli praetermisisse videantur. etc.

nézve több tekintetben világos magyarázatja számos, különben érthetlen tüneménynek. — Bizonyítja mily úton jutának a mohácsi vész után a papi javak a világiak kezébe. — A vallásügy tekintetében is nagy horderejű e törvényczikk, mely foganatosítva is lett s későbbi időben az egyik nevezetes módosítássá nőtte magát a honvédelmi rendszerben. Itt csak arra helyezek szult, hogy mint újra látjuk, a papi banderiumok fordítottak a végek oltalmára. — A végvárakba rendeltetik a királyi banderium is.

A portaszám szerint a kisebb nemesek által kiállított katonaság még tartalék sem volt ekkor a végvárak védelmében. Az csak a személyes fölkelésekben köteleztetett szolgálni.

Az 1521-iki törvények közül végre csak azt említem még, hogy a megyei népek vezérletére kapitányok kinevezése rendeltetik s országosan két főkapitány. Eme rendelet is mind a megyei, mind az országos főkapitányokra nézve gyakorlatban volt a mohácsi vész utáni időkben.

Az 1526-után bekövetkezett változásnak a honvédelmi rendszerben már azelőtt meg volt vetve alapja egy részben. Az átalakulás folyt tovább is 1541-ig; de csak ez utóbbi év után lesz teljessé; mert ekkor telepedik be a török az ország kebelébe. — A honvédelmet tehát az utóbbi esemény utáni korban akarom főbb vonásaiban vázolni, hogy a különbségek annál jobban feltűnjenek.

A banderiumok eme korban fölbomlottak, — s nevök sem fordul elő, két esetet kivéve. Egy ideig t. i. II. Lajos özvegyét, Máriát akarák kötelezni a rendek egy királynéi banderium tartására még külföldön laktában is birt terjedelmes magyarországi birtoka után. Másik eset, melyben banderiumról van szó, a horvátországi bán banderiuma, mely állandóan megmaradt későbbi korra is. — A többi tiszti banderiumról nem is lehetne szó. Az ország kétfelé oszlásával a négy közül három tiszti banderiumesett a Szapolyák birtaterületbe: az erdélyi vajda, a székelyek grófja és a temesi bán

tiszti banderiuma. Tudva van, hogy Temesvár először a Szapolyáé, később s csak rövid időre volt Ferdinandé, míg a török 1552-ben elfoglalta Ferdinand kapitányától, Losonczytól. Így maradt csak a horvát bán tiszti banderiuma Ferdinand és utódai részén. Maga a királyi banderium is szűken telhetett ki ugyancsak az ország megosztása miatt. Egy törvéncikkben olvassuk, hogy mivel az ország tetemes részét a török birja, nem kis résznek jövedelmét az özvegy Mária királyné huzza s végre szintén egy rész a Szapolyai fiának birtokában van, kevés maradt Ferdinandnak a királyi birtokokból. *)

A papi banderiumok már lényegökre nézve inkább megmaradhattak volna; de külsőleg átváltoztak.

Érintém, hogy még a mohácsi ütközet előtt világiak kezébe adatnak az üresedésbe jött püspökségek. A mohácsi ütközet szaporította az üresedésbe jött püspökségek számát. A magyar papságnak úgy szólván utolsó hősei közül számosan estek el Mohácsnál, teljesítvén a haza iránti kötelességeiket. A mohácsi ütközet után az 1521-iki törvény szellemében volt, hogy a papi birtokok nagy részben világi hatalmasak kezébe kerültek. A két király közötti versengésben valamint más birtokok, úgy a papiak is gyakran cserélnek gazdát. Sőt a püspöki javak alkalmasabb kecsegtetőül szolgáltak az ellenkirályoknak, hogy az ellentáborból híveket édesgessenek magokhoz. A püspöki birtokokat adták, vették és foglalták. Jutott bennök minden hatalmas urnak, s csaknem a féltörök Grittinek is. Laszki Jeromos Konstanczinápolyban egy püspökség birtokával kecsegteti a szultán eme rabszolgáját, kinél csak az Ali vagy Ibrahim név hiányzott, hogy valódi mohamedánnak legyen nevezhető. Természetes, hogy mind Szapolyai, mind Ferdinand pártja bitorlásnak tekintette a püspöki javak azon birtoklását, melyet az ellenkirály adomá-

---

*) 1547-iki VII. törvéncikk.

nya jogosított. De ama zavaros időkben történhettek minden jogalap nélküli birtoklások is e részben, s lehettek ily esetek is azok közt, melyekre törvénykönyvünk czéloz, midőn a püspöki javaknak a világi bitorlók kezéből leendő kivételéről szól.

Némelyek hajlandók azon véleményre, hogy nálunk a protestantismus elterjedésében egyik főrugó volt az a kapzsiság, melylyel a magyar nemzet fiai a püspöki javakra áhítottak. — Az állítás fölért egy nagy anachronismussal. Nem Magyarországon történt ez, hanem Európa némely más országaira lehetne némi csekély alappal fölhozni. — Magyarországon — kivéve az erdélyi részeket — még csak árnyéka sem látszik valami ilyesnek. Nálunk az 1521-iki törvényhozás határozza el, hogy a püspökségek javai világiaknak adassanak, a honvédelem gyarapításáért. Az állam a püspöki javak elvevője s a világi urak jogilag csak elfogadói voltak az állam adományának. Az 1521-iki országgyűlésnek eszébe sem jutott, hogy e határozattal a protestantismusnak szolgáljon; mert ugyanazon testület mondja ki az iszonyu végzést: „Luther követői égettessenek meg.“ A vallás ügyének semmi része sem volt ama törvényezikk hozatalában. Egyetlen szempont a hon védelme volt, melynek ereje tetemes arányban a papok contingensében állott. — Azon világi uraknak, kik püspöki uradalmakat birtak s papi tizedet szedtek, érdekében volt, meg nem engedni ezek önkényes lefoglalását a nép részéről. Eme tetemes javak egy részben való elfecsérlése más uton, nem a nép vallásos szakadási hajlama által történt. Azon főurak, kik papi várakba ültek be, a tizedet kiadták haszonbérbe, a birtokokat kioszták zsold fejében katonáiknak — szóval az eldarabolást, elfecsérlést is az ország honvédelmi, nem pedig vallásos állapotja idézte elő. A papi banderiumok egy része nem a magyar világiak, hanem a török foglalás által apadt le, — s nevezesen az esztergomi érsek banderiuma. Mig a török Esztergomot el nem foglalta, a primásnak 130,000 forint évi jövedelme volt. Az-

után alig van több 50,000 forintjánál. *) — Az esztergomi érsek nem is tarthatott többé két egész banderiumot. Még egy egészet sem, hanem Érsekujvárra helyezett 2—3 száz emberből állott őrséget.

A királyi, a hivatalos és a püspöki banderimok ily módon elenyészvén, vagy átalakulván, nem maradt meg egyéb azon kiváltságos családok banderiumain kívül, melyek közül hajdan is kevesen állítanak ki egy egész zászlóaljot, azaz 400 vagy 500 lovast. — A magán zászlós urak, kik az előbbi korszak alatt az ország katonai hierarchiájának mintegy közeposztályát tették s másod-harmad sorban és tartalékul állottak, most egyszerre az első sorba és főrangra kerültek.

Hasonlót mondhatni a fővárakról is. Budának törökké váltta, azaz 1541 körül alig volt oly vár, mely ne a nevezetesebb családok magánbirtoka volt volna vagy annak nem tekintették. A Török Bálintok, Perényi Péterek, Bebekek, Nádasdyak várai állottak első sorban a török hódítás pajzsaiként. A püspöki várak nagy része is, a tizedekkel és birtokokkal együtt legtöbbször világiak kezében volt, kik magán tulajdonukkal sem bántak szabadabban, mint a püspökségeikkel. Kivételt itt is leginkább Horvátország szenved, melynek több várát a horvát urak kértére, még a mohácsi ütközet előtt, II. Lajos életében, Ferdinand zsoldosai szállták meg. — Királyi vár az 1541 utáni első években oly kevés volt, mint királyi birtok. Csak apránként történt a magán és püspökségi váraknak országossá alakulása.

Emez alakulás részletes története jelen munka arányait túlhaladja. Elég legyen egykét példát felhoznom.

Pécs városa és vára a pécsi püspöké volt, kit Szapolyai idejében Eszéki Jánosnak híttak. Szapolyai eme hive kivonulván, Izabella királyné egy világi jeles katonára, Athinai Simonra ruházta az üresedésbe jött püspökségben a vár vé-

---

*) Velencei követjelentés 1563-ból. Petrovics kéziratai közt az akademia könyvtárában.

delmét. Ez azonban családi szerencsétlenség következtében odahagyván Pécsét, Váralyai Szaniszlónak, pécsi püspökké leendő kineveztetését eszközli ki. Eme Szaniszló püspök az, ki 1543-ban kész zsákmányul hagyja Szulejmánnak az ország e nevezetes városát. Pécsnek nem volt ideje, hogy Ferdinand országos várává alakuljon át.

A hozzá közel esett nevezetes vár Sziget volt. Ez annak előtte Török Bálinté vala. Miután Pécs elveszett s a török leginkább Szigetvárt fenyegette ama tájon, Török Bálint fiai Ferdinandnak adták által megvédés végett, — s így lőn országos végházzá, melynek kapitánya Horvát Márk, — egyszersmind Baranya főispánya, — 1556-ban dicsően megvédte a török ellen, s mely alatt tiz év múlva Szulejmán bevégezé hódításait és életét. Sziget elvesztéig Kanizsa a Nádasdy családé volt, melyet Nádasdy Tamás nejével, Kanizsai Orsolyával kapott hozományul. Sziget elveszte után a család a török támadásoknak első sorban kitett Kanizsát más birtokokért cserében adja a királynak megvédelmezés végett. — A püspöki várak közül Eger is magán kezekbe került volt. 1544-ben a felső megyék urai magok összegyűlnek Sajó- Sz. Péteren, s elhatározzák, hogy közülök mindazok, kik az egri püspökség tizedéből valamit birnak, visszabocsátják Egervárának ezódítására és jó karban tartására. Törvénytelennek nyilvánitnak minden adományozást és jogczimet e részben. A tizedek a vár fentartására e célból kijelölt királyi biztosoknak adandók át *).

Azonban a vár Perényiek kezében maradt, s ők 1549-ben is Varkocs Tamást tartják benne kapitányul. — Csakez utóbbi évben adják által Ferdinandtábornokának, Salmnak. A király Zay Ferenczet nevezi ki várparancsnokul és Olah Miklós cancellart püspökül. Csakhamar azután a híres Dobó István és Mecskei István lesz egri kapitánynyá, kik nevöket örökölték Eger hősi védelmével.

---

*) Suppl. ad Vest. Comit. III. 187.

1557-ben Verancz Antal lesz egri püspökké Ujlaki Ferencz halála után. Két várnagy parancsnokságára bízatik az egri vár őrizete s a püspöki birtok kezelése.

Már szerződés van a király és püspök közt, melynek értelmében a püspök lemond birtokának világi ügyeiről s csak egyházi hatóságát tartja meg. Jövedelmeinek csak egy harmada marad a püspök kezében, két harmada az egri várra fordittatik. Később, 1564-ben a világi ügyeket, a vár védelmét, a birtokok kezelését egészen az egri kapitány, Mágocsi Gáspár vezeti, sőt a püspök még Borsod és Heves megye főispánságát is Mágocsira ruhazza, ki ellenben kötelezi magát, hogy az egyházi ügyekbe nem avatkozik, a vallásos ügyben a patronatusi jogot a püspöknek hagyja, s végre meg nem tűr protestans papokat a püspök birtokain. Ily rendezés mellett a püspöki birtokok világivá tétele még gátja lesz vala a protestantismus terjedésének. A püspök teljesen az egyházi ügyeknek élhetett, s nem panaszkodott, mint később Verancz tevő, midőn esztergomi érsekké lett, hogy birtokai kezelése, s Ujvár védelmének ügye melyek érseki kötelességéhez tartoznak, igénybe veszik egész idejét és figyelmét. Mágocsi Gáspár az egri jövedelmek két harmadából tartja fenn Egert és fiókvárát Szarvaskőt. De ezenkívül más nagy várak is eme tizedekből élélmeztetnek. Maximilian király ezt írja : a „*sárosi, kassai, szendrői, szathmári* valamint más véghegyek is, melyekben mi tartunk őrseget, *máshonnan el nem láthatók elésséggel, mint Eger dézmaiból.*“ *) A püspökség jövedelmeinek épségben tartása a kapitány érdekében állott; de már némi megoszlás benne foglaltatik a szerződésben ; mert azelősorolt több végvár fentartására külön külön faluit kell kiszakasztani a püspöki birtoknak. — Azonban Maximilián, hogy Eger védelméről ama kiszakítások után is gondoskodva legyen, Eger várához utalványozta részben a Jászság és Kun-

---

*) Monumenta Hung. Hist. „*Irók*“ VI. K. 344—354.

ság királyi jövedelmeit, melyek annak előtte a budai vár számvevőségéhez tartoztak, s némely más terület jövedelmeit is. A fentebbi jövedelmek a vár fentartására és élelmezésére fordítottak, s csak egy részben a várbeli katonaság fizetésére. E fizetések az országos adóból történtek havonként a királyi pénztárnokok útján.

A magán és püspöki várak lassankint váltak királyiakká. De a török betelepődése kezdetén, mint említettem, kevés számmal voltak. Így nagy részben a várak birtokosa a főnemesség volt, mely saját embereivel és saját zsoldján küzdött a török ellen.

Annál, hogy a tiszti banderiumok elenyésztek, s a főpapiak világiakra szállottak, úgy hogy a főnemésekben állott védelmi erő nagyja, nevezetesebb körülmény volt egy másik tény, az, hogy az egész ország védelmi ereje helyhez kötötté lőn. Buda elfoglalása után 1541-ben, a török állandóan bentáborozott az országnak általa elfoglalt kisebb nagyobb erődeiben. A magyar fegyveres erő ennél fogva kényszerítve volt, hogy szintén állandó táborokat tartson a határszéli várakban. A törökök rablókalandjai következtében már a török megtelepedése előtt a magánbirtokosok nemcsak régi váraikat megerősíték, hanem a kitett helyeken, mint túl a Dunán, új kisebb nagyobb erődöket is emeltek. A kisebb erődök egy neme volt az, melyet ma a hadtanban „Blockhaus“ név alatt ismert erődítések modorában építettek. Egy mély árok, azon belül erős kettős borona fal, melynek közét földdel töltötték meg. Ezt nevezték akkor palánknak, párkánynak, „castellum“-nak. Ezek némelyike sarkain bástyával volt ellátva, s néha oly terjedelművé lett, hogy várnak lehetett nevezni. Ily modorban épült kezdetben az első rendű fontosságúvá lett Szabács. Nem tudni, a töröktől tanulta-e a magyar, vagy megfordítva, — annyi bizonyos, hogy a „palánk“ok nagy számmal voltak hazánkban mind a mi részünkön, mind török részen, s rendesen a határváraknak mintegy előőrseiül szolgáltak, 30—40, néha 100 fegyveressel rakatván meg. Kisebb

csatázások ellen elég erősek voltak, s a békeidején tett rabló kalandozások ellen nagy szolgálatot tettek; mert rendszerint béke idején nem volt szokás ágyukkal szállani sikra — s ez volt fő különbség a béke- és háború-időbeli csatázás közt.

Az országnak katonatartásra kötelezett főnemesei nagy részben arra lévén kényszerítve, hogy kisebb nagyobb erőkbe feloszszák fegyveres szolgálkat, már annál fogva megzavarodott a „banderium“ határozott értelme, mely mindig bizonyos kerek számú lovas csapatot tett: vagy 400 embert, vagy ennek felét, negyedét vagy nyolczadát. A mezei hadaknál e kerek számok megállhattak; de a várvédelem nem tűrte azokat: a vár szükségéhez kellett alkalmazni a katonaság számát. Néhol egy banderium kevés, másutt egy fél is sok volt a helyi viszonyokhoz képest. Különben is a helyzet zavarba hozta a merev szabályokat a tartandó katonaság száma tekintetében. Azon főur, kinek birtoka nagyon ki volt téve a török rablásainak, minő a Dunán tul, egy Nádasdy Tamás, egy Batthyány, kétségkívül több fegyverest tartott, mint a mennyit az ország kívánt, míg a pozsony-, sopron-, trencsén-megyei annyit sem tartott készen, a mennyivel köteles volt. Innen törvényeinkben azon két ellenkező irányu rendeletek, melyek egyike rendeli, hogy az urak állítsák ki illetőségöket és tartsák készen, a másik tiltja, hogy oly sok katonát ne állítsanak, a mennyit jövedelmök meg nem bir.

A katonaságnak helyhez kötöttségével együtt helyhez volt kötve a hadfolytatáshoz szükséges pénz- és élelmezési ügy is. A főnemes uradalmainak székhelyét erőddé változtatván, a vár vagy palánk volt a környékbeli uodalom csúre, gabonása és pinczéje, mely utóbbi rendesen a bástyák alatt volt. A várbeli darabontok parancsnoka volt a birtok tisztartója (praefectusa), a katonaság élelmi biztosa volt az uradalom udvarbirája (latinul provisor). A jobbágyság a földesuri pénz- és terményadót ide szolgáltatatta be s a nap-számok nagy részét a vár erődítésére és fentartására fordí-

tott munka vette igénybe, mi által a földmiveléstől sok erő elvonatott, úgy hogy a jobbágyság gyakran tönkre jutott miatta.

Érdekesen rajzolja 1559-ben Kanizsa parancsnoka és Nádasdy Tamás kanizsai uradalmának főigazgatója egy ily parancsnok helyzetét, midőn ezt írja :

„Én a kegyelmes uram jószágának és vadának minden fogyatkozását megjelentettem . . . . A két rendbeli nyomorúságnak egyikétől nehéz magamat megoltalmaznom. Hogyha az én kegyelmes uram házát (azaz várát) építem, az a szegénységnek (jobbágyoknak) ellene vagyok, kiből végre én reám való panaszok indultattak, kiért félok, hogy végre *pusztító nevemet* költik. Ha peniglen nem építek, mind életemben és mind tisztességemben járandó és fogyatkozó kezd lenni és annak felette az én kegyelmes uramtól is (Nádasdy) haszontalan és tunya nevet kezdek felvenni.“ *)

A jobbágyok vármunkáját illetőleg elnézéssel volt a törvényhozás is. Az 1553-iki 11-ik czikk azt rendeli, hogy a jobbágy 40 napot szolgáljon a földesurnak; de azon esetben, ha vára javítására szükséges a munka, ne essék nehezére a jobbágyoknak, ha többet szolgál is. Látni, hogy még ekkor a törvény sem tudta be rendes napszámnak a vármunkát száma sem határára még meg a szegénység ebbeli tartozását.

Láttuk Eger példájában, hogy nemcsak a magán, hanem a némileg országossá lett várak is a hozzájuk tartozott birtokokra utaltattak, s építésök, élelmezésök, egy részben az őrség fizetése is helyhez kötött jövedelem volt, annyira, hogy éppen Egerben a hadiszer is a püspökség tizedeiből került ki egy részben. 1564-ben Debreczen városa arra köteleztetik, hogy a püspökség iránti tartozását Egerbe szolgáltatandó salétrommal rója le.

---

*) Magyar Leveles Tár. Közli Szalay Ágoston.

I. K. 307. l. E nagyon becses gyűjtemény, melyet az Akadémia adott ki, nemcsak nyelvtörténeti szempontból érdekes. Különösen a magyar végrehelyekbeli életre nézve, melyről tartalma nagy része szól, igen becses, első rendű forrásnak tekinthető.

A jövedelmi források eme helyhez kötése hasonlított a török hűbéri rendszerhez, s már jó korán annyira észreveték ezt az egykoru magyar várőrök, hogy a törökök módjára végbeli katonák zsoldja helyett a várparancsnok egyes faluk jövedelmét utalványozta nekik, még a török hűbéri szót is megtartván. Egy 1553-iki törvényczikk rendeli: „a király katonái ne oszszak ki magok közt a falukat és városokat *„timdrok“*ul, mint a törökök szokták, s ne birtokolják kényök szerint.“ *) A király tisztjei ezenkívül gyakran a várhoz nem tartozó jobbágyságot is magoknak foglalták el, mint számos panasz bizonyítja, s a más jobbágyságot ingyen munkára hajták a királyi várakhoz. Ugyancsak a közelebből nevezett törvényczikk többi pontjai: hogy a jobbágyságot ne vitessék ingyen munkára a várakhoz a király tisztjei, különben elpusztul az ország a nép elszegényedése miatt. Rendeli továbbá, hogy a király katonái ne zsarolják a népet oly istentelenül, a mint a rendek bepanaszolták s ingyen ne vegyenek semmit a néptől. A vármunkára hajtandó jobbágyság napi bére legyen ugyanannyi, mint a mennyi a napszám Bécsben idő szerint.

Hogy a panasz nagyobb a királyi katonaság, mint a magánosok váraiban levő darabontok ellen, természetes. A magánbirtokosnak saját gazdasági érdeke parancsolta jobbágyságai kimelését. — De a magán kapitányok gyakran annál kevesebbé kimélték az idegen tulajdont, s idővel ezek katonáiból vált a legtöbb rabló.

A várbeli ingyen munkákkal való visszaélést, úgy látszik, semminemű tilalom nem volt képes megszüntetni. Az örökös hadi állapotban könnyen vált uralkodóvá az az elv: „szükség törvényt ront.“ Az ügy tehát legalább szabályoztatott. Az ingyen munka nem tiltatott el, hanem kivettettet meghatározott arányban a népre. Megszabták a rendek minden országgyűlésen, melyik megye melyik várhoz adjon ingyen munkát.

*) Corpus Juris 1553-ki I. t. cz. 3. §.

1556-ban történik először, hogy a várakra fordítandó munka a jobbágyságra törvényhozásilag kivettetik egy részt pénzben más részt munkában. Minden nemes egyegy jobbágyától ötven denárt fizet, s ezenkívül minden száz jobbágy után négy lovas kocsit állít, mely három nap tartozik fizetés mellett napszámot tenni. — Némely főúri és püspöki jobbágság kivettetik e kötelezettség alól, mint a mely urainak nevezetesebb váráhozszolgál a vármunkával. Másrészt némely magánvárhoz, minő Kanizsa, a megye fentebbi országos ingyen munkái rendeltetnek. — Következő 1557-ik évben már egyszerűbb az ingyen munka kivetése. Minden díj nélkül hat napot tartozik egymásután szolgálni a jobbágy évenként. Az ingyen munka kiszolgáltatásáért a megyék alispánjai tétetnek szigorúan felelősekké. — Azonban 1559-ben határoztatik meg szorosabban, hogy minden megye, mely várhoz szolgáltatassa az ingyen munkát. Így Egerbe tartoznak szolgálni egész Borsod, egész Heves és Nógrád két járása.

A napszám-mennyiség változott időszerekint; de e rendszabály állandóan megmaradt az egész török uralkodás ideje alatt. A várkapitányok önkénye ezen oldalról meg lőn szüntetve s a megyei hatóság vette át a gondot. De megmaradt váltig az elv, hogy a várakba a legközelebb eső megyék szolgáltak — s a dolog természetéből folyólag a helyhez kötöttség az országos hadi segélyek e nemében is megmaradt.

A mi a várak őrizetét tett legénységet illeti, miután a királyi várak és királyi birtokok elejénte csekély számmal voltak, a birtok hiányon országos adókivetéssel segített a magyar törvényhozás, — s e részben nem volt fukar, kivált a török betelepődése után. A királyi adó rendszeren 20 denár, egy forint ötöd része volt már Nagy Lajos ideje óta, melyből a király az állam szükségait fedezte. De a török háborúkkal bejött egy másik adó, melyet szintén minden jobbágy telektől, ugynevezett portától szedtek. A török betelepődése után is ez a szükséghez képest változott; de többnyire 1541-

től 1590-ig két forint volt. Az adózásra nézve már korábszokássá s a nevezett korszakban állandóvá lett, hogy a nemesség maga is adót vetett ki magára birtokai arányában. A birtok kulcsa amaz időben nem a földbirtok terjedelme, hanem a jobbágyok száma lévén, a nemesek adója is a jobbágytelkek száma szerint vettetik ki. Azonban korántsem a jobbágyoknak kellett fizetnie a nemesek adóját; mert világosan kiköti a törvény, hogy a nemesek „tulajdon erszényökből“ fizessék azt. A király eme jövedelmekből tartozott fenntartani a végvárakat és fizetni zsoldosait. E czélra tartozott fordítani a bányákból, harminczadokból való jövedelmeit is, mely utóbbiak 1557-ben a velencei követ jelentése szerint 350,000 forintot adtak, s hozzávéve a megyék portalis adózásából bejőni szokott 50,000 forintot, (mi 25,000 portáról gyűlt), az összes jövedelem 400,000 forint. Egy másik 1563-ból kelt szintén velencei követi jelentés körülbelül 530,000 ftra. becsüli a magyar királyi kamara jövedelmeit. *)—Hogy a velencei követ állítása, mely szerint csak ötvenezer forint jött be a portákról, nem alaptalan, bizonyítja a porták azon kimutatása, melyet Kovácsics gyűjteményében találunk. Középszámitással a nevezett időtájban, midőn a két velencei követ jelentése kél, a huszonegy megyében (hozzá tudva Varasdot, Zágrábot és Köröst) a porták számát csakugyan mintegy 25,000-re tehetjük. **)—Ha a bevételekről nehéz mást, mint hozzávető számokat közlenünk, még nehezebb adatokat szolgáltatnunk a kiadásokról. A velencei követ 1557-iki jelentése szerint a királynak a végek oltalmára 12,000 embert kellene tartania. — Tudjuk, hogy azon időben egy lovas évenként 36 forintot, egy gyalog 24 forintot kapott összesen zsoldul egy év alatt, ha hozzá vesszük a posz-

---

*) Petrovics kéziratai közt az Akad. könyvtárában Soriano és Gio Michele jelentései.

**) Supl. ad Vest. Comit. III. k. 275 és k. l. A kimutatás, melyet Kovácsics közöl hézagossága mellett is átlagos számitásokra adatokat nyújt

tót is, tehetjük egyremásra 30 forintra egy gyalog és 42 forintra egy lovas fizetését. Véve 8000 lovast és 4000 gyalogot (mert a lovasok nagyobb számmal szoktak lenni), mintegy 456000 forintra megy a zsold, mit az ötszázezeret meghaladott jövedelem fedezhet vala. De ugyancsak a velencei követ írja, hogy a király nem tartja rendesen felét is ama zsoldosainak, s még sem elég az országból vett jövedelem. Az 1563-iki követjelentés szerint a magyar őrségek és hadak évenként 900,000 forintba kerülnek. A király nem fizeti pontosan a katonaságot, — örökösen hátrálékokat kell fedezni s gyakran husz százalékos adóssággal kénytelen segíteni magán. Hozzá teszi azonban, hogy a pénzek nagyon rendetlenül kezeltetnek. A velencei követ fölemlíti az elégedetlenséget, melylyel a magyarok vannak a miatt, hogy a kormány nem fordít elég gondot az ország védelmére. Az 1545-iki 42-ik törvényczikkben olvassuk : Mivel a megszavazott hadiadó (subsídium) nem elég a végvárak fentartására, a király más jövedelme, a pénzverésből, harminczadokból bejövő is Magyarországon és Szlavoniában (a mai Horvátországban) a végvárakra fordíttassék, — *s ne vitessék ki az országból*. E pénzek kezelésére ne idegen tisztek (officiales), hanem a magyarok közül tekintélyes, jó birtoku ember választassék kincstárnokká, kinek záloga is van. Ezen pontra Ferdinand viszont panasszal válaszol. A rendek ama panaszát méltánytalannak nevezi, miután ő többet költött Magyarországra, mint a mennyi jövedelme a fennevezett forrásokból volt.

Azonban mindezen rendetlenség, a pénzügyi örökös zavar, mely jellemvonása ama kornak, s az elégedetlenség daczára tévedés volna föltennünk, hogy az ország védelem nélkül maradt, s hogy nagysolidaritás ne volt volna a kormány és nemzet közt. A közös érdek hozta magával, hogy kölcsönösen segítsék egymást. A magyar pénzügyek önállóan, külön kezeltettek, s külön az austriai örökös tartományok pénzügyei is, valamint külön volt a királyi hadsereg és magyar nemesi hadsereg is.

De tudva van, hogy a szomszéd tartományok, Karinthia, Stiria-, Austria-, Morva- és Csehország segítének egyes végváraik költségeinek fedezésében, mi ellensúlyozta azon panaszt, hogy a királyi kamara az ország jövedelmeit nem fordítja mindig oda, a hová kell, — az ország védelmi erejének fentartására.

A mi a hadsereget illeti, csaknem elválaszthatlanul összekeveredtek a királyi és megyei hadak. Mint említettem, egyes magánosok és püspökök készséggel ajánlották föl váraikat királyi várnak, magán szerződések útján.

Már 1543-ban az országgyűlés szólítja föl a királyt, hogy a magán várakat is oltalmazza. Az azon évi Besztercebányán kelt törvények VII-ik cikke így szól: „Azon magánosok, kiknek az ellenséggel szomszédos végváraik voltak, birtokaik pusztulásra jutván, nem képesek váraikról kellően gondoskodni. Küldjön tehát ő felsége eme várakba eléggé kemény őrséget, hogy mind ama várak megmaradjanak, mind az ellenség pusztításai meggátoltassanak.“

Ily módon szaporodhatott a királyi zsoldosokra bízott végvárak száma, a nélkül azonban, hogy a másfél száz évig tartott önvédelemben közvetlenül a főkormány játszta volna a főszerepet. Az ország lakosai magok intézkedtek és magok áldoztak legtöbbször a haza védelmében. Maga az ugynevezett királyi hadsereg a XVI-ik században a hazafiakból, a nemességek színéből állott.

A töröknek behódolt megyékből a nemesség a hódolatlanokba menekült. Az ország egyrészének birtokossága már csak a pusztítások által is elszegényedett. — Azonkívül, hogy az ilyenek nagy számmal voltak, legelszántabb és kérelhetlenebb ellenségei lehettek a töröknek. A foglalkozás nélkül maradt harcosok eme nagyszámából egész sereg condottieri állott elé, kik készek voltak zsoldért szolgálni, akár a magánosok akár a király váraiban, annyiival inkább, mivel törvény volt arról, hogy a nemes, ha semmije sem maradt is, köte-

les szolgálni közfölkelés idején. *) Ferdinand hadai kivált elejénte leginkább külföldi zsoldosokból állván, az 1547-iki országgyűlés eme végzést hozza : „Miután a király bőségesen tapasztalhatta, hogy a magyar legtöbbit szolgálhat a keresztyén világnak a török ellen, s nem nagy zsoldot kíván, gondoskodjék ő felsége, hogy magyarok is toboroztassanak hadaiba; mert fölös számmal van szolgálni kész ember, ki birtokaiból kiüzetett. Ezek helyezettessenek a végvárakba.“ **)

Későbbi időben is rendelik törvényeink, hogy a török földről menekülő nemest a várkapitányok ne csak befogadják váraikba, hanem kívánják, fogadják be zsoldosokúl. — S nemcsak a királyi hadakban szolgált a nemes. A főpapok és főurak zsoldosai is tetemes részben ilyenekből állhattak. Nádasdy Tamásnak Kanizsa körüli oly kis kastélyában is, minő Szenyer volt, melyben csak harminczöt várór tanyázott s zsold híjjában olykor koplalni volt kénytelen, többnyire nemes „urak“ voltak a lovasok, — s innen czimezik többnyire őket „uraim“nak és „vitézlő“ férfiaknak. — A török földről kibujdosott s zsoldba állott ember neve olykor „szegény leány“, mi akkoriban tisztos név volt, s csak későbbi időben, midőn a honvédelem elhanyaglásával a várór rablásra adta magát, nyerhette a zsvány értelmet. Így fajult el a hajdu, haramia és „katona“ név is, mely a következő században mind rablót jelentett, holott elejénte tisztességesebb értelme volt.

Az egyes elszegényedett nemeseken kívül a fő nemesség is királyi zsoldba állott. Egy 1546-iki törvény így szól : „A király vegyen zsoldjába az urak közül is. De az ily ur ne tartson többet száz lovasnál, részint azért, hogy ha a királyi zsold el talál maradni, saját birtokaikból eltarthassák embereiket, részint azért, hogy ha lázadókká válnának, meg fenyíthetők legyenek.“ Eme törvény gyakorlatban is volt, ha tán

---

*) 1545. XVIII-ik czikk.

**) 1547-iki VI-ik tetz.

a lovasok számára nézve nem mindig, de lényegére nézve, — hogy t. i. a királyi várakat s a király által erősítésekkel ellátandó magán és püspöki várakat egyes zsoldjába vett nagyokkal oltalmaztassa a kormány, — gyakorlatban volt ez azon értelemben is, hogy a főur a királyi vár őrizetére rendelt saját embereit a maga költségén volt kénytelen tartani. A főurak zsoldba fogadása maradványa volt a tiszti banderiumoknak, melyek szintén a végvárakban szolgáltak s szintén a királyi zsoldból voltak tartandók; de formájára nézve elveszti banderialis színét azon rendelettel, hogy száz lovasnál csak kevesebbet, de többet nem szabad tartania a főnemesnek, holott régen egy banderium 500, később 400 ember volt, s a tisztek többel igen, de kevesebbel meg nem jelenhettek.

Látni való mindezekből, hogy a XVI-ik században az ország fővédelmi ereje a török ellen a nemesség kezében volt. A végvárak rendes őrizete, mind a királyi, mind a püspöki, mind a magán várakban az urak által birtokaik arányában kiállított katonaság volt. Azonban ha a honvédelem magasabb rangú osztályai egyetlen egybe olvadtak össze, a honvédelem más elemei is ezen egybe keveredtek.

A Mohács előtti korszakban a megyei katonaság, melyet nem a banderialis főurak, hanem a kisebb birtoku nemesek állítanak ki jobbágyaik számához képest, csak az ország határain belül tartozott szolgálni *közfölkelés* szükségese esetén, midőn a király személy szerint megjelent s minden nemes hasonlókép személy szerint fegyvert fogott. Mátyás minél kevesebb hasznát vette a haderő ezen részének, — pénzzel váltattván meg az ily szolgálatot, s még a mohácsi ütközetet megelőzőtt években váltig csak igen kivételes volt a nemesi és portalis fölkelés. Hanem miután 1541 óta az ellenség az országban bennlakott s minden órán beüthetett a hódolatlan területre, a nemesi fölkelés szüksége csaknem állandóvá lőn. A nemesek törvényhozásilag kötelezték magokat, hogy birtokaik arányában bizonyos számú gyalogot és lovas *mindig*

készen tartसानak, hogy az első felszólításra oda küldjék, a hová szükséges. A régi szabály az volt, hogy husz jobbágytelek után egy lovas tartassék készen, s ez időszakban is elejénte ez volt a rendes szabály. De a rendek a szükséghez képest emelték az arányt, hogy több katona állittassék ki. Már 1547-ben az rendeltetik, hogy a jobbágygyal bíró nemesek minden száz jobbágyuk után három lovast és három gyalogot tartsanak a magok költségén, s szükség esetében magok is személy szerint fölkeljenek. — A szabály néha az volt, hogy a nemes minden tíz jobbágy után egy fegyverest állitson ki, — azonban mindez ideiglenes, s sokszor változott szabály volt. A dolog lényege az maradt, hogy a nemesség állandó, rendes katonát tartott a maga költségén, ki tartozott felülni az első parancsszóra.

Az esetek, melyekben a portaszám szerinti katona s vele a nemes is tartozott fölkelni, ezek voltak : midőn a török egy magyar várat ostrom alá fogott; midőn új erőd építésében meg kellett azt gátolni, s végre midőn egyegy magyar rablóvárat kellett lerontani, mely a hatalmaskodók fészkekül szolgált. *) A nemesség portaszám szerint tartott katonáival felült a török nagyobb rabló kalandjainak visszaverésére is — szóval a nemesség fölkelése már nem kivételes volt, hanem mindazon esetekben, midőn a rendes várőrségek nagyobb mértékben igénybe vétettek, ki tartozott állani. — Ez képzezte tartalékát a végvárakban feküdt katonaságnak, melyet „veterán”oknak is neveztek. E tartalék tetemes volt, s még a mohácsi ütközet előtt kiköttetik, hogy nagy szükség esetében magok a jobbágyok is személy szerint fölkeljenek. Később is előfordul, hol ezen szabály, hol azon korlátozottabb, mely szerint a jobbágyok egy bizonyos része, pl. tized, vagy ötöd része tartozzék személy szerint fölkelni.

Azonban ily fölkelések tetteleg nem igen történtek, a honvédelmi erő tartaléka mindig a nemes és a porta szám

---

*) 1547. 17-ik t. cz.

szerint állandóan tartani kellett katona volt. Eme katonaság megyei hatóság alá volt rendelve első sorban; második sorban országos kapitányok alá. Minden megye saját fegyveres erejét az alispán vezérlette, vagy ha ez nem volt rá alkalmas, a megyegyűlés egy hadban jártas kapitányt választott magának. — Azon nemes, ki a királyi vagy főúri várban szolgált, tartozott maga helyett lovast küldeni s birtokai arányában a megyei hadhoz állítani rendesen tartandó katonáit. — Továbbá meghatározza a törvény, hogy azon főnemes, ki 50 lovast saját költségén nem bir tartani, katonáit a megye zászlói alatt tartsa, s az, kinek több megyében van birtoka, azon megyéhez állítsa illetményét külön-külön, melyben birtoka fekszik. — Az ország főurai különben saját zászlójok alatt szolgálván, fel voltak mentve a megyei hatóság alatti katonatartás alól; de a török foglalás sok főnemest fosztott meg birtokai tetemes részétől s a fentebbi törvények által a megyék hadai tetemes erősítést nyertek, úgy hogy e korszakban a kiváltságolt bárók száma tetemesen lepadt, a megyék katonai ereje és honvédelmi fontossága tetemesen gyarapodott. Különben a megyei katonaság közeledett természetére nézve a főurak hadaihoz; mert egy ugyanazon kulcs szerint tétetett kötelességévé főurnak, papnak, kisebb nemesnek az állandó katona szám kiállítása és tartása. Továbbá általánosan szól minden jobbágyos nemesre eme törvény: A nemesek a minden száz jobbágy után tartandó három-három katonát *haladék nélkül küldjék a végvárakba*. A mely nemesnek tulajdon vára van, küldje a magáéba. *)

A megyékés bennök lakott főurak nem is vártak mindig országgyűlési parancsra, vagy fő hadvezéri felszólításra, hogy magokon segíljenek. — Néha több érdekelt szomszédos megye különgyűlést tartott, melyben a közös védelemről gondoskodott. Olykor a segély, mint a nem rendes katonaság-

---

*) 1563. 18-ik törv. cz.

nál szokott történni, későn, s majd mindig hézagosan érkezett; de sokszor érkezett korábban, mint a királyi hadak s mindig nagyobb elszántságot bizonyított valódi veszély idején, mint az ugynevezett segítséget hozott idegen zsoldosok. — Ismeretes mindenki előtt Eger hősi védelme 1552-ben. Ritkán irtak le s énekeltek meg oly gyakran egyegy hősi tettet, mint Dobó Istvánét és bajnok társaiét — s kevés várostrom volt azon időben, melyről a krónika oly hű és eleven képet tartott volna fön, mint minő a Tinódié Eger ostromáról, melyet Istvánffy is kivont s mely azért minden költői becs nélkül való munka, mivel oly becses historiai krónika — és semmi egyéb, mint maga a valóság. A mindenki előtt ismert eseményt nem szándékom elbeszélni. Tinódi Sebestyén leírásának csak azon részét veszem, melyben előszámlálja ama vár védőit, mely, mint már irtam, királyi vár volt volna a püspök patronatusi joga mellett. A vár alá érkezett roppant török erővel szemben Eger várát 1900—2000 magyar védelmezte. A király „tiszttartói“ Egerben Dobó István és Mecskey István voltak, — megtartatván az a régi hagyomány, mely szerint a végvárakban kétkét „bán“nak kell lennie, kiknek egyike mindig a várban legyen.

A két tiszttartónak benn a várban eredetileg nem volt több 400 emberénél — fele részben lovag, fele részben gyalog darabont. Dobó még 88 embert fogadott hozzájuk zsoldjába. Az egri püspöki birtokokban volt tiszttartókat is behívták, kiknek összesen 46 lovagjok volt. Mindezeket, mint tudjuk, az egri püspökség jövedelmei látták el egy részben zsolddal is. Csak a mennyiben eme jövedelem nem volt elegendő a zsoldra, kellett a királyi kincstárnak pótolnia.

A királyi hadak közül, melyeket valószínűen csupán oly értelemben lehetett királyi zsoldosoknak nevezni, mint az egri vitézeket, 560 gyalog ment Egerbe, Bornemissza, Pető és Zoltai vezérlete alatt. Benne van e számban azon 230 darabont is, melyet Kassáról indítottak volt Szolnok segítségére; de csak Egerhez érkezett, midőn Szolnok be is volt

véve, — s így maradt Egerben. Így az Egerbe rendelt és történetesen oda került „veterán“ok száma 1094 emberre ment.

Az őrség többi részét azok tették, kik, mint Tinódi mondja, „a huszad“ból állítottak ki — azaz a nemesekre jobbágyaik arányában kivetett megyei és főúri contingensekből. A szomszéd megyék: Borsod, Abauj, Sáros, Szepes, Ung, Gömör s a felső vidéki szabad királyi városok összesen 390 gyalogot és puskást küldtek Egerbe. De ha a megyei contingensekhez számítjuk a nagy birtoku nemesség katonáit is, a mint hogy oda kell számítnunk, habár nem a megye, hanem a nemesek által kinevezett hadnagyokkal küldettek, a megyei contingens 605 gyalog, puskás. A magánosok közül legtöbbet áldozott Serédy György, ki 50 darabontot küldött be Egerbe Kendi Bálint alatt. Utnak indított volt ugyanő Kasásról még 200 gyalogot, előre kifizetvén hópénzöket; de a csapat vagy a fenyték hiánya, vagy késlekedés miatt nem ért Egerbe, hanem széteszlott. — Mindemellett Serédy áldozat-készségének fényes bizonyítéka volt ily nagy csapat kiállítása. — Volt a magánosok közt tisztán papi contingens is. A jászai prépost 41, a „néma barátok“ 4 gyalogot küldtek. A „huszadból“ kiállított katonasághoz kell számítnunk azon 219 parasztot is, kiket Dobó István a püspökség szomszéd birtokaiból parancsolt be a helységek birái által, — hogy így az országos nemzeti had minden névvel nevezendő eleme képviselve legyen. És a parasztság kitűnően viselte magát Egerben. A várnak rendes pattantyusa csak kilencz volt. Dobó az ágyuk mellé állította a parasztságot.

A harcosok száma tehát Egerben 1918 volt. Ebből 824 portalis katonaság, s ha azokat is hozzá vesszük, kik a püspökség jövedelmeiből tartattak, 1358-ra megy a szám, királyi had csak 560 ember levén.

Ha hozzá vesszük a sebek kötözésére berendelt 13 borbélyt, a más szükségekre rendelt 3 lakatost, 4 kovácsot, kerekést, ácsot, 9 molnárt, 8 mészároost, 14 süttőasszonyt és két papot, kik közül „egyik sem tudott praedikálni,“ de Bá-

lint pap egy bástyán áldozta fel életét, — s végre a 45 aszszonyt és gyermeket, kik szintén hadi szolgálatokat tettek, az egész sereg látszáma 2016 lélek.

S a rokon elemekből összerögtönzött seregben az engedelmesség, fenyíték és szolgálatbeli pontosság a legnagyobb volt. Eger védelmezői követeket küldöttek Bécsbe a püspökhöz, Oláh Miklóshoz, szorgalmazzon segítséget a királytól; de minden a mit nyertek az volt Tinódiként, hogy a püspök és király buzgón imádkoztak Eger megmaradásáért, s Eger, a bányavárosok kulcsának tartott végvár, csakugyan megmaradt Dobó erélye, az egriek vitézsége és az imádság által. Az imádkozók fohászkodásai közül pedig leginkább kiemelendő az egri vitézeké; mert vallásosságuk egyik elemét tette vitézségüknek. Dobó István maga, katonáihoz tartott beszédében, úgy látszik, pótlá azt a hiányt, hogy a vár két papja közül egyik sem tudott predikálni.

Következendő télen a felső megyék urai és nemesei, miután a tapasztalás újra meggyőzte, hogy a mindig késlekedni szokott királyi derék hadak más alkalommal sem fognak sietni Eger vagy Fülek fölmentésére, ha netalán a török ostrom alá fogná, gyűlést tartottak Gönczön, melyben elhatározták, hogy urak és nemesek magok megrovásáról Füleken 250, Egerben mintegy 500 gyalogot és lovagot tartsanak. *) A végzés a királynak megküldetett, ki nagyon roszalja, s jövőre nézve tiltja néhány megyének ily minden királyi vagy nádor-helytartói vagy legalább főkapitányi meghatalmazás nélkül történő gyülekezését; de másfelől elfogadja és nem győzi eléggé magasztalni a hazafiak áldozatkészségét. Később, még tíz év múlva is Mágocsi kapitánysága idejében a király bizton számít a felsőmegyék uraira és nemeseire azon esetben, ha Eger megtámadatnék. Egert azonban csak mint-

---

*) Az erre vonatkozó okmány egy nem eléggé correct másolatát Kováchich tette közzé. Supplementa ad Vestigia Comitiorum III. Kötet 221 és köv. lapok.

egy negyven év múlva meri ismét ostromolni a török, mikor egy részben idegen őrei voltak. — Akkor el is bukott s vele néhány megye lőn kitéve a török rabláskonak és hódításnak.

Azonban néhány megyének magáról való gondoskodása s ennek érdekében külön gyűlése nem volt se uj, se jövőre eltiltható. A Dunán túli megyék még 1547-ben tartanak Hidvégen és Kőrmenden két külön gyűlést, melyek közül az előbbin Vas és Zala őrzésére és portyázásokra a megyék 400 lovas állandó tartását és foglalkoztatását határozzák el. A Dunán túli, de kivált a felső megyék ily részletes gyűlései időnkint újra meg újra előfordulnak az egész török korban. Ezt is a török elleni védelem hozta magával, mely szükségkép helyhez kötött volt. Az érdekek országosak lehettek, de a gyorsan előállott szükség a helyzetnél fogva többnyire csak particularis segílyt engedett meg. Így lettek divatozókká az országos közfölkelés helyett a részletes fölkelések, ugynevezett *particularis expeditiók*, — melyekben egyegy vár veszélyben forgásával csak a szomszédos megyék nemessége és portalis katonasága ült fel. Magát a központi kormányt is a helyzet arra kényszeríté, hogy e particularismusnak kifejezést adjon az által, hogy az országot katonailag több parancsnokság alá rendelje. Volt a felső vidéknek egy főkapitánya, kinek az 1547-iki törvények szerint Egerben, Nyitrán vagy Semptén kellett állandóan laknia; volt egy másik főkapitánya a Dunán túli részeknek, kinek kinevezését 1547-ben kéri először az ország rendei. *) Külön főkapitány volt, a báni hatóságtól önállóan, Horvátországban. Ismét önálló kapitányságot képezett a komáromi várparancsnokság. Azonban itt különösön a két legnagyobb szerepet játszott felvidéki és Dunán túli főkapitányokról szölok. E két főkapitány (*supremus capitaneus*) mellett, kik magyarok voltak, volt egy fővezér (*generalis capitaneus*), ki többnyire, mint idegen mezei hadak parancsnoka,

---

*) 1547. 20-ik törv. cz.

idegen volt. A végvárok, mind a királyiak, mind a magánosok, e felvidéki és Dunán túli főkapitányok felügyelete alatt állottak. Ők voltak a megyei hadak főparancsnokai is; mert már korán eltöröltetett azon gyakorlatilag nem érvényesíthetett törvény, hogy nemesi fölkelés csak akkor történhetik, midőn a király személyesen jelen meg hadaival. I. Ferdinándot hiában kérték számos ízben az ország rendei, hogy az országba jöjjen. A részletes fölkelésekre nézve pedig kívánni sem lehetett a király személyes megjelenését. Azért szintén korán törvény keletkezik, hogy a nemesek csak a főkapitánnyal is személyesen tartozzanak fölkelni. *)

A magyar honvédelmi rendszernek fentebb nagyából fejtegetett jellemvonása egyfelől az, hogy a nemesi osztályban pontosult össze: az oligarchák és főpapok úgy szólván kinyilvánítják még a mágnások is mindinkább beolvadnak a „nemesség“ általános kategóriájába. Főúr és nemes egy szabály alá esik a kötelezettségben s főúr és nemes közösen határoznak, országgyűlésen kívül is, közös érdekeikben.

A másik lényeges jellemvonás a török betelepődése után az, a mit a nemzeti védelmi erők állandó helyhez kötöttségének nevezek, — ritka eset levén, hogy a felföldi végbeliek és megyei hadak a Dunán tuliakkal, vagy ezek amazokkal közös sereget alkossanak.

Először egyes főúrak, aztán a szomszédos nemesség közösen, azaz a megyék gondoskodtak magokról égető szükség esetében. A nemesi fölkelések mindinkább megszűnván kivételesek lenni s a portális katonák mindinkább igénybe vétetvén, úgy, hogy a végvárokból néha első sorba kerültek, a megye mind nagyobb fontosságot nyert. A viszonyok rendkívülisége mellett mondhatni a tulságig kifejtett az önkormányzat is. Az alispány valódi hatalommá lett. Ő szedte be az adót, ő volt a megyei karhatalom, a nemesség parancsnoka. Ezt a hatalmas urat a nemesek választották, és habár mind vé-

---

*) 1547. 17-ik törv. cz.

gig voltak egyes főurak, kik hatalmasabbak voltak egyegy megyénél, a megyék határozottan felülkerekedtek az oligarchákon, kik egy előbbi korszakban mindenhatók valának. A megye felülkerekedett a várkapitányságokon is, melyek a török foglalások kezdetén hatalmaskodtak. Megyék szerint vetetvén ki a várak fentartására szolgáló ingyen munka is, a várkapitányok önkénye ellen a megye szolgált védelmül.

Szóval, mind a nagy banderiumok elenyészte, mind a védelmi erő helyhezkööttsége által előidezett változás a *megyeiség* szóban foglalható össze. — A megye azonban az országgyűléstől függött s a megyék nemessége és képviselői alkották az országgyűlést. Mind az egyes megyék, mind több megye együttes ülései egészen az országgyűlési végzésekhez szabván magokat s úgy szólva nem tevén egyebet, mint ama végzések életbeléptetéséről határozván, particularismusok alatt nem a közhazától és közalkotmánytól külön szakadást kell értenünk. A különérdekek főkép honvédelmi tekintetben egyek voltak a közérdekkel s a Dunán túli és felső megyék lakói, bár elkülönözve harcoltak, egy közös érzelem, a hazafiság egyesíté őket.

A honvédelmi erőnek merőben nemzeti s úgy szólván alkotmányos volta egyfelől épen maga az alkotmány és a nemzeti önállóság biztositéka volt, — másfelől védelmi harczra a török ellen és helyzetünknel fogva az egyedül célirányos. A tapasztalás a török bennlakta alatt számtalanszor bizonyította be, hogy legbiztosabb öre a hazának a honfi, ki más foglalkozások közepett csak végső esetben veszi elő a különben mindig kifent kardot. A zsoldos a csupa védelmi harczban se zsákmányt, se nagy előmenetelt, se fényes dicsőséget nem remél. Ellenben a nemzeti katonaság a védelmi harczokban mutatja ki fényes tulajdonait. Minden érdek, elkezdve az anyagin, a legerkölcsebb érdekig elszántságra buzditja. A jelszó : meghalni a családért és vagyonért, a nemzeti létért és függetlenségért, — szóval mindazon nagy értékű kincsek egész összegéért, melyeket a haza édes neve

foglal magában. Egy rendszer sem oly alkalmas ez érzelmek felköltésére, mint a nemzeti honvédelmi rendszer. Mig a rendes katonaságnál a veszély és bajok nöttével fogyton fogy az önérzet s vele a bátorság és gyakran a fenyték, ugy hogy minden morális érzelem kivész a katonából, a nemzeti hadak soraiban annál természetesebben emelkedik. Az állandó zsoldosnak, ki kenyérkeresetévé tette a fegyverviselést, ritkán van érzéke rá, mennyi nagy és szent érdek forog kockán saját életén és előléptetésén kívül vereség esetében. *) A hazafi háta mögött számos egyéb kedves érdek áll, melyek mentől nemesebbek, annál nagyobb erkölcsi erőt adnak; — és soha sem érzi az ember ugy, mennyire szerette kedveltjeit, mint mikor veszélyben látja forogni. Minél nagyobb a veszély, annál nagyobb az önföláldozás, s annál számosabbak a hősi tettek példai. Soha sem hiányzott ez őseinknél, s soha sem volt nagyobb, mint mialatt az országnak ugy szólván csak karimája maradt meg, s az is folytonosan s sokképen sa nyargatva és minden felől fenyegetve.

A magyar honvédelmi rendszer más érdeme, hogy azon viszonyok közt egyedül volt lehetséges. — A militia a leggazdaságosabb katonaság : szolgálat idején kívül nem kerül költségbe; — és militiánk köröskörül az ország határain mindenütt ott volt, szükség esetén készen a fölkelésre. Mily roppant hadseregre volt volna szükség, hogy a particularis expeditiók pótolva legyenek! Legalább is oly erősre, mely elegendő volt volna a török végképi kiverésére minden magyarországi birtokaiból. Ily hadsereg tartására képtelen volt az elszegényedett ország. Helyzetünk hozta magával, hogy ugy szólva minden bokrot védni kellett a török ellen, — s az

---

*) Nem szólok a mai katonai rendszerekről, melyekben egyesítve van féligmeddig a két rendszer előnye, s melyeknek legtökéletesebb kifejezését a porosz rendszerben találjuk. E szerint zsoldos katona mindenki, de csak élete bizonyos korában; s ez évek letelte után ismét visszaadatik a családnak és polgári életnek.

állandó katonaság e védelemben rendkívül apró részekre oszolván egy talán 150 mérföldnyi határvonalon, az állandó katonaság egy főelőnye, a tetszés szerinti öszpontosíthatás, elenyészett volna. Az ország nagy részében, tétlen és ingyen hever vala, s meglehet épen oda nem jut elég belőle, a hol hirtelen szükség vala rá.— A viszonyok ítélék oda az elsőséget a nemzeti honvédelemnek a rendes katonaság fölött egy más tekintben is. Ha a nemzet kiadja kezéből a fegyvert a katonának, tarthatott tőle, hogy kiadja vele önállóságát is. Biztosnak érzé magát, hogy a fegyver nem használtathatik a nemzet érdekei ellen; mert a ki viselte és a ki határozott felőle, ugy szólván egy személy volt. Őseinknek szintoly kedves volt az ősi intézmények palladiuma, mint a haza földé, s néha azt is nem csupán szóval védelmezte, a mire nemcsak hogy oly mértékben képtelen volt volna az állandó katoná, hanem könnyen fordulhatott ellene.

Nem szenvedett kétséget, hogy a török elleni támadó föllépés, ezen örökre idegennek maradandott elemnek hazánk földéről való kiirtása, csak valamely állandó hadsereg által történhetik. Az egész török erővel sík téren megküzdeni, s a töröktől nagyobb várainkat visszavenni, nagyobb ütközetekre, öszpontosítható, begyakorlott katonaságra volt szükség. Addig, mig e nagy háboru bekövetkezett, hazánk nem foglalt részét a védelemre oly kitünően alkalmas fölkelésekre kellett biznunk.

De viszonyainknál fogva a végbeli állandó katonaság is szorosan a védelemre volt kárhoztatva. A török véletlenül csaphatott ki nagyobb tömegekben is egyes falvainkba a határon, sőt néha a végvárakat háta mögött hagyván, messzebb vidéken is, megyéink belsejében dulhatott. Állandó katonánk csak azt tehették, a mit a fölkelő nemesség. Legfelebb a török támadó sereget föltharthatták a további dulásban, megverhették s a zsákmányt elszedték tőle; de más elégtételt nem vehettek. A megtorlásban kezünk meg vala kötve.

A békekötések, a mint kimutattam, nem szüntették meg az ellenségeskedést. Csak annyi tartatott meg azokból, hogy más, nagyobb török sereg nem jött hódítani az országba, mint a mekkora benn volt, és hogy várakat ostromolni és elfoglalni nem szabad. A török és a magyar, habár nem kivétel nélkül, a békekötéseknek csak ezen pontját tartotta meg, egyébiránt folyton folyt a dulakodás, úgy hogy a békekötés ennyiben tartva meg, nem fegyverszünet vala, hanem egy párba szabályaihoz hasonlított. — Mindkét rész fölpanaszolta ugyan a kisebb harcokat az alkudozásokban; de ezek nem voltak okok a béke fölmondására és nyílt háborúizetésre, csak a várak elfoglalása volt „casus belli,” habár a XVI-ik században még ez sem.

A folyton tartó küzdelemnek eme látszólag egyenlő föltételei mellett minden előny a török részén volt, s minden hátrány a mi részünkön. A török katonaság hallgatagul, a békekötés daczára is szabadnak tartotta a védtelen magyar faluk kirablását, és sokszor elpusztítását. A magyarnak a viszonozás lehetetlen volt. A török alatti falvakban a magyar katona saját testvéreit rablotta volna ki. Midőn egy utóbbi korban, 1641-ben, Izdenczy követül ment Konstanczinápolyba, azzal fenyegette Budán a béglerbéget, hogy ha katonái föl nem hagynak a rablással, a magyarok sem fogják kimélni a töröknek adózó magyar falukat. Könnyen megtörténhetik, ugymond, hogy Budán, Fehérvárott, Egerben és Kanizsán éhen kell vesznie török őrsegeteknek; mert a magyar urak s különösen a végbeliek, még az is közülök, a ki nem szokott katonát tartani, egyező akarattal katonát szednek, hogy földig pusztítsák az ama várak környékén levő helységeket! A jelen volt török hűbéresek megdöbbentek e fenyegetésre; úgy látszik, hittek a szavak komolyságában. De a török helytartó jobban ismerte a helyzetet. — „Annak magatok valljátok kárát, ugymond, a ki fejét a sziklába veri, a magáét töri be s nem a másét.” — „Feledi a vezér, vála-

szolt Izdenczy, hogy az elkeseredett ember nem szokta nézni a maga kárát.“*)

Lehet gondolni, hogy a béglerbég fölfogásának helyességét igazolta a következés, s hogy a magyarok részéről ez csak fenyegetődzés, vagy legfeljebb oly szándék volt, mely ha komolyan tárgyalatott is, tette nem került. — A főnebbi párbeszéd mindenesetre hiven jellemzi, mily nyugton alhatott a török a birtokában volt helységek féltésétől.

Attól sem tarthatott, hogy az egyszer adófizetésre behódolt faluk a hűbéresnek, vagy pasáknak megtagadják az engedelmességet. Jól tudták e helységek, hogy a török ily esetben kardhoz, sőt nem tekintve saját kárát, üszökhöz is nyul. — A terrorismus védte meg a szegény magyar falukat a török számára.

A töröknek nagy előnye volt tehát egyfelől eszközei embertelenségében, másfelől a békeszerződés említett főpontjában, mely szerint várakat foglalni nem szabad. A török ily módon megtámadhatlan volt. A visszatörítés csak a várából kijött törökön történhetett, olykor utazó törökökön s legérzékenyebben a török területen tartott sokadalmakon.

Az elősorolt érdemek mellett voltak katonai rendszereineknek veleszületett és a viszonyokból származott gyöngéi; de a főbajok nem belőle származtak. A legnagyobb visszaélések a nemzeti hadak azon részénél kaptak lábra, melyet állandó, rendes katonának nevezhetünk. — A várakkal birturak s a király zsoldosokat tartottak a végházakban, kiket havi fizetéssel kellett kielégíteni. Ezen fizetéseket se a magánosok se a királyi kamra nem voltak képesek szükséges pontossággal szolgáltatni ki. Gyakran hiányzott a végvárakban az élelem is. Innen az örökös panasz a végbeli gyalogságra, a hajdukra, darabontokra és huszárokra, kik számtalan erőszakot és rablást követtek el mind a török, mind a magyar területen élt szegény magyar népen. A várakból megszökött

---

*) Protocollum Eszterházyanum. a Muzéum kéziratai közt.

katona vagy más várba állott szolgálni, vagy a maga kezére rablásnak adta magát. Azonban habár mindez még a XVI-ik században bekövetkezett, midőn némely magánvárak is rablók fészkeül szolgáltak, a kóbor katonák, vagy szabad hajdúk valódi kora csak a XVII-ik században következett be. A XVI-ik században a nemesség java nem szégyelt a végvárakban szolgálni s az urfiak egyegy jeles főnemes udvarába mentek apródokul fegyverforgatást tanulni. Ilyenek forgozódnak Egerben is Dobó körül, a leghevesebb ostromok alkalmával. — Mig a birtokosabb nemesség állott zsoldba, a nemfizetés esetében sem szorult koldulásra vagy rablásra, — s a már idézett 1546-iki törvényben elég naiv őszinteséggel vallják be, hogy a király zsoldjába leginkább oly főurakat szeretnek bevétetni, kik szükség esetében magok is eltartatják katonáikat. A XVI-ik században továbbá a főúri és püspöki birtokok, melyekből a várakat ellátták, nagyobb ép-ségben voltak, mint a következő évszázban, midőn a török határ kijebb terjedt és a háboru pusztításai meg nem szüntek növekedő nyomort terjesztteni.

A magyar nemzeti hadsereg hátránya abban állott, hogy támadó harcokra nem volt alkalmas. Kivált a töröknek hazánkba lett betelepődése után alig lehetett arról szó, hogy a törökhöz hasonló rendes nagy számú katonaságnélkül kiűzhessük az országból. Csak önvédelemre volt használható, — s e föladatát teljesítette is.

Másik könnyen előállható hátrány a gyakorlatlanság lehetett volna.

Hosszabb béke idején a fegyvergyakorlatok helyett az ország egész hadi ereje más-más foglalkozás után látott családi körében, s az országnagyok banderiumaikat csak hatalmuk fitogtatásául, s kisebb helyi viszályokban, vagy országos párttusákban használták. Az összeműködés, a tömegesebb ütközetekben való gyakorlat az ily mindenkire és senkire sem bízott seregnél akkor, midőn külső ellenség több ideig nem fenyegetett, mind jobban feledésbe ment. A do-

log természetéből foly, hogy oly hadsereg, mely nem teheti és nem teszi kizárólagos foglalkozássá a fegyverforgatást s a hadakozás tudományát, sem oly vezetőket nem nevelhet, mint az állandó katonaság rendszere, sem oly közembereket, kiket ama vezetők a nagyobb és bonyolultabb hadi működésekben oly pontosan használhatnának. Rend és fenyíték soha sem lehet oly szoros azon seregnél, melynek egyénei a táborban látják egymást először egyveresen.

Mohácsnál ily magyar sereget talált a török. A számaránytalanságánál még talán nagyobb volt ama másik, mely van az edzett, minden fegyvernemben kitűnően gyakorlott, és egy ujonczokból álló hadsereg közt. Szulejmán és Ibrahim pasa tervező és terveit gyakorlatilag megvalósító tehetsége, jó alvezéreik, a vezérek akaratát hiven és pontosan teljesítő jancsárok és szipáhik ellenében nem annyira Szapolyai János 40,000 emberére lett volna szükség, mint a Mátyás király fekete seregére, s csaknem rendes katonasággá begyakorlott banderiumaira; a kalocsai érsek helyett legalább is próbáltabb vezérre; kapitányai helyett Báthorykra és Kinizsi Pálokra. A bátorság, hősi elszántság aligha nagyobb volt a marathoni mezőn, mint Mohács alatt, de éppen a hév, a hősiség tette csupán vértanukká 26000 harczosunkat és egyszerű vereség helyett veszedelemmé az ütközet kimeneteletét.

Ne is keressük e katonai szervezet dicsőségét a török ellenében a nagyobb harczok mezején. Dicsősége azon kisebb, csupán védelmi harczokban áll, melyekkel a török lassankénti terjeszkedését meggátolta.

A XVI-ik század utolsó felében a hadi gyakorlottság elhanyagolása miatt nem lehetett panasz. Ama folytonos küzdelemnek, mely mint az előbbi szakaszban kimutattam, soha sem szűnt meg nagyban folyni s Szulejman halála után, a mi 1566-ban történt, mind nagyobb mérvűvé válni, az anyagi pusztítások mellett fontos erkölcsi következményei voltak az akkori nemzedékre. Valamint a magyarországi török

határőr későbbi időben a legjobb katonává lett a török hadseregben, úgy a magyar nemes a Buda elfoglalása után következett generációkban újra felragyogtatta a harctéren fényes tulajdonait. Az általam 1588-ig elősorolt guerilla-harczok már is rendes háboru színében tűnnek föl s valóban az átmenet a békéből a négy-öt esztendő múlva kezdődött tizenöt éves háboruba csaknem észrevehetlen. Már ama jókora mérvben folyt csatározásokban fel látjuk tűnni a magyar hősiség három csillagát, Pálffy Miklóst, Zrinyi Györgyöt és Nádasdy Ferenczet, kik a bekövetkezett nagy háboruban nemcsak bátorság, hanem vezéri képesség dolgában is a kor legjelesebbjei közé tartoztak. Velök a végváarak és megyék katonasága harczolt, mely ugyszólván gyermeksege óta csatákban végzé a fegyvergyakorlás iskolait. Nem a mohácsi vész idején elpuhult nép volt ez többé. Már 1557-ben ezt írja rólok a velenzei követ : „A fáradalmak és kényelmetlenség elviselésében a legtürelmesebbek, s nagyon kevesen vannak még a főnemesek között is, kik ágyban hálnának, — elég nekik egy asztal, egy szőnyeg, egy bőr vagy egy kis szalma.“ E szokás egy részben a török életmód átvételét bizonyítja, de más részt a tábori élet megszokását. Hozzá kell vennünk a válásos megújulást is. A reformatio már nagy megszilárdulást nyert volt, mi nemcsak a protestánsokra volt hatással. Az e téren támadt szellemi mozgalom új életre ébresztette a magát veszélyeztetve látott katolikus részt is. A török elleni harczokban pedig a keresztyén eszméknek oly részök volt, mint a hazafiságnak. Már Dobó István Egerben, és Zrinyi Miklós Szigetváron különösen a vallás és keresztyén világ védelmével buzdítja katonáit. Szóval : Hunyady János szelleme, mely a mohácsi ütközet idején el látszott szállani, most újra visszatért a nemzet kebelébe.

Míg a tizenöt éves háboru a magyart újjá születve találta, a török megfogyatkozott volt mind anyagi, mind erkölcsi erőben s semmi része, kivéve tán magyarországi hadait, nem volt többé az, a mi Szulejmán idejében. A vete-

ran janicsárok és zsoldos szipáhik egész generációja veszett volt oda a tizennégy évi persa háboruban. A persa háboru kezdé megtörni az ozmánok hadseregét s a magyarországi tizenöt éves háboru folytatá a rontás művét. — Habár nem nyerénk a törökön egy Hunyadyéhoz fogható diadalmakat, de kitünt, hogy a török nyílt csatában is megverhető s erős várak foglalhatók el tőle. A harcz változó szerencsével folyt s habár folyamában két nagy várat, Egert és Kanizsát elvesztettük, s Mező-Keresztesnél egy nagy győzelmet nyert a török sik téren is, Füleket, Nógrádot, s más kisebb felvidéki várakat és Horvátország egy tetemes elveszett részét visszafoglalják hadaink; s 1593-ban Zrinyi, Pálffy és Nádasdy „az urakkal, végbeliekkel és ország népével“, mint Pető írja, a székesfehérvári mezőn teljesen megsemmisítnek egy huszonöt ezer emberből állott török sereget. Voltak fordulatai e nagy háborunak, kivált elején, midőn nemsokára valószínűnek látszott minden magyar s az egész keresztény világ azon ohajtása, hogy a török kiűzessék az országból.

Ezen remény csatolá vissza Erdélyt is egykét évre; sőt Moldva és Oláhország is kezét fogott velünk. Erdély akkori fejedelmét, Báthory Zsigmondot igazságosan ítéli el kivált az erdélyi történetírás; mert reactiot képviselt mind politikai, mind vallásos téren. De az egykoruak közt pártja volt. Ha rajta személyesen nem volt is mit szeretniök, pártolták az általa képviselt külpolitikát. Báthory Zsigmond pedig a remélt megszabadulást képviselte a török véduraság alól, mely Erdélyre nézve is nyomasztó volt. Ez érdeken kellett neki szövetségben lennie Rudolf császárral, s általa Németországgal; mert most ez is újra hajlandó volt az ozmánok elleni közös vállalatra, mely nem létesült ugyan, de sok erkölcsi s anyagi gyámolítást nyújtott. És Báthory Zsigmond maga, s kapitányai Borbély György, Király Albert és Bocskay István osztoztak a Pálffyakkal ama háboru babéraiban.

De fájdalom! valamint Erdélyben úgy Magyarországon is ama háboru dicsőségein való büszkeségbe a vallásos és po-

litikai nyomás keserű utóíze vegyült. Rudolf nem szeretette a szabadságot és önállóságot se vallásban se a politikában. — Ennek lehet tulajdonítani, hogy a külső bonyodalmakhoz belsők, az előbbieknél komolyabbak kezdenek járulni. Bocskayval a sors megadá ideiglenesen mind a törökkel való külső viszály, mind a belső bonyodalom megoldását. A törökkel béke kötöttet s benn a politikai és vallásos szabadság új oklevél által biztosított — szóval az ő neve elválhatatlan az 1606-iki kötésektől. De a baj sokkal mélyebben gyökeredzett, hogysen más, mint csupán ideiglenes gyógyszer volt volna található. A vallásos meghasonlás, mely mindinkább elkeseredett harczok felé közeledett a XVII-ik század megnyíltával, átalános európai volt, s a mult előzményeiből fejlett ki. A német császár, ki most egyszersmind magyar király is, öröklött és természetszerinti védőjéül áll a keresztyén világ katolikus egysége mellett s most a jezsuitákkal szövetkezve akarja mindenütt visszafoglalni az elvesztett tért. E világtörténetinek vallott missiójához nem tudott hűtlen lenni Magyarországon is. A lelkiismeretbeli szabadság elleni törekvéssel karöltve kezdett járni a politikai szabadságok megrövidítésére való törekvés is, különben az előbbi nem sikerülhet. És a minő mély meggyőződésekben gyökerezett ezen törekvés, ép oly kiirthatlan volt Magyarországon a mindkét rendbeli szabadsághoz való ragaszkodás. Emez ellentétből folynak valamint a Bocskay, ugy a Bethlen Gábor és Rákóczy György-féle háborúk, mely utóbbiak mintegy elszakadt fellegei a nagy európai viharoknak, a harmincz esztendő háborúnak. Magyarország a törökkel folytatott örökös harczok mellett sem maradhatott idegen attól, mi Európában foglalkoztatta a lelkeket, s nincs oly európai nagyobb mozgalom, melytől a nemzet betelepése óta idegen maradt volna. Azonban nem szándékom az emez új korszakban kifejtett vallásos és alkotmányos harczokról értekezni. — Csak a török elleni védelem szempontjából mondok el egykét átalános észrevételt.

A zsitvatoroki béke után a török mintegy ötven évig felhagy merészebb hódítási terveivel. Mintegy becsülni tanulta a magyar fegyvereket. De habár a kisebb harczok még béke idején sem szűnnek meg ezután is, a magyar kevésbbé feszíti meg minden erejét a természetes ellenség ellen. — A mily mértékben a török becsülni tanulta a magyar fegyvert, oly mértékben kezdé megvetni a magyar a törököt. Ennek félelmes voltát nagyon enyhítette a közvéleményben az is, hogy nemcsak Erdély, hanem Magyarország tetemes többsége szövetségesnek tekinté s szövetségesül használá a törököt a vallásos és politikai vegyes indoku harczokban. A megyék nemessege, kivált a felső részekben, a Bethlen és Rákóczyak hadaihoz vitte zászlóaljait, s mind kevesbbé volt kedve a végvárakban királyi zsoldosként szolgálni. A végvárak elhagyatott állapotba jöttek. A mi a megyei hadak részletes fölkelését illeti, maga a kormány nem szerette fölhatalmazni és buzdítani; attól tartván, hogy az erdélyi fejedelemmel fognak kezdet. A nagy közérdekben, a török elleni harczban kormány és nemzet bizalmatlankodott s nem igen támogatta egymást. És valóban mind egyik mind a másik figyelmét egyéb foglalta el. A török elleni küzdelem másodrendű kérdés volt. A rendek a helyett, hogy végvárak és palánkok elfoglalására fogtak volna kezdet, két pártra oszolván, egyik a másik templomait foglaltatta el s ezek fölött vívott elkeseredett parlamenti csatákat Pozsonyban. A török garázdálkodásai e tusákban sokszor csak párt-fegyverülszolgáltak. A kormánypárt szemére vetette a másiknak, hogy vallásos vitáival a közellenség elleni főügyet háttérbe szorítja, sőt rokonszenvet mutat a keresztyénség örökös ellensége iránt. A másik fél felhozhatta, hogy nem ő adta az okot rá, — azután pedig magok az ellenzéki megyék országos sérelmül hozták fel a kormány ellen, hogy a török elleni védelemről nem gondoskodik. És valóban a végvárak elhanyaglása és a török rablások ép oly mértékben gyulaszták az ellenzéki szenvedélyeket, mint a kormány-párt elkeseredését.

A honvédelem legjobb erőben maradt meg e korszak alatt a horvátországi és szomszédos végekben, nem annyira a báni banderium s a stiriai állandó segély által, mint a miatt, hogy itt a vallásos surlódás elő nem állván, minden figyelem és erő tovább is a török ellen volt összpontosítva. Horvátország ugyszólván egy puska lövést egy kardcsapást sem tett azon időkből a vallásos és politikai szabadságok megvédésében. E föladat Erdélynek s a felső megyéknek jutott. De annál inkább el kell ismernünk, hogy a másik föladatban, a török elleni védelemben első sorba áll a XVII-ik század folytán, — mindig szövetségben a vele szomszédos Dunán túli megyékkel, már csak annál fogva is, hogy a horvátországi főurak egyszersmind Dunán túlimagyar nagybiratosok valának.

A vallásos és politikai belviszályok alatt az ország pusztult pusztult a török miatt, s senki sem volt az országban, még a ki olykor a török segélyére támaszkodott is, ki az özman megszállást ne tekintette volna a lehető legnagyobb csapásnak. Az egykorúak sokkal világosabban látták, mint mi bármennyi tanulmány után képesek volnánk, a török uralom által okozott romlást. Oly kézzel fogható volt az, hogy nem engedhetett meg semmi illúsiót.

E romlás pedig nem csak a török rabló és gyújtogató kalandjai által idéztetett elő. Nagyobb volt az a török birta területen. Intézményei jobban terjeszték a pusztítást, mint kardja, s kormányzási rendszerével szakadatlan irtó háborút folytatott ellenünk.

Az e téren folyt más fél száz évi háborúról szólnak az alábbi fejezetek.

X.

A TÖRÖK VÁROSAINKBAN.

Azon akár béke akár háboru idején egyaránt folyt harczok, melyeknek képét akartam adni, egy két előbbi lapon, nagy romlásával járták a népnek. — A határszéltől két három napi járásnyira sem volt biztosságban az utas és földmivelő a török rablókalandok miatt s be nem kerített városok és faluk lettek az embert és vagyont egyaránt rablott, s a gyujtogatásra és pusztításra mindig kész törökbetörések, áldozatjaiva, míg a keresztyén portyázók viszonzásul a hódolt területen tették igen bajossá a törökök szárazsi közlekedését, — egyebet alig árthatván nekik.

Mindez tömérdek kárt tett. Másfél száz évig folytonos volt az e miatti pusztulás de a határszél közelében feküdt városok és faluk nem pusztultak el bizonyosabban, mint a török birodalomba keblezett vidékek. Sok népes alföldi helységre a török belkormányzat lassu és folytonos hatása még rosszabb volt, mint az egy éjjel fölprédált Dobsina sorsa, mely város helyreállott később, míg amazok mind e mai napig nemcsak nevökre nézve, hanem valóban is *puszták*. — Városokra, falukra nézve egyaránt pusztító volt a török gazdálkodás.

Magyarországon a városi élet nem volt annyira kifejlődve, mint Olasz-, Francia-, Angol- és Németországon. Azok nagy részében már a római eredetű telepek megvetették alapját, míg az egykori Dacia és Pannonia gyérebben volt, s leginkább csak a Duna jobb partján, római városokkal benépesítve. A mi volt is elpusztult a magyarok bejövete-

teléig a népvándorlás korában; — mert nincs Európában terület, mely a népvándorlások pusztításainak annyira ki volt volna téve, mint Magyarország földje : a Duna balpartja volt a tengerszéli hadak országútja s igen gyakran nagyszerű csatateret. A magyar nemzetnek csaknem sivatagon kellett helységeket varázsolni elő, míg a többi nemzetek nagy részint a készbe telepedtek be, és pedig jóval előbb, mint a magyar. A városi élet azonban gyökeret vert nálunk még az Árpádok alatt : az olasz, bizánczi és nyugoti érintkezés egyaránt buzdította eme törekvést. — De különös lendületet nyert a városi élet vegyes házbeli királyaink korszakában. A mit IV. Béla után Róbert Károly, Nagy Lajos tett a városok s velők a kereskedelem s ipar virágoztatására, kiváló buzgalommal folytatta a sokféle tevékenységű, de a városok ügyében legállandóbb buzgalmu Zsigmond s megkoronázta a halhatatlan Mátyás király. — Az előbbieket megadták a városoknak a jogokat és szabadságokat, melyek a kereskedelmi rend gyarapodására szükségesek, s különösen Károly, Lajos és Mátyás a központi városoknak azon fényt, melynek oly hatalmas birodalom királyi székét kellett környeznie. Ezen királyok s még Mátyás király idejében is állhatott az, a mit egy külföldi utazó megjegyyez a XVI-ik század közepén, hogy Magyarországon aránytalanul csekély az oly városok száma, melyek építésbeli csiny és fényűzés által kitűnnek. *) Megengedjük azt is, hogy az alföldön, a török lakta nagy területen diszesebb városok nehezen is lehettek a szilárdabb építő anyagok hiányában. De királyaink fő székvárosai minden egykoruak állítása szerint fényesek valának. És végpusztulásuk nemcsak magában volt nagy veszteség, hanem kiszámíthatatlan a kár, a mit a központi városok példája által az egész országban remélhető csinosodás ügye veszített. Valamint más tekintetben, úgy az építés tekintetében különösen a Mátyás adta új lendület kétségkívül nagy elterjedést

---

*) Busbequii Epistolae. 1633. Editio Elzevieriana 28. l.

nyer az egész nemzetnél. A magyar városok fénye és büszkesége Visegrád, Buda, Székes-Fehérvár és Esztergom vala.— Emez és más kisebb fényű városainkon a több szörös el- és visszafoglalás ostromai a mit rongáltak, nem csak ki nem építé a török, hanem végkép puszttulni engedé.

Budát egy német utazó lelkesedve hasonlította Németország legszebb városaihoz s az egykor oly híres Augsburg-hoz, azaz valószínűen a legszebbhez, mit egy akkori német valaha látott. A királyi vár, mely csak mintegy felét foglalta el a várhegynek, régibb korbeli góth és a Mátyás király által renaissance stylben épített palotákkal díszlett s a várhegy másik felét elfoglalt, valamint a várhegyköri városrészekben, vagyonos polgárok és az országos főurak házai és palotái egy akkori főváros külsőjét adták meg Budának. Terjedése gyorsan történhetett s olyformán, mint más európai fővárosoké. Azonkívül, hogy a balparti város, Pest, mintegy külvárosának tekintetett, a szomszéd helységekkel, Ó Budától le Alsó-Hévizig való közel fekvő, de eredetileg külön falukkal kapcsolatba jött. A Mátyás korabeli Buda területe alig volt nagyobb a jelenleginél; de sűrűn érték szomszédjában egymást a faluk. Ó-Buda nemcsak maga vár volt, hanem a tőle fölfelé eső téren, most már elenyészett, faluk állottak. A Margit szigetét számos klastrom sőt falu is népesítette. A budai hegyeken és völgyekben nemcsak a király és magánosok mulató helyei, hanem szintén több egyház és zárdá feküdtek. Átalán, mint írják, Buda fénye kisugárzott a királyi pompára nézve vele vetélkedő Visegrádig. A két királyi lak közötti egész utban sűrűn lehetett házakat találni. A nagyvárosok beépített s népesített környezete nemcsak terjedésöknek készíti elő a tért a külön helységek összeolvadása által, hanem külön is mintegy járulékuk, megannyi külvárosok. E tekintetben Pest és Buda ma is hátrább áll alkalmasint, mint a XV-ik században, a szomszéd faluk elpusztulása miatt.

Nem szólok a visegrádi királyi lakról, mely Mátyás idejében az olaszok bámulását is magára vonta. A csodált építészeti művek a várossal együtt ugy elenyésztek, hogy ma már csak helyöket mutató alapjokat sem látni. A kereszttyén hadak 1686-ban visszahódítván Visegrádot, még egy faragott kövekből álló romhalmaz volt a királyi palota, hogy később a hasztalanná lett felső vár is azzá váljék. Mint erőd Visegrád másod rendü fontosságu volt, s vélhetnők, hogy magát a várost és palotáit azért hanyagolta el a török. De Buda nagyobb vár vala, a hegyi és alsó városrészekben belakott s főhelye volt a török alatti Magyarországnak. — Azon százötven év alatt, mig török kézben volt, nemcsak haladása lőn megakasztva, hanem annyira visszaesett, hogy I. Leopold alatt ujra kellett telepíteni s mind Budán mind Pesten mintegy uj várost építeni, ugy hogy Magyarország mai testvér fővárosai körülbelül egykoru uj gyarmatok az éjszakerikái Philadelphiával.

A török első látogatása Budán 1526-ban történt, midőn a Mohácsnál győztes Szulejmán hadserege egészen fölégette és kirabolta Buda városát és gazdag környékét Visegrádig. Csupán a királyi várak maradt épen, hogy aztán ebből is Konstanczinápolyba vitessenek a mükincsek. — Emez óriási rablással és rombolással egyszerre megsemmisült a fővárosnak „kincses Buda“czime, mely annak előtte ráruháztatott s mely leginkább kalmárainak vagyonossága által illette meg. Egy kereskedő és iparüző városra nézve halálos csapás volt a török hadsereg eme látogatása — vagyon és személybiztonság többé nem létezett s kétségtelen, hogy a vihar előtt Budát odahagyott német és magyar polgárok egy részét ha sikerült is visszaédesgetniök János és I. Ferdinand szabadalmakat osztott leveleinek, az anyagi veszteség nagyobb volt annál, a mit Szulejmán katonái fölégettek vagy zsákmányul egymás közt kiosztottak; — a töröknek egy második hasonló látogatása a lehetőségek közé tartozott s ily lehetőségnek nem örömet tette ki magát az, kinek abbeli bizalmat-

lanságát, hogy első ízben nem várta be a török hadat, oly minden mértéket meghaladóan igazolta a következés.

Midőn 1541-ben a török váratlanul telepedett be Budára, kétségkívül többen maradtak meg benne az előbbi lakók közül, mintha a török előre kijelentett ellenséges szándékkal közeledett volna hozzá; de a német és magyar polgárság meggyőződén, hogy a szultán előleges biztatásai jogaik és szabadalmaik élvezésében nem mennek teljesedésbe, kétségkívül ügyekeztek a be nem hódított részekbe menekülni.

Ha nem lesz vala is a vallásos gyűlölet, az azelőtt számos szabadalmat élvezett polgárok nem örömet adtak magokat a török kormányzás alá, mely azzal kezdődött Budán, hogy minden nemest kiűztek a városból s a fegyvereket elszedték a polgároktól. — Föltehetjük, hogy a városban csak a földmives köznép egy része s a kereskedők és iparosok közül főleg a zsidó lakosság maradt meg, mely már akkor is egy tetemes részét tette a népességnek. Annyi bizonyos, hogy későbbi utazók szerint a török alatti Budalakosságát a törökön kívül legnagyobb részben zsidók alkották, keresztyén aránylag kevés, s az is elszegényedett, csöcselék nép volt.

A várakban a foglalás és visszafoglalás alkalmával a lakosság kicserélődött. Így Győr városát 1593-ban a török közeledésének hírére pusztán hagyják a keresztyén lakosok. A győzelmes törököt kész szállással várták a gazdátlan épületek, melyekbe a török katona házi urnak telepedett be. A külső, úgy nevezett Újvárost lerontották, katonai tekintetben alkalmatlannak találván; a főtemplom Dunára szolgáló része ágyutelepet fogadott be, tágas belseje pedig a szpáhik lovait. Midőn négy év múlva Pálffy Miklós petárdája megnyitotta Győr kapuját a magyar hadaknak, szintoly merőben eltűnt belőle a török lakosság, mint előbb a keresztyén. Tudjuk, hogy a I. Lipót alatti visszafoglalások alkalmával is a kiszabadított várakból asszonyostól, gyermekestől kivonult a török.

A török a hosszas benlakás alatt nemhogy ujat épített volna, nemhogy helyreállította volna az előbbi ostromok rombolásait, hanem pusztulni engedte még az épségben maradt épületeket is.

Az 1576-ban Budán átutazott Schweig Salamon még a királyi palotában is a vörös márvány szegélyű nagy ablakokat befalazva látta s rajtok csak akkora nyílást hagyva, melyen egy ember feje kiferhetne.

Csaknem száz év múlva 1666-ban megy keresztül Budán Leslie, I. Leopold Konstanczinápolyba küldött nagykövetje. Hogy, ugymond, e város fényes királyi székhely lehetett; mutatják az itt-ott látható nagyon pompás (hochprächtigt) fal- és épületrészek romjai. Pusztulásukat s mostani iszonyu romlásukat most jobban megsiratná János vajda (Szapolyai), ha élne, ki a város első elpusztítása után (1526-ban) nem tudta nagy sohajtások nélkül szemlélni . . . . . A bécsi kaputól a piaczig vezető utcán csinos házak állottak egykoron szorosan egymáshoz építve, mint maradványaikból kivehető. Most összevissza vannak repedezve, roskadoznak s mind fedeleik mind falaik nagyon rongáltak. Az ablakul szolgáló likakra üvegtáblák helyett papiros ragasztatik s ennek hijában szalmával tömik be. A (felső) város közepén áll Sz. György temploma, mely egyrészben mecsetté alakított, más részben fegyvertárrá. Legszebben csiszolt kőből egy boltív állott, melybe egy vértanu van bevésve, de feje kegyetlenül meg van rongálva, sőt az esztelen düh nem kímélte az alatta levő sarkányt sem. A várban a pompás és terjedelmes királyi lakbana legragyogóbb fehérerű márványból készült csarnokoszlopokat találtuk, melyek alapján és fejezetén szépen kifaragott tigris és oroszlány alakok. De legtöbb művészettel valóan faragva a Corvinok czimerét képezett hollók s nápolyi Beatrix emléke. A királyi szoba, mely ép annyi értelemmel, mint művészettel van kidolgozva, még áll ugyan, kivéve, hogy a faragványok itt ott le vannak verve, s fedél hiányában amég meglevő is nagy mértékben elun-

dekittatott. Különben a pusztulás nem érte a földalatti boltot, élés kamrát és az állatkertet. Csakhogy az elenyészett szépségek helyett egyebet nem látni szemétnél és pókhálónál. A királyi kápolna mohamedán „pokollá“ alakított.

Ugyanazon követ Konstanczinápolyból visszatérő útjában, látni akarta Mátyás könyvtárának maradványait a vele volt Lambecius nevű tudós, s az uralkodó megbízásából meg is szerezni; de a Konstanczinápolyban adott biztatás mellett is alig lehetett kieszközölni csak láthatását is. Hasztalan kísérletek után végre a pasa megengedte magának a nagykövetnek kértére, hogy nem többet, mint heted magával megnézzze. Másnap hát Leslie lóháton s vele Lambecius, egy tolmács s a követséghez tartozott néhány magasb rangu egyén Mátyás palotája felé mentek, s nem meglepetés nélkül szemléltek azon gyönyörű kilátást, mely ki a Dunára s az átellenes Pestre van a nagy részt rommá vált és elpusztult Mátyás palotájából. Midőn azon boltozathoz értek, hol a Corvin-féle könyvtár maradványai tartattak, a bemenet minden várakozás ellenére eltiltatott azon ürügy alatt, hogy a nagyvezér pecsétjével levén lezárva, fejvesztés alatt senkit sem lehet oda bebocsátni az ő különös engedelme nélkül. A budai pasa állítá, hogy a be nem bocsáttatás oka a kíséretnek igen nagy száma volt; de ha csak harmad magával megy a követ, be fogják bocsátni a könyvtárba. A követ másnap testvérét Jakabot küldé ki csupán Lambeciussal, és Woginus tolmáccsal — most nem siker nélkül. Tizenkét - tizenöt török várta őket a királyi palota udvarán, kik nyájasan fogadták s a könyves bolt ajtaját megnyiták a követség tagjai előtt, miután mintegy husz lépcső fokon alámentek. A világosság csak egy, félhold alakú ablakon süttött be a földalatti lyukba, melyben ama világhírű, a Mátyás által több mint királyi bőkezűséggel összeszerzett s annyi tudós által oly rég és oly hön látni ohajtott könyvtárt találni vélték. A látvány nem felelt meg se a hirnek se a gyanításnak. Nem állott több, mint három legfeljebb *négyszáz* könyvből, melyek *halomban*

hevertek a földön, s annyira ellepte a por, penész és piszok, hogy hozzáfogható nyomorúságos látványnak tanui sohasem voltak a látogatók. A бүдös halomból itt-ott elővettek egy egy kötetet, s látták, hogy nagy részők nyomtatott s majd semmi értékkel nem birt könyv.

Az utazók mindezekből azt a meggyőződést meritették, hogy magok a törökök szégyelték a titok fölfedezését s semmi egyéb nem volt oka annak, hogy oly nehezen lehetett rábírni e hely megnyitására.

Budán a mecseteken, melyek közül egy-egy a mai Vizi- és Ráczvárosban volt, s a fürdőkön kívül a török mitsem épített. Még mecsetjeik is nagy részben az azelőtti keresztény templomokból állottak, mi által e vallásos emlékszerű épületek igen káros átalakuláson mentek keresztül. A szobrokat kivetették, a szent képeket bemeszelték vagy összerontották.

Ha oly emlékszerű, szilárd épületek is, mint Mátyás palotája, megromlottak a török hanyagság miatt, mennyivel inkább a legdiszesebb magánházak is.

Gerlach István, ki 1573-ban, azaz mintegy harmincz évvel a török foglalás után megy le a Dunán Konstánczinápolyba, ezt írja Budáról: Bizony sajnálni lehet felettébb, hogy e szép város disznóóllá, kutyarekeszsé vált! A pompás épületeknek már csak külső falai állanak; belül rondák, disztelenek; a gyönyörű erkélyeket lerontják, az ablakokat agyaggal tapasztják. Dicső város lehetett. A törökitt is valamint Esztergomban semmit sem épít, sőt helyre sem hozza, a mi romlásnak indul. A hajóhídon átmertünk Pestre. Egykor hatalmas kereskedő város lehetett. Pompás köépületek maradványait szemléltük. Nagy rostélyos ablakaikat sárral tapasztották be. Mindössze csak két szép épületet láttunk, azok is török mecsetek voltak. Egykét fürdőt említ még meg az utazó, a többin mind az elhanyagolás nyomait látja *).

---

*) „Pesti Napló“ 1858-iki folyam, május 1-sei szám, a Tárcazában, a hol Szalay László tette közé az Ungnand konstanczinápolyi kö-

Csak a fentebbiek után is méltán nevezhetjük a XVI-ik és XVII-ik évszázbeli Budát *török városnak*. A török városok pedig egyformák mindenütt s régen sem voltak különbek a maiaknál. Még a mai nap oly gyakori égések, melyek pusztításainak a török városok ki vannak téve, sem lehettek ritkák Buda városában. 1625-ben egy *égés ezer* házat pusztit el Budán. 1635-ben hasonló sors éri a Török-Magyarország fővárosát. 1660-ban egy villám okozta égés néhány száz házat emészt fel. Az égések eme gyakorisága és ily nagy terjedelme arra mutat, hogy már nagyobbára fakunyhók foglalták el a rombadült kőházak helyét. Ebben a tekintetben is illhetett rá, a mit a mai török városokról írnak. Illhete rá különösön a mit eme városok *tisztaságáról* írnak. Vegyük csak az újabb korbeli Viddint. Az egész egy összevissza kevert házcsoporthoz, s a házak fából építvék, a nap beléjük süt, az eső is becsurog. A házakból kifolyó víz és tisztátlanság az utcán büzhödt mocsárrá gyűl, s ott döglött állatokkal, szeméttel és ganéjjal vegyül. A sok mészáros a ház előtt vágja le a marhát s nagy gödrökbe bocsátja a vért, mely ottrohad s pokoli büzt terjeszt. Kutyák, macskák, lovak, ökrök hevernek döglőve az utcán, melyek fölött egész sereg holló és kánya kovályog. Még szerencse, hogy ezek emésztik föl, különben lakhatatlan lenne a város. Eme ragadozó madarak ezrével láthatók Törökország némely vidékén s néha meg merik támadni az élő embert is. Véteknek tartják madarakat löni.— A török városokat jellemzi még a kutyák roppant sokasága. A mozlim nem bocsátja ugyan házába és telkére ezt az állatot, mert tisztátalannak tartja, de a jótekonyság egy neme a helységnek az utcán gazdátlanul kóborló kutyái számára a kapu előtt kis házacska építeni s jöltartásukról gondoskod-

---

vet kiséretében utazott Gerlach István uti-naplóját magyar fordításban. Ugyanez megjelent egy kötetben is Szalay más történeti kisebb munkáival együtt: „Adalékok a Magyar Nemzet Történetéhez“. 1861. Pest.

ni. A fennirt tisztátlanság mellett valóban hasznót is tesznek ezek az állatok : leginkább ezek az utcztisztítók.

Hogy a török uralkodás idején Budán sem lehetett más-kép, mint ma Viddinben, bizonyítja Bocatiusnak 1605-ben november elején Budán tett látogatásának következő, sokoldalról érdekes leírása :

A Dunáról kiszállván, a parti kapunál, (hihetőleg a mostani lánczhid táján) egy bolthajtásos, s faragott kövekből rakott hosszú épületet láttam, mely úgy tudom, Mátyás királynak nagy költséggel épített istállója volt. Egy hasonló, de magasabban s a vár falaihoz közelebb eső épület állott mellette. Kanyargó ut vezet föl a várba egy kapuhoz, melynek nevét nem tudom. Ezt a kaput földdel feltöltött boronákból készült erőd védelmezi s a bejárás oly szűk, hogy szekerek nem, csak gyalog és lovas emberek férnek be rajta. Mindenütt csak szemét, ganaj, döglött állatok, undokság. Fenn a várban is csak piszkot, sárt látni. A házak előtt itt is ott is szatócs-boltok, Laczikonyhák, borbély műhelyek, utcai szakácsok. A házak részint fedetlenek, részint rongált fedelűek. Az ablakok sárral, téglával, szalmával vannak bedugva. A házak egészen ki vannak véve formájokból : penész, korom, moha undokítja az egykori palotákat. A piacon semmi szükséges tárgyat nem kapni a kereskedőknél festett kanalokon s más apróságokon kívül. Rendkívül drága minden. Találkozom a keresztyén oskolamesterrel. Tudakozódok az itt lakó keresztyének állapotjáról. Nyomoruság és szolgaság a mi állapotunk, ugymond. Panaszoja, hogy a keresztyénektől nem rég elvették templomukat. A szolgaság házának nevezte házaikat. Hol az iskola? Itt van, ugymond, öt gyerkőczre mutatván. S nincsen több? Nincsen ám! Tovább megyek. A templomok leomolva. Baromistálló lett belőlök. Nem látni sehol még egy új zsindelet sem. A temetőkből a márvány oszlopok egy-egy zugban, a piacon hevernek, néhol ülő padnak, másutt kufúr-asztalnak használják. Nálunk a disznók is inkább embereknek lútszanak, mint ezek! Sza-

naszét hevernek a *holttestek*. A mi a hol eltörik abban a helyben marad. Lóháton hordják a vizet a várba. Egy-egy ló hátán két igen nagy, felettébb piszkos és fertelmes tömlő van tele vízzel. Egyegy ily zsák vizet hét-nyolcz oszporával fizetnek; mert a felső városban nincs kut. Az alsó város összevissza romolva; majd egy épületje sem áll — kivéve két-három török mecsetet. Az alsó város majdnem lakatlan *).

A (felső) várba megy Bocatius. — Előtte számos ágyu áll szabad ég alatt s oly hanyagul, hogy tengelye a földet éri. Tömérek sok golyó hever szanaszét egész rendetlenségben. A felső várba, melyet a császáriak golyói azelőtt három évvel megrongáltak, nem bocsátják be. Két elfátylozott török nőt látott jönni a vár alatti fürdőből — e két nőn kívül többet nem látott Budán. A meredek vároldalon egy ösvény vezet le, melyen ut közben Bocatius egy *török holt testét* találta kidobva a kutyák eledelül. A Duna partján a keresztény magyar-törökök kenyeret, sajtot, rizst, kerti gyümölcsöket árultak. Innen Pestre megy utasunk. O szegény Pest! — ugymond — inkább Pestisnek kellene téged nevezni. Nincs ittegyetlen egy ép ház. Mindenik földdel majdnem egyenlővé téve: kevés söpredék nép lakja. Benn a város közepén árkot vontak a törökök s egy fal formát raktak hosszában vesszőfonadékból és agyagból. Nem látni itt egyetlen egy tornyot vagy templomot. „Isten veled Pest! isten veled Buda! elég egyszer látni titeket!“ Végre Váczról így ír: Van ott egy vár, vagy várforma. Annyi tanu állítása szerint egykor nevezetes város volt, gazdag harminczad volt benne s gazdag emberek látogatták. Most szökevény, gyülevész parasztok lakják kunyhókban. Sanyarú életet élve mivelik a szomszéd földeket. **)

---

*) Palugyai Magyarország leírásában Buda 1686-iki lakosainak számát csaknem annyira teszi, mint a mai. Adata tévedésen alapulhat.

**) Adparatus ad Historiam Hungariae. Mathias Bél. 332—334 l.

Busbek, kiaz XVI. században látogatja meg Budát sa fen-
tebbiekhez hasonló rajzot ad róla, hozzá teszi, hogy a török
átalán véve nem szereti az építésbeli fényüzést. Ugy tekinti
az ilyest, mintha az ember örökké akarna élni ezen a földön.
Csak tolvajtól, esőtől, hidegtől védje a hajlék, más kényelmet
nem kíván. Azért az egész török birodalomban bármi magas
állásu és gazdag ember nem épít magának diszesecske házat.
A főemberek leginkább fürdők és kertek állításában talál-
nak örömet.

Mondják, hogy Spanyolország a mohamedán foglalók-
nak köszöni középkorbeli legszebb épületeit; az arab ural-
kodók civilisatiójának nagy emlékjelei maig is láthatók. Mi-
ért nem hagyott Magyarországon ily emlékeket a szintén
mohamedán török? — A török tunyaság közpéldabeszéd. Az
ozmán népfaj tunya már eredeténél fogva, sőt az egész altai
népfaj igen csekély elemével van megáldva a művelődhetés-
nek — így szólnak kisebb nagyobb őszinteséggel azok, kik
a nemzeteknek eredendő bűnöket és eredendő érdemeiket tu-
lajdonitnak. A fajbeliség ezen tana, vagy inkább ezen babo-
nája belopózott a tudományba is, hogy alkalmazást nyerhes-
sen a gyakorlati politikában. A tévedés annyival veszélyesb,
mivel a közvéleményben fogékonyságra talál; merthányadik
az a közönséges emberek közt, kinek ha oka van magasztalni
nemzetségét, büszkébb ne volna származására, mint szerzett
érdemeire és nevelkedésére? — Pedig vannak általános tu-
lajdonok, melyeket mintegy ösztönül oltott a természet min-
den egyes emberbe és minden földi nemzetekbe. A hol hiány-
zanak, tudhatjuk, hogy mesterségesen fojtották el és minde-
nekelőtt a viszonyokban és intézményekben találjuk föl va-
lódí okát. Ily általános emberi tulajdon a munkássági ösztön,
s ez oly kevésbé hiányozhatott a török gyermekben, mint
bárkinek fiában. Nem szándékom fejtegetésbe bocsátkozni,
mint nevelte gyermekét a harcziás török*), csak azt jegyzem

---

*) Lásd e részben Decsy Sámuel Osmanographiáját I. rész, 162 — 31.

még meg az állítólagos fajbeli tunyaságra nézve; hogy a töröknél az állam főbbjei s a katonaság nagy része nem volt török származású; görögök, szerbek, bolgárok olaszok, s más európai indogermán származásuak szolgáltak az udvarnál és a tartományokban.

Az intézményekben rejtett a valódi ok a tétlenségre. — A Magyarország egy részét elfoglalt török igen csekély kivétellel katona volt gyermekségétől a vénségig. Láttuk nagyában, kikből állt e katonaság. A hadsereg birtokos része, a szipáhiak osztálya, csak életfogytiglan vala birtokos: mit törődjek az építéssel, midőn az épület nem adhatott menhelyet saját gyermekeinek? — Csak magának legyen hajléka a míg él, gyermekeiről az állam gondoskodott. Az ujonnan elfoglalt városok földszinti termeibe lovát kötötte be mindenekelőtt, melyet testvéri gyöngyedséggel ápolt, s melynek fajtája oly kényes volt, hogy melegebb szállást kívánt, mint gazdája. *)

Lehetett-e csak ennyit is várni az építésben a zsoldos katonától? Van ugyan zsoldos katonaság, mely a békés munkákra is hajlandó, de ez a katonai rendszerek azon osztályába sorozandó, melyben a zsoldos csak ideiglenes foglalkozásnak tekinti a fegyverviselést, s valamint földmivelést, mesterséget üzött annakelőtte, az előbbeni munkálkodáshoz tér vissza capitulatioja kitelte után. Ily katonaság készítette egykor a római birodalom nagyszerű utait, ily katonasággal épített Marmont tábornagy ragusaiherczeg e század elején nagy országutakat és erődöket Dalmatiában. A török zsoldos katona, a mint láttuk, csupán a fegyverforgatásban gyakoroltatott, s bármely nemzetbeli ily katonaságot telepítenek meg a magyar várakban, aligha gondoskodik egyébről, mint lakatnyáról.

---

*) Marsigli szerint minden magyarországi hadjárat után tönkre jutott a török hadsereg lova. Bécs utolsó ostroma alkalmával már augusztus végén ki kezdetek dőlni a törökök lovai. *Stato militare* II. k. 43 l.

Fölülről sem volt megadva az ösztön a maradandó munkálatokra. A nem annyira felelősség mint folytonos életveszély közt, de nagy függetlenséggel kormányzó tartományi pasáknak még kevésbé állott érdekében az építés. Minél magasb vala a polcz, annál több változásnak volt kitéve. Nincs szere száma azon hivatalcseréknek, melyeknek csak a budai béglerbégség ki vala téve, s az 1627-iki szőnyi békekötésben kikötik a mi részünkön, hogy a végvárak török pasáit ne cserélje oly gyakran a szultán *). De nem csak az állás volt bizonytalan, hanem minél nagyobb rangu, minél több jövedelmű volt a hivatalnok, annál fenyegetőbben függött feje fölött a Damocles kardja.

Az építés, ha minden egyéb intézmény buzditja vala is, nem haladhatott a török rendőri törvények miatt sem. Mind a mozzim, mind a keresztyén magánember megvolt kötve e részben: ha tiltva nem volt is az építés, a minden munkássági ösztönt megsemmisítő felsőbbbségi gyámság alatt állott a török lakta városokban. A törököknél egy polgár sem követhette a maga izlését. Konstanczinápolyban például az építészeti főhivatalnok (mimár-aga) engedelmé nélkül senki sem építhetett, s az építésre ő ügyelt föl. Nemcsak hogy ő jelölte ki az utca felől, mely vonalon belül vagy kívül nem szabad elvonni az alapot, hanem azt is meghatározta, mily magas legyen a ház; tőle kellett engedelmet kérni, ha valaki erkélyt akart csináltatni, vagy csak az utca felőli házfedelet ki kellett javítani. Ezen hivatalnoktól, kinek állása igen jövedelmes volt, csak sok pénzen lehetett megvásárolni a legkisebb eltérést is a szabálytól. — A törvények meghatározák a házak magasságát is. A mohamedán csak 12 *pik*, a keresztyén csak 10 *pik* magasságra építheti házat**) Ez utóbbi

*) Lásd a nevezett békekötés IX-ik pontját.

**) 1 *pik* körülbelül 2 és $\frac{1}{4}$ bécsi láb. (M'Culloch szótára szerint 0.7086 métre). Így a mozzim házak magassága legfőlebb $4\frac{1}{2}$ öl, a keresztyéneké mintegy $3\frac{3}{4}$ öl.

szabály nemcsak a keresztyénre nézve áll, hanem minden nem-mozlimra bárminő vallásu és nemzetbeli legyen. A magánházakat Konstanczinápolyban mind fából építették és vörös cseréppel fedték be. Csupán a mecseteket és nyilvános épületeket építik kőből és fedik bádoggal *).

Habár az, kítől ez adatokat vesszük, a házak magasságának meghatározására nézve azt jegyzi meg, hogy a czél egészségi szempontból a szabadabb légmozgás megengedése, égesek alkalmával az oltás könnyítése, s végül az, hogy a nyilvános épületek annál jobban kitünjenek, az ily megszorítás és az örökös engedélykérés, még ha ajándékkal nem jár is, méltó a despoticus kormányformához, mely minden önálló munkásságot el törekszik nyomni, az ugynevezett rend érdekében. — Nincs rá adatunk, hogy a magyar városokban is lettek volna *mimár agák*, kik a mozlímok építéseit gátolták volna; de azt tudjuk, hogy a keresztyén épületeknek bármi csekély kijavítására engedélyért kellett folyamodni a hatósághoz. Átalán pedig tiltva volt, hogy a keresztyén vagy zsidó magasabb házat építsen, mint a török — ez pedig kunyhókban szeretett lakni. — Még Ómár khalifa rendelte minden, mohamedán államban lakó keresztyénekre nézve, hogy templomokat, zárdákat építeniök nem szabad; nem szabad templomukat kijavítaniök; azoknak, kik mozlímok szomszédjában laknak, csak a legsürgetősb szükség esetében szabad kijavitnok házaikat **). Ezen szigoru tilalom meg volt Magyarországon. „A templomok építése igen sok bajjal jár, írja a tolnai rector a XVI-ik században, s még a főparancsnok sem mer rá engedelmet adni, a leégettet be szabad fedni náddal, de torony nélkül ***). Még ezen javitást is csak sok pénzzel lehetett kieszközölni. Karancsban (Baranyában), midőn az egyházi a templom ajtaját kijavítandó egy szeget

*) Muradgea d'Ohsson II. k. 309—313 l. a német fordításban.

**) Hammer D. Osmanischen Reiches Staatsverfassung I. k. 183. l.

***) Tolnán benn lakott a török.

vert bele meglátta egy török s hat forint birságot fizettetett vele *). A török lakta városokban igen szigorúnak kellett lennie a megszorításnak, midőn oly helyeken is, a hol a török nem lakott, mindig folyamodni kellett a templomjavítás megengedéseért, s e mellett mindig ki van kötve, hogy a megújítandó épület se szélesebb, se hosszabb, se magasabb ne legyen a réginél. Mező-Túr 1685-ben engedelmet kér, hogy a rablók ellen a város régi árkat kitisztíthassa. A mit kérnek, oly feltétel mellett engedik meg, hogy az árok se nagyobbra se kisebbre ne legyen építve az előbbinél. Azelőtt 1669-ben Túr városa szabadságot kér a templomkerítés föl-építésére. A török biztos tehát, nehogy marhák juthassanak közel a templomhoz s a túriak „hitvány szertartását“ zavarják, megadja az engedelmet „*azon elv szerint, — ezek a szolnoki kádi szavai, — hogy hagyassék meg a régi, a mint régen volt.*“ A kádi ezen aranyomdata nem az ő találmánya volt és nemcsak Túrra alkalmaztaték. Jász-Berényben nem egy, hanem néhány, különböző évekről szóló hasonló tartalmu engedélyeket találunk. Ibrahim budai helytartó 1639-ben megtudja, hogy Jász-Berény lakosai *törvény ellenére* és parancsolat nélkül templomot építettek. Rendeli, hogy azonnal meg kell vizsgálni, vajjon az új templom az ónak a helyén áll-e, ugyanazon alapon épült-e, s nem is szélesebb avagy magasabb a réginél **)? 1662-ben ismét eagedelemre van szükség, hogy a Zagyva áradásától megrongált templomot kijavíthassák. De legérdekesebb azon engedély, melyet Jász-Berény 1623-ban kapott temploma kijavítására. Némi nem lényeges módosítással ideígtatom:

„Mi alul van írva, megerősitem.

Az emberek legszegényebbike (bocsásson meg neki Allah!)

Ahmed ben Muszthafa hatvani kádi.“

„Ezen igazbeszédű levélnek oka, hogy a Jász-Berény-

---

*) Így tehen ára azon időben.

**) Jászberényi török levelek Repiczky-nél 47. lev.

ben lakó gaz keresztyének és alávaló istentelenek (átkozza őket Allah, a sujtó király, az ítélet napjáig szüntelen) az igazságos törvényszék és törvényes gyűlés előtt (áldja szerzőjét Allah!) megjelenvén, engedelmet kértek rá, hogy a város keresztyén köznépe s istentelen csoportja, hiábanvaló szokása és balgatatag imádása helyének, „Nagy Boldogasszony“ nevű szerencsétlen templomának haszontalan fedelét és roskadozó falát kijavíthassa, hogy összegyülekezhessék csalódással, nyakassággal és kárhozattal teljes szertartása idején.

A proféta törvényszéke hivatalnokot küldött ki, szerezzen tudomást a dolog mibenlétéről. A nevezelt templomot jól megvizsgálta, s a keresztyének gaz vallomását (szűradjon rájuk a tűz és vásbüntetés!) előbbi rut állításukkal egyezőnek találta. Ennélfogva, a vizsgáló szilárd beszédére, a fenirt egyház ki- és bedült részeinek alapnál kezdendő újra építését a törvényszék megengedi stb. Kelt 1033 (1623). Tanuk Mohammed szpáhi, Szinán aga, Ibrahim szpáhi és többben *).“

Számos példát hozhatnánk még föl a körösi, kecskeméti szegedi, megjelent török okmányok közül, melyek a templomokra nézve a török építési rendőri szabályok épségben maradását bizonyítják. Sőt föltehetjük, hogy miután az igazgatás minden ágában a zsarlás folyvást nagyobbodott, a török folyvást jobban ki ügyekezett zsákmányolni azon jövedelmi forrást, melyet számára e részben is nyitának törvényei. — A keresztyén és zsidó magánosok költséges építésbe nem avatkozhattak csak azért sem, mivel nemcsak hogy mind jobban elszegényedtek a súlyos adók alatt, hanem az egyes fölgazdagodott uzsorások sem merték kimutatni kincseiket, ne-

---

*) Ezen okmány Repiczky fordításában, talán az eredetihez való betűszerinti ragaszkodás miatt, némely helyen értelmetlen mondatokat foglal magában s a magyar szórakás helytelensége miatt mindenütt nehezkes. Az olvasó nem fog neheztelni hát, ha nem ragaszkodtam a betűhöz, hanem az értelemhez.

hogy annál jobban kizsarolják az adószedők. Ez utóbbimegjegyzés áll nem csak azokról a városokról, melyekről itt külön szó van, azokról t. i. melyekben a török benn lakott, hanem mindazokról is, melyek távolabb estek a váraktól, de adófizetői voltak. A pénz elrejtése és elásása s így gyümölcstelen heverése tán soha sem divatozott annyira, mint nálunk a szerencsétlen török korban. Magok a törökök szerették penészedni engedni a pénzt s nagyjaik elsőek voltak a példaadásban.

Török lakta városaink százötven évi pusztulásának a visszafoglalás ostromaiban a keresztyén ágyuk adták meg az utolsó csapást. Ekkor jutottak legvégső pusztulásra a budai királyi laknak megvolt maradványai is, mintegy képviselve az egész ország pusztulását, mely a török alatt folytonos volt s melyet a fölszabadítási hadjáratok a végső fölemésztetéshez közel juttatának.

Nem kisebb volt a pusztulás a vidéki városok nagy részében s különösen a falukon, hol a török benn nemlakott. Itt adózási törvényei fojtották el az emberi szorgalmat, tették parlaggá a földeket és pusztákká egykor népes helységeinket.

XI.

TÖRÖK ADÓZTATÁS.

Midőn a török adóztatásáról akarunk szólni, nem vagyunk többé kénytelenek hypothesisokkal pótolni ki az ismert adatok hagyta hézagokat. Az ujonnan megnyitott hazai kutfők összehasonlítva az általános mohammedán és ozmán intézményekkel azon helyzetbe tesznek, hogy magát a valóságot megközelítő rajzzal s a különös tünemények tán elfogadható magyarázatával szolgáljak. Valamint a fentebbiekben, úgy itt is iparkodtam a részrehajlatlan álláspontra emelkedni, hol elenyésznek a pártnézetek, el a jelenkori fölfogásból folyható előitéletek és belőlök folyó helytelen következtetések. Hallottam néha azt a véleményt, mintha a magyar nemzetnek lehetséges sőt tanácsos volt volna a törökkel fogni kezét. Őseink, kik ez élethalál tusáját vívták, már csak az önfenntartási ösztönnél fogva is minden lehető combinatiót megkísérlettek; — de az általános eredmény s a meggyőződés mindig az volt, hogy a törökkel nemcsak gyarapodnunk, hanem megélnünk is lehetetlen. A szenvedélyek forrongása közben is, egy Bocskai, Bethlen, Tököli idejében az üldözött párt is vagy kénytelenségből, vagy csupa eszköz nyult a török szövetséghez. — A török uralom elég kézzel fogható adatokat szolgáltatott az egykorúaknak ama lehetlenség bebizonyítására. A töröknek őszinte barátja nem lehetett Magyarország egy józan értelmű fia is. Azonban e szakasz nem akar se véd-, se vádirat lenni.

Az ügy állását lehető tárgyilagossággal iparkodom előadni, habár őseink annyi generációjának könye és

vére szárad a török uralom minden emlékéen. A régen mult nyomor már csak tanulságul szolgáljon — annyival inkább, mivel, mint alább előadom, a török nemszándékosan pusztítá el az uralma alatti területeket. Kormány-rendszeréből folyt fatalismus volt az, melyet maga is sokszor ohajtott gátolni; de képtelen volt rá. — Lássuk hát ama törvényeket és intézményeket, melyeknél fogva nem tulzott az az európaivá lett közmondás, hogy soha sem nő többé a fű oly földön, melyre egyszer török ló teszi be lábát.

Midőn a mohammedán nép egy keresztyén földet meghódított, nem volt szabad a győzedelmesnek a meghódolt fegyvertelen nép életét és vallását bántania; de joga volt összes vagyonához, melyet fölégethetett, elfoglalhatott; joga volt annyiban személyéhez, hogy rabszolgaságra vethette. Háborúk folytában s közvetlen utánok a török a legszelső mértékben élt eme joggal: zsákmány volt neki a meghódított tartományok minden ingatlan és ingó vagyona és egész népe. Sőt e részben át is hágtá a törvényt; mert a gyújtás és fosztogatás olykor öldökléssel is járt, a mit pedig tiltottak a szent törvények. Tiltották azok a test megcsonkítását, az orr, fül és kéz levágását is, s mégis a török ilyet is követett el szélében Magyarországon.

Mindamellett, hogy a mozlim jog szerint zsákmány volt a meghódított föld, a mohammedanismus tulajdonjogot engedett s kivált kezdetben teljes tulajdonjogot az alávetett keresztyéneknek; de olyformán, hogy a rájuk vetett adó mintegy személyes szabadságuk és vagyonuk váltsága volt.

Az izlám (Mohammed proféta „igaz hite“) kezdetben két féle birtokot ismert el az államban. Egyik a Mohammed vallását követők tulajdonbirtoka, másik a más hiten levőké, keresztyéneké és zsidóké. Mindkettőnek tulajdonosa független ura volt a maga birtokainak: eladhatta, elajándékozhatta, gyermekeire szállithatta, a nélkül, hogy az állam bele szólott volna. A különbség csak a megadóztatás módjában állott. A mozlim birtokát semmi egyéb nemterhelte, mint termé-

nyeinek és másnemü vagyonának tizede (*asr*). — Ezért nevezték az ily földet *tized-földnek*.*)

Eme tizedet terményei arányában fizette a mozlím, s tulajdonkép nem is adó volt az, hanem a vallásos kegyelet s jótékonyság müve. Nem egyéb, mint szabályozott alamizsna, melynek jövedelmét a szegények fölsegélésére fordíták. Benne van a mohammedanizmus szent törvényeiben, hogy a tized tiszta szívből adassék, különben elveszti minden értékét isten előtt.**) Ama szent törvények kikötik azt is, hogy a ki nem-mohammedán, nem tartozik fizetni a tizedet, valaminthogy az izlám más vallásos szertartásait sem követi.***) A tizednek (*asr*) vallásos értelme van — monda Szulejmán török szultán főbirája, — s nem vehető a nem mozlímokon.†)

Mindamellett, hogy csupán erkölcsileg s nem a polgári törvények parancsával köteleztetik a mozlím a tizedben álló alamizsna fizetésére, a törvény lelkiismeretesen megtartatik, sőt az egyesek ügyekeznek többet tenni, mint a mennyit valásuk követel. A legfukarabb török, a legzsarlóbb kormányzó is eleget tesz ezen, mint más vallásos kötelességének. A tizedet fizeti a mozlím nemcsak gabonájától, hanem tevéitől, barmaitól, ezüst és arany pénztől, fényüzési czikkeitől is, sőt fizeti adósságra kiadott pénztől s a megelőzött év termékeiből huzott haszontól is. Tetszésére bizatik továbbá, hogy akár természetben akár pénzül adja a tizedet. — Így az, a mi tizednek neveztetik, tulajdonkép nem egyéb annál, a mit érték-adónak nevezhetnénk, fizettetvén csupán az ingó vagyontól. Nem is tizből egy eme tized. Öt tevétől nem adatik semmi, 5-től 9 tevéig egy juhót ad a gazda. Kinek 25-nél több, 35-nél kevesebb tevéje van, ad egy kétéves tevét. Az ökrökből 30 darab után jár egy ökör. Juhokból 40-től 1

*) Erz asrije.

**) Murudgea D'Ohsson. II. K. 411. l.

***) U. a. 407. l.

†) Hammer, Staatsverfassung I. K. 346. l. Ebuszuud-Effendi *fetvája*.

darab; lóból öttől fizettetik annyi, a mennyi értékök harmadfél százalékát teszi. — Végre ki van véve e tized alól minden ígás és háta marha.*)

Igy adóztak a mozlim-birtokok, melyeket külön arab műszóval *mülknek* neveztek. Egészen más volt a nem-mozlim földek adózása, melyeket *kharadzs*-földeknek neveztek s adójokat megkülönböztetésül kharadzsnak.

A kharadzsot helytelenül nevezték el fejadónak. Benne foglaltatott ugyan a fejadó; de benne ezenkívül a föld terjedelméhez és a föld terményeihez képesti arányos adó is. Kharadzs a mohammedán szent törvények szerint háromféle volt hát. Egyik oly fizetés, melyet földje *terjedelmének* arányában fizetett a birtokos, azaz *földadó*, — másik, melyet terményeiből adott pénzül vagy természetben. Harmadik volt a fejadó. A terményektől fizetett adó hasonlít a tizedhez; de még kevésbbé tized mint a mozlimoké; mert a keresztyén alattvaló termékeinek nyolczadát, hetedét, hatodát, sok helyen ötödét s ismét sok helyen *felét* tartozott beadni a földesurnak. A török törvénytudók igen határozottan kijelentik, hogy bár e terményadó sokszor tizednek nevezte-tik, hibás fölfogás úgy érteni, mintha tizből egyet jelen-tene.

Ez volt hát a kharadzs, melyet a nem-mozlim alattvaló földjéről fizetett. A nem-mozlimok nem fizettek marháiktól tőkepénzeiktől, fényüzési edényeiktől és ékszereikről. — Részint ezért mondatik, hogy a nem-mozlim nem ad tizedet, részint azért, hogy nem kizárólag jótékonyági czélokra fordittatik a jövedelem.

A fejadót fizette a török államban minden felnőtt egyén, s Magyarországon minden önálló keresetet folytató gazda telkek szerint. Szulejmán idejében ez 50 oszpora volt egy telektől. Később tetemesen feljebb emeltetett. A magyar kútfőkben közönségesen „*császár adója*“nak neveztetik ez s

---

*) M. D'Ohsson II. 411 és köv. l.

nem fejadónak, mely utóbbi nevet egy másik adónemre tartottak fenn.

A fentebbi harácson kívül volt az a fejadó, melyet perszál *pendzsiknek*, vagyis *ötödnek* neveztek s melyet a török iszpendzsének mondott. Eredete emez adónak az, hogy a hadban minden hadi fogoly értékének egy ötödét az uralkodónak tartozott adni a harcos. A meghódolt nép egyénei később ily név alatt fizettek bizonyos fejadót, mintegy a rab-szolgaság váltságdíjául.

A mohammedán szent törvényekben csak ilyenmü birtokokról, csak eme főadókról van szó, — habár megengedik, hogy az uralkodó rendkívüli adókat is vethet ki. A török államban alapjokra nézve megmaradtak ama törvények s az adózás mindig azok szerint történt; mert az uralkodó hozhat ugyan be ujitásokat, de mindig csak a vallásos törvények alapján. Mindamellett az ozmán birodalomba bevitetvén a hűbériség, a tulajdonjog tekintetében nevezetes külső változás állott elő. Mint már előadtam, a török lovasok, kik közt a hódított földek nagy része kiosztatott, nem birták tulajdonosi joggal földjeiket: el nem adhatták, ajándékozhatták, zálogba sem vethették, sőt Szulejmán idejében törvényes örököseikre sem szállithatták, később is ha a fiu következett apja után valamely birtokban, nem öröklés útján, hanem a kormányzóktól vagy a portától kiadott ujadománylevél alapján vette át apja birtokát.

És a hűbériség elve annyira uralkodóvá lett a török államban, hogy egész *európai Törökországban egy magántulajdon sem volt*. Itt minden meghódított föld csupán az államé lett. „A Rum-iliban (európai Törökországban) fekvő földek sem tized sem kharadzs földek, hanem *hűbérek*, melyeknek mivelői csak mintegy bérlőik,” — mond egy török törvénytudó. „Az európai török birtokok se nem tized se nem kharadzs földek,” mond egy másik. „Ezeket a hódításkor nem osztották ki a győzedelmesek között, hanem a tulajdonjogot az állam tartotta meg hozzájuk, úgy, hogy csak bérbe adot-

taknak kell tekinteni. Elzálogosításuk, eladásuk, elcserélésök érvénytelen.“*)

A tulajdonjog ezen természete annyira megmaradt, hogy ha mozlím birt is valamely házat, malmot, rétet vagy szőlőt, nem csupán a tizedet fizette róla, mint különben a mohammedán szokta fizetni, hanem a termény- és földadót is, szóval harács-fizetővé lett : vagyis a török birodalomban a földet s nem az egyént terhelte a harács. Általános törvény volt, hogy minden birtok megmarad állandóan oly természetűnek, minő a hódításkor volt : s nem lehet kétkednünk, hogy Magyarországon ép úgy fizette a mozlím a földadót, mint európai Törökország többi részeiben, ha t. i. fekvősége volt.**)

Ha európai Törökországban az egyes mozlím nem birt valódi tulajdonnal, azt vélnök, hogy még kevésbbé birt a keresztyén alattvaló. De ez nem így állt. A keresztyén birtoklása ha nem volt is teljes tulajdonjog, közelebb járt hozzá. A keresztyén alattvalók egymás közt cserélhették, eladhatták, örökölhették földjeiket. Csakhogy némi megszorítással, melyben fenn van tartva, hogy a török hűbéres a földesur. Az eladás és csere nem történhetett törvény szerint a török hűbéres tudta nélkül s valahányszor más, mint a törvényes örökös kezébe ment által a birtok, az átvevő keresztyén jobbágy tartozott bizonyos átvételi díjt fizetni, melyet „tapu“nak vagy bérletnek neveztek, de egyszersmindenkorra fizettetett. Joga volt továbbá a török földesurnak bizonyos esetben elvenni a birtokot jobbágyától s másnak ajándékozni — azon esetben t. i. ha földjét három évig miveletlenül hagyta. Végül a keresztyén jobbágysága még személyére is kiterjedt. Szabad költözködés soha sem volt megengedve a török törvény szerint. Egyegy török hűbéresnek joga volt visszavinni egykori jobbágyát birtokára azon esetben is, ha tizenöt év óta távozott el róla.

---

*) Hammer Staatsverfassung I. K. 347—8. Ugyanott több hasonló értelmű nyilatkozatai és fetvái a török törvénytudóknak.

**) A Harmer közölte Kanunokban. u. o.

De eme föltételek teljesítése mellett, ha t. i. földjét megmivelte s a rávetett adókat fizette, tulajdonjoga teljesebb volt, mint a török hűbéresé, mert törvényes örököseire hagyhatta, eladhatta és zálogosithatta örökben maradt vagy szerzett tulajdonát.

Ama megkülönböztetés, hogy európai Törökországban a földek se nem tized, sem kharadzs-földek, hanem mind az állam tulajdonai, az adózási törvényeket alapjokban meg nem változtatá. Az adózás lényeges részei olyak maradtak a töröknek magyarországi uralkodása idejében, mint a szent törvények rendelték. A hűbéri földek jobbágysai ép úgy kharadzsot fizettek, mint az ázsiai földeken azok a keresztyének, kik teljes tulajdonjoggal voltak birtokosok; t. i. kharadzs név alatt fizették a földadót, fejadót és tizedképen terményeik bizonyos, még pedig tetemes részét. *)

A tized, mint már említettem, a keresztyénekre nézve több volt, mint tizből egy — lehetett tizből öt is, az az fele a termésnek s némely ázsiai tartományban, hol a föld termése fák gyümölcseiben áll, világosan ki van téve, hogy a keresztyén birtokos termésének felét tartozik beszolgáltatni. Különbözött ez a valódi tizedtől abban is, hogy, mint a mozlím fizette tized, inkább érték-adó, mint tized volt. A föld előre megbecsültetett, mennyit képes teremni s a szerint követeltetett rajta az adó, akár jó volt a termés, akár rossz. Néhol természetnyben, néhol pénzül vették meg e tizedet; de többnyire határozott összegben, — nem tekintvén a termés mennyiségét, sőt minőségét sem. Már Moham-med próféta egyik utóda, Omár khalifa olyformán szedette a nem-mozlimoktól a tizedet, hogy minden hold földnek annyi pénzt kellett fizetnie, a hány mérő gabona terem rajta. **)

A tizedet fizették Magyarországon is a töröknek hódolt

---

*) Hammer St. v. I. K. 348. l. Egy fetva a rumilii hűbéri földekre nézve fizettetni rendeli mind a földadót, mind az ugynevezett tizedet.

**) Hammer, Staatsverfassung. I. K. 349. l.

helységek, — még pedig legtöbbnyire pénzül. Tized járt mindennemű gabonából, mezei és kerti veteményből, minő a kender, len, káposzta, gyümölcs, must, vörös- és foghagyma.*)

A tizedet fizették nemcsak a gabonából, és a föld más terményeiből, hanem a tenyésztett állatok egy részétől is. Tizedet kellett fizetni a méhkasoktól vagy pénzül vagy természetben; továbbá a birkáktól és bárányoktól, végre a sertésektől.**)

A tizedhez, mint a fekvőségek jövedelmi adójához számíthatjuk a malomadót is, mely mindenütt, s Magyarországon is, fizettetett.

A szarvasmarháktól, lovaktól nem adtak tizedet. Legalább semmi nyoma Szulejmán törvényeiben, se az egész birodalom minden tartományára, se a Magyarországra kiadottak közül ismeretes szegedi kanunban. A marhatizedet oly alakban, mint fentebb írtam, csak a mozlim birtokos szolgáltatta.

A juhadó megvolt, részint természetben, részint pénzül; meg volt pénzül a sertésadó is, s külön adót fizettek a karácsonkor leölni szokott sertésért. A mi a nagyobb barmokat illeti, azokat nem tizedképen adóztatá a török. A nagy nyájakban idegen határon, vagy külön pusztákon legelt barmokról csekély díjt vettek. A vadon erdőkön nyájakban makkolt sertések nem fizettek semmit, csak a háznál tartottaktól fizettek párjától 1 oszporát. A nikápolyi szandzsákban egy egész birkanyájtól 36, egy egész tehén-csordától 60 oszporát adtak. Ezt is nem háromadó, hanem csak *legelési pénz*, (*otlak*, fűpénz) név alatt. Nem annyira marha-adó volt, mint a fölszántatlan mezőkről vett jövedelem. A legeltetési pénz

---

*) A nógrádi szandzsák deftere, a nemzeti muzeumban. Szilády Áron még kiadatlan fordítása.

**) Szulejmán adózási törvénye a szegedi szandzsákra Ford. Behrnauer.

meg volt határozva minden szandzsák törvényében s Magyarországon egy darab marhától 1 oszpora, vagy is 2 denár volt. Az ily adó csekély volta kétségtelenül előmozdítá a legelőkön való baromtenyésztést a behódolt vidékeken.

A gazdaságban vagy háznál használt barmokról valamint a mozlím nem adott tizedet, ugy nem adott a keresztyén sem.

A gabona, a tizedelés fő tárgya, törvényszerint tiz mérőből egyet fizetett a töröknek európai Törökországban, a hol természetben adták a tizedet; — de a török adózás sajátágához képest, mely a termés szerint változható arányos jövedelem helyett mindenben meghatározott jövedelmet ügyekezett állandósítani, könnyen módosult a megsummálás egy nemévé, — mert lényegében nem is tized volt az, vagyis a termények arányos része, hanem mintegy érték-adó. — Így a természetül fizetni kellett tizedben is a török észjárás igen gyakran nem a termés mennyiségét és minőségét vette számba, hanem azon általános összeget, melyet fölvetés szerint a földnek teremnie kell. Innen a tizedszedés módja elleni oly gyakori panasz, mely szerint a török a keresztyén jobbágyok tizedét a maga nagyobb kilájával méri ki magának, s a termés legjavát válogatja ki, — nem tekintvén se a termés mennyiségét se minőségét. — A török törvények betűje szerint is visszaélés volt ez eljárás; de szellemök okozta, hogy ily irányában nőttek ki a visszaélések.

A fennirt tizedet a mohammedán szent törvények, melyeket *sérinek* neveznek, határozták a keresztyén alattvalókra, s az adózás formája megmaradt, annyira, hogy még visszaéléseiben is rájuk ismerünk. Ama törvények az első arab uralkodók alatt keletkeztek és fejlődtek ki, — ugy, hogy nevezhetnők arab törvényeknek is. — Voltak azonban oly törvények, melyeket az Ozmán házbeli szultánok külön a török állam számára adtak ki, s melyeket a görög szó átvételével *kanunoknak* neveztek. Méltán lehetne ezeket ozmán törvényeknek nevezni megkülönböztetésül az arab *ser* törvények-

től. A kanunok írása jogában állott a szultánoknak s egyik szultán ily törvénye nem volt kötelező utódaira nézve, bár a szultán törvényhozási joga még sem volt korlátlan. A *séri* törvények egyetlen pontjával sem volt szabad ellenkezésbe jönniök. Így a *séri* törvények szellemében folyt tizedelés rendszere megmaradt állandóan; — csak hogy az Ozmán uralkodóház ezt is megtoldá az államháztartás szükségéhez képest: az állam pedig egészen katonai levén, a török katona szükségai szabályozókká lettek az adózási törvényekben.

Mindenekelőtt a török hűbéres részére a tized szaporított meg egy ráadással. A gabonából átalán tizből egy, vagyis százból tiz mérő járt a török földesur számára; de Szulejmán törvényei azt rendelik, hogy a szpáhik élelmezésére minden harminczhárom mérőből még egy mérő adassék, úgy, hogy mindössze százból nem tiz, hanem százból tizenhárom mérőt kellett adnia a keresztyén jobbágynak. Kijárt ez a pótlék, melyet „*szalarije*“ műszóval neveztek, a buzából, rozsából, árpából, zabból, kölesből, szőlőből, — ellenben a kender, len, bab s kerti-gyümölcsök csak a tizedet adták. — Némely helyeken, mint pl. a szilisztriai szandzsákban a juhoktól is vettek szalarijét. Azonkívül, hogy minden pár birkától 1 oszpora fizettetett, a földesurnak *szalarijeképen* öt juhtól egy-egy oszpora járt. *)

A szalarije az egész török birodalomban uralkodott adó volt. A nikápolyi szandzsáknak Szulejmán idejében kelt adózási törvénye szerint: „eme szandzsákban elejénte nem volt szalarije, csak később hozatott be; de a kanun azt rendelik, hogy fizetni kell azt az *egész ozmán birodalomban*.**) Megvolt a török magyar birtokrészekén is. Szulejmánnak a szegedi szandzsákra kiadott törvényeiben van róla szó még pedig az arány csaknem ugyanaz, a mint fentebb irtam. Az mondatik ugyanis, hogy a szalarije harmincz mérőből egy,—

*) Hammer Staatsv. I. 292. 1.

**) Hammer Staatsv. I. K. 302. 1.

mi körülbelül annyit tesz, mint a tizeddel együtt százból tizenhárom mérő. — Ugyanazon törvény, hol erről szó van, sajtáságosan jellemzi az adó ezen nemét, mely nem annyira a birt szántóföld termékeit, mint a jobbágy személyes keresményét terhelte; mert az van rendelve, hogy ha a jobbágy saját szpáhia birtokán kívül egy szomszéd szpáhi határában is szánt, vet és arat, ez utóbbi földről a tizedet az illető idegen szpáhinak fizeti, de a szalarijét az idegen föld terméséről tulajdon szpáhijának tartozik szolgáltatni.*)

A izlám szent törvényei által a nem-mohammedánok birtokaira vetett második adó a földadó volt. Egész európai Törökországban fizette ezt a mohammedán birtokos is; mert itt nem voltak más, mint kharadzsot fizető hűbéri földek, s a földeknek a hódításakor meghatározott természetének változnia nem volt szabad. Magyarországon s egész európai Törökországban a mozlimnak is, ha fekvőséget birt, kharadzsot kellett fizetnie telkéről. — A mozlim a földadót fizette rétvéről, kertjéről, szőlőjéről s belső telkéről, *rezmi csift* (hold-pénz) név alatt. Ugy látszik ez leginkább a belső kertre és szőlőkre volt kivetve, s ha hozzá nem számítjuk a földadóhoz a császári szántóföldek és rétek haszonbérletét, nagyon kevés jövedelmet hajtott. A földadóval mindig együtt említették a törvényekben, a földdel nem bíró nős és nőtlen emberek adója, kik azonban nincsenek más kereset vagy vagyon nélkül. A kinek éppen semmije sincs, nem is fizet semmit, mond a *kanun*.**)

Habár a földadó eredetileg csak a nem mozlimoktól vétetett, s a harács második alfaja volt, Törökországban, Szulejmán idejében csupán a mozlimok kiváltsága volt a régi szent törvény emez adóját fizetni. Szulejmán és Szelim s a következő szultánok alatt a keresztyén jobbágy nem fizetett földadót, hanem *iszpendzsét*, melynek mint fentebb láttuk,

---

*) Behrnauer fordítása a szegedi szandzsák adózási törvénye.

**) Hammer Staatsv. I. 269.

eredeti értelme a nem mozlim hadi foglyokra vetett rabszolgadíj volt : mintegy személyes szabadsága megváltásául fizette a jobbágy. A diarbekri szandzsák törvényeiben világosan mondatik, hogy a nemmohammedán alattvalók nem fizetnek földadót, hanem a helyett *iszpendzsét*. Ugyanaz ismételtetik az erzrumi szandzsákra nézve *) s következetesen keresztülhuzódik e szabály az egész birodalom minden tartományainak adó-törvényein. A szilisztriai szandzsákra nézve ez mondatik : a ki e szandzsákban földmivelésről mesterségekre adja magát, ha mozlim, a *földadót* is fizeti s a változási díjt is, ha pedig keresztyén, fizeti mind az *iszpendzsét*, mind a változási díjt.**). Az iszpendzsét fizette minden felnőtt keresztyén alattvaló, akár nő, akár nőtlen volt. ***)

Azonban az iszpendzse még sem volt egyéb telekadónál, a mit bizonyít másik ugyanazon értelmű neve is; mert az iszpendzse neveztetett kapupénznek is, — más szókkal a rabszolgadíj nem a személyre, hanem mintegy a birtokra volt kivetve. Mondatik is a törvényekben, hogy azon esetben, ha valamely birtok iszpendzsére (s nem földadóra) van egyszer beírva, ha mozlim kézre kerül is, iszpendzsét fizet az. †) Ez nem volt egészen üres megkülönböztetés; mert a földadóra beírt telek csak 22 oszporát fizetett, az iszpendzsére beírt telek pedig 25 oszporát.

Magyarországon kivétel nélkül mindenütt fizették az iszpendzsét, azaz a kapu- vagyis telekadót a keresztyén lakosok, a honnan csak adatok kerültek kezünkhez. A szegedi szandzsákra nézve Szulejmán által kiadott törvény ezt rendel: A keresztyén lakosok mindazon háza, melyben a család egy keresetet folytat, fizeti az *iszpendzsének* nevezett kapupénzt (reszmi-kapu), még pedig két részletben, minden kapu

*) Hammer Staatsv. I. 246. 249. l.

**) U. a. I. 238. l.

***) U. a. 295. l. Achioli szandzsák.

†) U. a. I. 406. és 429. ll. Ez utóbbi helyen : „Ha az iszpendse a birtokra s nem a személyre van beírva, bárki legyen a birtokos, fizeti.“

t. i. Sz.-György napkor is 50, Sz.-Demeter napkor is 50 pénzt (vagyis mindannyiszor 25—25 oszporát), úgy, hogy mond a törvény, az iszpendzse évenként 50 oszporát tesz. *) Ezért nevezték ezt Sz.-György és Sz.-Demeter napi adónak is. Így olvassuk még a XVII-ik századbéli kőrösi török okmányok közt is : „a kőrösiek régi időtől fogva fizetik a Sz.-György és Sz.-Demeter napi iszpendzsét.“ **) Ugyanazon város részletes adózási lajstromában az iszpendzsét magyarul „*főre vetett adó*“nak nevezik. ***)

Az iszpendzse valamint az ugynevezett tized, egészen a török hűbéres szpáhik jövedelme volt, s azért már csak ennélfogva is meg volt s meg is kellett lenni a töröknél is a helységek telkek szerinti beírásának. Meg is volt az. A Kecskeméten, Kőrösön, Mező-Turon, Déva-Ványán, Halason fenmaradt okmányokban porták szerint történik a pénzbeli adózás. Így történt vagy legalább így kellett volna mindig történnie a szpáhiknak hűbérül adományozott falukon és kisebb városokon is. A török foglalás első századából előttem ismert egyetlen török adózási-televkönyvben (defter), a nógradiban, minden helységre nézve be van jegyezve a kapuk száma, s a törvények értelmében mindenütt következetesen 50 oszporávan vetve egy kapura (vagyis egy magyar forint.) A kapuk kiszámításában, úgy látszik, számbavétetett a kiáltható igás barmok mennyisége, a szegedi szandzsákra kiadott törvényben pedig egy 300 oszpora jövedelemmel bíró gazda számíttatik egy adófizető portára.

Az iszpendzsével majd mindenütt kapcsolatban említetik egy kisebb pótlékadó, s ez a takarmányadó, mely felét teszi amannak. Így pl. az achiolii és nikápoli szandzsákban és másutt is az iszpendzse 25 oszpora, a takarmányadó pedig

---

*) A szegedi szandzsák kanunja Behrnauer másolata és fordítása szerint.

**) „Török-magyarkori emlékek“ okmánytár. I. K. 42. l.

***) U. a. számos évről közölt „Regestrum“ok.

12. A házas keresztyén mindkettőt fizeti, a nem házas csak az iszpendzsét. A már többször idéztem nógrádi szandzsákadó-könyvében minden falunál a fa- és széna-pénz épen félannyi mint a kapu-pénz. Szulejmánnak a szegedi szandzsákra kiadott törvényében az áll, hogy a keresztyének minden háztól egy szekér fát, egy szekér szénát tartoznak adni földesuraiknak. Ha pedig a helység messze esik a vártól, szorítsák pénzfizetésre oly módon, hogy mind a széna- mind a fahordás helyett egy-egy piasztert (tallért) s többet ne fizessenek. — Magyarországon legtöbbször természetben kívánták be a fát és szénát a török földesur konyhája és istállója számára. Valamint a *szalarije* pótléka volt a tizednek, úgy a *takarmányadó* pótléka az iszpendzse nevű telekadónak. A két adó valóban rokon. Ha a portákat a török a jobbágyság ígás barmainak száma szerint határozta meg, mint szokta a jelen korban, s mint némely régi jelenség mutatja, a szekerezési szolgálat méltán lehetett az iszpendzse pótléka. Mind a *szalarije*, mind a *takarmányadó* nem az eredeti mozlím, — hanem az ozmán hűbéri törvényhozás szüleménye. A hűbéres katonának elesegéről, s a lovai számára való takarmányról gondoskodtak az uralkodók még korábbi időkben s Szulejmán törvényei csak szabályozzák valószínűen az előbbi korok megállapított szokásait. A *takarmányadó* nézve itt csak azt jegyem meg még, hogy korántsem úgy szólnak róla a török törvények mint netalán valamely rét-, vagy erdőtizedről, hanem mint gyalog vagy szekeres *robotról*; mert midőn ez adóról van szó, azt tiltja a törvény, hogy a földesur a takarmány beszállgatása után több szolgálatra ne használja a keresztyén jobbágy szekerét. A jobbágy sem a széna és fa mennyisége ellen panaszlik, hanem a szekeres napszám és a sok kaszálás miatt, a hol visszaélés történt ez adóval.

A személyes adók közé tartozott a menyasszonyi adó, nőtlenek adója, mely igen csekély volt, s a mozlím is fizette, még pedig ez többet, mint a keresztyén. — Ide számíthatnók a büntetés-pénzeket kisebb bűnökért, melyek szintén a szpáhi

jövedelmeit gyarapították, mivel büntetőjog is járt együtt a birtokjoggal. Egy neme volt e büntetés-pénzeknek a botbüntetés váltása. Meghatározta a törvény, hogy azon esetben, ha valakinek barma idegen szántóföldre megy és kárt teszen, a marhák birtokosát a kártérítésén kívül a maga földesura 5 bötütéssel büntetheti, mit 5 oszporával válthat meg. Ezt nevezték botváltságnak (destibani). Ez is a szpáhi rendes jövedelmei közé szoroztatott. *)

Fentebbi adók, melyek két főosztályba tartoznak : a tized- és telekadó osztályába, a török hűbéresnek jártak. De voltak ezenkívül általánosan minden keresztyén alattvalóra kivetett államadók is. Ilyen volt a *császár adója*, mely mintegy második iszpendze volt, s nem a föld termékeihez, hanem a telkek arányához képest vettetett ki a nem-mozlimokra.

Voltak a szultánnak rendkívüli kivetései is, melyeket a fentebbi rendes adókkal szemben az uralkodó kivetéseinek mondtak. Ilyen volt a rendkívüli pénz-, vagy terménybeli hadiadó, s ez nevezetik *harácsnak* a körösi okmányokban. Rendkívüli kivetések voltak a várerődítési robot, s a sereg átvonultakor a fuvar és élelmi szer szolgáltatása, melyeket „császár mivé“nek neveztek, a török műszó pedig : *avarisz*. Avarisz volt az ozmán törvény szerint : a *várepítési* robot, háboru alkalmával az árok és akna munka, kocsiszolgáltatás szállítmányokra s végül a fiak kiállítása sorozás alá a jancsárok közé, mely utóbbi Magyarországon csak annál fogva sem divatozhatott, mivel a foglalás idején már firól-fira kezdett szállani a jancsárság s mozlimokat is vettek föl a jancsár seregbe. Ebben állott, a mit rendkívül követelt a török állam a keresztyén jobbágytól.

Végül megemlítem az állam pénztárba folyt adók közül az átviteli és vásárvámokat. Minden eladott terményről és árucizikról vámot fizettek, s Szulejmánnak a szegedi szand-

---

*) Hammer Staatsv. I. 265. Icsil szandzsák.

zsákra kiadott törvényei igen részletesek és kimerítőek e részben. Meg volt a törvényes okmányokért fizetendő, bírói örök-lési díj, s más csekélyebb illetmények.

A rendes török adók, ha megtartatnak a Szulejmán alatti lábon, talán nem voltak volna tulságosan terhe-lők, és az ujonnan beirt faluk és városok akár pénzül, akár természetben fizetik az adókönyv szerinti tizedet, nem panaszkodnak az adók elviselhetlensége miatt; de meg volt bennök a legszabálytalanabb visszaélések magva. Az egy összegben való megállandósítással elenyészett minden arány és igazság az adóztatásból. Maga a tized a törvények szelle-mében sem volt szükségkép aránylagos adó a termésből, ha-nem egy átalános összeg, mely egyszer kiszámíttatván, a szerint fizettetett mintegy a föld értékének adójaképen, s e summázott adó volt a legmerekvebbül állandósított adó, mely megvétetett akár jó, akár rossz volt a termés. A török államban a hűbéres jövedelmei arányában tartozván fegyve-reseket állítani ki, a létszám egyenlő magasságon tartása s biztosabb számíthatás kedvéért az adó-összegek állandó-sítását maga az állam is ohajtotta. A hűbéresek adó-lajstroma egyszerre két dolgot mutatott: mennyit fizet valamely falu s mennyi katonára számíthat az állam e jövedelmek után. — Egy ily defterben a szpáhi jövedelmeinek össze „summá-zása“ igen sajátságos. Eleve meghatároztatik, mennyi kila tiszta buza, elegyes, mennyi pint must a tized s ennek ára pénzül szintén meghatároztatik. Még ez nem oly csodálatos, valamint a káposzta, méhkas-, gyümölcs-tized előre meg-határozása sem, mint némely kisebb vétségek, s az említett baromkártételi váltságpénz beszámítása is azon ösz-szegbe, mely szabályozó adója a helységnek. — A nógrádi defterben mind ez, mind a kisebb vétségekért járó pénz (bad u hava) eleve kivettetik a helységekre. — A magyar ama korban különösen a tizedet nevezi „summa“ adónak, Ugyanazon nyugtán, melyben törökül tizedpénzről (bedel asr) van szó, a magyar hivatalos hátírat mindíg „summá“ról

szólónak mondja azt *). Még könnyebben tapadt állandó adóul a helységre az iszpendzse, vagy telekadó a szintén a porták száma szerint fizetett fa- és széna-szolgáltatással együtt. A portaszám apadhatott egy vagy más okból, — a helység mindamellett gyakran a szultánig volt kénytelen fölebbezni ügyét, hogy ne annyi portától fizessen, mint előbb.

Az adó egyegy helységre egy összegben vettetvén ki, csupán abban különbözött egyelőre a sarcztól, hogy hozzávető becslés szerint kellett fizetni; de később gyakran e különbség is elenyészett, midőn vagy a helység lélek száma és vagyonossága alábbszállott, vagy az adó emeltetett. Ez az egyik hibája a török adóztatásnak, mely már a mozlim szent törvények szelleméből foly.

Másik hibája az ozmán hűbéri törvényekben volt meg. A jobbágy pótlékladóképen a szpáhi élelmére gabonát, konyhájára^a fát, lovának szénát és abrakot tartozott szolgáltatni, — sőt mint láttuk, a törvény néhol még a juhokból is pótlék-tizedet rendel a lovas földesur részére; végre bizonyos robotolással is tartozik a jobbágy. A tized-gabonát ki kell nyomtatnia s a szpáhinak beszállitnia, valamint a füvet, fát levágnia s készen bevinnie a szpáhi részére. Habár mindezen pótlék-szolgáltatás mértékét meghatározzák Sulejmán törvényei, magok e törvények vezérelve nem egyéb, mint hogy az ozmán hadsereg fő részét tevő hűbéres lovasság annyira el legyen látva élelemmel s minden szükségessel, hogy minél kevesebb gondja legyen a gazdaságra s figyelme kizárólag harczai képességére legyen fordítható.

A két kijelölt hibának közös forrása volt: az ozmán, mint egészen katonai államban, a hadsereg erejét tekintették az állam fő, s csaknem egyedüli érdekének. Egy harmadik szintezen forrásból folyt hiba volt az, hogy a török birodalom

---

*) Lásd Kecskemét városa történetét Hornyiktól II. K. és Török magyarkori emlékek I. és II. Kötet. Számos nyugta.

legnagyobb részében a földesur nem volt tulajdonosa, csak ideiglenes vagy élethosszig tartó birtokosa a földnek, s nem volt érdekében, hogy kimélje a birtokot, mely különben sem szállott családjára.

Az adóösszeg állandósításával nevezetes előny látszott összeköttetésben. A jobbágy és földesur közt elmellőztetett azon surlódás és kellemetlen érintkezés, a mi különben az arányos megadóztatással járhatott együtt. Egész helység megsummálván, maga vethette ki az adót az egyesekre s a szpáhinak semmi beavatkozásra nem volt alkalmá, kivált miután úgy látszik, még a büntetés-pénzekből járható jövedelem is be volt tudva az adóösszegbe.

Mint a már többször idézett nógrádi török adókönyv bizonyítja, a megsummálás elejénte sok helyen a föld hozzávetőleges termékenysége szerint vettetett ki mindazon terményekre, melyek a helységben miveltettek s a törvény szerint adó alá estek. Az ilyen adókönyvekhez, melyeket *defter*-nek nevezett a török, sok esetben még nagyon is ragaszkodott; az egyszer elkészített defter számos évre szolgált sinormértékül, a mohammedán törvények szellemében, melyek szerint a hódított földre a hódításkor kivetett adó megtartandó. — Még a XVII. században is, midőn más nemű adók annyit változtak, Nagy-Kőrösnek „summaadója“ negyvenöt éven át nem változik. A tizedet képviselő *tulajdonképi* „summa“ 1635től 1680-ig minden évben 2000 forint, vagyis 1250 tallér. Még a hozzá mellékelt ajándékpótlék is bár kivételkép változik, de abban is némi állandóságot látunk, holott negyvenöt év alatt a termés s a lakosoknak tized alá esett más vagyona sokszori tetemes különbséget mutathatott. — A kivételes kedvező állásban volt Kőrösön kívül számos más példa bizonyítja, hogy a summaadó némely helységek elpusztulását vonta maga után. Így Bujákon Nógrádban a XVI-ik században harminczöt a telkek száma midőn az adó-könyvbe beiratik, s a helység által fizetni tartozott összeg 570 tallér volt. — A határszéli városka azonban foly-

vást pusztult, úgy hogy évek multával husz ház maradtüresen, melyben egy lélek sem volt. A kinek egykor tiz ökre volt, most 2—3, a kinek 5—6, most egy ökre sem volt. Régen minden gazdának egész kis nyáj juha volt, — s most az egész helység mindössze alig bir többet 150 darabnál *) Hogy e pusztuláson segítve legyen, s az adókönyven változás történjék, Buják lakosainak a szultánig kellett folyamodniok s csak akkor ment ki egy egész csapat tekintélyesb török katona, hogy a helyszinén vizsgálatot téve, a jegyzőkönyvbe leszállított adó legyen beírható. Magok alakosok azzal is indokolják az adó leszállítását, hogy a korábbi lakosok az által vissza lesznek édesgetve a kincstár pusztulóban levő helységébe. — Az állandó adó-összeg rendszere mellett nincsenek előre látva némely váratlan esetek.

Megtörténhetik, hogy a lakosság száma felényire, apad le. S valóban meg is történt a török hódoltságokban, nem ugyan véletlenül és kivételesen, hanem rendszeresen pusztultak a faluk, s 1619-en innen, különösen 1630-tól 40-ig nagyon fogynak és apadnak a helységek. Általános a panasz-mind Borsodban mind Győrben, hogy a lakosok kénytelenek oda hagyni helységeiket, s többet pusztán is hagynak. Így, a részletes fogyás sem lehetett csekély. Ragistryán Borsodban panaszolja, hogy az előbbi nagy adóhoz csak tizen vannak immár. Ugyancsak Borsodban Sajó-Ládot a 40 forint adó tönkre juttatja, holott a hódoltság helységei közt sok más közepes nagyságu helység volt, melyet a magyar megye 2—3 telekre becsült, s 50—60—100 ft. adótól a terményadon kívül meg nem szökött. Mindszenten Győrmegyében nem emeli ugyan az adót a török, de népe odaakarja hagyni a falut, mert annyira kipusztult, hogy már csak hét

---

*) Behrnauer fordítmányai az Akad. levéltárában, II. csomó, 42-ik szám. Az ökrök számának kiemelésében látom bizonyítékát, hogy a portákat a török régen is, mint újabb korban, a kiállitható ígás erő szerint számítá.

házból áll; Pázmándról ugyanazon megyében tizenhat öreg tehetős jobbágy költözött el, és Föl-Péczről harmincz, az adó pedig megmaradt; Ságból kilencz telkes gazda távozott el; Gyirmoton elfutott a lakosság s csak 8 ház maradt; ezek is pusztán fognak hagyatni 28 szekér fa, ugyanannyi széna s ugyanannyi pint vaj miatt. *)

Ha a helységenként egy összegben való adó-szedés az ozmán törvények szelleméből folyt, különösen előmozdították azt a magyarországi viszonyok. Háboruk alkalmával a török s tatár rablócsapatok elől gyakran tömegesen menekültek a hódoltság lakosai be nem hódolt vidékekre. A török földesur, hogy pusztá helységét benépesítse, édesgetéssel birta hazaköltözésre a lakosokat. E célból alkuba bocsátkozott velök, s megelégedett egy átlagos összeggel s szintén meghatározott mennyiségű terménybeli adóval, mely elején te mentül kevesebbre szabott. Ilyenkor valószínűen mellőztettek az adózás szigorú formái, melyek mellett nem részesülhet vala a jobbágy különös kedvezményekben. Már maga eme megalkuvás eltérés volt a törvénytől, s mint ilyen, sok más tövényteleniséget szült. — Számos példáját mutatják az új megtelepedésnek a XVII-ik századbeli okmányok. Még oly nagy helységeket is, minő Jász-Berény pusztán hagytak volt a lakosok a tizenöt éves háboru alatt, s mennyivel inkább a kevesebb kedvezésre számítható kisebb falukat. Azon faluk, melyeket béke idején birt meghódolásra a török, nagy részben szintén kedvező feltételek mellett váltak adófizetőkke kétség kívül. De a *megsummálást* nagyobb mértékben előmozdítá egy másik különös viszony, mely az egész török birodalomban csupán a magyar területnek volt sajátja. Háboru és béke idején egyenlőn folyván a magyar vitézeknek a török területen való portyázása, a török

---

*) Történelmi Tár. VI. K. Adalékok a török magyarkori beltörténethez Kazinczy G és a Történelmi Tár VII. k. Győrvármegye hódoltságáról. Ráth K.

szpáhinak és adószedőnek nem vala bátorságos gyakran meglátogatni helységét, ha a török vártól távolabb feküdt. A tizedszedést a legjobb akarat mellett sem végezhetette maga. Így azon esetben is, ha terményül vette a tizedet, a helység keresztyén biráira kellett bíznia a tized fölvétele és beszolgáltatását. — Közel a magyar határszélhez, s nem messze a török birta Hatvan várától feküdt Jászberény. Még is azt olvassuk egy egykoru török okmányban, hogy oda veszedelmes kijárni a török adószedőnek. De mily messze feküdt Halas városa a török határszéltől, a Duna és Tisza közt, a török birtok kebelében! — Egy szultáni rendeletben ezt olvassuk: „mivel városuk (Halas) oly félős s veszélyes helyen fekszik, hogy az adószedőknek vagy szubasáknak *isten kísértés* lenne gyakran kijárniok oda, ezentul nem mennek hozzájuk az eminek és szubasák . . . . Midőn a tizedszedés ideje elkövetkezik, a tizedet, iszpendzsét s a. t. a város esküdt birái fogják az emineknek átszolgáltatni.“ *)

A kijárás eme veszélye okozhatta a tizedszedéssel való visszaélések egy részét oly helységeken, melyek terményeik tizedét szolgáltatták a török földesurnak. Számos esetben a tizedszedést ép oly gyorsan mint igazságtalanul vitte véghez. A legnagyobb buza-keresztet elcsepéltette, fölmérette, néha még polyvástul is, s aztán minden keresztől tiszta szemül annyit kívánt, a mennyi ez egy tizede; máskor ismét kényelmes mennyiségű kila buzát kívánt minden keresztől. Így sok helység maga is jobban ohajtá az összegfizetést a tized-adásnál, habár épen ellenkező példákat is mutatnak ki adataink.

A XVII-ik században az eddigismert számos adat nyomán azt állithatjuk, hogy a magyar helységek nagy része summát fizetett. A szultán kincstárának városai Kőrös és Kecskemét csak a tizedet számítá egy összegbe, a faluk el-

---

*) Török-Magyarkori Emlékek (az Akademia kiadása) II. K. 316 l. 1636-iki okmány, fordította törökből Szilády Á.

lenben másnemű tartozásaikat egy részben pénzül, más részben meghatározott mennyiségű terményül szolgáltatták be. És már ekkor a török adózás annyira elváltozott, hogy az esetek legnagyobb részében, hogy alig ismerünk bennök Szulejmán törvényeire, valamint az azok szerint 1575 táján készült nógrádi adókönyvre sem. Szembetűnik mindjárt, hogy a summált helységek egy bizonyos pénzüsszegen s néhány kila búzán, továbbá a fán és szénán kívül majdnem mindenütt meghatározott mennyiségű vaját és mézet, egykét darab vágó vagy borjas tehenet is fizetnek. A nógrádi defterben ily adónak nyoma sincs, — nincs a Szulejmán által a birodalom szandzsákjaira kiadott külön-külön törvényeinek egyikében is. Sőt ugyanő a szegedi szandzsák adózási törvényében tiltja mindezeket, midőn ezt olvassuk benne:

„Ennekelőtte megtörtént, hogy a szpáhi és a kincstár adószedője minden falura vaját, mézet, meddő és borjas tehenet, füstölt húst s a. t. vetett ki adóban. Mivel jelen törvény kelte idején ily sérelmek miatt a rájáktól sok panasz érkezett hozzánk, ilyes adó ki ne vettessék többé.“

A tilalom elég világos; de meglepő, hogy bár a XVI-ik század közepe táján kelhetett, annyira ráillik a XVII-ik századbeli adózásra. Szulejmán csak eltilt egy adózási nemet, mely korábban divatozik. Már ő előtte még nagyobb mértékben uralkodik az az elv az adózásban, hogy a jobbágy tartozik a szpáhi istállóját takarmánnyal s konyháját élelemmel látni el a rendes adókon kívül. — A méz pedig kedvencz eledele a töröknek s a vaj, zsir helyett, nélkülözhetlen volt különben egyszerű konyháján, valamint a marhahús is, melyet füstölve is tartott. Mindeniknek volt megfelelő rovata magokban az adózási törvényekben. A vágóbarom, a legelés; pénz volt természetben szolgáltatva, a vaj a juhtized és azon pótléka, mely juh-szalarije név alatt épen a szpáhi élelmére rendeltetett s a méhtizedet a méz helyettesíthette. Szulejmán csak szabályozta valószínűen emez élelmzési adókat, melyek régebbiek voltak törvényeinél. Ha pedig kivált alku ut-

ján keletkezett a megsummálás, igen természetes, hogy a szpáhi a pénzen kívül azt követelje, a mi mindennapi szükségait képezi, s így nem csodálatos, ha az adók rovatában asz-szuszilvát és diót is találunk gyakran, mintegy a gyümölcs-tized pótlékaul.

A vaj, méz és tehenbeli adó oly divatossá vált a XVII-ik században, hogy nemcsak a szpáhi birtokokon, hanem a császári kincstár városain is megvan. Kőrös állandóan adózik a tizedösszegezen s egyéb adókon kívül vaját, tehenet, valamint szintén fát és szénát a budai vezérpasa konyhája és istállója számára, sőt tartja ilyenekkel a defterdárt és a pasa vajdáját is. Még császár adójában is jár néhol vaj a pénzen kívül.

Ha a megsummálás elve képes volt csak magában is tönkre juttatni némely helységet, mennyivel inkább az adó-emelés mellett! — És az adók emelése, habár nem mindenütt egyenlő arányban, általános lőn Magyarországon a XVII-ik évszázban. Kézen fogva járt az az ozmán törvények erejének hanyatlásával s kapcsolatban állott mindazon bajokkal, melyek a katonai hatalmasság erős szervezetét föl-bomlás felé vitték. Közös forrásból folyt a nép gyöngülése saját katonai ereje gyöngülésével.

Mindjárt az első lépéssel a XVII-ik századbeli adókban a török földesur nemcsak tulajdon jobbágját csalta meg, hanem az államot is. Említettem, hogy a XVII-ik század elején a faluk summája nagyon csekély összeg. Némelyik csak 10—12 forintot fizet, egy kevés vaját, mézet s egykét szekér szénát. Több mint valószínű, hogy e csekély összegeket iratták be a defterbe, s így három-négy falu birásáért sem kellett lovast állítani ki. Egykét év múlva fölverte az adót a szpáhi, de a nagyon ritkán megújított defterbe mind csak az előbbi összeg levén beírva, már tiszta nyereségét szaporította az adóemeléssel. Az állam megcsalásának eme módját nem a tizenhetedik században találták föl a török hűbe-resek. 1573-ban írja Garzoni, hogy a szpáhi a fegyverese-

ket váltig azon összegek arányában tartják, melyek kezdetben a defterdárók könyvébe beirattak, holott a helységek adóját jóval magasabbra verték. A mely hűbéri birtok jövedelme 10 ezer oszporára volt beirva, már 30—40 sőt 100 ezer oszporát is jövedelmezett a szpáhinak *) 1577-ben történt, hogy III. Murád szultán előkérte a hűbéri adókönyveket, „s akkor látta, mily rettenetesen csalják az ő emberei.“ A szultán az általánosan uralkodott visszaéléseket a maga módja szerint büntette, tudniillik ezt is a császári kincstár gazdagítására használta föl : a pasáktól, bégektől, szubasáktól és szpáhiktól beszédette mindazon pénzmennyiséget, a melyet tartott katonáik arányán felül zsaroltak a néptől. Ez a confiscatio nem kevesebb, mint két millió aranyat hozott be neki**). Azon adókönyvek, melyek a defterdároknál állottak, szolgáltak törvényes szabályul mind a jobbnak a szpáhi, mind a szpáhinak az államiránti kötelelességeiben. A defterek erejüket vesztvén egyik tekintetben, nem maradhattak hatályban s másikon sem. Nem is maradtak. Maga egy török állam-okmány mutatja, mily visszaélések csusztak be a hűbéres török seregbe a XVII-ik század elején. I. Ahmed alatt, ki 1603-tól 1617-ig uralkodott, Aini defterdár panasolja, hogy tiz szpáhi közül, ki egy egy hűbér jövedelmeit huzza, s aratás idején tud egymással pörlekedni a tizeden, most egy sem állt ki néha a bég zászlója alá, ugyhogy oly szandzsákbég, ki alatt azelőtt száz kard állott, most alig képes összegyűjteni csak tizenötöt is. Némelyik, ha kiáll is, nem a maga szandzsák-bégje hadához csatlakozik ***). Szokásban volt a töröknél, hogy minden évben csapatszamlét tartottak a hűbéres lovasságon, midőn a létszámot számba vették, s mindenki a kormány által kiadni szokott adomány-levelet (berátot) előmutattatták, nehogy hadi szolgálatot nem tevő egyének jussanak hűbérek birtokába. Aini szerint az ő

*) Garzoni jelentéséből Zinkeisen. III. k. 162. l.

**) Gerlachs Tagebuch. U. o.

***) Hammer, Staatsverfassung I. k. 374. l.

ideje előtt már husz harmincz év óta nem tartottak ily szemléket, s gyakran bitorlók huzták a hűbérek jövedelmeit, kik hadi szolgálatot nem tettek. Divatba jött az adománylevelek hamisítása. Néha egy hűbérré két három követelő is állott elő, néha a defterdár nem is tudta, hogy valamely hűbéres meghalt s valaki jogtalanul foglalta el a birtokot. Megtörtént, hogy a hűbér firól fira, vőre, sőt néha asszonyokra szállott, mely állítását az egykoru török íróknak a magyarországi adatok is sok esettel illusztrálják. Az is megtörtént, hogy a szpáhi eladta hűbérét másnak. Több borsodmegyei helység panaszoja 1642-ben, hogy „adják veszik őket.“ Még 1620 körül elkezdődik az ily vásár. Liphay Imre követségi utasításában ezt olvassuk : „Történik az is gyakorta, hogy az iszpáják egész summájukat megvévén rajtok, a *falukat pénzzen másnak eladják*, és az is ujabban a summát rajtok megveszi, és így néha két s három ura meg vagyon egy falúnak esztendeig.“ *) Ily visszaélés nagyban nevelte az adózók insetségét; de egyszersmind bizonyítja a szpáhi hadi szervezetének bomladozását.

Lehetlen föltennünk az ozmán állam kormányzóiról, hogy ne iparkodtak volna a szpáhi rend harczy képességét föltételező törvények fentartásán, sőt még azt sem tehetni fel rólok, hogy szántsándékkal engedték volna pusztulásra jutni az adózó népet. Az elsőt az állam főéletkérdésnek vallott érdeke, a hadügyé tiltotta, utóbbit a legegyszerűbb józanész. Nem is a központi kormány jó akaratján mult a törvények szigoru megtartása, és habár az az elterjedt vélemény az ozmán kormányformáról, hogy az a legdespoticusabb s kivált régen mindenható volt; — a valóság az, hogy alig volt valaha kevesebb végrehajtó erő egy kormányzatban, mint a szultánokéban.

Mindenekelőtt átalános jellemvonása a mohammedanismusnak, hogy követői nem ismerik a személyes felelőség fo-

---

*) Történelmi tár I. k. 203 l.

galmát sem. Mint alább látni fogjuk, a bíró maga sem volt felelős.

Az a sok előttünk fordításban már ismert fermán, melyben a szultán tiltja Magyarországon az adózásbeli visszaéléseket, nincs is csak a bírói rendhez intézve, s nincs kiválóan és állandóan egyes hivatalnokokhoz. Hol a kádinak, hol a pasának, hol a defterdárnak, sokszor közülök kettőnek, s leggyakrabban mindháromnak szól a parancsolat, úgyhogy valószínűen magok is oly kevésbé tudták, mint mi, melyik tulajdonkép a felelős. — A defterdárnak oly kevésbé volt kezében végrehajtó hatalom, mint a kádinak. E hatalom a szandzsákbégé és pasáé volt jog szerint; de ez is tényleg sokféleképp volt korlátozva és nyűgözve.

A budai pasa mindennemű politikai, bel- és külügyi, polgári ügyekben hatalmas ur volt Magyarországon, ép úgy mint a nagyvezér Konstanczinápolyban; de valamint ennek, úgy amannak is oldalánál a diván állott, melynek beleegyezése nélkül egy fontosabb ügyet sem döntött el.

Egy tartományi diván állott magából a pasából, ki elnökölt; a defterdárból, kádiból, a jancsárok parancsnokából, s mind a gyalogság mind a lovasság főtisztjeiből, kik közt voltak a hűbéres szpáhik tisztjei is, s nem ritkán a már tisztséget viselt vének is részt vettek benne. A pasa csak véleményadó szavazattal birt. Ha véleménye nem egyezett a tanácsával, senki sem szólt ellene, mindenki hallgatott; kivéve a jancsárok seregét, melynek aza kiváltsága volt, hogy rögtön óvást tehetett a diván végzése ellen, s felmondta az engedelmességet a pasának, kivált egyegy várban, hol a kapuk kulcsa mindig a jancsároknál állott. Ily esetről jelentést tettek azonnal a fő jancsár agának Konstanczinápolyba. A többi ha nincs megelégedve a pasa kimondta végzéssel, első sőt másod ízben is elnézte; de harmadszor panaszt készített alattomban a portához, melyben részletesen előadta a pasa helytelen eljárását. A diván minden egyetértő tagja aláírta a panaszt, s ellátta pecsétjével. És kivált ha régi szolgák is vol-

tak az aláírók közt, kiknek legtöbb hitelők volt, a pasa azon veszélybe jutott, hogy vagy kisebb jövedelmű tartományba tétetett által, vagy, ha szerencsétlenségére *gazdag hirben* állott, megfojtatott. — A pasa akarata csak akkor volt érvényes, ha a diván beleegyezett s tagjai megpecsételték a végzést. — Eme divánban a katonák ügyét illető tisztszeik védtek s ha kellett az egész fegyveres csapat; — a török alattvalókat a kádik és a nevezett vének. A pénzügyekbe a defterdár szólott, ki a defteren történt változásokat ellenezte. *)

Ezekből szembeszökőleg feltűnik, hogy valamint Konstanczinápolyban, úgy a tartományokban is nem a kormányzó volt az ur, hanem a katonai hadtestek. És valóban Budán jancsárlázadások történtek, s még a XVI-ik században is volt rá eset, hogy a zsold elmaradása miatt a katonaság megölte a budai defterdárt. **) Egyedül a defterdár volt volna a pénzügyekre nézve a jó rend szószólója a divánban; de a legjobb szándék mellett s a legkisebb önzés nélkül is ugyszólva az egész diván tagjainak egyéni érdekei támadtak ellene. Gyengítette a végrehajtó hatalmat az is, hogy a katonaság felett még a pasáknak és bégeknek sem volt büntető hatalmuk. A jancsárt csak tulajdon tisztszei ítélték el és fenyíthették. A hűbéres szpáhi pedig még oly bűnökre nézve is fel volt mentve a pasák és bégek fenyítéke alól, melyekkel pénz büntetés járt. Az ilyesek a portának voltak

---

*) Marsigli, I. r. 30 l. Az író épen a magyarországi török eljárásból hoz föl erre egy saját maga tapasztalta példát, s az egész fentebbi részletes leírás, melyet tőle veszek át, úgy látszik, a Magyarországon szerzett tapasztaláson épül.

**) Egy szultáni levél a budai béglerbéghez Behrnauer fordítmányai közt II. csomó, 16. sz. levél. Kelt 1564. Jelentéd, mond a levél, hogy a Budán állomásozott katonáknak fizetendő zsold miatt köztök és a defterdár közt villongás támadt s ez alkalommal közülök néhány istentelen fegyveresen rohant rá és őt megölte . . . A nevezett megölt helyébe egyik jeles szolgánkat neveztük ki defterdárul s. a. t.

följelentendők *). Mennyivel kevesbbé lehetett őket szigoruan büntetnie a kormányzónak oly csekélyebb dologért, minő jobbágyainak zsarlása! A pasák továbbá nem vehették el s nem adományozhatták el a hűbéreket, ezt a porta tartá fenn magának.

A magyar jobbágy tudván, mi keveset várhat a kormányzóktól és kormánytanácsoktól, orvoslást csak a szultántól remélt. Egyegy török küldöttet fogadtak, ki panaszukat Konstanczinápolyban, Larisszában, Drinápolyban vagy a hol a szultán tartózkodott, eléje terjeszsze. Mint számos magyarrá fordított fermán bizonyítja, a szultán kormánya örökké tiltja a visszaéléseket, s a kádikat, defterdárokat és pasákat komolyan inti a törvények megtartására. Ily követségek gyakoriak N.-Kőrösről, Kecskemétről, Jász-Berényből s valószínűen más nagyobb városokból is, melyek a szultáni kincstárba adóztak. A meghallgatott panaszoktól sem igen lehetett egyebet várni, mint épen egy parancsnak nevezett papírdarabot, mely a végrehajtás gyenge volta miatt nem sokat változtatott a helyzeten. A pasák és bégek ilyesek miatt le nem tétettek. Ezek már a XVI. században is megvesztegetéssel biztosíták pénzen vásárlott állomásukat. Már akkor divatozott az a szokás, hogy a pasák és bégek minden harmadik-negyedik évben rablott nőket, gyermekeket, lovat, pénzt s a. t. küldtek ajándékba a nagyvezérnek. — Midőn a jobbágy Konstanczinápolyig vitte panaszát, megbüntettek ugyan egyegy hivatalnokot, de nem a leghibásabbikat, hanem azt, a ki a nagyvezérnek legkevesebb ajándékot küldött.**)

Időnkint hát a kormány legfelső köréig divatozott a a vesztegetés; de talán igazságtalan lenne föltennünk, hogy ez folytonosan így tartott. A főbaj az volt, hogy a legjobb törvény és parancs végrehajtása sem volt biztosítva, annyi-

---

*) Hammer Staatsverf. I. k. 355. l.

**) Gerlachs Tagebuch, Zinkeisennél. III. k. 164. l.

val kevésbbé, a mennyivel valamely tartomány távolabb esett a szultán székhelyétől, hol a legroszabb időkben is inkább lehetett igazságot nyerni, mint más török hatóságoknál.

A tulajdonképi ellenőrzés hiányán kívül a mozlim törvények magok is egy nagy hibában szenvednek. A törvények és rendeletek nagy része inkább erkölcsi leczkézés s tanácsadás hangján, mintsem rászorító modorban szól. A lelkiismeretre van bízva megtartásuk. Áthágásuk esetére nincs megszabva a büntetés foka, vagy, hogy jogtani műszót használjak, hiányzik bennök a „poenalis sanctio.“ A szultáni rendeletek, melyeket az adózás tárgyában ismerünk, parancsolóbb modorúak, mint az izlám szent törvényei; de a büntetés dolgában nagyon határozatlanok. A legkeményebb fermán vége az szokott lenni, hogy az illető pasa, defterdár vagy kádi vigyázzon, nehogy a bejelentetthez hasonló visszaélésre nézve, új panasz érkezék a trón küszöbéhez; hogy az azután ellene vétőket följelentsék, s végre, hogy szót fogadjanak a legmagasabb parancsolatnak.

Tudjuk, hogy a szultán büntetése gyakran sujtoló, megsemmisítő volt. De a büntetésben nem volt arány, nem fokozat. A mohammedán hittanban, mely a világi törvényekkel ugyanazon egy codexben foglaltatik, az mondatik a törvényt megszegők halál utáni bűnhődésére, hogy istennek valamint *hatalmában áll teljesen megbocsátni a legnagyobb bűnöket, úgy szigoruan büntetni a legcsekélyebbeket.* *) Az ozmán birodalomban olyformán ment az igazságszolgáltatás, mint a mohammedán mennyországban. A legnagyobb bűnököt elnézte a szultán s ha néha büntetett, akár kicsi akár nagy volt a véték, a büntetés stereotyp módja a megfojtás volt. Nem volt semmi fokozat az igazságszolgáltatásban — az az csak igazság nem volt benne. Maga a török nép szintugy nem ismert fokozatot a bűnösségben. Mint tudva van, nagy véték nála a borivás — s valóban az a tizenkét fő bűn ti-

---

*) D'Ohsson, I. k. 146. l.

zenkettedike. A török úgy vélte, hogy egyaránt bűnös, akár sokat akár keveset iszik, s azért a ki egyszer megkóstolta, többnyire a lerogyásig meg nem szűnt. *)

Ily ellenőrzés, ily fenyték, ily lelkiismeret mellett a török hűbéres úgy volt a törvénytelen adókkal, mint a borivással, s annyival kevesebbé ismert határt e részben, mivel a keresztyének adójának emelése ha tilalmas volt is, nem tartozott ama tizenkét főbün közé, melyek holta után, legalább egy időre a pokol tüzére kárhoztatják. És a csábítás nem hiányzott a bűnre, sőt a törvény nyitotta rá egy részben a kaput. Az az elv, hogy az adózást nem az adózó nép tehetősége, hanem az adóztató szükségai szabályozzák, kisebb nagyobb mértékben uralkodó visszaélés lesz, valameddig teljes igazság hona nem lesz e föld — azaz az örökkévalóságig; de legkönnyebben megy tulságra ez olyan államokban, hol az állam tekintí magát minden magán személy és vagyon egyedüli urának, s hol a nagy katonai erő tömérdek pénzbeli áldozatot követel. Ilyen volt a törökállam. Ha az állam maga az adóztató, még bizonyos mérsékeltség határai közt maradhat. Legalább egyik oldalon könnyíthet a terheken, tudniillik hatalmában van a zsoldjában álló hivatalnokok és katonák vagyonszomjának fékezése, s tudva van, hogy az ujkori államokban mily nagy gond van fordítva arra, hogy a katona csak épen a legszükségesebbekkel s a lehető legolcsóbban láttassék el. — Nem így az ozmán államban. A török kormány, a helyett, hogy maga látná el zsolddal roppant hadserege legszámosabb részét, zsold gyanánt a keresztyén jobbágyok keresményét vetette oda nekik, s bár szabályozni ügyekezett az adózást, az elv uralkodó maradt, hogy a jobbágy közvetlenül tartozik kielégíteni a földesur szükségait. Mihelyt az ellenőrzés tág lett, csak a szükségek szaporodásától függött, hogy a szpáhi ne ismerjen határokat az adóemelésben.

---

*) Bushequii Litterae. 26. l.

És szükségeinek eme szaporodása bekövetkezett a XVII-ik században, — még pedig nem fegyveresek tartása, hanem a legpazarabb fényűzés lábra kapása által. Már a XVI-ik század végén ráillhetett a délczeg szpáhikra és zaimokra ama buja fényű rajz, melyet száz év múlva Gyöngyösi István, kétségkívül szemmel látott tapasztalásból ad a török lovasság fegyverzetéről és lováról.

A kereset-források közül más nem állott nyitva előttük, mint a jobbágyok adóztatása, — a jobbágyokat pedig kimélniök nem állott érdekökben. Fijokra, unokájokra nem maradt a birtok, legfeljebb visszaéléskép. — S ugyanazok sőt ezeknél több áll a pasákra, defterdárokra nézve, kik szintén nem voltak tulajdonosok.

A pasák és bégek fizetésöket nem az államkincstárból vették, hanem az országos földekből egyegy egész vidék helységeinek adóját mutatták ki jövedelmökül. Mindezen fő-kormányzók csak úgy juthattak a magas polczra, ha nagy összegeket fizettek érte az államnak. Még Szulejmán uralkodása alatt, Rusztán nagyvezér gondolta ki a főhivatalokért fizetendő eme tiszteletdíjt az apadóban volt államjövedelmek emelésére. Még akkor elég csekély volt e díj s a bégek törvényes jövedelmeinek arányában a szigorú igazságosság külszínével vétetett meg. A rendszer megmaradt, — csak hogy az elejénte egy első rendű pasaságért fizetett ötezer arany díj mind magasabbra emeltetett s utoljára tág kaput nyitott a hivatalok adás-vevésének és a megvesztegetésnek. A nagyvezérek roppant jövedelmet huztak e forrásból, s a bégek, kik közül némelyek tetemes összegeken vásárolták helyöket, mintegy kényszerítve látták magokat, hogy minél nagyobb jövedelmeket vegyenek be a számukra kijelölt birtokokból. Eme birtokokat többnyire haszonbérbe adták, vagy kezelésöket ugynevezett vajdákra bízák, kiktől meghatározott mennyiségű összegeket követeltek. A haszonbérő és vajda természetesen felhatalmazva érezte magát minden zsarlásra, s még saját nyereségére is számított annyi ráadást, a mennyi

csak kitelt. *) — Murad, kinek jellemében tetőpontját érte a törököt jellemző kincsszeretet, a pasák és bégek zsarlásainak még több ösztönt adott azon rendelete által, hogy a helytartó pasák csak egyegy évig maradhassanak egy helyen. A főindok az lehetett, hogy így a hivatal-cserék által évenkénti biztos jövedelemmé válják a hivatalok eladásából származott jövedelem. Egyszersmind talán meg akarta gátolni, hogy a katonai és polgári főhatalmat gyakorlott helytartók ne törekedhessenek önállóságra, mi az ozmánok birodalmát, mint egykor a szeldzsukokét, szélylyel darabolhatta volna. E tekintetben jó intézkedés lehetett; de itt is, mint majd minden eljárásban az adózó nép ki volt feledve a számításból.

A pasákban maga azon törvény ébresztette föl leginkább a zsarlási hajlamokat. Azon pasa, a ki most Persia szélén, majd Kairóban vagy Aleppóban, s nemsokára Budán vagy a horvát széleken huzott nagy jövedelmeket, nem lehetett gazdálkodó, hacsak nagy erkölcsi érzetet nem teszünk föl benne, a mi többnyire hiányzott e részben a töröknél. — Semmi ösztöne sem volt a kiméletre, mint a keresztyén birtokosnak. A megtelepedett birtokos nemcsak gazdálkodik földje terméseivel, hanem kénytelen a föld termő erejének gyarapításáról is gondoskodni; nem tör le egy ágacskát a félig ért gyümölcsessel együtt, s gonddal ápolja, sőt maga ülteti a csemetéket. Ily szép erényeket hiában keresnénk a nomád népeknél és embereknél, kiknek élete örökös vándorlás s más-más helyen élőködés. Kiemésztik, letarolják mindazt, a mire szükségük van, sőt annál sokkal többet is; mert ki tudja, mikor kerülnek vissza ugyanazon vidékre. Ily nomádokéhoz hasonlíthatjuk a pasák gazdálkodási szenvedélyét az állandó birtokosénak ellenében. — A kormányzói pünkösdi

---

*) Gerlachs Tagebuch. 1577. „A hol bégek és pasák birják a hűbéreket, vajdáikra, azaz birtokkezelőikre üzennek : hozz be ennyit ez vagy ama faluról. A vajda megteszi. A pasa részére fölvesz 30,000 oszporát, maga részére pedig 15—20 ezer oszporát, sőt többet is. Ily faluk elpusztulnak.“ Zinkeisen III. 163. l.

királyság és a birtokjog állhatatlansága megismerszett e hatalmasok uraskodásán is, melyben sok volt az asszonyos. A főurak ruhája és egész lova el volt öntve arannyal, ezüsttel, drágakövekkel, s fegyverökön is a cifrázatban találták a főörömet, — ezek adtak olykor roppant értéket a fegyvereknek; — de legnagyobb büszkeségök a minél nagyobb sereg házi cselédekben és rabszolgákban telt. A mi fölösleg fenmaradt, elrejtették szekrényeikbe. Földet nem vásárolhattak. A birodalom földjeinek gazdája az ország vagy a szultán volt, s se pénz, se házasság, se fegyver nem szélesíthette birtokukat, mely semmi tekintetben sem volt állandó. Kapzsiságuk tehát csak ideiglen tartó s hordezható vagyonna terjedt ki.

Míg a keresztyén birtokosok élelmesbjei az államnak tett szolgálatok, házasság és néha vásárlás útján várakat, jobbágyos falukat hagytak családjaikra, a XVI-ik század leggazdagabb nagyvezére, a horvát eredetű, fenn nevezett Rusztán pasa öröksége 1561-ben történt halálával ezekben állott :

1700 rabszolga, 2900 harci ló, 1100 teve, 5000 darab kivarrott kaftán (diszruha), 8000 turbán, 1100 aranyos szövötű sipka, 2900 pánczeling, 2000 pánczél, 600 ezüsttel kiveret és 500 arannyal és drágakövekkel kirakott nyereg, 1500 ezüst sisak, 130 pár aranykengyel, 7060 drágakövekkel kirakott toku kard s 1000 darab ezüstös dárda, 800 korán, melyből 130 darab drágakövekkel kirakott tábláju, 5000 kötet különféle tartalmu könyv, 78,000 darab arany, 32 drágakő, melynek értéke 11 millió 200 ezer oszpora (224,000 akkori arany), ezüstben készpénzül 100 millió oszpora (2 millió arany) volt.*) — Rusztán pasa kivételkép szerzett ugyan fekvőségeket is, u. m. 815 majorházat (azaz *villát*) s 476 malmot is; de ezt sem teszi vala, ha családjának az által nem biztosítja, hogy az egyházi javak igazgatóságának hagyo-

*) Hammer Gesch. d. Osm. R. III. k. 386. l.

mányozta, mintegy haszonbérül. Ő volt az első nagyvezér, ki birtokát ily módon biztosította, — különben minden hagyatéka az államra szállt volna.

Minden pasa és bég összes szerzeményének egyedüli örököse a szultáni kincstár volt, fen levén tartva, hogy az ilyenek fiai kisebb nagyobb hűbéreket nyerjenek, mint szpáhik. A szultáni magán-kincstár jövedelmeinek kimutatásában rendes rovatot képeztek a confiscatiók, s habár eme jövedelem egyenetlen volt különböző években, igen tetemes összeget tett. *) A központi kormány kapva kapott olykor az alkalmon, hogy valamelyik gazdag pasát kivégeztetheti, mely által mindaz, a mit ez zsarolt, az állam tulajdonává lett. — A központi kormánynak eme magában is erkölcstelen szokása oly modorban gyakoroltatott, mely a főhatalom gyávaságára mutatott saját rabszolgáival szemben. Mert helytelenül vélték, hogy valamely pasa minden habozás nélkül tartotta volna oda nyakát a megfojtásra küldött zsinornak, bármi nagy volt is a törökben a vallásos resignatio s a főhatalom iránti tisztelet. Ha valamely pasa nem engedelmeskedett, vagy nagy hibát követett el, s halála elhatároztatott, a porta hagyományos ravaszsággal meg ügyekezett nyugtatni a kiszemelt áldozatot, kegyelméről biztosítá, s néha új kitüntetésekben részesítetvé, várva az alkalomra, hogy eltehesse láb alól. A kivégzéssel megbízott tiszt, rendesen a *kapudzszi basi*, szinből más fontos küldetésben járt. Elkövetett mindent, hogy a kivégzendőnek minden lehető gyanuját elenyésztesse. Annyival gondosabb e részben, mivel ha szándékát elárulná, maga lenne az áldozat. Gyakran hónapok kellettek rá, hogy a kapudzszi basi alkalmat találjon küldetés végrehajtására, s csak a végrehajtás után hirdette ki a szultán parancsát. **) És a pasák legnagyobb része ily gyilkosság által végzé életét.

---

*) Marsigli I. r. 55. l. 1660 körüli kimutatás.

**) D'Ohsson, VII. k. 289. l.

Habár elkövetett hiba lehetett az ok, gyakran csak ürügy volt ez. A kivégzés sokszor merőben s egy részben mindig pénzügyi operáció volt. Ily kerülő uton ment a pasák zsarlásainak gyümölcse a szultán kincstárába a birodalom minden tartományából. Az állam lón utoljára joggazdája eme bérenczei törvénytelen szerzeményének.

Habár az egész hűbéres rend, elkezdve a legnagyobbtól a legkisebbig nem volt földtulajdonos, s ez egyik szerencsétlensége volt az alávetett keresztyén helységeknek, egyelőre úgy látszott, a török földesur egygyel kevesebb terhet ró a jobbágyra, mint a keresztyén birtokos. A jobbágynek keresztyén földesura iránti tartozásai közt kétségkívül legterhesebb volt a robot : a földesur külső és belső gazdaságának minden munkáit végezni kellett, s a törvény megszabta évenkénti ötvenkét nap is elég nagy teher volt rajta.

A török állam nem adott egyes szántóföldeket hűbéreseinek : a jobbágyok tizede és adói voltak számára utalványozva. A török rendszeren nem is gazdálkodott. A török a mezei és falusi életben, katonai szervezeténél s a földbirtok hiányánál fogva nem talált örömet, nem úgy mint a keresztyén államokban, hol a római birodalomnak kizárólag városi életen alapult szervezete megbuktával épen a hűbériség hozta be a falusi élet tulnyomó voltát. A mohammedán nem hagy föl a városi lakással a falusi élet kellemiért. *) Török földmives nem létezett Európában. Marsigli ezt írja a XVII-ik században : Beutaztam néhány izben Törökország különböző részeit; de földmivelő törököt (turchi contadini) nem láttam; kivéve Boszniában (hol a szlávok kitértek a mohammedanizmusra) s az Ázsiából törökökkel betelepített Dobrudzsában.

De Magyarországon kedvet kaptak némi gazdálkodáshoz is. Az örökös harczok és zsarlások miatt pusztán hagyott falu vagy a török várak melletti gazdátlan szántóföldeket és sző-

---

*) D'Ohsson. IV. k.

lőket jónak látta egy részben mivelés alá venni némely török hűbéres. De a mivelést is más faluja jobbágysai végezték, egész általánosságban meghagyván nekik, mennyi mérőre való földet vessenek be s készen vigyenek számára a várba. — Ez azonban a robot ritkább nemei közé tartozik, s például Pestmegyében mintegy kilenczven helység közül csak tizenegy helység panaszkodik, hogy a török szántat, vettet, majorkodtat s szőlőt miveltet vele. Ez is 1663 után jött divatba, — mondanak a vallók. *)

Törvény szerint más robottal nem tartozott a jobbágysa török földesurnak, mint füve, fája behordásával s a tizedgabonának kicséplésével, a szomszéd várba hordásával, mely utóbbi robot három napi volt. **) De a törvény ebben a részben tartatott meg legkevesebbé. A robot miatt nagy panaszok vannak. A fű- és fahordás magában is terhes volt sok helyen, s történt, hogy a györmegyei lakosokkal a Bakonyban kasszálnak s onnan hordatnak be fűvet a budai várba. De mind a tized- mind a fa- és fűhordást a török földesurak fölhasználták arra, hogy a faluk jobbágysaival gyalog és szekeres napszámokat tétessenek. Ugy látszik, a török földesur a maga számára kocsit s hozzávaló lovakat sem tartott. Beparancsolta jobbágysaainak lovas kocsiját s azzal tett nagy utakat, néha Belgrádig is. Gyakran vissza sem kapta a tulajdonos se lovát se szekerét. Ezenkívül minden kigondolható

---

*) E helységek : Szilágy, Aszód, Palota, Györke, Zsámbék, Sz. Lőrincz-Káta, Vác, Szele, Abony, Sz.-Endre és Paty. (Pestmegyei sérelmek a megye levél-tárában 1668-ból).

**) Az adószedők és hűbéresek a rájákat három napi szolgáltatnál többre ne használják. A bég ne engedje, hogy többet dolgoztassanak. Vigyék a tizedet a legközelebbi városba. (Szulejmán törvénye a szegedi zsandzsákra. Behrnauer fordítása.) A jászberényi török levelek közt egy 1663-beli mondja, hogy a város a tizedet elcsépelvén, megszórván, a közelebbi várba, vagy ha el akarták adni, a legközelebbi hetivásáros helység piacára vitték. „Ezzel a törvénnyel, mondanak a berényiek, meg volt elégedve mindenki.“

munkára ráerőltette a jobbágyokat háza körül is, s a mit épített, javított lakán, mind a jobbágy végezte ingyen. Így Szulejmánnak az a törvénye is merőben holt betű lett, melyben így szól:

„A földbirtokosok ne kényszerítsék jobbágyaikat *vetésre*, házak, istállók építésére és ne használják bér nélkül szekereiket.“ A robotoltatás oly visszaéléssé fajult, hogy a török földesur, miután jobbágysai elvégezték az ő munkáját, más töröknek adta el néha robotjukat. Megtörtént az is, hogy fát, zsinolyt hordattak velök a felföldről s úgy kereskedtek e tárgyakkal. *)

Most térek át azonban a legsúlyosabb adóra, melylyel nem a török földesur, hanem a török állam sanyargatta Magyarországnak népét. A szultánnak fizetett rendes és rendkívüli adók aránylag legkönnyebben voltak viselhetők. Még a „császár adójá“n (dzsizie) kívül olykor kivetett hadi adó is, mely a XVII. században jött divatba, s melyet a magyar az előbbi-től megkülönböztetve nevez akkor harácsnak, mind csekély volt a hadi *fuvarozáshoz* képest. Ezt annyiival inkább ki kell emelnem, mivel hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben terhelte Magyarországot, mint a többi török tartományok bármelyikét.

A fuvarozás állott mindenekelőtt élelem-szállításból hadjáratok idején a tábor után s az ostromlott várak alá. A falukra, városokra kivetették, mennyi búzát, árpát, zabot szállítsanak. Nem voltak kivéve alóla a török szultántól csak félfüggésben volt államok se, mint Moldva, Oláhország, sőt 1684-ben a szultán védhető állapotba akarván tenni Budát, azt rendeli az erdélyi fejedelemnek, küldjön oda jó őrizettel harminczézer kila lisztet, huszezer kila búzát, negyvenezer kila árpát, és tizezer kila kölest. **) — Háboru idején volt egy másnemű rendkívüli fuvarozás is. Az ostromlott

---

*) A szónyi, 1627. békekötés alkalmával előterjesztett panaszok.

**) Repiczky, törökből fordított levelei. 4. sz.

várak alatt a földmunkákat, kő- és vesszőhordást, lecsapolásokat gyakran keresztyén jobbágysokkal tétették meg a Sziget ostroma alkalmával sok ezer magyar jobbágys fáradozott gyalog és szekerekkel az óriási munkán, hogy a víz kiárasztása által támadt mocsárt a szomszéd erdőn font kosarakkal kitöltésék. *) — A szultáni hadi robot eme része korántsem terhelhette annyira a birodalom más részeit; mert csak Magyarország volt az, mely soha meg nem adván magát, oly számos nagy hadjárat célja és országutja lett. Főleg eme nagy és megalázó robotok okozhatták, hogy az 1592-től 1606-ig folyt tizenötéves háború idején oly nagyban folyt a töröknek hódolt faluk és városok pusztánahagyása.

Eme hadi robotolás Magyarországon béke idején sem szűnt meg egészen: ekkor is folyt várépítési robot névalatt. S ez is hasonlíthatatlanul jobban terhelte a töröknek magyarországi birtokait a többinél. — A várak jó karban tartására átalánvéve nem sokat adott a török. Inkább bizott többnyire katonái bátor kiütésében, mint a falakban, a melyeken belül maradás némileg gyávaságnak tekintetett. A birodalom szívében oly első rendű városok, mint Drinápoly s maga a főváros is, nemhogy új erődöket nyertek volna, hanem a régiek is leszedettek. Másként állott a dolog Magyarországon. Itt volt a határszél a mohammedanismus és keresztyénység között, melyek közt csak némi fegyverszünet, de állandó béke nem lehetett. Itt több gondot fordított a török ez erősítésre s csaknem minden fogalmat meghalad, mennyi tömördek munkát nyel el egyegy vár. A borsod-, pest- és györmegyei panaszkókból látjuk, hogy egész vármegyék vannak, melyek elviselhetlenné vallják az Egerben, Fehérvártn és Érsek-Ujváron tett várépítési robotot. Meglehet ez a sok munka nem mind arra volt szánva, hogy a török helyőrséget a keresztyén ágyugolyók, hanem egy részben az eső, napfény és hideg ellen is óvja. A mi keveset a török a katonai lakok fentartá-

---

*) Istvánffy. 314. l. 1685. kiadás.

sára tön, kétségkívül a keresztyén jobbágysággal tétette. A jobbágyság lett a török katonaság ezermestere, s ezt használta a ház és istálló kijavítására is. Egész Borsod-megyében kevés helység van, mely arról nem panaszkodik, hogy szakadatlanul szekeres és gyalog napszámban kell szolgálnia Eger várában, s főleg ez az, mi miatt el kell pusztulniok. Némely faluból egyegy ember száz napot is szolgál Egerben, mint Harsány, Kis-Győr, Apátfalva és Nyárad. Mint számos XVI-ik századbéli adat mutatja, az akkori szultáni parancsok negyven napi robotot vetnek minden telekre, a mi magában is teher; de Borsodban arról panaszkodnak, hogy egyegy falunak egy rendbeli szekere haza sem megy, midőn már más rendbelit követelnek.

A várépítési robot alól kevés hely volt kivéve, — más szolgálatok fejében s meg volt határozva, melyik helység mely várhoz szolgáljon. Így Jász-Berény minden év nyarán negyven napi robottal szolgált. Míg a város melletti palánkban török zsoldosok tanyáztak, a lakosoknak a palánk fentartása volt kötelességök. *) Miután Berényben nem volt többé palánk, a hatvani várban robotol. 1646-ban egy rendelet tiltja, hogy Egerben is dolgozzanak. E részben az egri pasa sanyargathatta őket; mert panaszkodják, hogy elszélednek, ha Hatvanon kívül máshová is kell szolgálniok. **)

De gyakran történt meg a tilalom ellenére is, sőt éppen a pasa parancsára, hogy egész vidékek más várhoz is adnak szolgálatot, mint a melyhez tartoznának. Borsodmegyéből Szolnokba, Győrből Budára, a nógrádiak, mint panaszkodják, huszonöt mérföldnyire is robotra hajtattak. — Semmi sem bizonyítja oly világosan a várbeli robotolás miatti sanyaru-

---

*) Husszejn budai pasa rendeli ezt 1620-ban eltiltván, hogy a hatvani vár művére senki se hajtja a berényieket. Mutatja ez, hogy miután a berényi lakosok 1618-ban visszatelepedtek is helységükbe, a török benne lakott még egy ideig.

**) Még kiadatlan j.-berényi török levelek Repiczky magyar fordítása szerint a m. t. akadémia levéltárában.

ságot, mint egy 1668-iki pestmegyei vallatás. Az 1663-ban elfoglalt Érsek-Ujvárhoz nemcsak a közelebb eső Nógrád és Győrmege, hanem *egész* Pest-Pilis-Solt megye szolgál.

Utóbbi megye, a szolnoki várhoz tartozott csekély rész kivételével, Buda és Pest várához volt volna köteles várépítési robotot adni. Budán-Pesten laktak többnyire földesurai is. De 1663 után ezek közül egyikbe sem, hanem Érsek-Ujvárba szolgál gyalog és kocsi napszámban Pestmegye minden helysége. Legalább a vallatásokban részt vett kilenczvennégy helység közt igen kevés van, mely pénzen váltja meg e robotot, s egy sincs, melyre ki ne volna vetve, még a legdélibb faluk sem.

Midőn a panaszpontokban azt olvassuk, hogy 20 hétig is oda maradnak a helység szekerei Ujváron, csaknem tulajdonuknak véljük; — pedig a vallomásokból kitűnik, hogy ez nem kivétel, hanem mondhatni rendesen megtörténő eset. Kecskemét 50—60, Kőrös 25—30 szekeret is ad egyszerre, melyek fél esztendeig is oda maradnak. Hasonlót vall számos falu. Ama nagyobb helységek számát sem tudják, mennyi marhájok veszett oda Ujvár elfoglalása óta; pedig e szám nem lehetett csekély, midőn kisebb helységek oly nagy veszteségekről panaszkodnak: Kun-Szent-Miklósnak, mely akkor falu volt, 50, Sz.-L.-Kátának 40, Sz.-Márton Kátának 30, Mogyoródnak ugyanannyi, Veresegyházának 60, Rátót-nak 20, Kécskének 24 ökre lova veszett Ujvárban. Az előttem fekvő vallomásokból hozzávetőleg 800 darabra lehet tenni az egy Ujvárban odavesztett marhák számát, csak Pestmegyéből.

De nagy volt az emberveszteség is, melyre az ujvári robotolás került. Ujváron házat építtettek a törökök a jobbággyokkal. Egy ház összeomlott, s 300 keresztyén munkást temetett romjai alá, mint több helység tanui vallják. Egy héviz-győrki tanu szemével látta, hogy egyszerre tizenegy embert ölt meg a beszakadt föld, s ezt egy veresegyházi tanu is erősíti; egy püspök-hatvaniember vallomása szerint, midőn

Ujváron a törökök a malom gátját csináltatták, a víz nem akarván megállani, egy keresztyén munkást vetettek a vízbe, s holt testével dugták be a rést. *)

Mindez a vasvári szerződés után történt, — béke idején — a mi bizonyítja, hogy nálunk a béke többnyire oly sa-nyargatásokkal járt, mint másutt a háboru.

Eme nagy robotok nem mind a szultán kormányának rendeletéből történhettek; de a pasák és bégek, kiknek fő feladatuk volt a hadi erő jó lábon tartása, leginkább a vár-erődítés ürügye alatt követhettek el visszaéléseket. — A török kormánynál az az elv uralkodván, hogy minden tarto-mánynak a maga jövedelmeiből kell táplálnia katonaságát, Magyarország egyedül viselte azon haditerheket, melyek aránylag kétségkívül legnagyobbak voltak a birodalomban.

Az ingyen munkák ép oly nagy mértékben befolytak az állam jövedelmeinek gyarapítására, a bégek és szpáhik gazdagítására, mint az adók. A töröknek semmi nemű munka nem került pénzébe s a hadierők mozgóvá tétele alkalmával oly sok pénzt kívánó fuvarozás sem. A mi egyszer a török erszényébe ment, a magyar vissza nem kapta többé semmi féle alakban. Még azokban a hetivásároknak is, melyek minden török várban hetenkint kétszer tartattak, valószínű, hogy az eladó ép oly mértékben volt a török földesur, mint a ter-

---

*) Ujvárba az élelemszállítás is nagy részt Pestmegyéből történhetett a Dunán, mint Bogdány helység vallomásából kitűnik. Bogdány mint tudva van, a sz. endrei sziget felső végénél, a Duna jobb partján fekszik, nem messze Visegrádtól. Mint kézügyben eső parti helység lakosait a török hajóvontatásra használta. Az odavaló tanu így szól: Azelőtt soha gömnia vonásra nem hajtották. Mióta Ujvárt megvették; azóta szüntelen hajtják a gömnia vonásra; de még avval sem elégednek meg, hanem valamennyi buza leszen a gömnián, az alá-szekereket kell vinni azon embereknek, a kik vonták“ s csak akkor bocsátják őket haza, mikor szekérrel is kihordták a gabonát. (A gömnia alkalmasint gemiből rentott szó, mely hajót jelent). A fentebbi adatok a nevezett 1668-ki pestmegyei hatósági vallatásból, melyet eredetiben találtam Pestmegye levéltárában.

mesztő jobbágy. — A munkát nem fizette a török. A várakban és a hidaknál szükséges építőfát, deszkát, léczet, sőt meszet is kivetette a falukra és városokra. Sok falu kósót, vaspántokat is adózik; — Kőrös minden évben rendes adóként küld be léczszegeket a budai hid számára s Kecskemétről a kovácsokat beviszik a budai várba az ágyukerekeken dolgozni. *)

Nem ily világosan szól, de sejteti egykét török rendelet, hogy a kecskeméti szücsök ingyen tartoztak dolgozni az önkéntes török csapatok ruházására, melyek a budai kincstárból vettek némi zsoldot **).

Sajátságos neme volt a robotnak az, melyet a szegedi mészáros czéhre vetett ki a török. Minthogy a török birodalomban posta egyáltalában nem volt, a szegedi mészárosok már Szulejmán ideje óta vállalkoztak azon veszélyes szolgálatra, hogy Belgrádba, Temesvárra, Egerre török leveleket hordjanak minden díj nélkül. ***) — Valamint a kecskeméti kovácsczéh úgy a szegedi mészárosok czéhe eme szolgálatok fejében föl vala mentve minden várbeli és hadi szolgálat alól, minő fűkaszás s gyalog vagy szekeres napszám a várak körül. Más részben fizettek mindennemű adót.

A várbeli robotokat helyettesíté Kecskeméten, Kőrösön és Czeegléden a *salétrom*-szolgáltatás a budai vár mellett puskaporgyárhoz, melyhez még eszközöket és edényt is

---

*) A budai kaimekám írja Kecskemét városának 1673-ban . . . A kecskeméti kovácsok . . . a budai várhoz szolgálnak kovácsmesterséggel valami kívántatik, hidra való szegeket, ágyu-kerekeket vasazni és minden várhoz való, valami kívántatik, szultán Szulimántól fogvást csinálják és szolgálnak.“ Kecskemét városa története. Hornyiktól. II. k. 313. l.

**) Minthogy Kecskemét utban fekszik, a portyázó és egyéb hadak részére *ingyen készíteni tartozott szücs munkákon* sokat vesztek (a szücsök).“ U. o. II. : 86. és 285. l.

***) „Török-magyarkori emlékek,“ kiadja a m. t. Akademia. II. k. „Szeged városa“ okmányai.

szolgáltattak. A gyárban magában a török hadseregnek egy külön erre rendelt része dolgozott mint mindenütt s Budán 280-ból állott ezek száma egy időben; *) így se munka se gyárhoz való szerek nem okoztak külön kiadásokat. Habár Érsek-Ujvár bevétele után, azaz 1663-on innen Kőrös, Kecskemét és Czegléd ama várhoz rendkívüli robotokat szolgáltat, törvényszerint s a hódolásidejének legnagyobb részében föl vala mentve a vármunkák alól a salétrom-főzés fejében. S ez rendkívüli könnyebbség volt eme városokra nézve. Főleg ennek köszönhetik, hogy a tizenhetedik százév első felében, míg a pusztulás általános, ezek a helységek folyton gyarapodnak népesség és vagyonosság dolgában.

A faluk pusztulása általános volt, kivált a XVII-ik százban az egész török birodalom területén, — de a fentebbi terhek miatt kivált Magyarországon. Még vizsgálataink a törökmagyar hódoltságok tárgyában annyira nem haladtak, hogy csak megközelítő statistikáját közöljük a török elfoglalta magyar alföld általános pusztulásának; de a napfényre került adatok meggyőznek arról, hogy ama pusztulás megközelítő statistikájának elkészítése nem tartozik a lehetlenségek közé. Már is sok esetet sorolhatunk elő, hogy a mi a török uralom előtt s még egy ideig alatta is népes falu volt, most részint puszta, részint pedig a török eltakarodása utáni telepítés által lett ismét pusztából helységgé.

Csak Pestmegyében és a Kunságban is több ily helységet tudunk. Félegyháza, mely ma mezőváros, már a XVII-ik százban Kecskeméthez tartozott puszta volt. A Pánd és Ság közt fekvő Zsigerpuszta, még 1668-ban is falu, valamint Boldogasszony-Káta, Szent-Király, Sz. Lőrincz, Bód, Jenő, Sz. Tamás-Káta, Zádor és mások, melyek még legalább kicsiny faluk voltak az 1668-iki vallatás alkalmával és ma puszták. Oly helységek, melyek ma városok, 1668-ban csak

---

*) Ricaut. A budai pasaság katonai létszámának kimutatásában. egyik tétel: „Soldiers belonging to the Powderhouse 280. (341. l.)“

falu számban mennek el, mint Kerepes, N.-Káta, Szabad-Szállás. *) Ráth Károly Győrmegyében, huszonegy falut, két várost, három várat, hat monostort számlál elő, melyek a török hódítás alatt lettek pusztákká s előszámlál vagy tizennégyet, melyekről bizonytalan, hogyan lettek pusztákká. **) Volt alkalmam látni a Jászság és Kunság helységeiről egy törvényes vizsgálatot, mely a XVII-ik évszáz végén kelt, s melyben számos helység számláltatik elő, mely száz évvel azelőtt népes volt, s akkor már elpusztult legfeljebb templomának romjai látszanak még. ***) Egy 1669. kéziratban azt a panaszt látom fölemlítve, hogy már addig mintegy kilencszáz helység lett pusztává a magyar alföldön, csak a mennyire az egykoruak hozzá vethettek. †)

Még ma is, de annál inkább a mult században gyakran lehetett látni az alföld némely lakatlan síkján egészen magára egyegy elpusztult templomot — míg a helység örökre eltűnt a földszinéről. Egész megyéket, minő Csanád, Csongrád, részben Békés, Torontál a török kivonulta után újra kellett betelepíteni. A töröknek adózott számos falu a visszahódítás után ép annyira új telep, mint török lakta városaink.

Az adóztatás és kivált robotolás terhei miatt mind háboruk alkalmával, mind béke idején divatozotta faluk lakatlanul hagyása.

A falu egy éjjel fölkerelkedett barmaival, hordozhatóbb s értékesebb vagyonával s odahagyta a földet, mely egye-

---

*) Halas és Ráczkevi már akkor is oppidum-nak neveztetik.

**) Történelmi Tár VII. k. 16. és köv. l.

***) Minthogy a sok becses adatot magában foglaló kézirat használatára feljogosítva nem vagyok, nyomtatásban megjelenéséig nem idézhettek belőle. Csak annyit említek, hogy az adatokat Halason Gyárfás ur szedte össze.

†) Acta Tredecim Comitatum. Az eperjesi 1669. gyűlés. A magyar n. Muz. kézírataiból. „Az alföldségen . . . körül 900 falu és város, a mint informáltattunk, elpusztulván.“

düli táplálója a földmivesnek s a helységet, mely oly kedves szokott lenni épen a szegényebb és műveletlenebb néposztálynak. A török birodalomban ez nemcsak akkor nem volt kivételes tünemény. D'Ohsson a mult században írja, mily gyakori eset, hogy az aldunai vidékeken egyegy falut egészen pusztán talál a török, midőn az adószedés napján oda érkezik, — a lakosság azelőtti éjen megszökött. Magyarországon e napi renden volt megszökés néha kedvezőbb alkut vont maga után legalább egy időre. Így a fennidézett Mályi helységben, így a szintén Borsodban fekvő Mohin, hol 1620 körül az adó 150 forintra emeltetvén, pusztán hagyják a falut, s néhány évig lakatlan is. Későbbben egy egyezésre telepednek vissza, melyben az adó 12 forintra szállittaták, hogy néhány év alatt 31 forintra emeltessék. Mácson helységébe 1635-ben már másod izben telepedtek vissza a jobbágyok; Nyomár hasonlókép másodszor telepszik vissza 1610-ben, Bábon lakosai, miután egyszer elfutottak volt, s újra vissza telepedtek, az „iszpájá“val kilenczven forintban és 30 itcze vajban egyeznek meg. *)

Számos helység azonban nem népesedett meg többé, miután lakosai odahagyták, — s sok esetben nem is bánta a török földesur. Volt rá eset, hogy midőn a magyar falu a szokott kifejezést használja, hogy kéntelen elszéledni s pusztán hagyni a helységet a nagy terhek miatt, a pasa azt izeni, ám szökjenek, ha nem tetszik az adózás, és az 1627-iki országos panaszok közt, melyeket a békekötésre kiküldött magyar biztosok adnak elő, e csodálatos panaszpontot is találjuk: „némely iszpáják (szpáhik) magok kényszeritik a szegénységet, hogy elfusson falujából; mert a pusztában neki több haszna vagyon, ugyanazért a pusztán hagyott falukat sem hagyják megszállani (betelepitni).“ **)

*) Történelmi Tár. VI. k. a borsodi törvényes vallatások.

**) Ugyanazon 1627-ik évben panaszolja Győrmegy. Mindszent helysége: iszpájájok Fehérvártt Szakad Ibraim, ki noha ökö az velök kötött summálásban imigy-amagy megtartja ez ideig, mind-

A szpáhinak a pusztá határoiban csak úgy lehetett haszna, ha más szomszéd helységek fizettek róla legelési pénzt vagy vették ki haszonbérbe, — maga pedig az ily pusztákból vett jövedelem arányában nem tartozott fejevrest állítani ki. — Ha jövedelem kevesebb volt is belőle, mint ha megfogyatkozott számú lakosság élt benne, legalább tisztá jövedelem volt. Meglehet, hogy a gazdátlan határ szántóföldjei és szőlői közül is egyegy részt maga miveltetett más falubeli jobbágyaival.

Mindenesetben ha volt is haszna a szpáhinak, a török állam nagy kárával történt a lakosság apadása: adót és munkaerőt veszített vele. Magának a kormánynak rendeleteiből látjuk, hogy a pusztulást bajnak tekintette s oly birtokokon, melyeket hüberül ki nem osztván, maga kincstárának tartott fen, sikeresebben intézkedhetett a lakosok elszéledésének meggátlására legalább béke idején. A szultáni kincstár neve khasziné volt, s az oly birtokok, melyek jövedelme ebbe folyt, khasznak nevezettek. Ilyen volt az alföldön Kőrös, Kecskemét, Czegléd, Halas, Jász-Berény, Mező-Tur, Déva-Ványa, a mennyire eddig tudjuk, s hihetőleg más helységek is, melyek épen ennek következtében jobban gyarapodtak, aránylag nagygyá nőttek ki magokat a török uralkodás idejében. Fizették eme városok mindazon adókat, melyek a szpáhi birtokaira rovatnak, a tizedet, vagy helyette pénzü a summaadót, a kapupénzt, vagy iszpendzsét, a császár adóját, a várrobot helyett rendesen szolgáltatott Kecskemét és Kőrös salétromot, Berény pedig Hatvanhoz adott napszámot, — még a fa- és fűszolgáltatás, a tehén-, vaj és méz ajándék is megvolt mind a budai vezér, mind a kincs-

---

azonáltal mivelhogy csak két házas ember lakja az falut, és keveset fizethetnek, ugyan elvonta egy lovokat birságnak színe alatt, és most is nála tartván, fenyegetéssel és rút szitkokkal rettentti őket, hogy az faluról elfussanak és pusztán hagyják, mert ő neki az pusztá faluról lenne több haszna, ha ő ott nem lagnának.“ Ráth a győrmegyei hódoltságról. Történelmi Tár VII. k. 45. l.

tartó számára. Sőt mikor bevitték az adót, ép oly rendesen kellett bevinniök az ajándékot, mint mikor a német császár követje a szultán udvarához ment. Elkezdve a vezértől, udvarának legcsekélyebb szolgáljaig mindenkinek ajándék járt. Fizették végre a büntetés-pénzeket s a császár kivette hadi adót.

De helyzetök sokkal kedvezőbb volt. Nem valának egy-egy földesur személyes jobbágjai.

Az adószedés nem fajulhatott el a császári városokban annyira, mint a hűbéres falukon; mert az adószedő nem volt földesur, hanem katonai minősége mellett is egyszerű hivatalnok. Felelősséggel tartozott a beszédett adókról, míg a hűbéres maga költötte el mint tulajdonát. Érdekében sem állott emelni a törvényes adókat. Törvénytelen követelése, melyeket személyes fizetéséül tett, sohasem lehettek tulcsigazottak. Ily követelésekkel azon kincstárt károsította volna, melyből számosan vonták zsoldjukat és élelmöket rajta kívül, — míg a hűbéri földeken senki idegennek sem állott érdekében ellenőrizni a földesur adóztatását. Képzelné lehet, hogy magok a szultánok is mily aggodalmasan vigyáztak arra, hogy mindig legyen miből fizetni a tartományi zsoldosokat, midőn tapasztalásból tudták, mire képes a janicsár és a zsoldos szipáhi, mikor ki nem kapja illetőségét. A fejadót Kecskeméten, Kőrösön mindig a budai jancsárága veszi át; közvetlenül a jancsárok fizetésére fordított tehát s Ványán alárendelt jancsártiszt az adószedő is. A tizedváltság, vagyis a „summaadó“ a defterdár kezébe megy, ki maga számára egyikét száz tallért vevén adóráadásul, nem látja érdekében állónak a summa fölverését.

A török kamara városai minden szabadalmukat csupán annak köszönhették, hogy földesurok a szultán s az ő nevében azon kincstár volt, melyből a zsoldosok egész testülete fizettetett; vagy még helyesebben szólva, nem volt földesurok, nem voltak az egyéni kincsszomj és vesztegetési szen-

vedély kiméletlen körmei közt, hanem országos törvények alatt, melyeket fentartani számosaknak állott érdekében.

Nagy különbség, hogy alföldi városaink nem tartoztak senki egyesnek konyháját és marháit eltartani; nem váltak egy-egy szivtelen földesur robottevő rabszolgáivá. Ezen szabadalom, ha oda nem számítjuk is azt, hogy a városok ritkán panaszkodnak a rendes adók fölverése ellen, s néhányuk a közmunka alól föl volt mentve, boldoggá tette őket egy-egy hűbéri faluhoz képest. Mutatják a következmények.

Alföldünk térképét, melyet beláthatatlan puszták, s hozzá itt-ott egy-egy nagy központba sűrűn összehalmazott népségű városok képeznek, a török uralkodás tette ilyené, s nagyobb mértékben, mint napjainkban látjuk. A városok a faluk rovására nőttek meg, ha nem is oly arányban, mint a minő a pusztulás volt.

Faluból városba az átköltözés ritkán történhetett egyes úton. A hűbéri földek jobbágynak az ozmán törvények nem engedtek szabad költözködést, s e törvényhez Magyarországon is ragaszkodtak. Gyakran találjuk a császári városokban a panaszt, hogy a szpáhi ráfogják valamelyik lakosra, hogy egykor falujokban lakott maga, vagy az apja, s erővel vissza akarják vinni. A szpáhi érdekében állott, hogy a mig él, falujában minél több legyen az adófizető; inkább elengedett volna a falu határából egy darabot, mintsem egy jobbágyot. Ha a szpáhi a defterből be tudta bizonyítani, hogy az illető beirt jobbágya volt, megszökése után tízévvvel is visszavihette. Sőt nemcsak a szpáhia fordult az ily szökevény ellen, hanem megtörtént, hogy egykori lakhelyének népe is; mert minél kevesebben voltak a lakosok, annál több esett egyre az egy összegben fizetett adóból. *) Mind-

---

*) Berényi levelek, 95. sz. Nagy György nevű jászberényi lakos a felséges vezirnek Ekef (?) nevű helységében kilencz évig lakott volt. „Jelenleg (t. i. 1632-ben), ugymond, az ekefi lakosok őt Berényben hagyni nem akarván, megüzenték, hogy helységükbe okvetetlen térjen vissza“ a felséges vezir rendeletére.

untalan alkalmatlankodnak a török hűbéresek ily visszatelepítési szándékkal a császári városokban. *) A nagyobb rész a magyar megyékbe egyszer kivándorlott visszatelepedőkből állott, kik iránt a szultáni rendeletek nagyon kegyelmesek. Mind Jász-Berény mind N.-Körös újra betelepítését ezen szultáni pártfogásnak köszönheti. A mi Berényt illeti, II. Ozmán ezt írja:

„Berény városa pusztán maradt a lefolyt háborúk alatt a hadsereg kegyetlensége miatt, s most is, (1618-ban) még lakatlan a kincstár tetemes kárára . . . Parancsolom tehát, hogy ne bántsa senki azon jobbágyokat, kik édesgetésre vissza akarnak telepedni. **) . . Az ellenség földéről visszatérő jobbágyok *fölmentetnek a (szpáhi-) jobbágyság alól* s senki se tartóztassa föl és ne *szállítsa vissza* (a szpáhik faluiba).“***)

Egy-egy nagy hadjárat után a faluk lakosainak egy része visszatért a maga pusztá helységébe, de egy része örömeztőbb telepedett a kevesebb terheket viselt városokba. Így N.-Körösbe nem egyenes úton olvadhatott be némely szomszéd falu, mint az e városba áttelepedett kécskeiek példája mutatja. 1656-ban történik, hogy Körös némely lakosai ezt terjesztik föl a szultánnak: Ők Kécske helységéből valók; de a háborúk alatt keresztyén földön vonták meg magukat a seregek üldözései elől. Majd édesgetésre visszamenvén, nem előbbi falujokat szállották meg, hanem Körösön telepedtek le, holott is pontosan fizetik az adót együtt a körösi keresztyénekkal — így tehát ne háborgassák őket a szegedi szandzsákbéliek, kik most a szegedi jegyzőkönyvből azt fogják rájuk, hogy az ő adófizetőik a kécskeiek. †) A szultáni rendeletek e kedvezésekkel, melyeknek az alföldi váro-

---

*) A n.-körösí levelekben elég példa van rá.

**) Berényi lev. 3. sz.

***) Berényi lev. 4. sz.

†) N.-Körösí levelek, 9. 8. 13-17 sz. s más levelek.

sok sokat köszönhettek népesedés dolgában, némi földesuri önzést árulnak el.

A mellett, hogy a helységek lakosai összekeveredtek, a városok megnépesedének. N.-Kőrös emelkedése mintegy hatvan év alatt nem volt csekély. 1612-ben kilenczven házra vagyis telekre becsli a török, 1670-ben már százötvennégyre ugyanaz, holott a közben 1628 körül a város apadni kezdett lakosok dolgában, mint a kőrösi krónikás írja.

Az alföldi városoknak a nagy népesség mellett aránylag még sokkal nagyobb határaik vannak. N.-Kőrös, Kecskemét határa vetélkedett egy-egy vármegyei járással. Az előbb nevezett városnak a török uralkodás után nemsokára csak nagyból előszámlálva is több van tizenhét nagy pusztájánál, vagyis helységi határánál. *)

A török uralkodók rendszere a birtokviszonyokban elősegítette eme nagy terjeszkedést. Még a hűbéri faluk határát sem darabolta el. Általános szabály volt, hogy *egész* helységeket adtak mind a hűbéres vitézeknek mind a bégeknek, s még azon esetben is, ha egy falunak több ura volt, a határban nem, hanem a falu összes jövedelmében osztottak. A városoknál is, melyeknek török földesurok nem volt, nem ez vagy amaz egyest írta be birtokosul jegyzőkönyvébe, hanem a helységeket. A város volt a megszemélyesített földbirtokos. Annak pedig épen legkisebb nyoma sincs, hogy a császári városok határában egy-egy török számára külön földet hasítottak volna ki a határból. Még a hol a török ben lakott is, mint körülbelül 1620-ig Jász-Berényben, a várostól

---

*) N.-Kőrösi krónika, 65. l. Ezek voltak N.-Kőrös pusztái : Kara (ma Fénsszarú és A. Sz.-György határa), Kocsér (ma J. Apát), Türtel, Lajos (ma Berényé), Mise. Mike-Buda (ma Keglevics, Majthényi és Irsa birja); Uj-Szász (ma az Orczyaké), Tetétlen, Nyárs-Apát, Örkény (ma a gödöllői uradalomhoz tartozik), Vátya (gr. Steinlein), Pót-Harasztja, Kakucs (gödöllői uradalomé), Inárcs (később Beleznay és Farkas családé), Besnyó (Gödöllő mellett?), Jenő és többek.

nem kíván egyebet, mint a közlegelőt a palánk fegyveresei számára; de egyszersmind elismeri a városnak tulajdonosi jogát a maga határához. *) Déva-Ványán egy pörös esetben, midőn a szomszéd helység el akar tulajdonítani egy halászhelyet, a török diván Szolnokban a magyar királyok idejében volt birtokviszonyt ismeri el érvényesnek. **) Hasonló történik a Túr és Sz.-András közötti határpörben, a hol Túl az Egerben őrzött defter kivonatával és saját községi jegyzőkönyvével dönti maga részére az ítéletet, bizonyítván, hogy Cserki-Kún nevű föld régi időktől fogva hozzá tartozott. ***)

Ugyanez áll Kecskemétre nézve is, melynek derék történetírójánál olvassuk, hogy e város környékén volt apróbb helységek lakosai is rendre Kecskemétre költöztek, s határaikat bérbe vette a város. 1601-ben még Omer szubasa hatalmaskodik Tatár-Sz.-György helysége miatt, mely csakhamar pusztán hagyatik s aztán az egész török uralkodás alatt Kecskemét birja határát, évenként fizetvén a *haszonbért* minden következő szpáhinak. „Igy jutott Kecskemét a többi szomszéd pusztákhoz is, mond Hornyik, mint Ágas-egyháza, Borbácsszállása, Kerekegyháza, Köncseg, Páka, Félegyháza, Kisszállása, Ferenczszállása, Zomok, Jakabszállása, Matkó, Orgovány, Péteri, Csöngöle, Sz.-László, Móriczgátja, Szank, Bene, Örkény, Ujfalu, Majsza. Sőt a hazába beköltözött magyar nemzet első ösgyűléséről hirneves *Szer* helység is csak 1640-

---

*) Berényi levelek 126. sz. 1570-ből Sz.-Imre, Sz.-Jakab, Borsóhalma nevű szántóföldek, mint régóta (a hódolás előtt) a jászberényiek tulajdonai, az új császári jegyzőkönyvbe (defterbe) beirattak ama város részére; de úgy, hogy Borsóhalmán a palánk fegyveresei legelőt kaphassanak (ez lehetett a palánk tőszomszédja). Más földek birtokában teljes joggal meghagynak.

**) Ványai levelek, 62-ik szám. Évszám nélkül; de ezen városlevelei majd mind a 11-ik század második feléből valók lévén, ennek keltét is oda tehetjük, s így mintegy száz év múlva is elismeri a török a régi birtokviszonyok törvényességét.

***) Turi levelek 1, 2. és 3. sz. Sz.-András a temesvári, Túr az egri helytartóságban feküdt.

ben pusztult el, s már 1664-ben mint *pusztát* birták a kecskemétiak, s ők birják ma is Pusztá-Szer név alatt.

Igy látunk a török uralkodás alatt egy sajátos földesuraságot kifejlődni: a városokét. Ezen collectiv birtolesség hatalmas és török részről elismert oligarchiává fejlődött ki.

Mindjárt a hódítás idején sok pusztá falut és várost találhatott a török. Határukat be sem irta defterébe, hanem ha mind pusztát, senkihez sem tartozó földeket, minők elegendőek voltak és vannak a török birodalomban. Az ilyen azé lesz, a ki mivelés alá fogja, vagy használja. Ilyenek által terjeszkezhettek a városok mindjárt elejénte.

A hűbéri faluk egy részéhez későbbi pusztulásuk után föntartá tulajdonosi jogát némely török földesur; de mi hasznát vette, ha be nem telepíthetné, — és más helységeinek jobbágyaival a távolság miatt, vagy éppen jobbágyok nemlétében miveltetnie is lehetetlen volt? Maga, mint láttuk, nem nyult az eke szarvához. A ki gazdálkodott is e katonanépből, egész gazdasági tudománya és iparkodása abban állt, hogy rá üzent valamelyik helységére: szántsanak, vessenek, arassanak és hordjanak be számára készen egy-egy földről ötven-hatvan kila búzát; oly nagylelkű volt, hogy még csak a munkálatokra sem ügyelt föl. A török földesur tehát, a hol ezt sem tehette, pusztá földjeit kiadta haszonbérbe. Ily bérleti eset több van előttem, s jellemző benne az, hogy az ily föld elveszítette hűbéri természetét. Tudjuk, hogy a Szulejmán törvényei szerint az egyszer egész életre sőt az egyenes maradékok életére is lefizetett bérleti díjon vagy tapun kívül a föld keresztyén művelője tartozott mindazon évenkniti termény-, pénz- és szolgálatbeli adókkal, melyek a hűbéresek jobbágyságait szokták terhelni. De a császári városok s tán más helységek is a pusztákat a töröktől sokkal kedvezőbb föltételek alatt vették haszonbérbe. Semmit sem fizettek egyebet a töröknek az évenként kikötött csekély pénzösszegnél, s így egészen közönséges haszonbér uralko-

dott az ily pusztákra nézve.*) Egyes ember, vagy egy új telep, ily földek használatával hűbéri jobbágygá lett volna; de a városi község mint testület nem volt kivetkeztethető eredeti szabadalmaiból. Az alföldi városok bővön válogathattak a török földesurak pusztáiban, míg ezek nehezen akadtak haszonbérlore, annyival inkább, mivel a bérlet csak egy-egy évre kötött. Déva-Ványa negyvenöt talléron bérel ki egy Bohalom (?) nevű földet Gáznáfer szpáhitól 1659-ben. Első évben lefizeti a díjt, de a következőben mitsem ad. A szolnoki diván előtt a szpáhj vádjára a ványaiak bebizonyítják, hogy csak az első évben használták a bérleti földet, a másodikban pedig a tatárok miatt nem mertek rajta marhát legeltetni. A szolnoki diván erről meggyőződván, utólag az év lefolytával a ványaiak részére dönti el a pert.**)

A városoknak ily laza bérleti kötelezettsége mellett részökön volt az előny. A bérlet néhány évi abbanahagyásával rákényszeríthették a velök szomszédos török birtokost kedvezőbb s csaknem kényők szerinti föltételekre.

Igy volt a leggazdagabb földesur a község a magyar alföldön. Ekkor terjedett el egy Körös és Kecskemét határa a Dunától a Tiszáig, s ekkor nyerte egy-egy Berény és Árokszállás határa azon szabálytalan idomot, minőnek párját napjainkban csak néhány német herczegség mutatja.

---

*) Világosan ki van ez fejezve a 132-ik számú berényi levélben, a hol a város népe ezt terjeszti föl a török hatóságnak: „A (török) biztosok tizedet követelnek a *bérlett földekről*, — *holott ezekről tizedet adni nem szokás*.“

**) Ványai levelek, 56. sz. A többi városok is bérlenek. Berény sz.-Györgytől sz.-Györgyig bérl ki a Mártonberek nevű pusztát Ozmán szpáhiától (131. sz. lev.); M.-Tur a maga határán kívül a Körös vize balpartján a gyulai defterdártól két földet vesz bérbe husz talléron (Turi lev. 48. sz.); ugyanazon város, nem tudni kitől, az eminekkel együtt bérel földet, mely utóbbiak felét teszik le az évi 33 tallérnak, s ezért a turiak tizedet adnak nekik. E szerződés is csak egy évre szól. (Turi lev. 42. sz.) Körös, Kecskemét rendszeren fizet évenként a bérletet pusztáiról.

Minden terjeszkedés mellett sem kell gazdag földbirtokosoknak képzelnünk az alföldi városokat. Munka teszi jövedelmessé a birtokot s munkás kezek hiányoztak ily ropant területekhez. — Különben is a szántásvetésnek nem kedveztek a török adózási törvények. A gazdálkodásnak ez a neme két irányban tehetett súlyosabbá az adózást. Egyfelől a tized vagy tizedösszeg fölverésére vezette volna a törököt, másfelől az igás barmok száma a portakénak többre számítását vonta volna maga után, mi a császár adóját, iszpendzét, harácsot, hadi adót sőt a robotoló helyeken a robotot is szaporította volna. És a munkának emez elcsüggesztése a pusztulás egy második neme volt mindenütt a török birodalomban. Egy velencei követnek még a XVI-ik században szemébe tűnik, hogy „míg a keresztyén államokban az élelmi szerek drágasága a népesség szaporodása és a mivelhető föld kevesbülése miatt szokott előállani, Törökországban a szükségét a népesség folytonos apadása idézi elő. A még megmaradt nép csak éppen annyit szeret megmivelni földjeiből, a mennyi tulajdon szükségére elegendő; mert tudja, hogy ha netalán fölöslege van, erővel elveszik tőle. Ennélfogva inkább miveletlenül hagyja kövér, termékeny földjeit.“*)

Ellenben ha a török adóztatás valamit előmozdított a gazdálkodásban, a baromtenyésztés volt az. A nyájakról oly csekély volt az adó, hogy alig érezték meg, s a helységek pusztulásával a megmaradtaknak széles tér nyílt e részben. Így az alföldi városok sem szántásvetésben, hanem a baromtenyésztésben tűntek ki.

Balla Gergely ezt írja a törökök kivonulása után is a kőrösiekről : „Tehetős gazdák voltak, igen sok barmot tarthattak, mert pusztájok elég volt.“ **) Nem alkotunk hely-

---

*) Marcantonio Babaro jelentése 1573-ból. Zinkeisen-nél. III. k. 784. l.

**) N.-Kőrösi krónika, 65. l.

telen fogalmat az akkori alföldről, ha nagyszerű közlegelőnek tartjuk; midőn még később is annyira hasonlított ahhoz. A városok fő gazdasága is azon kezdeties baromtenyésztés volt, mely csaknem visszaviszi a házi állatot eredeti vadságába, valamint növelkedési helye, a pusztá is, kevésbé különbözött az amerikai savannáktól. A szél a futóhomokot egyenlő szabadsággal és szeszélylyel hordhatta össze halomná és söpörte szélyel ismét, s csak a megkimélt helyeken, a hol egyébiránt századok óta gyökeret vert, zöldült föl és bokrosult egy-egy berek, olyformán, mint a kiméltebb városok népessége a végtelen síkság közepett. Az állat visszanyerte itt egészen vad természetét s csaknem gazdatlanná vált. A török és magyar rabló könnyű zsákmányt talált, ha elegendő ügyessége volt, hogy elfoghassa. Ezen időkből származhatik a szegény legény ösétől, a szabad hajdutól azon könnyű lelkiismeret, mely a marhák eltulajdonításában értünkre is uralkodott. Valamint a föld ázsiaivá lett, úgy az életmód visszaesett. Mert visszaesés a vad állapot felé a földmivelőből pásztorrá lenni, a mivé lett szükségkép a lakosság alsó rétege. Még a tanyai gazdálkodás is csak később fejlődhetett ki, midőn *egyes* gazdáké lett ismét a közlegelő.

A magyar alföldet háromszor találta csaknem egészen pusztán s háromszor népesítette meg és fogta mivélés alá a magyar nép. Első izben Ázsiából bejövetelekor történt ez. Másodizben 1240-körül, a tatár-pusztítás idején, midőn csaknem gazdátlanul és néptelenül állott földeket telepít be IV. Béla a Duna és Tisza mellékén az ujonnan érkezett rokon kun néppel. Harmadik, s alkalmasint nem a legcsekélyebb pusztulás a török időben történt, melynek lefolyta után a népesség és a földmivélés gyarapítását csaknem elől kellett kezdeni. A kik szemünkre vetik az alföld hátramaradását, feledik, hogy épen az alföld az, mely leginkább bizonyítja a magyar népnek mind szaporaságát mind pedig szorgalmát. Kevesleni sem lehet az ottani haladást; mert egy ahhoz

hasonló helyzetet sem ismerünk egész Európában, minőben az alföld volt. Hogy csak a török korról szóljak, nincs ma Európában nemzet, mely hasonló korszakot ért volna, minő Magyarországon a török idők vagy kétszáz éve volt. Még a török alatti többi tartomány is kedvezőbb helyzetben vala. Mig a többi nép nyugton maradt, a mint a török áradat elborította, Magyarország volt a hullámtörő part az óriási hatalommal szemben, következőleg a rongáltatás is iszonyubb, melynek folyvást ki vala téve.

A török lakta Magyarországra teljesen illett az a kép, mely a mai törökországi utazót meglepi. — Hogy csak egy tekintélyt idezzek ujabb időkből, ideírom Blanquinak alapos művéből e néhány sort:

„Alig megy át az utazó a Száván, mely Belgrádot Zimonytól, azaz Magyarországot a szerb tartományoktól elválasztja, özönnel rohanják meg a mindennemű meglepetések. Az ocean nem tökéletesebb határvonal, mint a melyet e folyó von a civilisatió és barbárság között. Egyik partja mindenütt élénk, népes és megmivelt. A jobb part majdnem mindenütt kihalt, s csaknem merő pusztaság. A hol kerestek állanak Szerbiában, mindenütt uj házak emelkednek, a hol minaretek, mindenütt üres házhelyeket látni.“

Csakhogy — fájdalom! — a hódolt és a hódolatlan Magyarország között nem volt ily éles a határvonal. A török pusztítás messzebb terjedett, mint a békekötések által megszabott határszél. A tizenhetedik évszázban is ép ugy folyt a magyar faluk behódítása, a rablás, gyujtogatás, öldöklés s emberek rabszolgaságra hajtása, mint a tizenhatodikban.

Csak 1625-től 1627-ig, azaz két év alatt, a törökök a határszéleken behódítottak negyvenöt falut, egészen vagy részben felégettek százket helységet, s négyszáz nyolczvan nyolcz egyes házat és pajtát; elhajtottak százötvenkétezer barmot — s az összes kárt, némely határszéli hódolt helyek adójának emelését is beletudva, hétmillió forintnál többre te-

szik, mi abban az időben fölért legalább is harmincz milliónyi mai kárral. Nem számítván az emberveszteséget.*)

Egy másik 1642-iki országos kimutatás szerint a török 1627-től kezdve, tehát tizennégy év alatt behódított 326 falut; gyilkolt 1194 embert, elhajtott 13664 marhát, 2190 juhot, s évenként mintegy harminczöt ezer forinttal emelte az adót, nem számítván a gabona és élelembeli adó fölverését.

Volt azonban a be nem hódolt országrészeknek egy külön terhes adója : a családok, községek, megyék, roppant sokat fizettek a töröknek az elfogott rabok kiváltására. Ez néhány év alatt többre ment összesen kétszázezer forintnál.**)

Az ország romlása, kára és elmaradása fölszámíthatatlan. A török uralkodás átka csaknem egyaránt kiterjedt mind a hódolt mind a hódolatlan országrészekre, s csak az eddigiekből is meggyőződhetünk, hogy a török uralkodókkal megelégedve élni csak egy mód volt volna : kitérni mohammedánná, kirabolni s pusztítani más országokat és nemzeteket.

---

*) Lásd e könyv függelékében az 1627-iki kimutatást.

**) Lásd a „Függelék”ben 1642-iki kimutatást. Vesd össze Eszterházy Miklós nádor levelével 1641-ből, hol (magyarra fordítva) ez mondatik : „... kevés év leforgása alatt néhány ezerre lehet tenni azon lelkek számát, kiket különböző alkalommal a török fogságra vitt az országból, valamint határőreink úgy nemeseink, sőt a szegény nép közül is. Hány száz, hány ezer öletett meg ezenkívül? Eme foglyoknak a török rabságból való megváltására négy vagy legfeljebb öt év alatt a magyarok erszényéből több mint kétszázezer forint vett ki Törökországba. Hol van ezenkívül az elhajtott marhák csaknem végtelen száma?” (Eszterházy M. munkái Toldy F.-től 381-ik l.)

XII.

MOZLIM ÉS KERESZTYÉN, SZANDZSÁK ÉS MEGYE.

Valahová a török betelepedett, nemcsak adózási törvényeit alkalmazta, hanem mindazon többit is, melyek együttevée vallásos természetű codexét alkotják.

A törökök minden szokását leírni külön könyvet kívánna s fölösleges volna, miután sokan leírták, s többek közt Decsy Sámuel még a múlt században teljesíté „Osmanographia“ja első kötetében a magyar irodalom addigi mulasztását e részben. — A mai utazók előadását egybevetvén a Magyarországról fenmaradt adatokkal, feltűnő, mennyire változatlanul megmaradtak a mohammedán szokások, — kivéve, hogy újabb korban, a török zsarnokságát tetézett hűbéri viszonyok elenyészvén, a mozlim és keresztyén közti viszony javult s a török az európai befolyás nyomán némileg szelidült hangulatban van a rájához. A szokások egyébiránt változatlanul maradtak, a mit meg is fejthetünk magunknak a mohammedanismusból. Mig a keresztyén vallás első apostolai az egy miatyánkon s néhány igen általános elven kívül mit sem adtak kalauzul követőiknek az élet annyi-ezerféle utjaira, a mohammedanismus aggodalmas gondosságot árul el abban is, hogy fiainak gyomra meg ne romoljék, meg ne hűtsék magokat, s bőrük pórusai mindig szabad kigőzölgést engedjenek a nedveknek : még az imádságra nézve is bizonyos diaeta van a hiveknek megrendelve. A mohammedánok vallásos törvényhozói majd semmi szabadságot, semmi függetlenséget sem engedtek az egyénnek, minden dolgait szabályozták, hogy minél kevesebb gondja legyen a földön.

Azon vak bizalom, melylyel a gondviselés sült galambjait oly türelmesen tudják várni, méltó szülője vagy testvére ennek a törvény elvállalta gondoskodásnak. Az egész mohammedán világot e sokat kívánó, de sokban kényelmessé vált intézkedések annyira kinevelték, hogy törvénytudósaik sem tettek egyebet, mint a törvényt magyarázták kisebb nagyobb szerencsével s magyarázataik hiven följegyeztetvén, azok újabb törvényekké lettek. Az önállástalan szolgáltság annyira ment, hogy a mely esetre a próféta és khalifái (utódai) nem adtak kész törvényt, fölkutatták, mit tett a próféta hasonló esetben, s azt vették törvényül. A próféta hallgatása is bizonyos körülmények közt szent canon gyanánt szolgált. A mohammedánnak ezen törvényei részletesen meghatározzák családi, társadalmi s egyéni ügyeit — egész az illemig, az etiquette-ig. Mindez pedig egy szent könyvben van megírva, melynek egy részén nem lehetne a nélkül tenni változtatást, hogy a másik része veszélyeztetve ne legyen. Tagadhatatlan, hogy ez nagy maradandóságot ad az intézményeknek és szokásoknak; de egyszersmind képtelenné tesz egész nemzeteket a szellemi és anyagi előhaladásra; tagadhatatlan, hogy meggátolja bármely idegen nemzet közepett a beolvadást, vagy, az ő nyelvökön szólva, az elkorcsosodást; de egyszersmind meggátolja, hogy bármely idegen népbeolvadjon egy mohammedán nemzetbe. Míg a mohammedánnál a korán tiszteletben lesz, bár szórassék el a föld színén mint Izráél egykori népe, melynek a thalmud a koránja, nem kell féltetni, hogy megváltozzék; — inkább megsemmisül, sem hogy idomulást szenvedjen. De viszont attól sem lehet tartani, hogy propagandája lesz. A korán merevebb, mint a thalmud; a mohammedanismus saját országán kívül aligha képes volna csak annyi hajlékonyságot is mutatni, mint a thalmud.

Eme változatlan merevség befolyt egyszersmind arra is, hogy a török és alattvalója kölcsönös gyűlölettel viseltessenek egymás iránt. A törökök magok közt sem élnek társa-

dalmi életet. A soknejűségnek az emberi méltóságot megalázó szokása kizárja a nőket a társadalomból s a férfiakat magányba vonult életre kényszeríti. A török gyermekkorában háremben nővén fel, zárkozottsághoz szokik. Hallgataggá és magába vonulttá lesz, s némileg e részben hasonlónvá a ragadozó állatokhoz, melyek társaságban járni nem szeretnek.

A török mit sem engedett a maga szokásaiból, s még akkor sem enged talán, ha ur helyett szolga volt volna. Engedett-e sokat azon keresztyén, kivel a török együtt lakott? Jó szántából nagyon keveset és pedig leginkább a fentebbi okból. Minél közelebbi szomszédja volt, annál jobban gyűlölte a törököt. Nincs alkalmatlanabb laktárs, még egyenlők között is, mint a kinek megrögzött szokásai vannak s legkevesbbé sem tudja magát a viszonyokhoz és saját szokásainkhoz alkalmazni : annál jobban szeretjük, minél távolabb van tőlünk, s azt hiszem, egy tolnai vagy budai polgár élénkebb gyűlöletet érzett a török iránt, mint egyegy Pázmán Péter, kinek idegenkedése inkább elvbeli volt s nagyrészt abstraktiokból táplálkozott. Megvolt ugyan e helyeken a vallásos gyűlölet is; — de nem annyira ezért forrt föl a magyar jobbágy vére, mint azon alkalmatlanságokért, melyeket a merőben más szokások okoztak, azon simulni képtelen merevségért, azon dölyfös és zordon magaviseletért, melyből a török mit sem tudott lealkudni. Inkább a csodálatosságig idegen kását, mint a más templomban imádkozó embert gyűlölte a nép. Ha a török nem ura hanem jobbágya volt volna is akármely keresztyén népnek, kétségkívül nem szerették volna, — így gyűlölik, amugy megvetik vala. De szintoly igaz az is : a török uralkodási rendszer olyan volt, hogy bármely nemzet saját faitól is csak kénytelenségből, csak boszorkodva tűrne hasonlót.

Míg más népeknél a kölcsönös gyűlölködés ellenére is a hódító és hódított népek közt az oly hosszú együttlakás, minő a törökké volt a magyarral, hágy bizonyos feltűnő maradványokat a szokásokban, erkölcsökben s magában a nyelv-

ben, nálunk, elpusztult városokon és falukon s némi megsokkott gazdasági hanyagságon kívül kevés tüneményre mondhatjuk el határozottan : ime, ez a török bennlakásának emléke! Fájdalom az is, mirőlezt lehet sejtenünk, szomoruemlék!

A török nem volt *nemzetiség* abban az értelemben, a mint mi vesszük. Egészen vallás hívének tekinté magát minden egyes s nem egy nemzet tagjának. Nyelve is, mely anyyira idegen mind az arabtól, mind a persától, mint a magyar a némettől vagy latintól, egészen azzal keveredett össze, s a magyarral való, bár nem épen közeli, rokonságot nem tartotta, míg a nemzetiségétől oly idegen arabssal testvérnek vallotta magát. A mohammedanizmus megsemmisíti a nemzetiséget, s a magyarnak nem a török nemzettel, hanem a mahommedanizmussal vala dolga. Törökké lenni s mégis megmaradni keresztyénnek, lehetlen volt, s a török nemzet csak a korán, az ő bibliája hitvallása által csinálhatott propagandát. Ily propagandája Magyarországon nem volt s sok részben gátolták magok a törvények.

Igaz, hogy a keresztyénekre súlyos adókat mért a török, míg a mozlimok csaknem minden teher alól mentesek voltak s a renegátok nagyobb ecsületben álltak, mint a szivletett mohammedán; de ez aránylag keveseket cábbított el s azok közt, kikről a történet írja, hogy magyarból lettek törökké, rendkívül kevés van, ki önként tért volna ki. Többnyire a török térítési mód szerint erőszakosan elrabolt gyermekekből lettek.

A népek összevegyülésének minden utja hiányzott a töröknél. Első ily ut lett volna a hadseregben való együtt szolgálás, mely az oly állandó hadsereggel bíró államban, minő a török volt, nyitva áll vala, hogyha elvül nem mondatik ki, hogy csak mozlim lehet a mohammedán hit bajnoka. A jancsárok testületének felállítása mutatta, hogy a török állam szükségét érzi hadserege szaporítására idegen népekből is ujonczozni. De itt sem vélte ezt máskép lehetségesnek, mint ha erőszakkal mozlimokká téríti és neveli ki a ke-

resztyén gyermekeket. Később, a XVII-ik százév vége felé ;smét szükségét érezvén a harcosoknak, egy nagyvezér nem lát egyéb kisegítő eszközt, mint Albania népe egy részének tűzzel vassal való kitérítését a mozlim hitre, mely erőszakos eszközt pedig a mohammedán törvények tiltanak, midőn az alattvalóknak vallásszabadságot hirdetnek adófizetés fejében.

A török Európába áttelepedvén, fogadott ugyan el keresztyén segítséget is s a szerb és oláh hadak korán gyarapították seregét; de ezek csak külön, önálló hadtestek voltak, s alig is egyebek oly segítségnél, minőt szövetséges államok adnak egymásnak. — E hadak mindig a rendetlen sereg részének tekintetek.

Már Szulejmán idejében vesznek föl állandó, béke idején is szolgáló katonául kevés számú keresztyént a török seregbe, s ilyenek azok, kiket *martalóczoknak* neveztek. A magyarországi várakban is voltak ilyenek, s úgy lászik, oly szervezettel, mint a janicsárok, külön tisztek alatt, külön „odá“kra osztva, s rendes zsolddal. De ezek is csekélyszámmal voltak. 1660 táján a budai pasaságban tizenkétezer janicsár mellett csak háromszáz martalóczot tartanak. *)

Már a tizenhatodik százban is megvolt eme keresztyénekből állott csapat s úgy lászik ezeket nevezték pribékeknek. Mindkét nevök ma is rossz értelemben használtatik nyelvünkben, s nem igazságtalanul. Ezek tűntek ki legjobban a rablásban s a török is csak czirkáló rendetlen katonául használta. A nevezett évszázból fenmaradt török levelekből ítélve önkéntesek voltak, kiknek egy-két szegődési évök kitelvén, visszaléphettek s meghatározott napi zsolddal járt helyök más folyamodónak adatott. **) — Számuk cse-

---

*) Ricaut, „The History“, 341. l.

**) Behrnauer fordította levelek 66, 67, 68. és számos más levél, melyekben martalóczok kinevezése foglaltatik. A martalóczok neve ilyen : Vojatovics, Markó, Radován, Bogdán, Magonia; Radul; de van köztök Szilágyi, Rózsá és Kocsán nevű is. Zsoldjuk 4 oszpora volt, s valószínűen adómentesség.

kély volta mellett alapos okunk van hinni, hogy nagy részök valamely érdemelt büntetés elkerülésére állott e csapatba. Tetteik legalább olyanok voltak, mint az állambörtönökből kiszabadult gonosztevőké, s ha a töröknél sem állottak becsültetésben, a keresztyén népnek nemhogy édesgetői voltak volna példájok követésére, hanem ijesztő példái.

Pedig még ez volt a legnagyobb közeledés a keresztyén és mozlim közt. Különben maga a mohammedanizmus húzott áthághatlan falakat a közeledés útjába. Mig más hódító nép csak örülne rajta, ha a meghódoltak minél jobban utánozzák szokásaikat, a török szorosan tilalmazza ezt még oly külsőségekben is, mint a ruházat. A mozlim, ha alattvalója úgy öltözik, mint ő, annyira megalázva érzi magát, mint a keresztyén aristocrata, ha inas és kocsis vele egyenlő öltözetben akarna járni, — s így a töröknek eme fölfogása még a legérthetőbbek közé tartozik egy európai civilisált államban.

Turbánt viselni nem volt szabad. Vagy háromszáz évig megengedettett ugyan, hogy a nemmohammedánok is viseljenek sárga, kék vagy tarka turbánt; a fehér szín csak a mozlimeknek levén fentartva. De mintegy negyven évvel a Magyarországra lett betelepedés után, 1584-ben III. Murad megtiltotta eme fényűzést s helyreállítja a régi rendeleteket. Ekkor helyettesíték a konstánczinápolyi keresztyének és zsidók a turbánt fekete vagy vörösszinű posztósipkával, mely fekete bőrrel volt prémezve, s melyet később a fekete báránybőr sipka, vagy kalpag váltta föl. A ráják még a mult században is egyszerű, többnyire nem kiáltó színű ruhát, fekete báránybőr-sipkát, fekete, kék, vagy violaszin czizmát viselnek, a sárga el levén tiltva *). Magyarországon a hódolt részekben nagyon egyszerű, s a fenebbi leíráshoz hasonló volt a viselet. Fehér és szürke abaposztóból való ruhát viseltek N.-Kőrösön, s sokféle színű nem volt szokásban. Még

---

*) Ma D'Ohsson. V. 118 l.

gomb sem volt rajtuk, csak kapocs; *süvegök fekete* volt s sarkantyut nem viseltek csizmájokon. *)

A török a viseletbeli tilalmakat áthágó keresztyént kegyetlenül büntette.

A török mindenkit áttérésre kényszerített, a ki bár tréfából vagy a török biztatására föltette a turbánt. „Ily esetet magam is láttam, írja Thúry a XVI. századbéli tolnai rector. A szomszédunkban fekvő mezőváros evangélikus papjánál néhány török vendég szállott meg hivatlanul, kik tréfából a pap kalapját próbálgatták fejükre. A pap is utánozta példájokat és egyik vendége „patyolatját“ vagy turbánját szintén föl találta tenni. A pap kénytelen volt mohammedánná lenni, s később egyideig szubasija volt a helységnek. — A ki hacsak elvétele is oly mozdulatot tett, mint köszöntéskor a török, vagy köszönt a töröknek, sorsa ugyanaz lett, a mi az említett prédikátoré. Ha a keresztyén kék vagy zöld ruhát vett föl, bőröstül vagdalták le testéről.“

Továbbá a régi mohammedán törvényekben tiltva volt, hogy a keresztyén és zsidó lóháton járjon. Később, a törököknél ez megengedett; de mihelyt valamely török tiszttel találkoztak, rögtön le kellett szállaniok lovukról **). Ki voltak véve egy másik megkülönböztetés alól. Az arab törvények szerint a keresztyéneknek setét színre kellett festeniök házukat; — a török alatt ez nem divatozott. ***)

Végül általános törvény volt, hogy a keresztyéneknek fegyvert viselniök nem szabad. Bár Magyarországon, mint alább főlemlitem, volt kivétel e törvény alól; de általán be volt hozva a fegyvertilalom. Alkalmasint e tilalomból folyt szükség kényszeríté a magyar jobbágyokat a karikás ostor és balta föltalálására.

Az egyszerűséget szükségessé tették a török adók

---

*) Nagykőrösi krónika, 16. lap.

**) M. D'Ohsson, V. k. 119. l.

***) U. a.

is, — s alkalmasint nemcsak az öltözetre terjeszkedett ki, hanem az egész életmódra. Átalán a mai Törökországban is feltűnő mindenütt az életmód egyszerűsége. Maga a török, a fényűzés fenn elősorolt tárgyain kívül kevéssel beérte mindig, s a szegénységet oly könnyen türi, hogy nem is látszik szerencsétlennek. Alárendeltjei is megszokják, hogy kevéssel beérjék, s ha alföldünk köznépe valamiben törökössé lett, alkalmasint leginkább abban a tekintetben lett azzá, hogy minél kevesebbel érte be, hogyminél kevesebbet dolgozzék, — munkája gyümölcse nem levén legalább nagy részben is számára biztosítva.

Annyi bizonyos, hogy a törökök fantasticus fényűzése s a keresztyének alázatos egyszerűsége nagy ellentét volt s az összes szokások a legkisebb közeledést sem engedték meg, nemhogy az összekeveredést.

Két nép összesímulásának egy másik s leghatalmasabb útja az összeházasodás. A törökre nézve ez az út is el volt zárva, sőt a mi e részben történt, nemhogy közelebb hozta volna a két népet, hanem épen ez támasztotta a magyarban a legkiengesztelhetlenebb gyűlöletet. A töröknek nincs felesége abban az értelemben, mint mi veszszük, neki csak rabszolgálója van. Habár a törvények gyöngédséget parancsolnak a nők iránt, maga a házassági intézmény a legkegyetlenebb és legmegalázóbb helyzetre kárhoztatja az asszonyt amohammedánok társodalmában. A férfi nem is ismeri a nőt, a kit elvesz, a nő a férfit, a ki elveszi, még a legjobb esetben is. De vannak ennél rosszabb esetek. A férfi pénzzen vásárolja nejét az ember-piaczon, vagy hajdan zsákmányul rabolta s orozva lopta. Török férfi és magyar nő közt csak e két utóbbi uton történt a házasság. Ily egybekeléshez méltó maga a házi élet is. Nem elég, hogy rab módjára el van zárva a nő a világtól s még közel rokonai is ritkán látogathatják meg, hanem néhány más vetélytársnővel kell osztoznia a férj kegyeiben. Mily versenygés, mily nemű vetélkedés helye a hárem, képzelhetni, s csak újabb időben

lőn lehetségessé a keresztyén világnak határozottabb fogalmat szerezni ama földi pokolról, melyet a mohammedán szentélynek, háremnek nevez *).

Thury Pál, a tolnai protestáns pap írja, hogy némely keresztyén nő összeveszvéen férjével, önként a törökökhez megy. De a helyzetet nagyon sötét színben látott, s azért sokban tulzott ember elmulasztja megjegyezni, hogy csak oly nő tette azt, ki vagy rendkívüli anyagi nyomor, vagy türehtlen házi viszály által volt kétségbeejtve, vagy pedig az elvetemültség miatt a keresztyén község nem tekinthette vesztéségnek átállását. Ily egyesekről ép oly kevésbé vonhatunk általános következtetést az akkori nőkre, mint a csekély számu martalóczokról az akkori férfiakra nézve **). A keresztyén nők azon fényzés kecsegtetése ellenére is, melyek neki tiltva vannak, de a török nőket pazarul környezék, nem érezhettek kedvet elhagyni örökre addigi családjokat, ismerőseiket, hazájokat, nyelvöket és szabadságukat. A török eleni gyűlölet oly nagy volt a nőkben, mint a férfiakban, mindenütt, hol együtt lakott mozlím és keresztyén. A szerb forradalom alkalmával e század elején voltak hős asszonyok és leányok s a XVI-ik században Magyarországon, Eger ostroma emlékezetes példája annak, hogy a keresztyén nő készebb volt meghalni, mint török kézre jutni. Maradt fen abból a korból balladánk is, melyben a szultánnakeligért leány meghal bánatjában ***). A férfiban, ki leányát, nejét, kedvesét, hugát félthette a töröktől, a török házasság szintoly gyűlö-

---

*) Különösen az orvosok után, kik ujabb időkben gyakrabban bocsáttattak be a háremekbe, kezdenek többet tudni a hárembeli életéről. „A polygamia keleten“ czimű felolvasás Blanquitol a francia Akademiában 1846 körül nagy figyelmet ébresztett.

**) E részben kijavítom hát egy előbbi tévedésemet, melybe a „Török uralkodás Magyarországon“ czimű művemben Thury Pál határozott állítása vitt, mi könnyen megtörténik, midőn csak egy tanu állítása után vagyunk kénytelenek alakítani fogalmainkat.

***) Kriza „Vadrózsák.“

letet ébresztett. — S a Magyarországon lakott török nemcsak a be nem hódolt részeken tett rabló kalandok alkalmával rabolta seregesen kivált a nőket, hanem a hódolt részeken is a mely keresztyén nő megtetszett, erőszakkal elvitte, ép úgy mint a keresztyénnek bármely más tulajdonát, mely neki megtetszett. „A keresztyén nőkre nagyon leskelődik a török“, írja a tolnai pap. Ha önkényt nem követte a nő, a török a bíró elé ment, s erősíté, hogy megöli magát, ha hozzá nem adják a nőt. Ha ily nő férjtelen volt, a kádi odaitélte neki. Ha a férjtelen keresztyén nő egy almát fogadott el a töröktől, s ez be tudta bizonyítani, hasonlóképp neki ítéltek *). A hódolt falukon erővel is elvitt a török egy-egy asszonyt, vagy gyermeket, ki megtetszett neki **).

A török az egyszer eltulajdonított s ismét a keresztyénekhez szökött nőt, oly barbár módon lakoltatta, mint szokása azt, ki féltékenysége alapos okot szolgáltatott: megölhette, s rendes büntetés mindkét esetben az volt, hogy a nőt zsákba varratatván, a vízbe vetteték ***).

Igy minden intézmény nemhogy közelebb hozta volna a törököt a magyarhoz, hanem minden csak idegenségetszülts élénk gyűlöletet táplált. Nemhogy közeledésről lett volna szó, hanem az a viszony, mely egy minden kiváltsággal bíró osztály s egy minden emberijogtól megfosztott nép közt van, csak nagyobbítá az elválasztó mélységet.

A török kihirdette mindig a személyes szabadságot a

---

*) Hallomásból írom, hogy Zomborban a népnél szokásban van az eljegyzés egy alma által.

**) 1627-iki panaszpontok 17. pont: Afféle dolgok is esnek falukon gyakorta, hogy az törökök sétálván az falukon ide s tova, némely személyeket avagy gyermekeket megkedvellenek s erővel visznek el.

***) Temesvárott egy a keresztyénekhez állott nőt így büntetett a török. (Dzsáfer temesvári pasa krónikája. Repiczky fordítása szerint. Az Akademia levéltárában.)

rájáknak az adók fejében, — s még sem tartá tiszteletben, mint a fentebbiekből látjuk. Kihirdette a vallás szabadságát is; de minden keresztyén felekezetre az ő birodalmában csak *megszenvedett* vala. A hol bennlakott, a templomokat elvette, a harangozást a meghagyottakban eltiltotta, az isteni tiszteletet nem volt szabad fenhangon szolgáltatni, s a katolikusok nyilvános processiókat nem tarthattak, se a keresztet körül nem hordozhatták. A katolikus isteni tisztelet több külsősége miatt több ellenszenvvel voltak a katolikusok, mint a protestánsok és óhitűek iránt; de azért Budán, Szegeden, Kecskeméten, s egy ideig Jász-Berényben megszenvették a barátokat, holott mindenikben bennlakott a török a XVI-ik században, — mig számos adat bizonyítja, hogy a protestáns papokat verték, tömlöcözötték, zsarolták, sőt templomokat is vertek fel. Az egyházi községeket a török elismerte s a térítés fenérintett módjaihoz hasonló otromba cseleken kívül nem használtak erőszakot a térítésre; de tévedés lenne az ozmánokat türelmeseknek képzelnünk bármely más vallás iránt, mint az egy izlám. Hiszen éppen a vallásbeli, s nem a nemzetiségi különbség vala forrása mindazon sanyaruságnak, melylyel a török a keresztyént nyomorgatni feljogosítva érezte magát.

A viszony a török és magyar közt minden tekintetben az volt, a mi újabb időben a török és boznyák közt. Lássuk, mint írja le ezt a viszonyt Blanqui kitünő és egész Európában elismert értekezésében:

„A mozlim a keresztyén iránt ugyanazon rögzöttelőítélettel van, mint az amerikai ültetvényes a néger iránt, sőt az kevésbbé megbocsátható. A török a neki dolgozó keresztyént éppen akkor halmozza a lenézés jeleivel, midőn ez munkabeli ügyességével mutatja ki szellemi fensőbbtségét. A legutolsó mozlim feljogosítottnak érzi magát akármely keresztyént előszólítani, hogy tartsa a lova kantárát, hogy teljesítse megbízását, sőt szükség esetében kocsijába is befogja magát. A pasák néha távol vidékekre küldik a jobbágyokat

dolgozni, a nélkül, hogy uti költséget vagy napszámot fizetnének nekik.“ Ugyanazon utazó meglepetve látja, hogy török kísérete, midőn egyegy keresztyén házánál megszáll, oly otthonos természetességgel tulajdonit el mindent, a mit szemé szája kíván, mintha csak tulajdona volna. A gazda pedig azzal az elkeseredett, de azért néma arczczal nézi, mint mikor jégeső vagy más elemi csapás károsítja, mely nagyon fáj neki, de nem tehet róla, s némileg természetesnek találja *).

Magyarországon számos a panasz, hogy a törökök egy helységben megszállván, mintegy a falusiak tartozó kötelességének vélik, hogy lovaikra vigyázzanak. Egy-egy jobbágy-nak kezébe adják s nem gondolnak vele. Ha elvész a ló, árát a falun követelik. Az ebben foglalt szolgaság érzete terhes lehetett, midőn az országos panaszpontok közt találjuk 1627-ben. — Előbbi cikkemben irtam a robotolásról. — Nagy mértékben divatozott az is Magyarországon, hogy az utazó török a hová beszállott, a gazda tulajdonát magáénak tekinté, még a kormány tilalmai ellenére is.

A várakból és palánkokból néha fölkerekedett a török zsoldosok alja, s a lakosok szekerén, lovain faluról falura ment élösködni. Noha az ozmán törvények minden ház bel-seje iránt tiszteletet parancsolnak, beültek a szegény ember házába, megették, a mi elesége volt, és megitták a borát; a vendégi jognál fogva ajándékban is vettek egyetmást, s e czim alatt a gazdán pénzt, ekét, posztót, kést, róka- és farkasbőrt követeltek; vagy elvitték saruját és lehuzták hátáról a bundát. Négy-öt napig is ellakmároztak egy helyen, s nemhogy fizettek volna az eleségért, mint „úri mozlimokhoz“ illet, hanem betörtek az éléskamarába és pinczébe; a mit el nem fogyaszthattak, a buzát, lisztet, bort fölrakták a lakosok szekerére; az ellenszegülőt elverték s megse-

---

*) Blanqui művét eredetiben nem találtam. A német fordítást használok itt, melynek czime: „Betrachtungen über den gesellschaftlichen Zustand der europäischen Türkei. Judenburg-Magdeburg, 1846.“

besítették; a kocsin négy-öt napig vitették magokat; olykor kifogták a marhát az ekéből, s a bérest és juhászt verve hagyták ott *).

Rokon volt az ilyenmü gyötrésekkel egy másik, melyet egyik város lakosai könyhullatásokkal s elszéledési fenyegetéssel panaszoznak föl. A mely város vagy falu utban esett, tartozott a kormány átutazó küldötteinek fuvart és élelmet adni. Mert tudjuk, hogy a török birodalomban még közelebbi időkben sem volt postahivatal, hanem a kormány sürgönyeit ugynevezett tatárok vitték. A magyarországi uralkodás korában ezen csak alkalom szerinti levelezések mellett, a mint csak ebből is látni, nem lehetett szoros központi beligaztatás. A kormány biztosai s főleg a csauszok tartották fenn a főkormánynyal a közlekedést. A birodalom többi részeiben sem voltak ugyan vendéglők, hol az utas megszállhasson, de voltak ugynevezett karaván-szerájek, azon jótékonyági intézetek, melyek egy-egy nagy csürből állottak, s minden utazó rangkülönbség nélkül köthette bele lovát, s talált benne éjjeli szállást. Magyarországon hihetőleg csak a nagyobb várakban voltak ily nyilvános épületek. Vidéken a magyar jobbágy szállást s élelmet is adott az utazó töröknek a fuvaron kívül. — Azon rendelet daczára, hogy a magyar jobbágy csak olyannak adjon fuvart, szállást és élelmet (de az élelmen kívül egyebet ne), a ki a kormányzóktól aláírt bizonyítványt mutat elő, hogy közügyekben utazik, sok más török hazudtamagát kormány küldöttjének s elősködötta helységekben. Ugy látszik, seholsem volt szivesen látott vendég. Oly helyeken, minők Kecskemét, Kőrös, gyakran utaztak át Budára és vissza a pasák, bégek számos kísérettel, s a város jegyzői mindig fölírják, a mit maga a

---

*) J.-Berényi levelek, 5 23. 26. 39. 41. 42. 49. 51. 56. 59. 60. 61. 62. 65. 71. 73. 102. és 108-ik számú levél. Igen különböző idők-ből. A fenebbiekben csaknem száz évnek egyes esetei vannak összeál-litva és közelhova; de mennyi eset maradt el s mennyit lehet idézni más helységek-ből!

község, mintegy tartozó kötelességként szolgáltatott nekik. Eme szolgáltatásokban tetemes rovatot képez a bor, melyet török és tatár, úgy látszik, nagyban fogyasztott.

Valamint más szokásait és törvényeit, úgy beligazgatás- és igazságszolgáltatásbeli rendszerét is behozta a török Magyarországára. Nagyobb változáson alig mehet által egy terület, mint a behódított magyar országrészek.

A török még a megyék határszéleit is letörülte alföldünk térképéről : Csanád, Csongrád, Békés, Szörény, Krasó egy része, Temes, Torontál, Pozsega, Bács, Pest, Kis- és Nagy-Kunság és Jászság, Heves, Fehérvár, Esztergom, Tolna, Baranya, Zala stb. nem volt a török mappán. A török e helyett az elfoglalt várakról véve a nevezetet, új kerületekre osztá hazánk egy nagy részét. Kezdetben, I. Szulejmán alatt az egész török birodalom fölosztásának módorában, csak szandzsákokra osztatott a hódolt magyar föld a budai béglerbég vezérsege alatt. I. Szulejmán adózási törvényei is csak egyes szandzsákokra szólnak. Később Magyarországon új béglerbégység keletkezik Temesvár elfoglalásával, még I. Szulejmán idejében. Összesen mintegy 25 pasa és bég ült a várakban, s ugyanennyi kerületre volt osztva az ország *). Később új felosztást találunk, midőn Eger és Kanizsa is török kézre kerül. Ez új fölosztás pedig nem az új foglalások miatt történt. III. Murád, ki 1575-től 1595-ig uralkodik, az egész ozmán birodalmat a szandzsákokon kívül *ejalet*ekre vagy helytartóságokra osztja, s e fölosztás

---

*) A Magyarország szandzsákjai ezek voltak : 1) Buda és Pest. 2) Szendrő, 3) Zvornik (Boznia), 4) Veldsterin, 5) Pozsega, 6) Mohács, 7) Sz.-Fehérvár, 8) Szeged, 9) Szerém, 10) Hatvan, 11) Simontornya, 12) Esztergom, 13) Koppán, 14) Szegszárd, 15) Siklós, 16) Veszprém, 17) Nógrád, 18) Pécs, 19) Temesvár (pasaság), 20) Viddin, 21) Aladsa-Hiszár, 22) Párkán, 23) Csanavahi (Csanád?), 24) Becskerek, 25) Lippa. — Dzsélálzáde után, Dr. Behrnauer. a magy. akademiánál levő fordításból.

maradt meg a legujabb időkig *). Az egész birodalomban ekkor 44 ejalet van 220 szandzsákkal. Magyarországnak 5 helytartósága volt, s ha Boszniát kiveszszük, mely helytartóság Eszékig nyult föl, négy török helytartóság van hazánkban a XVII. század elején: Buda, Temesvár, Eger és Kanizsa, összesen 25 kerülettel **).

Tudjuk már, kik voltak a várakszerint fölosztott s rólok elnevezett ejaletok és szandzsákok kormányzói: a *pasák* és *bégek*, kiknek látszólagos mindenhatósága annyi rejtett korlátok közé vala zárva s kik bár minden tettökben fejökkel játsztak, oly kevésbé érezték a felelőség által terhelve lelkiismeretöket. Az előbbeni szakaszban kifejtém, hogy mulékony uraságuk inkább külső csillám, mint valódi hatalom volt.

De itt van helye külön szólanom a török birói rendről, melynek két fő osztálya volt: egyik a törvény magya-

---

*) D'Ohsson, VII. k. 277. l.

**) 1610 körül I. Ahmed szultán alatt ez hivatalos fölosztása a hódolt Magyarországnak:

I. Budai ejalet. Szandzsákjai: Szendrő, Szerém, Kubán, (Koppán), Simontornya, Sz.-Fehérvár, Esztergom, Nógrád, Szécsén, Szegszárd, Mohács. Azaz 10 szandzsák, s a budai helytartói kerülettel 11.

II. Temesvári ejalet. Szandzsákjai: Lippp, Csanád, Gyula, Medova, Jenő. Azaz 5 szandzsák és a helytartósági kerülettel 6.

III. Kanizsai ejalet. Szandzsákjai: Szigetvár, Pécs, Pozsega. 3 szandzsák, s illetőleg 4.

IV. Egri ejalet. Szandzsákjai: Szeged, Szolnok, Hatvan, 3 szandzsák, s illetőleg 4.

Tehát 25 pasa és bég. — E lajstromot Vámbéry urnak köszönjük; Konstanczinápolyban, Aini Ali, Ahmed szultán defter-eminiye irata szerint, mely 1614-ben kelt. Ugyanezen Aini irta össze a fennebbi cikkekben használtam adózási törvényeket, melyeket Hammer lefordítva kiadott.

rázók, másik a törvényeket ítélet által alkalmazó bírák osztálya.

Az előbbieket nevezték *muftik*-nak, kiknek feje Konstanzinápolyban a főmufti, vagy másnéven a *seikh-ul-izlám*. E rend a legsajátságosabb hatáskörű testület. Fontos politikai és törvénykezési tényező a nélkül hogy valami tetteleges politikai vagy törvényszéki hatásköre volna. Tekintélye csupán erkölcsi, mint nálunk a papoké, vagy inkább mint a görög és római oraculumoké. Egészen passiv a hivatal. Csupán csak az eléje adott kérdésekre mondja ki, hogy a szent törvények értelmében mint véli megfejtendőnek a föladatot. *Fethvának* nevezik emez egyszerű véleményét, mely csakugyan nem egyéb véleménynél; de hogy minő fontosságot tulajdonitnak neki, bizonyítja az, hogy a szultánok semmi fontos államügyben el nem határozták magokat a mufti fethvája nélkül, melyet oly döntőnek tartának, hogy a vele való ellenkezés rendkívüli államcsinynak tekintett volna. Így a mufti tulajdonkép az államcselekvények megszentelője is s nem a szultán, ki legalább elvben, nem tehet semmit, amire a szent törvények föl nem jogosítják. Nem hallgathatjuk el, hogy a mufti ügykezett ugyan a szultán ohajtása szerint adni ki a fethvát; de a szultánok is, a magok érdekében mindig óvakodtak aláírni a mufti tekintélyét, mely a nép előtt megszentésé a határozatokat.

A muftik a törvények minden nemében adnak ki fethvákat. A közönséges pörökben is fethvájok a legfontosabb okmány. A kinek pörös ügye volt, elment az illető szandzsák muftijához, miután egy kis darab papíron fölírt a nevek elrejtésével az ügyet, s a mufti valami kevés díjért aláírta az egyszerű igent, vagy nemet. Ezen irattal mentek a felek az ítélő szék elé, mint döntő bizonyítvánnyal. Így mennek el egyszer Mező-Túr lakosai a szolnoki muftihoz valami örökösödési ügyben, s fethvát vesznek tőle, mely egész terjedelmében itt következik:

„A szultán belső kincstárához tartozó városban lakó Zejd *) meg halván, s vagyonát örököseinek hagyván, Amru **) a kincstár igazgatója (?) és biztosa (?) vehet-e törvény szerint 70—80 tallért a hátramaradt vagyonból?”

Teljességgel egy pénzecskét sem.

Irta a szegény Abd' Allah ***).

A diván elé vitetvén valamely tárgy, az egész ügyet a kádi vette a kezébe, s nemcsak hogy a többi ülnökök, t. i. janicsárok, szpáhik és az adószedők nem vettek tetteleges részt, hanem maga a bég sem. Ők csak mint jelenlevők írják alá nevüket. A kádi az ítéletekben fölül írja oda nevét, s azt teszi hozzá : „a mi alább van írva, megerősitem.”

A kádi volt e tanácsnak legnélkülözhetlenebb tagja, a per vezetője és eldöntője, s végre a büntetés meghatározója. Ez ítélőszék döntött mindennemű polgári, büntető és egyházi perekben. Ez engedte el Berénynek az adót szőlőitől, ez ítél több bűnvádi esetben és ez ad engedelmet a romladozó templomok kijavítására, s ha előbbi cikkemben csak a kádit neveztem az adóelengedés urának, — azért történt, mert valóban ő volt lelke a tanácsnak.

Lássuk hát a birói rend második osztályát, a *kádik* osztályát.

Hammer szerint, az egy Chinát kivéve, seholsem részeseül a birói rend oly nagy tekintélyben, mint Törökországban. Magának a szultánnak sem szabad leülni, ha tanunak hija maga elébe a kádi, vagy ha leül, jogot ad rá a többi tanunak is, sőt I. Murad alatt egy mufti el sem akarta fogadni a szultán tanuskodását, mivel, ugymond, törvény sze-

---

*) Álnév.

**) Szintén álnév.

***) Túri levelek. 34. E példa mutatja, milyen volt a fethva, melyet imént is említék. Mindenik hasonló ehhez, csak hogy többnyire egyszerűen igent, nemet ír alá a mufti, s egyebet nem. Még az álnév is mindig Zejd — a másik Amru.

rint az oly emberét nem lehet elfogadni, a ki a pénteki nyilvános imádságon megjelenni nem szokott*).

A kádit sokan tartják egyházi személynek, papnak. Igaz, hogy a régi időkben ő végezte az imádságot, s a templomból kijöve ő mondá az ítéleteket. Még régebben maga a khalifa, az uralkodó volt az imádkozó és törvénytevő. De későbbi időkben a muftik és kádik rendje, melyet közösen ulemáknak neveznek, még a tanítókat is hozzávéve, megszűnt papi tisztet viselni. — Egészen különosztályt képeznek a seikhek és imámok, a kik előlmondják az imádságot a hiveknek. Ezek sem képeznek rendet **). A töröknél nincs sem clerus sem egyház, s testületet csupán az oly különsecták hivei képeznek, mint a dervisek rendje, mely elejénte remete és koldus volt, s hitében is eltért némileg az uralkodó vallástól. — Az ozmán birodalombeli kádi se templomi szolgálatot nem végzett, se jövedelmét nem az egyházi javakból kapta, se a mecset dolgaiba nem volt több szólása, mint a magánosokéiba. Csak annyiban volt egyházi ember, a mennyiben oly ügyeket is ő döntött el, melyekbe nálunk csak az egyház avatkozhatik; mert a töröknél az, a mit mi egyházi s világi törvényeknek szoktunk nevezni, elválhatatlanul együvé van fonva, s nála épen oly szent a világi codex, mint az imádságról és mosakodásról szóló szertartási parancsolatok. Mivel minden törvény egyházi törvény, ezen értelemben a kádi is egyházi bíró, s világi bíró nincs a töröknél.

A török nem birta fölfogni azon csodálatos tüneményt,

---

*) Ubicini, I. k. 138. l.

**) Imám ez értelemben csak előimádkozót jelent. Az imámok semmi részben nem képeznek külön rendet vagy osztályt. Személyekkel a szentesítés semmi kiváltsága nem jár, s csak egyéni érdemeik által részesülhetnek közbecsülésben. Alárendelt állapotban élnek, s némelyek kézi mesterséget űznek. A helyi-hatóságok tetszés szerint nevezik ki őket, — s még ruházatjuk által sem különböznek a nép más osztályaitól. (Ubicini, *Lettres sur la Turquie*. Paris. 2-ik kiadás. I. k. 57. l.)

hogy a keresztyéneknél az egyház el van választva a világi hatóságtól. Ezért igen természetesnek találta, hogy a meghódított Görögországban az óhitű papok legyenek az igazságszolgáltató bírák mindennemű ügyben is, — Magyarországon némely rendelete egyaránt szól a helység papjának és bírójának, míg másfelől azt kívánja, hogy a magyar tekintse török papnak a kádit. A budai pasa azt panaszolja egyszer, hogy a szolnoki kádit, a kit Budára hivatott, tizenegyed magával a magyar vitézek elfogták; pedig, ugymond, a török nem szokott így cselekedni a keresztyén papokkal *).

A kádinak megvolt a maga kerülete, melyben törvényt szolgáltatott, s ezen kerület kázának neveztetett. Magyarországon többnyire, vagy mindig a szandzsák határai kerítették be a kázát is, valamint a kincstári területek is ugyanazok voltak. — A kádi ezen, csak önmagából álló törvényszéken kívül, mely reggeltől estig mindenkinek nyitva volt egy erre kijelölt épületben, egyszersmind a szerződéseket, még a házasságiakat is aláírta, ő készítette a törvényes végrendeleteket, szóval közjegyző is volt. De sem mint bírónak, sem mint közjegyzőnek egy oszpora fizetése sem volt az állam kincstárából; s általában semmiféle török hivatalbeli, elkezdve a legnagyobbtól a legkisebbig, nem kapott fizetést, hanem azon díjakból élt, melyeket a nép fizetett neki hivatalos foglalkozásáért **). A kádi jövedelme mindemellett tetemes volt már csak azért is, mivel az ozmánoknál a nyertes fél fizette a perköltséget. A kinek legkevesebb igazasem volt, panaszra mehetett: ügye elvesztésével sem vesztett semmit. Így áll elő néhány szpáhi vádlóként, s a hatvani törvényszéknél némely földeket követel vissza Jász-Berény-

---

*) Izdenczy követsége. Eszterházy protocollum. A n. muz. kéziratai közt.

**) D'Ohsson, VII. k. 256—7 l. Ils vivent des emoluments de leurs offices.

től, pedig kisül, hogy oly nevezetű földek, minőket követelnek, sohasem voltak a város határában. Nyilván a nyertes berényiek fizették a perköltséget, vagy jobban mondva, a bírónak a dijt. Végre a polgári, büntető, vallásoss mindennével nevezendő kereset egy ugyanazon törvényszék elé tartozván, a perek sokasága is nevelte a kádi jövedelmét és hatáskört.

Ezen mindenre kiterjedő hatáskörből csak egy hiányzott a török igazságszolgáltatásban. *Közvádlo nem volt* még a legujabb időkben sem a töröknél. A kádi, vagy a kerületi törvényszék csak az eleje vitt pereket döntötte el. Itélt ugyan a keresztyének válópereiben, ha hozzá folyamodtak a felek; de bele nem szól, ha a keresztyén papoknál folytatják peröket. — A török igazságszolgáltatás nem tulajdonított magának hatalmat, hogy a személyeket, még nagy bűnökben is, ellenőrizze. A bíró gyakran még a tanuskodás minőségével sem törődött. Így a hamis tanuskodás már a XVI. században egyik hibája volt a török igazságszolgáltatásnak. A bíró, ha figyelmeztették, azt válaszolta, hogy a hamis tanuskodásért a valló lelkiismerete számol *). Ha gyilkosság történt, a vádló a megölt rokona volt. A pénzbirság azé volt, s nem a hatóságé, sőt a vádlónak joga volt rá, hogy megkegyelmezzon a bűnösnek **). Ha valakit megloptak, de atolvaj a vizsgálat előtt visszadta a mit lopott, ártatlan és bántatlan maradt ***). Különben a tolvajt, ha tetten kapták, szabad voll megölni, mert törvény szerint a ki a tolvaj ellen vagyonát védve követ el gyilkosságot, föloldatik †). A mohammedán törvény sokat engedett meg az egyéni boszúnak, s a mint látjuk, sok esetben csak a sértett felek boszujának vagy kegyelmének végrehajtója volt. — Berényben egy tö-

---

*) Soranzo, Zinkeisen, III. 335.

**) D'Ohsson, VI. k. 266. l.

***) D' Ohsson VI. 312. l.

†) U. a. VI. k. 269. l.

rök lovas többedmagával menvén ki Hatvanból, lerészegedik, s este későn indul haza a lakosok marasztása daczára. Útközben megsebesítik, hihetőleg a huszárok, s meghal bele. A hatvani törvényszéknél a megölt testvére a berényiek ellen vádlóként lép föl, rájuk fogván a büntettet. A szultán azt rendeli ez ügyben, hogy mivel a berényiek ártatlanok, a megboldogultnak *örökösei* ne álljanak többé elő követeléssel *). Ennyire az érdekelt felekre bizván a törvény a vádlóságot, igen kevés töprenkedést árul el azon, hogy a bűnök nagyon el fognak sokasodni. De egyszersmind elejét vette a törvényszéki üldözéseknek, melyek oly viszonyban, minő a mozlim urak és keresztyén jobbágyok közt volt, s a minő szembeállította a hatalmat a kormányzott nép érdekeivel, a legelviselhetetlenebb kínzásokat szülte volna. A bírói rend és a törvényszékek nem válhattak csupa eszközzé a kormány kezeiben, hogy inquisitíóvá aljasítsák az igazságszolgáltatást, és seholsem volt a kormánytól függetlenebb bíró, mint a kádi — még csak fölebbezni sem lehetett egyszer kimondott ítéletét : szent volt az, mit a törvény, melynek nevében kimondatott.

De ily rendszer mellett állhat-e fön valamely társadalom? Van-e személy- és vagyonbátorság, ha a törvény mindenre szemet huny, a mit az érdekeltek elhallgatnak, ha fényes nappal, az utcán követik el a gyilkolást, mihelyt a tettes arról van biztosítva, hogy az áldozat rokonai föl nem lépnek a váddal? — Közvádló és rendőr nélkül van-e gátja a bűnnek?

A mohammedanizmus úgy segített e hiányon, hogy közvádlóvá és rendőrré tett minden egyes mozlimot. Meghagyja mindenkinek, hogy örködjék a törvény fentartásán. Még

---

*) Berényi levelek 15 és 106. sz. 1645-ből. A 15. sz. a szultáni levél. A 106. számban az ítéletet Hasszán hatvani bég is aláírja két agával s másokkal együtt, mely mások névsorát Repiczky egy „stb”-vel pótolja. A kádi fölül ezt írja a végzésre, mint rendesen: „ugy van, s mint benn említettik. Hasszejn ben Mahmud, hatvani kádi.”

a legujabb időkben, az 1840-ben kiadott új büntető-codexben is a szultán a törvény őréül és végrehajtójául *minden embert* kinevez, és külön senkit sem tesz felelőssé *). Rendőr volt minden ember, s a bennök és a törvényeket tisztelő közérzületben vetett bizodalom, mint többnyire a bizodalom, üdvösebb következésü volt a kislelkü gyanakodásnál. A kik közelről ismerik a törököt, mind egyetértének abban, hogy a tolvajság a legkritkább esetek közé tartozik, a csempészkedésnek hirtelen sincs, a helységekben a legnagyobb csend uralkodik. Maga a szultán a szent törvényekre nézve nem egyéb, mint örök, s ezen kiváltságában osztozik minden „igazhivó“ alattvalója **).

Ugyanezen elv, mely a mozlímok magán életét nyugalmassá teszi s társadalmát annyira fölszabadijtja, mint az alkotmányos államokban, nem volt sok esetben oly üdvös az izlámot nem valló hódolt népekre nézve. Kivált a hol egy helységben lakott a mozlím a keresztyénnel, jobban korlátozva volt az izlámmal össze nem férő szokásaiban, mint a leggyanakovább rendőrség mellett. A legutolsó török is föladhatta, rendre utasithatta. A magyarországi törökök majdnem egytől egyig katonák voltak, s különben is a mozlímnek szabad volt a fegyverviselés, míg a keresztyén el volt tiltva tőle. — Magában Konstanczinápolyban, írja d'Ohsson, a janicsárok igen otromba módon gyakorolják a rendörködést. Mikor egy-egy csapatjuk végig halad az utcán, rendbeszedi magát mindenki s helytt áll, míg elhaladnak. Ha vétke embert fognak el, kiméletlenül bánnak vele. Ha czivódást, verekedést látnak, bottal verik szélyel a csendzavarókat. — Hihetőleg a keresztyéneken elkövetett nagyobb kegyetlenségnek meggátolására volt tilalmas, hogy a janicsár fegyvert viseljen a fővárosban. Csak bottal járt, melylyel a futásnak eredőt leütötte lábáról. A határszéli várakban

---

*) Ubicini „Lettres sur la Turquie.“ I. k. 170. l.

**) U. a. 135—6. l. I. k.

azonban éles fegyvert viselt *). Vidéken, a hol keresztyének laktak a városban, úgy látszik, mintha a szpáhik, szubasik, alajbégek tiszte volt volna, hogy békesség idején mint rendőrök szolgáljanak parancsnokuk fölügyelete alatt. Oly városokra, melyek nem voltak a hűbéreseknak kiosztva, többnyire a pasák altisztjeit, a vajdákat és a szubasikat látjuk fölügyelni; de néha egyszerű szpáhi, neha a csausz is föllép mint rendőr és vádló.

De a fölvi gyázat nem abból eredt, mintha a szandzsákbégnek és tiszteinek rendőri kötelezettségek volt volna. A mohamedán törvény ad ugyan a főbenjáró bűnök üldözésére *jogot* a katonai és politikai hatalomnak, melyet a kádítól megvon; de ez is csak jog és nem kötelesség. „A főbenjáró bűnök büntetése—ezek a törvény szavai—változhatlan isteni jog . . . Ez ad *jogot* a hatóságnak, hogy a gonoszokat üldözze, figyelmeztetés, vagy a sértett felek vádja nélkül is.“ **) — Kevéssel több ez, mint a mire jogosítva volt minden egyszerű mohamedán. Egészen másnemű hatalom volt az, mely a béget és alárendeltjeit zsandárféléknek tünteti föl. Ez abban állott, hogy az ítéletek végrehajtása is a kezökben volt. A szándékos gyilkosságért életével lakolt a vétkes. ***) Az elfogás és kivégzés a szandzsák tisztjeinek kötelessége volt, melyért a nem szabad földeken díjt kaptak a bűnös vagyonából, de ingyen kellett teljesíteniök a császári városokban és szabad hűbéreken. — Hasonlókép a tolvajságért végrehajtott kisebb büntetések is legtöbbnyire díjtalanok voltak. Azonban még a gyilkosságokért is legtöbb esetben pénzzel kellett bűnhődni. A szándékos gyilkosra ezt mondja a törvény : „vért vérért!“

Ugyde ha valaki vízbe ölte felebarátját, bottal, kövel verte agyon, egy szóval, ha nem éles fegyverrel követte el a

---

*) D'Ohsson VII. k. 150. l.

**) D'Ohsson, VI. k. 331 l.

***) D'Ohsson, VI. k. 257. l.

bünt, ki volt véve e boszuló ítélet alól : az ily gyilkosságot, valamint a szándéktalant is pénzzel lehetett megváltani. *) Az oly gyilkosság sem maradt fizetetlen, melynek urát nem lehetett adni. Ez esetben azon helység fizette a vérdíjt, melynek határán a holttestet találták. Ha két falu határszélén találtak holttestet, a közelebb eső tette le a birságot.**)

Pénzzel voltak megválthatók a testcsonkítási és paráznasági bűnök is.

Semminemű büntett, mely pénzbirssággal jár, ki nem kerül a török hatóság figyelmét, írja d'Ohsson.***) A körösi, jászberényi, mezőtúri és ványai levelek, s más ez időből ránk maradt emlékek nagyon is világosan bizonyítják ezen állítás valóságát. Sőt a törvénytiltotta huzásvonásnak is nem egy példáját látjuk. Pedig az említett császári városokban nem volt szabad, mint a földesuri falukon, a szpáhinak és tiszteinek egyszerűen csak fölvenniök a bündíjt, azaz mindjárt végrehajtaniok a büntetést, s különösen e tekintetben nevezik a szultáni rendeletek „merőben szabadok“-nak e városokat. I. Ibrahim 1640-beli rendelete így határozza meg a szabadalmat :

A császári kincstár magán birtokai régi törvénynél fogva szabadok minden tekintetben. És a hatvani gyilkosság esetében mégis vérdíjt követel, ... így lépven át hatáskörét. Merőben tilalmas, írja továbbá a szultán, hogy a szandzsákbég, a helyettes, †) a vajda, vagy szpáhi, (a maga fejétől) vérdíjt stb. követeljen a városokon....Csak a kádi ítélhet törvényesen. ††) Túrról egy fethva hasonló értelmű: †††)

---

*) U. a. u. o.

**) D'Ohsson, VI. k. 273. 1. Csemó pusztát úgy nyerte el Czegléd Köröstől, hogy bebizonyította, hogy korábban ezen pusztán talált holttestért Czegléd fizette a birságot.

***) VI. k. 333. 1.

†) Azaz kiája?

††) Berényi lev. 12. sz.

†††) Túri levelek, 35. sz.

„Zejd, a kincstár biztosa (emin) elfogatván Amrut, egy császári birtok jobbágját, ha semmi bűn sem bizonyul rá, követelhet-e tőle bündíjt?”

Teljeséggel nem.

Irta a szegény Abd-Allah.

(Allah megbocsásson neki.)

Igen kevés gyilkolási esetben történhetett meg, hogy a magyar jobbágyság a török kádihoz folyamodjék, fizettesse meg a gyilkossal, vagy rokonaival, vagy pedig a czéhvel és helységgel, megölt atyjafia vérét. A magyar rég elfelejtette volt ez időben a barbár népek e vad szokását. Ezért találok minden előttem fekvő idevágó török levélben a béget és tisztjeit mint vádlókat. Annál jobban figyelmeztet a török minden halálesetre, melyből bírói uton az volt remélhető, hogy a kádi pézbüntetést mondhat ki rá. A főhelyekhez közelebb eső faluk minden véletlen halálesetben ezért sietnek egyenesen az illető kádihoz a bejelentéssel, s vizsgálatot kérnek. „Tegnap Jász-Berényben egy ház égett le, írja a hatvani kádi a berényieknek, s egy jobbágyság felelőse lett odaégett és meghalt. Kihozatalukat megengedem, menjetek és temessétek el.” Túról más alkalommal azt jelentik be, hogy egy házban két kis fiú és egy lány bennégett. A lakosok öt nap múlva engedelmet kapnak eltemetésükre vizsgálat nélkül is, „mivel, írja Szolnokból a kádi, Túr messze van és a hely veszedelmes.” *) Berényben is, hasonló indokkal mulasztja el a kádi a halottvizsgálatot, melyet a Zagyvában talált egy holttest fölött kellene tartania, miután a város tizenkét lakosa megesküszik, hogy a halotton verés vagy sebzés nyoma nem találtatott. Túr nincs messze Szolnoktól, s Berény is elég közel feküdt a hatvani várhoz; de az ut nem volt bátorságos! És mégis a távolabb eső helyeken is, minő Kecskemét és Kőrös, megtudták az ily haláleseteket a törökök. Ez utóbbi városnak több szultáni rendelete tiltja,

---

*) Turi levelek, 28. sz.

hogy „ha a lakosok közül valaki tűzbe esik, vízbe ful, fáról, szekérről, háztetőről leesik, vagy egyegy lerogyó fal vagy fa temeti oda, kútba esik, vagy mennykő üti meg, a kerületi kormányzók (pasa, bég), adószedők (eminek?), szubasik vérpénzt ne követeljenek a várostól.“ A távolságnak alkalmasint megvolt aza rossz oldala, hogy Kőrösön s más ily félre fekvő városokon oly gyilkosságért is követelődtek a szandzsák emberei, melyekért a törvényes vizsgálat föloldotta volna a bündij alól, de másfelől meg lehetett azon kényelme az ily helyeknek, hogy némely bündij alá eső halálesetet véletlennek vallhattak. Sok a panasz a török hódoltságok némely részében, hogy a huszárok valamely helység határán összeverekednek a törökkel, az elesett halottért a közelebbi helységen veszik meg a vérpénzt. Pedig a rablóért s csatázókért nem kellett fizetni, s Mező-Túr alatt a Körös vize révénél két holt hajdu vérdíjának fizetése alól fölmenti a várost a szolnoki diván. *) Ha valaki eltűnt a városból s hire ment, a török birságot azonnal vizsgálatot tartottak. A szolnoki diván előtt, melyben maga Ahmed bég is részt veszen, törvényt látnak Bagoly Mihály ügyében, ki Mező-Túrról eltűnt lányával együtt. E város lakosai bebizonyítván, hogy az eltűntek élve hagyták el a várost, menedéklevelet ad a tanács a túrbelieknek, hogy érték többé senki se követeljen vérpénzt. **) Nem volt kisebb a figyelem a bündíjjal járó paráznasági bűnökre is. Berényben Nagy Albert ily vétket követvén el, egy egri janicsár és egy hatvani szpáhi megtudja és följelenti az esetet. Nagy Albert leteszi a bündíjt s nyugtatványt kap róla a divántól, hogy ezen esetért senki se háborgassa. ***) Ványán két nő bűnhődik, s ezek is jóvá teszik hibájokat, azaz lefizetik a bündíjt. †)

---

*) Túri levelek, 30. sz.

**) Túri levelek, 27. sz.

***) Berényi lev. 100. sz.

†) Ványai lev. 17. és 30. sz.

Mindezen büntetéspénz, midőn nem az áldozat rokona lépett föl pénzköveteléssel, a szandzsákbég vagy a pasa vajdája vagy eminje jövedelmeit gyarapította. Mint végrehajtót őt illette a büntetés. 1661-ben Harkányi Mihály megöl egy berényi lakost, s megszökik. A város lefizeti a szandzsák bégnek járó büntetéspénz felét. *) Az ily mellékjövedelem sokra mehetett, s nem vándorolta közkinctárba.**) Egészen ama főhivatalnokbt illette, ki egy évig tartó rövid hivataloskodásában minél jobban föl ügyekezett gazdagodni. A szubasik, szpáhik, vajdák nem rendőrök voltak, hanem a bűnök adóztatói, s mint a török minden adószedője s más hivatalnoka, a kezelt jövedelmekből huzta le a maga fizetését. — Nem is tartott szemmel a török más bűnöket, mint a melyek pénzt hajtottak neki. — Magok az előforduló birói tárgyalások is csak a bündij szempontjából folynak.

A hűbéres falukon a török földesur szedte a bündijt, kivéve a kis hűbéreket, hol a szandzsákbéget illette. A hűbéresek e részben is nagy zsarlásokat követtek el. Csak az 1668-iki pestmegyei panaszokból idézek néhány példát:

Gödöllőn egy odaváló lakos a maga hazánál, azaz természetes halállal hal meg, s a falu ura, Musztafa iszpája 41 tallért és egy borjas tehenet követel özvegyétől. Kun Sz.-Miklóson egy gyermek ful a vízbe, apján 60 forintot ránt a budai Kaplag aga; Bagon egy kutba esett gyermek halála miatt a budai defterdár 40 forintot fizettet apjával. Szecsőben a falu birája meghalt, ezért a budai szubasa egy tehenet zsarolt a falun, szóval, mint a szadaiaak mondják, hogy „bármi névvel haljon meg az ember, a díját megveszi a török.“

A vérdíjak mennyiségében való nagy eltérések is bizonyítják, mily kényök szerint jártak el a török biráságolók. Ó-Budán 100, Czegléden 75, másutt 60, egy faluban 10, má-

---

*) A másik felét alkalmasint más izben.

**) A török kinctár jövedelmeit előszámlálja Marsigli (I. R. 53—57. l.); de a büntetéspénzekről nincs említés.

sikban 5, harmadikban 40 tallért vesznek a halálesetekért; Ráczekeiben és Szigetszentmiklóson annyit vesz a török, a „mennyiben megalkhatik.“ Sz.-Király és Sz.-Lőrincz pedig azt vallja, hogy csak azt veszi török urok „a mit jó ’szántokból hagynak a jobbágyok — kitől mit lehet.“

Azonban több eset, mely a pestmegyei panaszokban előfordul, azt gyaníttatja, hogy nem mindig járt el törvénytelenül a török, midőn a magyar fogalmak szerint zsarlással lehetett vádolni. Így a gyömrőiek azt panaszzák, hogy Szabó János egy embert gázolt el kocsijával — s ezért Budán 80 ftot vettek Szabó Jánoson. Meglehet, a vérdíj tulságos volt; de törvény szerint a szándéktalanul elkövetett véletlen gyilkosság és vérdíj alá esik. *)

Ilyen esetekben avatkozott a szandzsákbég és emberei az egyesek és helységek ügyeibe; s a császári városoknál mindig csak a törvény szolgája, a kádi mondhatta ki az ítéletet, a ki különben nem csak egy esetben mutat nagy hajlamot a beavatkozásra. Volt egy törvény, melynél fogva, ha valaki akárminő halállal meghalt, s az örökösök osztóztatást kívántak, a kádi hajtotta végre az osztályt — a mohammedán törvények szerint. Ennek díjában az örökség másfél perzentjét kapta, vagyis 1000-ból 15-öt. **) Több szultáni rendelet erősíti ezt. Mindemellett a kádik néha többet rántanak az örökösök vagyonán, s Berényben panaszzák, hogy ha egy szegény embernek csak két tehene marad is, egyiket a kádi eltulajdonítja. Máskor a kádi megosztóztatja azokat is, kiknek törvényes örökösei maradtak, s nem szólítják föl az osztóztatásra. Pedig ha valakinek törvényes örököse marad, a kádinak semmi köze a hagyományhoz. ***)

---

*) Pestmegye levéltárából egy vallatás eredeti jegyzőkönyve.

**) Régi törvény ez, s még Szulejmán rendelte így. (Hammer Staatsverfass. I. k. 207. l.) II. Mohammed alatt az osztóztató kádi 1000-ból 20-at vett.

***) Túri levelek 6. sz.

Azon helységekben, melyeket török nem lakott, nem gyakorlá az ítélő birói és végrehajtó hatalmat, hanem a keresztyén lakosokra bizta, hogy „bolond szokásuk“ (törvényük) szerint egymás közt, szolgáltatassanak igazságot. Jász-Berény magyar birája 1651-ben elmegy a hatvani török hatósághoz. Elmondja, hogy három berényi lakost fogtak el oktalan fellelt életök miatt. A török törvényszék mindezek ellen nem szól, hanem megengedi, hogy a bíró kérelmére a berényiek bolond szokásuk szerint *eltehessék őket láb alól*, s menedéklevelet ad Berénynek, hogy a kivégzendőkért senki se követeljen vérdíjt. A berényi bíró is csak e menedéklevélért járul a török hatósághoz. Túr városa utólagosan jelenti be Szolnokon, hogy Csáky János túri lakos bünt követvén el, a lakosok kivégezték. A török azt válaszolja: Bűnük (t. i. a városaik abbeli bűne, vagyis tette, hogy embert végeztek ki) megvizsgáltatott, s kezökbe ez iratot adom, hogy én . . . ez ügyben nem fogom bántani. Kelt 1682. A szegény Muszthafa, adószedő.“^{*)} Máskor Almás Dénest végzik ki a túriak, s a szolnoki bégtől kapnak menedéklevelet. Berényben kilencz juh elorzásáért egy tolvajt akarnak megölni, s a hatvani kádi menedéklevelet ad, hogy egyszeriben halállal büntethessék, s ezért senki se bántsa a várost.

1653-ban a berényiek négy szerencsétlen asszonyt fognak el. Boszorkányok, úgy mondanak, s kárt vallunk miattok. „Hogy e károknak vége legyen, írja az egri pasa menedéklevelében, hadd üssék agyon ez asszonyokat Berény lakosai. Megölésök díjában pedig egy fillért se vegyenek tőlök.“^{**) Ugyan-e tárgyban Hasszántól, a hatvani szandzsákbégtől is levelet kapnak.^{***)}}

Mindezen és ehhez hasonló adatok nevezetes tényt foglalnak magokban: a török belkormányzat engedékenységet a büntető ügyekben, és egyszersmind a helységi testület és

*) Túr levelek, 44. sz.

**) Berényi levelek, 67. sz. E levél a hatvani béghez van intézve

***) U. o. 90. sz.

a keresztyén hatóság elismerését. A török szultán nem vette kezébe az egész büntetési és kegyelmezési hatalmat. A souverainitásnak egyik legfőbb kiváltságáról mondott le az ozmán uralkodás.

Ezzel együtt elhanyagolta az uralkodók egyik fő kötelességét: az alattvalók védelmezését az idegen hatalom fegyverei és a rablók erőszakoskodásai ellen. Bevonulván a Budának, Temesvárnak, Egernek nevezett kőfal kerített táborhelyekre, nagy terjedelmű vidékek községei maradtak őrizet nélkül. 1652-ben a hatvani vártól nem messze, Jász-Berényen harmincz magyar hajdu két nap és két éjjel tanyázik — s Hatvanban csak későn, akkor is hibásan értesülnek e tényről.*) Kőrösre 1638-ban beront egy Somogyi Imre nevű rabló, fölveri a község házát, kiszabadítja tömlöczükből a rabokat s sok más gonoszságot követ el.**)

Nemcsak szabad legények sanyargatják a hódolt helységeket, hanem gyakran a királyi kamara pénztárából hallatlan rosszul fizetett végbeli zsoldosok is. Fülekről, Dévényből, Korponáról, melyek legközelebbike is mintegy 20 mérföldre esik N.-Kőröstől; sőt még Ónodról is, ki-kirándul az éhenholt várak tona, s nyakába véve a széles alföldet, faluról-falura kóborol, s élösködik különben is szegény rokonain, a magyar jobbágyokon!***)

A török pasák mindezt összedugott kézzel nézik, s számos rendeletök röviden ebbe foglalható össze: „segítetek magatokon.“ „Némely átkozott huszár és hajdu, írja a szultán a kőrösiekre vonatkozólag 1664-ben, nem él vesztig a maga várában, hanem a szegény keresztyén jobbágyok városain és faluin barangolván, ételen italon kívül a

---

*) Berényi lev. 111.sz. A törökök azt állítják, 200 hajdu volt ott; de a berényiek bebizonyítják, hogy 30—35-en lehettek.

**) Pestmegyei jegyzőkönyve az illető évből. (8. l.) publicos malefactores ibidem (in domo publico oppidi) incaptivatos eliberasse.

***) Ezen tényt csak Berényről is mintegy husz okmány bizonyítja, u. m. 9, 15, 17, 27, 28, 29, 52, 54, 61, 62, 68, 75, 84, 85, 87, 88, 102, 105, 111, 128.

jobbágy gabonáját szekerre rakják, barmait elhajtják, — sőt jobbágyot is hajtának el, kit hegyen völgyön meghordozván, érette váltságdíjt követelnek. Vége-hossza nincs e zsarlásoknak. Ha az ily rabló huszárt és hajdut ellenállás esetében két-tollu fejszével vagy kapával megölik a lakosok, ne vonassanak kérdőre. *) A berényieknek 1640-ben azt írja a hatvani bég: „a lakosok kezénél számos irat van, melyeknél fogva az ellenséges földről (a magyar felső megyékből) jövő hajdúkat és huszárokat elfoghassák és fölakasztthassák. Most is hármat fogtak el, — fölakasztásukra részünkről bizonyítvány adatott.“ **)

Az egykoru emlékek bizonyítják, mennyire elszaporodtak a rablók a töröknek hazánkban lakta idején, s törvénykönyvünk számos czikke ad fölhatalmazást rá, hogy bárhol találtassék a „szabad hajdú“ és „szabad huszár,“ azaz, a ki a maga kezére vitézkedik, minden törvénylátás nélkül megölessék. Azonban a behódolt helyeken annál szabadabban és nagyobb számmal barangolhattak Egertől le az alsó Dunáig, néha még Bulgáriába is átmenvén, ***) mivel a behódolt keresztyén lakosságnak fegyvert viselnie nem volt szabad.

A török kormány képtelen volt gyéren állott váraiból őrködni a lakosok személy- és vagyonbátorsága felett s martalóczai, kiknek ez a tiszte volt volna, lettek a leggonoszabb rablókká. Maga hatalmazta föltehát a lakosokat, hogy mind a keresztyén mind a török rablókat elfoghassák. Az ilyenek megöléséért bündíj sem veendő. A budai vezérpasának egy 1629-ben kelt rendelete röviden ez:

Kecskemét, Kőrös és Czegléd városai már korábban föl voltak hatalmazva, hogy a határaikon utlevél nélkül

*) Kőrösi levelek.

**) Berényi lev. 87. sz.

***) Szulejmán egy a viddini szandzsákra szóló rendelete im ez: Mivel előbbi időkben minden tavasszal rablók és portyázók kelnek át a Dunán az ellenség földéről, s ott rabolnak, huszonhat janicsárfi állítatik fel, martalócz név alatt ellenök. Hammer Staatsv. I. 318.

csavargó tolvajokat elfoghassák s ha törökök, a bégeknek, ha keresztyének, a nádornak vagy a magyar várak kapitányainak adják át. Ha szép szerével kézre nem kerithetik, fegyveres ellenállás esetében meg is ölhetik a nélkül, hogy vérpénz járna érettök. A városbeli gonosztevőket csak akkor ölhetik meg, ha a tényt a *vajdával* (azaz nem bíróval hanem a végrehajtóval) előre tudatják, s ez őket felhatalmazza rá, a mint a törvény kívánja. Tudva van, hogy a tolvajok miatt nem élhetnek békében. Ha mozlimot igazságtalanul ölnének meg, büntetésök el nem marad.*)

Azonban a török beláthatta, hogy a fegyverviselés tilalma miatt kevés hatálya van az ily rendeleteknek. A *kéttollu fejsze* vagyis a balta és a kapa nem lehetett rémitő fegyver a kardos sőt tán löfegyveres rablók előtt. Ennélfogva időnkint megengedettett a fegyverviselés is.

1660-ban Pestvármegye kéri a nádort, eszközölje ki, hogy a hódolt helységekben a néptől elszedett fegyvereket a török adja vissza.**)

Világosabban szól még az itt következő okmány 1666-ból, melynek eredetije magyarul van, s a túri levelek közt találtatott. Zavaros stilje daczára egész terjedelmében ideiglatom:

„Mi, az hatalmas és győzhetetlen császárunknak vég Szolnok várának helytartója és fő gondviselő ura és parancsolója, tekintetes és nagyságos *Ismayl bég*.“

„Adom tudtára mindönöknek, az kiknek illik, ez levelem rendiben: nagyságos uraknak, basáknak, békőknek, vitézlő kapitányoknak és hadnagyoknak, városi és falusi bíráknak és polgároknak, harminczadosoknak és vámosoknak, uton ut mellett vigyázóknak, minden tisztben és méltóságban helyőztetett urainknak és barátinknak. Köszönetünk és szolgálatunk ajánlása után jelentjük: Mivel jüvének előnkben külső-szolnoki, és Kis-Heves vármegyében Csongrád vármegyében és az Eger-kunsági és túri kapitányok, nevezőt szerint Bordács Lőrincz Fegyvernek, Hegedüs János és azok között lakozó több falusiak is

---

*) Kecskemét városa tört. II. 346. l.

**) Pestmegye jegyzőkönyve.

Nagy Jánossal, jelenték, hogy a magyar részről való kóborló, pusztító tolvajok miá nagy inségben volnának, ugyannyira, hogy marhájokat, lovukat és egyéb házi portékájukat miattok nem tarthatják, rajtuk nagy inségöt cselekösznek, kérvén azon, adnánk szabadságot nekik, hogy őket bántó, kóborló, lábos marhájokat hajtogató, lovukat hordó tolvajokat kergethessék, — ennekokáért mi is adtunk nekik szabadságot, a szolnoki (török) urak akaratjából, hogy ez ideig való szokásuk szörint illendő fegyvert vármegye akaratjából hordozzanak, felkelvén, őket bántó tolvajokat szabadosan kergethessék és megöljék, és ha emberhalál köztük történnék lönni, díjával ne tartozzanak, és utjukban a mi részünkrol való vitézink, akármely várbeliek, rájuk akadván, őket meg ne háborítsák, sőt inkább igaz utjukban oltalmazsák és elbocsássák szép békével őket mindenütt földön, vizön. Melynek nagyobb bizonyására és elhitelére adtuk nekik ez oltalomlevelünket, melyet megerősítettünk, ez uri czimeres és pöcsötös levelünket kiadván kezükben. Datum in Szolnok die 30 decembris, anno 1666.“

„Idem, qui supra.“

Igy maradt meg a magyar városokban és falukon a magyar községi élet és hatóság. A kádi mellett megfért egy másik törvényszék; a pasa és bég mellett mind e törvényszék, mind pedig egy másik politikai kormányzat. Még ott is találunk magyar hatóságot, a hol a török együtt lakik a keresztyénnel. Tolnából a magyar bíró megy panaszra az evangelicus pap ellen; Temesvárról a magyar bíró, Herczeg István írja a pápához a folyamodást egy katholicus pap oda-rendelése végett; *) Simontornyán, egy livá fővárosában, az alajbég a város esküdtjeit bizza meg a rend és erkölcsi fenyték föntartásával.**)

Megvolt a keresztyén bíró Szegeden és Budán, megvolt annál inkább oly helyeken, a hol benn nem lakott a török, az utolsó faluban is.

A városok, hol a török benn nem lakott, s távolabb estek a váraktól, félig önálló belkormányzattal bírtak.

Kőrös és Kecskemét városának tanácsa ítelt és büntetett

---

*) Preyernek második közleményében.

**) Korabinszky Lexicona 705. l.

a kisebb vétségi esetekben. Csak érett elméjü, szakálas öregeket ültettek e tisztességes polczra, kik tanácskozássokra ünnepi ruhát öltöttek : „mind fehér ruhában, köpönyeg formában mentek a gyűlésbe.“ Büntetései különbözők voltak, néha, talán ritka esetben, botbüntetésre ítélte a vétkest, kit ponyvába takartak s mindenik tanácsbeli személy egyet-egyet csapott rá. A dohányzás oly bűn volt, hogy fogságot kellett érte kiállani.*)

Azonban N.-Kőrös a fontosabb ügyekben nem bizta dolgát csupán a maga városi tanácsára. Meghítt legtöbbszörre két-két esküdt embert Czeplédről és Kecskemétről, néha más szomszéd helységekből is — s ezen tribunál ítélte el a bűnösöket. Az ítélete alá esett ügyek közt a legnagyobb rész örökösödési s osztályper, s a büntetések nagy része a paráznákat sújtja; tudjuk pedig, hogy a török hatóság ezekbe szokott leginkább beavatkozni.

Voltak ezenkívül a városnak rendőrei is : a hadnagyé a tizedesek, kiket a megyén azon időkbén a „paraszt község“ hadnagyainak és tizedeseinek neveztek. A városparaszt hadnagyának esküformája megjelent a Kőrösi Krónikához mellékelve. Ide igtatom a tizedesekét, melyben kötelességek hiven van előszámálva :

Formula juramenti subdecurionum (a tizedesek esküformája) :

Hogy az te utczatizedesi tisztedben serényen, igaz és jó lelkiismerettel eljársz, bíráidnak és tanácsidnak minden jó dolgokban engedelmeskedel; ha mit bírád parancsol, akárminemű nyomorúságban eléállasz; mikoron az szekér- és ökör (ki)-vetés kívántatik, annak sorját igazán jártatod; azonkívül, ha hallasz, kiváltképpen az tizededben, czégéres vétkü embereket s személyeket : istenkáromlókat, paráznákat, tolvajokat, gyilkosokat, dohányosokat, azokat lelked ellen el nem hallgatod, sőt minduntalan az tizededben levő házakat eljáród, megvizsgálod, istenkáromlásokat, áll-korcsmárosokat ha hallasz, azokat előmondod . . . Isten téged úgy segéljen.“ **)

---

*) Kőrösi krón. 15. l.

**) Ez esküforma meglehet egykét évvel a török uralkodás ideje

Maga a fenirt törvényszék eljárása egészen vallásos jellemű — nem annyira magyar törvényeken, mint a biblián alapul, s igaza lehet Balla Gergelynek, midőn azt írja, hogy „a városbeli tanácsbeliek nem olyatén nagy tudományyal és prókatori minémüséggel birtanak, mint a mostaniak.“ Midőn a kőrösi és szomszéd községbeli esküdtek halálra méltónak vélnek két varázsló asszonyt, az ő testamentumból indokolják ítéletöket : *) „Akár férfiu, akár asszonyi állat legyen, ez van megírva a Leviták könyvében, ha ördögi jövendőmondásnak lelke leend benne, megölettessenek minden okvetetlen; kövekkel verjétek agyon, haláloknak ömagok az okai.“ Ugyancsak az ő testamentum e helye is indokul szolgál : „két vagy három embernek bizonyágtételére megölettessék az, ki meghalandó; de egy tanúnak bizonyágtételére meg ne haljon.“ A büntetések is leggyakrabban egyháziak és a templomban a pap hajtja végre. Isteni tisztelet alkalmával az egész gyülekezet előtt egy fekete székre külön ültették a bűnöst s fekete posztóval takarták be. Midőn a hívek elvégezték az isteni tiszteletet, a pap fölolvasta a bűnös előtt, mit vétkezett, aztán a bűnbánatot, melyet ez tartozott utána mondani ezt nevezték *ekklézsia-követésnek*. Csak egy kötél széna ellopásáért is, mond Balla Gergely, ekklézsiaát kellett követni; s 1639-ben egy orgazdatis hasonló büntetésre méltónak ítél a három város törvényszéke. **) Két feslett életű emberre így hangzik az ítélet : „Büntetés alá vetjük igaz lelkünk ismereti szerint, ... az Isten anyaszentegyházából és *keresztyén gyülekezetből* mindaddig kirekesztvén, *számkivetésben* legyenek, valamig az ő hitvány cselekedeteiről reájok megharagudt istent és az keresztyén gyüle-

után kelt; de nem lehetett uj. Annyi áll, hogy a tizedes és hadnagy megvált, a mint hátrább látni fogjuk, a török uralkodás alatt, és pedig rendőri minőségben. Ez esküforma a n.-kőrösi régi protocollumban van.

*) Melyet ők executionának neveznek.

**) N.-Kőrös eredeti jegyzőkönyve, 25. l.

kezetet igaz hitből való poenitentiartatás által az anyaszentegyházban meg nem követik.“*)

A kecskeméti, czeplédi és kőrösi egybegyült esküdtek itt formaszerinti excommunicatiót mondanak ki Dávidkáné nevű asszonyra és büntartására, Kis Andor nevű legényre. — A szentegyházból kizárni egyértelmű volt ezzel : számkivetni a városból. — És e számkivetés többször fordul elő, mint súlyosb büntetés, az excommunicatio pedig nevén is megneveztetik egyszer, midőn egyik elfutott pap helyett mást tesznek a kőrösiek. A volt pap excommunicálja nemcsak a papot, hanem az egész kőrösi ekkleziát.**)

A három város törvényszéke inkább egy protestáns presbyteriumhoz, mint sem törvényszékhez vagy angol juryhez hasonlított. Maga a városi község és az egyházi község Kőrösön egy volt, s a város hadnagyának esküformájában, mely talán később iratott le, de nem sokkal a török uralkodás után, össze van keverve két hivatal : a városi rendőri és az egyházi köteleesség ; „Biráidnak és tanácsidnak mindan városod és ekkleziád megmaradására szolgáló dolgokban engedelmeskedel.“ S ismét : „Az ekkleziá tisztségára vigyázasz.“***) — A pap azonban nem volt egy a város birájával — mert a protestantismus a hierarchiát nem szenvedti meg. Benne a hivek egész összege képezi az egyházat, s mindenki egyenlő joggal bír. Ez alkotmányos szervezet világi ügyekre is kiterjedt, vagy a világi szervezettel összeolvadt s nem veszélyezteté, sőt tán előmozdítá függetlenségét és szabadságát. A protestáns egyház, a mint mi magyarok értjük, a legliberalisabb s legkevesebb önkénynek kitett intézmény. A magyar hódolt helyeken, ha tán nem lett volna is községi élet a reformatio előtt, ez maga kifej-

---

*) U. a. 14. l. 1651-ből.

**) N.-Kőrösi régi anyakönyv. Az ekkleziá levéltárában. 1674-ben történik az excommunicatio. Az elfutott pap Unghvári Gergely, az uj pedig Sárándi János.

***) Krónika 155. l.

lesztette volna. Az egyházi ügyekben, mely kiterjedt az erkölcsi életre is, s így a magán élet számos ügyeire, egy választott testület határozván, a község maga kormányozta magát, mielőtt észrevette volna, hogy a világi ügyekben is hasonló önkormányzatra ment által. Nem volt nehéz, kivált az egészen protestáns községekben, az egyház elnökének (ki világi ember is) bírónak, a presbyteriumnak községi tanácscsá válnia.

A mit az ily kormányzat alatti nép erkölcesiről tudunk, csak dicséretére válik ama kormányzatnak. Az erkölcsi érzet nagy épségére mutat, hogy a nép emberére nézve súlyos büntetés volt az eklézsia-követés. Nemcsak a világi gyülekezet közvéleménye elé állított ki a bűnös becsületérzete, hanem mintegy lelkiismerete állott isten ítélőszéke előtt. A szegyeven kívül a bűn érzete volt a büntetés.

A protestáns egyház elterjedésének a hódoltságokban nem a török türelmesség, hanem a török foglalás előidézte némely viszony kedvezett. Kétségtelen, hogy a katolikus clerus hatalma még jobban csökkent a hódolt részekben, mint a hódolatlanokban. A püspökök már csak mint nagy birtokú földesurak sem maradhattak meg a török alatti vidékeken. Világi állásuk oly kevésbé engedé meg ezt, mint a világi földesuraknak. Egyes szerzetek maradtak meg itt-ott, mint Budán, Szegeden, Jász-Berényben, vagy egyszerű plebánusok, mint Kecskeméten és Temesvártt, kik azonban világi hatalom hiányában nem tehették többet felekezetökért, mint az egyszerű protestáns pap, habár folyvást a hódolatlan részekben lakott illető püspökök hatósága alatt állának. — Mert a török megtűrte eme függést, a mint megengedé a protestánsoknak is, hogy Czeglédén, Abonyban, Debreczenben kerületi papi gyűléseket s nagyobb zsinatokat tartsanak, mint a körösi papok uti költségeinek jegyzékeiből kitünik. Eme költségeket mindig a város pénzéből fizetik, a mi szintén bizonyosság arra, hogy az egyházi és világi község sokképen azonosnak érezte magát. Erre még nagyobb bizonyosság az,

hogy a város jövedelmeiből fizetik a papot, oskolamestert, a Debreczenből jött „kántáló diákok“at. Kecskeméten mind protestáns mind katolikus [pap] volt; de szintén a világi község gondoskodik rólok.

Habár az igazságszolgáltatásban és beligazgatásban is különbséget tudtak tenni a külső és belső, az az világi és egyházi ügyek közt, s Kecskeméten mind a protestáns mind a katolikus egyháznak külön pénztára van, sok tekintetben összezavarták a világi ügyeket az egyháziakkal. Még az is megtörtént, hogy a világi városi tanács házassági ügyekben is ítelt. Így Kecskeméten 1600-ban egy vőlegényről megtudván, hogy van más élő felesége is, csupán egyházi törvényszék ítél e tárgyban. Részt vesz ugyan a protestáns pap, rector és egyházfi is, más hihetőleg protestáns személylyel együtt, de a törvényszéket még sem gondolhatjuk protestáns presbyteriumnak, miután ez ítélő bírák közt találjuk a kecskeméti katolikus patert és mestert is.

Az egyházi és világi ügyek emez összezavarása igen megfért a török fogalmai szerint is. A töröknél, nem kell soha felednünk, a vallásos és világi állam egy volt, a bíró a vallásos törvények szolgája, s e vallásos törvények voltak a politikaiak is. Emé fogalmak szerint ítélte más népek viszonyait is. Midőn a vallásgyakorlat szabadságát kimondá, nem mérte azt ki azon határig szorosan, a hol már a világi ügyek kezdődnek, hanem ráadásképen meghagyta a keresztyének „bolond szokásai“nak egy részét s vele a keresztyének „kádi“ját is. Így ruházta föl II. Mohammed, Konstanczinápoly meghódítója, a görög patriarchát egyszersmind fontos világi hatalommal, melynek következtében az igazságszolgáltatás s a községi élet tetemes része nemzeti maradt. Így történt az Magyarországon is. Alföldi városainkban a községi élet jobban kifejlett a török alatt, mint fejlett volna különben. Kecskemét, Kőrös, habár magoknak is voltak földesuraik, mint község veszen haszonbérbe pusztákat, a mint láttuk; — továbbá a község veti az adót a polgárookra, s a község

nemcsak korcsmát tart, hanem minden más tekintetben is a maga gazdája. Községül tart juhnyájakat, sőt szakácsot és konyhát is, mely utóbbi arra való lehetett, hogy az átutazó török és magyar harcosok ne egyes polgáron élőködjenek, hanem a községi pénztárból vendégeltetvén, a teher egyenlőbbé váljék. — A hivatalos járáskelésben volt törökök és magyarok vendégi ellátására kisebb helységek, mint Dömsöd és Dab szerződésre léptek, hogy emez az ebből származó költségek egy-, a másik két-harmadát viselje.)*

Az adózásban és igazságszolgáltatásban a hódolt városoknak alkalmazkodniok kellett egy kissé a török törvényekhez, s föltehetjük, hogy a török részre fizetett adókat a török kivetési mód szerint szedte a város a polgároktól. — Az igazságszolgáltatásban, bár élethalál ura volt a három város törvényszéke; de a bűnvádi eseteket be kellett jelenteni a vajdának, sőt több Kőrösön fenmaradt adat bizonyítja, hogy az ítéletben más büntetéseken kívül a hibás a török vajda kezébe adatik; vagy mint néha mondva van, a hibásnak „meg kell elégitnie az *idegen*“ azaz török urakat.**) Valószínű, hogy ily esetben végkép meg akart szabadulni a város a gonosztevőtől.

De valamint az adószedés joga, úgy az a terjedelmes igazságszolgáltatási jog, melyet az alföldi városok szereztek, csaknem a legkorlátlanabb önállás, melyet egy-egy helység szerezhethet egy államban.

A helységeknek engedett emez önállóság tette nagy részben lehetségessé, hogy a magyarországi hódolt helyeken fenmaradt a magyar megyék és a magyar király hatósága is.

A vármegyétől függöttek az akár protestáns, akár katolikus községek, s megyénkint tartottak egy-ugyanazon

---

*) Pestmegye jegyzőkönyve 1675-ből.

**) 1639-ben egy fosztogatóra azt mondja ki a kőrösi ítélő szék, hogy nyilván való rablás bizonyulván rá, a vajda rabja. (Török-Magyarok. Eml. I. k. 80 l.)

központot. A török hasztalan törülte le Magyarország térképéről a megyék határszélét, a livákét és ejaletékét irván helyébe.

Pest, Pilis és Soltvármegye a Kúnsággal a Duna és Tisza köze nagy részét foglalja el. A török uralom alatt a nevezett területből Vácztól Bácsmegye határaig hosszában és széltében egy talpalatnyi sem volt a magyar koronáé, a nagy török birodalomba levén bekebelezve. Egészen a töröké volt az utolsó faluig Hevesmegye, K.-Szolnokkal és a Jászsággal; annál inkább pedig egész Csongrádvármegye. Különösen e területekről, melyek a magyar hódoltságnak tetemes részét tették, akadtam oly adatokra, melyek a hódolt országrészek homályborította történetére, s tán nem legkisebb dicsősé-
günkre, fényt derítenek.

Pestmegyének, mely egyesült a török uralkodás alatt Solttal, Pilissel és a területekbe foglalt Kúnsággal, a szandzsákok daczára megvoltak alispánjai, négy járásában egy-egy szolgabirája, jegyzője és jegyzőkönyve, melynek, fájdalom, korábbi részei elvesztek, s csak 1638-on innen vannak meg.

A megye rendes közgyűléseket tart, határozatokat hoz, gyakran kereseteket visz és ítéleteket mond ki, czime pedig egyesült Pest Pilis és Soltvármegye. A gyűléseket nem a megye területén tartja, hanem a XVII-ik század folytán Nógrádban, Füleken, mely vár Pestmegye legészakibb határától is 8—10 mérföldnyire, déli határától, mely Bácsmegyéhez ér, vagy 30 mérföldnyire fekszik, és e vártól a megyét mindjárt északon a pesthatvani korlát zárta el, mindkét vár a török kezében levén. Ugyancsak Fülek volt sok ideig az egészen meghódolt Heves és Külső-Szolnok székhelye is. Hogy egy megye gyűléseket tart, holott egész területéről ki van zárva, magában is érdekes tünemény.

De az érdekességen kívül megvolt valódi jelentése és fontossága is; mert nem kell hinnünk, hogy e megyei gyű-

lések olyanok voltak, mint minőket az iskolás-gyermekek tartottak játékból.

A megyegyűlés rendes adót vet ki Füleken Pestmegye minden járására az országgyűlési végzések értelmében. 1634-ben Földváry György szolgabíró a solti járásból 659 ftot számol be adóul. *) 1657-ben Jánossy Mihály van megnevezve Soltvármegye (helyesebben solti járás) szolgabírájául. Járását csak 25 portára számítja, melyre 75 forintot vet ki három forintjával. Sőt ugyane szolgabíró, a ki a megye legtávolabbi részében viseli a hivatalt, 1662-ben buzát is szállít Fülekre. **)

Fizetik a magyar adót Kőrös és Kecskemét is az illető szolgabírónak. N.-Kőrösről 1671-ben jelenti a szolgabíró, hogy az ott lakó armalistáktól 141 ftot és 92 denárt vett be; ugyanazon városbeliek 1679-ben alázatos kérelmet nyújtanak be a megyén, hogy a város pusztulván, mint mindenki tudja, ne huszonkét, hanem csak tizennyolcz portáról adozzék. ***) Az adóztatás a magyar országos törvények szerint ment, s megtette a szolgabíró mindazon különböztetést, mely a be nem hódolt megyékben divatozott. Külön választatott az armalisták és curialisták adózása. Vattay szolgabíró külön veti ki az adót a Kecskeméten lakozott kilencz nemzetre, kit-kit megnevezvén : pénzben háromszoros taxát fi-

---

*) A járások igen ritkán vannak másként elnevezve, mint a szolgabírák nevérol; de a pestmegyei jegyzőkönyvből látom, hogy 1640. körül a Földváry nemzetség Solthban bir Máriaházán, Izsákon, Halasor, (a Kunság egyesült a megyével).

**) „Nemes és vitézlő Jánossy Mihály ur, Solth vármegyének szolgabírája“ a megelőzőtt esztendőrol (1661), a maga járásából 43 kila buzát ad által Oroszlány Jánosnak, a füleki vár hadnagyának. (A nevezett hadnagy eredeti nyugtatója Pestmegye levelei közt.)

***), „Ex portis ibidem limitatis delfalcantur portae quatuor idemque oppidum (N.-Kőrös) usque ad portas octodecim restringatur.“ (Pestmegyei jegyzőkönyv). Ugyanazon időkben a török 154 telket számít Kőrösre: Mennyivel nagyobb volt tehát a magyar porta!

zetnek, s mindenik bizonyos számu kila buzát, melyet pénzül adnak meg.*) A taxát némely kunsági helységekre is kivetik. Kún-Szent-Miklós fizet 5 forintot és 19 kila buzát.

Midőn 1859-ben először akadtam ily adatokra Pest-megye levéltárában, mintha egy rég eltemetett s már merőben elfelejtett világ támadt volna föl előttem. Nehány töredék-adatot, talán török nyelven irt levelet, s legfeljebb oly emlékeket kerestem, minőket Borsodmegyéből az Akademia közzétett, s Győrmegyéből épen sajtó alá adott volt. Mindazt egyelőre nem találtam; a megye jegyzőkönyvében, alig van szó is a törökről; de mindazoknál többet leltam. Mert hiszen a megyének 1638-on kezdődő jegyzőkönyvei, ha nem említik is a törököt, ötven évi folyamuk alatt az utolsó betűig „turcicák.“ Az egész megye török szandzsák levén, már maga a megyegyűlés rendes tartása egy mindennél nevezetesebb tény, s nincs e megyének egy határozata, mely ne a török alatti népet illetné. A jegyzőkönyvek száraz adatainak ékesszólása meghaladta minden fogalmamat. Pest-megyének Báccsal határos legdélibb helyei : Sükösd, Bátya (Kalocsa szomszédjában) Kákony adót küldenek a megye székhelyére, mely e szerint mintegy harmincz mérföldnyi utat tesz a török területen keresztül, s a rácz lakosokkal népes Kevi sem volt kivétel.

Hosszu időszakon át csaknem szakadatlanul láttam folyni a jegyzőkönyvekben emez adózást, s a megye törvényhatóságának kiterjedését Péstmegye egész területére, s megbizonyosodásom oly teljes volt Pestmegye jegyzőkönyveiből, valamint remélem csak az idezettek oly meggyőzők az olvasó előtt, hogy eme tárgyban az azóta napfényre került új adatokból legyen szabad csak keveset hoznom föl, habár azok

---

*) Egyik, *Szána* nevű nemes kivétetik az adó alól : mert, mond az adókönyv, a kiállott török fogság miatt sok az adóssága. — A buza kilája 120 dénár-ra van becsülve. 1671-iki j. k.

nagybecsűek, a mennyiben szabatosabbá teszik a hódoltság-beli életről adható képet ebben a tekintetben is.

Igy a kőrösi és kecskeméti adatok világosabban mutatják, mily rendes s a magyar törvényekhez mily pontosan alkalmazott vala az adózás a hódolt helyeken. N.-Kőrös és Kecskemét minden évben beszolgáltatja a megyéhez adóját portái száma szerint.

Az évi számadások két fő részre oszlanak. Egyikbe a „Török rendre való adók“ másikkban a „Magyar rendre való adók“ foglaltatnak. Valamint a töröknek Budára, ugy a magyarnak Fülekre a város tekintélyesebb polgárainak valamelyike viszi be az adót. Ezenkívül a magyar várakhoz Pestmegye helységei is szolgáltatnak napszámot. Kőrös pénzzel váltja meg ezt is, mint a várórség számára beadandó buza- és fabeli szolgáltatást is. Mindez pontosan küldetik a megyére, s habár a *magyar rendre* való adó jóval kevesebb a töröknél, mert míg az Kőrös városában évenként nyolczkilénczszáz forintra megy összesen, a török adó öt-, hat- sőt hétezerre is fölrug rendszeren, — mindemellet a magyar adó fontosságából mit sem von le, kivált miután oly pontosan s a magyar országos törvények szerint fizetik.

Átalán nemcsak a magyar törvény hatálylyal birt a hódoltságban, hanem megmaradtak az ősi törvényes szokások is nagy részben. Így a megyei, földesuri és községi adók kivetésének módja Kecskeméten és Kőrösön ősi magyar módon történt. A tény s magyarázata itt következik:

Kőrös majd minden évi költségvetésében előfordul a „marhaszám“ „vadszám.“ Hiba volna azt vélni, mintha ez a török által a barmok száma szerint kívánt adónem volt volna. A *marhaszám* nem a helység kiadásai, hanem bevételei rovatába sorozandó, s rendszerint az adó kivetésének kulcsa foglaltatik benne. Szintén hiba volna azt vélnünk, hogy marhaszám a barmok számát jelenti, a miről csak az is meggyőző, hogy sok esetben az összegzen felül *fél* marhát is látunk bejegyezve. „Marha,“ mint tudva van, nemcsak barmot jelen-

tett kétszáz évvel ezelőtt, hanem ezüst és ruhaneműt is, azaz értékes tárgyat, s valóban a marhaszám nem egyéb, mint az értékadó egységének száma, mint egy kecskeméti egykoru okmány hitelesen bizonyítja. Emez okmány 1672-ben kelt, s kitűnik belőle, hogy a marhaszámba vagy vadszámba beszámították a polgárnak minden jármas és hámos barmát, ezüstneműjét, kész vagy kamatra adott pénzét, még pedig olyformán, hogy öt tallér egy marhaszám, öt meddő juh is egy marhaszám, egy malom pedig két marhaszám, a miből azt is következtetjük, hogy csakugyan egy ökör ára volt a kivetés kulcsa.*)

Hogy a kivetés nem a török törvényekből állott elő, már csak az is bizonyosság rá, hogy épen a jármosmarha van első sorban adó alá vetve, holott, a mint láttuk, a török kivesz adó alól minden ígás barmot. Régi magyar származásra mutat a kecskeméti okmány eme helye is:

„Ez is fenmaradjon az régi atyáink törvényes szokása szerint: Egy bikát, egy ménlovat, egy pártaövet, egy (ezüst) poharat, egy ruhára való kapcsot kitudhatni,“ **) azaz e tárgyak kivehetők adó alól. Végre magyar származásra mutat az is, hogy a török kiűzetése után még husz évvel is „vadszám“ szerint veti ki az adót Kecskemét, mint hitelesen értesültem. A vadszámra nézve megmaradt alapul a fentebbi meghatározás, csak hogy a város szükségéhez képest hol több, hol kevesebb denárt vetettek ki egy vadszámra. Így 1672-ben tiz pénzre szállítják az egy vadszámtól veendő adót, holott azelőtti években tizenöt denár volt. Hasonló változásokat tapasztalunk az adóra nézve a körösi számadásokban is ***).

A helységi önállóság mellett a megye ellenőrzése kitű-

---

*) Kecskemét város története II. k. 190. l.

**) U. a. 191. l.

***) Török-Magyarokori emlékek. I. és II. kötet. „A nagykörösi regestrumok“ majd mindenikének elején.

nik nemcsak abból, hogy Kőrös a megyétől kéri portái számának alábbszállítását, hanem abból is, hogy a megye jogot tartott a város számadási könyveinek megvizsgálására is *). A megyétől való függést önként elismerte ama „három város“, mely mint láttuk, némi önállósággal szolgáltatatta a törvényt. Nagykőrös bennlakott nemesei pontosan küldenek egy képviselőt Fülekre a megyei tisztek minden választása alkalmával, s azrészt vesz küldöttei által a megye minden fontos ügyeiben. — Habár a háromváros törvényszéke halálos ítéleteket mondhatott ki, emez önállóságát csak a közlekedés nehézségeiből származott elszigeteltségéből folyt. Különben magok a városok terjesztettek némely bűnvádi esetet a megye ítélőszéke elé. Adataink vannak rá továbbá, hogy a megye rendel el törvényes vizsgálatokat s a rablóknak utonállóknak és más vétkeseknek a megyéhez küldését rendeli némely esetben. A megyének organumai laknak a török alatti három városban.

A már említett boszorkánypörben Pestmegye alispánja, Ráday András, rendel el a keresetet, s megbízásából Kecskeméten és Kőrösön lakó megyei assessorok vezetik **). A boszorkánypöröket a megye folytatta, s az ítéletet is az hjattatta végre ***). Posgai Gergely kőrösi lakos egy büntetés-

---

*) 1665-ben Kőrös városa birái a megyéhez szolgáltatandó adóra nézve hátralékban lévén, a megye kötelességökké teszi, adjanak számot a bevételekről és kiadásokról. (Pestm. jegyzők. 1665-ben).

**) N.-Kőrösi Krónika, 147. l., a hol a törvényes okmányban Ráday András mint alispán, és a commissiója által fölhatalmazott kecskeméti (lakos) nömös Bán Gergely és kőrösi (lakos) Füle István, mint „ugyan ezen nömös Pestvármegyei böcsületös és esküdt assessorok“ vannak megnevezve.

***) Üllőről is találtam egy esetet, 1676-ból. Az ezen évi szolgabírói számadás kiadási rovatában azt találom följegyezve: „Az üllei boszorkány dolgában sok fáradt bizonyságoknak husra, kenyérre 1 for.“ (Pestmegyei Protoc. 4 sz. 203. l.) Tehát Füleken folyt még a vallatás is ez esetben. — A boszorkánypörök ez időben egész Európában elterjedtek. Németországon csak 1700 után kezdenek itt-ott eltiltatni.

től már korábban úgy szabadul, hogy fölhatalmazza a tanácsot, ölesse meg, ha ismét ugyanazon bünbe esik; és e visszaesés megtörténik. A három város törvényszéke kimondja, hogy Posgai Gergelyt halálra méltónak itéli, — de ezen executiót, vagy a mint ők értik, ítéletet, a *megye* jóváhagyása alá terjesztik föl *). A városi és falusi birák, esküdtek, tanácsnokok, csak rendőri ügyekben is a megyének engedelmességgel tartoztak. — 1672-ben Pestmegye gyűlésén, Füleken, az alispán azt jelenti: „Ezen vármegyéből sok panasz jó; az istenkáromlók és orvgazdák nagyon eláradtak s a magyar rabok (rablók) is a török rabokkal társalkodva lopnak, tolvajolnak és egyéb gonoszságot s orvgazdaságot tesznek.“ E jelentésre a vármegye ezt végzi: „Viceispán ur írjon alá a nemes vármegyére nevével a *paraszt hadnagyoknak, tizedeseknek és városi falusi biráknak*, polgároknak, hogy az istenkáromlókat büntessék az instructio szerint, az orvgazdákat kikeressék s *idehozzák* (Fülekre). A rabokat is megint-sék, s azoknak kiváltóit (pártolóit) is a latorságtul, mert ha nem szűnnek a rabok, nem használva a kiváltás és kezesség, halállal büntettetnek.“ **)

Azonkívül, hogy a megye ily parancsokat küldött a helységek hatóságaihoz, sőt tizedeseihez is, benn a hódolt részekben is voltak hatalmának képviselői. Láttuk, hogy a boszorkánypörben két megyei assessor fordul elő: egyik körösi, a másik kecskeméti lakos. Ezek tartoztak eljárni az alispán megbízásaiban, ellenkező esetben megidézték a megyei törvényszék elébe ***).

---

*) *Executio* alatt a három város törvényszéke nem végrehajtást ért, csak ítélet-kimondást; a szavak ezek: „*Pronunciált executiónk ez meghnevezett Posghai Gergelyt az felső-magyarországi Magistratus kegyelme és büntetése alá veti.*“ (Krón, 146. l.) Volna-e ennek valami értelme, ha executio végrehajtást jelentene?

**) Pestmegye prot. 1672-höz 113. l.

**) 1676-ban a pestmegyei juniusi közgyűlésből ezt olvassuk: „*Generosus Dominus Vice Comes Paulus Béltekj querlose proposuit, quali-*

A megye megosztotta az uralkodás minden ágát a pasákkal és bégekkel, s a mi több, a magyar el sem ismerte a török jogait az igazságszolgáltatásban. A megyék meg követelték, hogy mindennemű pört és panaszt magyar törvény szerint intézzenek el a töröknek meghódolt helységekben. Gyalázat és árulás volt bármely ügyben a törökhöz folyamodni igazságtételért. Láttuk ugyan, hogy a Túr és Sz.-András, Berény és N.-Almás, Ványa és Sima-Sziget közt határpöröket dönt el a török; sőt két esetet említék, melyben házassági válópörben a kádihoz mennek a felek. De mindez tiltva volt a megyén és a magyar országos törvényekben. A bünt „törökösség“-nek nevezik. Pereg 1675-ben törökösséggel vádolja Füleken szomszédját Ráczevit. Az előbbi helység elő is mutatja a budai pasa levelét annak bizonyosságául, hogy Ráczevi a törökhöz folyamodott. A megye törvényes megintést rendelt s a helység nemeseit megidézteti. Hasonló okból idéztettek Dab és Dömsöd földesurai, törökösséggel vádoltatván. A büntetés, melyet az ilybűnre mértek, olykor az a mi a felségárulásé : halál. Egynek vette a magyar törvény a külső ellenséggel folytatott egyetértéssel és összeesküvéssel. Így ítélnék némely tótgyörki lakosokat Pestmegye törvényszékén halálra, mivel a törökhöz vitték határperöket és más ügyöket az alispán tudta nélkül *). Azonban a következő üléseken a györki közbirtokosság kérelmére és a lakosok fogadására, hogy jövőendőben megjavítják magokat, a halálbüntetést 300 forinton váltják meg**). A kegyelemnek, vagy inkább életmegváltásnak hasonló nemét találom a következő

---

ter nonnuli Comitatuum istorum (Pest, Pilis, Solt) in 'partibus dedititiis degentes *jurati* penes transmissam illis commissionem procedere negligerent. Decernitur : *citandos* esse ad primitus celebrandum sedem, ad dandum rationem“ etc. (Ez évhez 225. l.)

*) Pestmegye jegyzőkönyve 4-ik szám, 266—267 l.

**) Melynek felét Fülek vára falainak kijavítására, felét magok közt való kiosztás végett a törvényszék tagjainak fizessék. (P. m. jegyz. k. 4. sz. 276.)

esetben is. Wégh István tassi nemes a *kádihoz* viszi leánya válóperét. Füleken kimondják fejére a halált. De a maga és egy jótálló kérelemre megkegyelmeznek neki 300 forint birságért*).

1673-ban, bizonyos Nyéki ellen folytatott keresetben a vádló ügyvéd mondja, hogy, „a törökösség ellenszigorral járni el, ezen országnak régtől fogva szokásban volt törvénye, melyet ez ideig oly szorgalmasan observáltak az ország magistratusi, hogy csak ilyen szókat is *„ha egyik vállamnak nehéz, a másikra tészem“* halállal büntettek meg, a mint példa erre többek között ezen ő felsége füleki végházában hasonló szókért megöletett Balogh Mihály nevű *nemes ember*.” Egy szóval folytatja az ügyvéd, a törökösség ez országban oly gyűlölséges vétek, hogy, ha csak szóval vagy írással levelezik is valaki és nem cselekedettel, nem úgy mint a több criminalis dolgokban, halállal szokta büntetni az olyan gonosztságot.” Nyékit valóban halálra itéli a megyei törvényszék. Több büne is volt ugyan, de fő büne mindezekben, a mint az ítélet szavai tartják : „a haza törvényeinek és országunk rendes biráinak megvetésével, a *pogány birákhoz* való folyamodás, mely dolgokat törökösségnek neveznek ez ország lakosi, s e hazának sűrű *„constitutióban“* és az törvényé vált régi bevett szokás szerint erős és halálos büntetés alatt meg vannak tiltva.”

Az országos „sűrű” törvények közül etárgyban legvilágosabban szól (habár azelőttiekre is hivatkoznak) az 1659-iki 13-ik törvényczikk, melynek 3-ik pontja ez : „A földesur, vagy ha ez elmulasztja, a megyei hatóság büntesse fejevesztéssel a hódoltságbeli mindazon jobbagyot, a ki határ-szabályozási vagy más panaszos ügyben a maga török urához folyamodik.”

---

*) Mely egészen a füleki vár föntartására fordittatik. Pestmegyei Protoc. 4 sz. 210 és 220 l.

Ily hatalommal tudott szólni egy idegen uralom jobbagyaihoz a megye és alkotmányos ország, melynek kormányzói egy értelemben voltak a nép meggyőződésével, együtt érezték szenvedéseit, s magokévé tették érdekét!

Azonban e csodálatos politikai viszonyok, a mint e czikkben is fejtegettem, egy részben a török és mohammedán belkormányzat passivitásából eredtek. Az igazságszolgáltatásban nem volt a töröknek oly hivatalnoka, a ki a „magyarosság“ eltiltásával feleljen a „törökösség“ megbélyegzésére; nem volt szolgabírája és alispánja, a ki bírói, végrehajtói és közbírói hatalommal legyen egyszerre fölruházva. S így magyarázható ki, hogy a török meghódította népek többnyire megmaradtak régi szokásaikban s népi hagyományaik és jellemök fővonásai el nem enyésztek. Igen szép, a mit egy francia író mond e tárgyban: „Az utázó, ki egy pár évvel ezelőtt *) meglátogatta Konstánczinápoly főegyházát, vagyis az Aja-Sophia nevű mecsetet, azon időben, mikor a szultán rendeletére a kijavítási munkálatok megkönynyítették a hozzáférést az európaiaknak, csodálkozással és ámulattal szemlélte az újból előtűnt gazdag mozaikokat, melyek a mennyezeten és boltíveken ragyogtak . . . . . Itt-ott a levert meszelés alól a byzanti művészet remekei, egy-egy alak, egy-egy fresco-töredék csilloga le oly eleven fény-nyel, mint az nap, mikor a hódító**), Konstantin templomának hajója alatt ugratván lovát, a görög keresztet leütötte s a félholdat tétette helyébe. Ugyanezt a tüneményt mutatják az egész ottomán területen elszórt igen számos népfajok. A hódítás árja eltakarta őket, de el nem enyésztek. A szokás-, nyelv- és vallásbeli különbségek megmaradtak köztük, és velők maga a nép, s négyszáz év múlva is mint a hódítás napján, a hódoltak és a hódítók szemben állanak, az egyik alig kezdván meg a tanulást, a másik a feledést. — E tüne-

---

*) Ezt 1850 után írják.

**) II. Mohamed, 1453.

mény egyetlenegy a világtörténetben.“ *) De mihez hasonlitsuk a hódolt Magyarországot?

Nálunk nemcsak a nép, nemcsak szokásai és vallása, hanem egy alkotmányosan constituált nemzet, minden jogainak, még a souverain jogoknak is fentartásával maradt meg. Nálunk nem egy elcsenevészett, lábán megállani képtelen és az elszokás miatt politikailag kiskoru néptömeg maradt fenn, minőket a fenidézett francia író az aja-sophiai mecset festvényeihez hasonlít. Minket a szultán hatalma nem falazott be. Bár korlátozva, de élni és mozogni meg nem szüntünk. Midőn a hódítás árja, melynek százötven évig mi voltunk gátjai, országunk elfoglalt részéről levonult, a sok rom között, mely utána maradt, dönthetetlenül hagyta itt a magyar nemzeti érzelmeket és életerőt. Mihelyt kitette lábát egy-egy megszállott megyéből, minden erőltetett átmenet, minden legkisebb forradalom nélkül lehetett visszaállítani a megyét, mely meg sem szűnt vala. Pestmegye 1664, ápriljében még Gácson tartja a gyűlést, ugyanazon év szeptemberében Pesten ad hálát az Istennek, hogy mintegy százötven év mulva ismét régi székhelyén lehet, a tárgyakat pedig ott folytatja, a hol elhagyta volt előbbi szállásán **).

Az ozmán birodalomnak egy keresztyén népe sem mutathat föl a magyar hódoltságokéihoz hasonló tüneményeket, melyek csak mint curiosumok is nevezetesek s aligha találhatni mását a világtörténetben. A görög patriarcha alatti nemzeti önállóság elenyészik a mellett, melyet a magyar király alatti török országrészek mutatnak. Tudva van, hogy az a porták szerinti adó, melyet a magyar a XVI. és XVII. században fizetett *hadi adó* volt. Többsnyire még a királyi kincstárba sem ment, hanem közvetlenül a megyei adószedők adták át a várak épségben tartására és a katonák fizetésére. A hódolt jobbágy tehát megfizette a török adókat, me-

---

*) Ubicini „Lettres sur la Turquie“ II. Rész. 1-ső és 2-ik lap.

**) Pestmegye jegyzőkönyve 5-ik sz. 101. l.

lyek a magyar elleni vállalatokra szolgáltak; de egyszersmind ő, a szultán alattvalója, hozzájárult a szultán hadai ellen állított magyar katonaság eltartásához.

A hódolt megyék hatósága nemcsak pénzt fizetett a katonatartásra, hanem olykor maga a megye is fogadott saját zsoldosokat némely végvár oltalmára. Így Pestmegye 1642-ben a nádor felszólítására beleegyezik, hogy szükség esetében katonát állít ki *). Később 1665-ben a szolgabírák számadásaiban a kiadások közt találjuk a megye gyalogjai számára adott zsoldot **).

Habár a magyar megyék hatósága a hódolt vidékeken a török iránti ellenségeskedés ténye volt, nem kell vélnünk, hogy titkos összeesküvés, vagy a közelebbi lengyel nemzeti kormányéhoz hasonló szervezet kell vala rá. A magyar nem tekinté bitorlásnak a hódoltságban gyakorolt jogát, s a szultánok is kénytelenek voltak némileg elismerni. Eme különös viszony bővebb megfejtését kísérem meg a következő fejezetekben.

---

*) Pestmegyei jegyzőkönyv I. k. 127. l.

**) U. o. 1665-iki számadás. Pápay János szolgabíró számadásában írja : „Salarium peditum comitatus uno mense vice-capitaneo administratum fl. 82.“ — Fekete szolgabíróéban : „Salarium peditum, Dno Petro Ormandi fl. 82. Similiter ad conductionem peditum fl. 85“

XIII.

SZULTÁN ÉS KIRÁLY A HÓDOLTSÁGOKBAN.

Mohammed prófétának gyakran ismételt mondása volt, hogy „két kard nem fér meg egy hüvelyben,“ értvén alatta, hogy két uralkodó egy országban nem lehet. *) Már pedig csak a fentebbiek is meggyőznek róla, hogy a magyarországi török területen tényleg megosztá a szultán a kormányzást a magyar hatósággal, a megyékkel, s valósult ama képtelennek látszó tünemény, hogy két kard megfér egy hüvelyben, habár épen nem normalis helyzetben, habár folytonos összeüt-közésekkel is.

Nyilván való, hogy a megye hatalma nem volt a hódoltság ügyében se a kiindulás, se a betetőzés. A megye földbirtokos nemesekből állott, és a nemesség érdekeiből és birtokjogából indult ki a megyének a hódolt helyeken való hatósága; másfelől a megye alá volt rendelve egyfelől az országos törvényhozásnak másfelől a végrehajtó főhatalomnak.

Szóljunk először is az utóbbi jogi betetőzésről, a magyar korona jogáról a hódoltságokban.

A XVII-ik században, melyre a fentebbi szakaszban meglehetősen bő forrásu adatokat használtunk, a megye jogát és hatalmát márrégóta országos törvényczikkek s számos nemzetközi szerződés erősítették, — s habár, mint látni fogjuk, elejénte nem eme szerződések alapíták meg ama jogot, s az egész ügyben nem kikötéseik a domináló szempontok, a XVII-ik században már az annyiszor ismételt szerződéseknek is volt súlyuk és jogi erejük. — Lássuk a nemzet és király souverain jogát a török megtelepedésnek első korszakában.

---

*) Mur. d'Ohsson V. k. 8. l.

Fájdalom, adataink e részben, valamint a XVI-ik évszázbeli hódoltság tárgyában, korántsem elég számosak és sok oldalúak. Törvénykönyvünk néhány helye, a békeokmányok töredékei, s egy elég részletes békealkudozás 1567-ből és 1568-ból, s a krónikások e részben kevés beszédü előadása mindaz, a mit kivehetünk. De az adatok eme gyér volta ellenére is a tizenhatodik évszázbeli emlékek alkalmak egykét oldalról világosságot deríteni a tizenhetedik évszáz viszonyaira, — sőt úgy vélem, nem is kezddhetem másutt a hódoltságok kettős helyzetének magyarázatát, mint a török betelepedésének első korában.

Kevéssel a török betelepítése után már találunk törvényczikket, melyben Magyarország rendei azt végzik, hogy oly faluk, melyek mind a magyarnak, mind a töröknek adóznak, a mindenkire kivetetthadi adónak csak felét fizessék. Egy 1548-iki törvényczikk rendeli ezt. *) Eme törvényczikkely állandó szabály lett az egész hódoltsági korra, mint a XVI-évszázbelisok hasonló törvény s a XVII-ikbeli törvényczikkék és másnemü számos adat bizonyítja. Ismételve találjuk többek közt 1555-ben, midőn azt is rendeli a törvény, hogy oly jobbágys, kik a töröknek is fizetnek adót, csak két állandó katonát tartsanak minden két száz telek után, míg a töröknek nem fizetők minden száztól kettőt kötelesek állandóan tartani. **)

A magyar törvényhozás ezekben ismételve fenhangon hirdeti, hogy van az országnak oly része, melyet a török erőszakkal elfoglalt, de a magyar jog föl nem adatott bennök. Eme jog el van ismerve nemzetközi szerződésekben is.

---

*) Artic. XXIV. De colonisillis, qui sub ditione Regiae Majestatis existentes Turcis quoque tributa et servitia praestant, . . . non plus, quam centum denarii Ungarici exigantur, propter ipsorum pauperum graves oppressiones.

**) Artic. VII. In conservatione duorum equitum visum est pauperes colonos, qui tributa Turcis, aequae ac Christianis pendunt, . . . de singulis eorum ducentis dictos binos equites ali debere.

A legelső szerződés, melyet a török betelepédése után kötnek, Buda elfoglalása után hat évvel, 1547-ben kelt.

Eme szerződés egyik pontjára nézve így szól Ferdinánd királynak az országgyűléshez intézett leirata :

„A törökkel ily feltétel alatt kötünk fegyverszünetet: hogy emez öt évi fegyverszünet ideje alatt, mindaz, a mi magyar királyságunkban s az alája tartozó részekben a keresztyéneké volt és most is az övék, maradjon meg nekünk és a keresztyéneknek. — Azok a határokon és másutt lakó jobbágyok pedig, kik nekünk s hű alattvalóinknak adót fizettek annak ellenére, hogy a töröknek is fizettek és szolgáltak, fizessenek ezután is. És azok, a kik a törököknek hasonlóképp (adó-) fizetéssel tartoznak, fizessenek nekik is. És a fegyvernyugvás ideje alatt egyik fél se tiltsa avvagy akadályoztassa benne a másikat *).“

A király reményét fejezi ki, hogy a török nem is fogja gátolni a jobbágyokat, hogy az országos adót (dicam) és földesuri tartozásaikat neki és földesuraiknak mindig fizessék, és a király, valamint saját földesuraik végváraihoz, *régi szokás szerint*, eleséget szállítsanak.

A hódoltságokra nézve kötött első nemzetközi szerződés már fontos jogot, egy idegen uralkodó hatóságát engedi meg a szultán birodalma egy részében.

1553-ban Verancsics és Zay küldetvén a Portához a béke megújítására. Verancsics maga írja, hogy Rusztánnagyvezérrel nagy bajba került a megegyezés e tárgyban**). Végre

---

*) Corpus Juris Hung. 1547. N.-Szombaton tartott országgyűlés.

„Responsum regis. 3 §, és 5. §. A „határokon és másutt“ in confinibus et alibi existentes“ megjegyzendő kifejezés; későbbi szerződésekben fordul elő sokszor a hódoltságokra nézve eme kifejezés : „bárhol feküdjenek: ubicunque siti sint“—mi azt jelenti tehát, hogy akár a határon, akár *másutt* belsőbb vidékeken.

**) „Fecere nobis magnum negotium colonorum atque aliorum subditorum status limitatio, Zechen destructio muneris honorarii diminutio

beleegyezett a nagyvezér, hogy valamint a szultán, úgy a király alattvalói közül azok, kik addig mindkét részre fizettek adót és tizedet s tettek szolgálatokat, azután is azonképen fizessenek adót és tizedet s tegyenek szolgálatokat.“ *)

Szulejman uralkodásának idejében még egy nemzetközi okmány bizonyítja, hogy a kétfelé adózást nemzetközi törvény által szentesítette a hódító. Ez az 1562- és 64-iki békekötések okmánya, melyben ismételve találjuk azt, hogy a mely jobbágyságok addig az ideig kétfelé adóztak, annakutána is kétfelé adózzanak, — azzal a hozzátétellel, hogy a törökök szállítsák le eme kétfelé tartozó faluk adóit; mert elejénte a török beérte annak az adómennyiségnek felével, melyet a jobbágyság magyar földesurának fizetett. Az határoztatik, hogy a török szultán szorítsa rá a szpáhikát, hogy a kétfelé fizető faluk annakutána is, mint elejénte, csak a *magyar adó felét* vegyék a jobbágyságokon, másik felét pedig engedje át e jobbágyságok urainak, azaz a magyar földesuraknak. Ebből világos, hogy a török az ujonnan behódolt falukra, legalább sok esetben nem alkalmazta sajátadózási törvényeit, csak azután vitte be, hogy nemsokára emez adózásból eredő minden visszaélés nagyban mutatkozzék; mert már 1662-körül néhol tizszeresen főlebb verte a török földesur a magyar részére való adókat. De a békeszerződés az adók leszállítását inkább csak kéri a szultántól, s a kötés nem eléggé rászóritó. **)

---

de Transilvania actio, adeo, ut in horam ferme unam et dimidiam iterum atque iterum et semper de his fuerimus collocti.“ Monumenta Hung. Hist. Irók IV. 73. 1.

*) U. a. 81. l. V. ö. 79. l. Utóbbi helyen, miután a követek megvitatták az alkudozás más tárgyait a nagyvezérrel, így szól Verancsics jelentése: „Hoc enim tempore erat sermo de colonis. Tuncque ex sedibus nostris exsurgentes et rogantes, ut petitionibus nostris (pasa) assentiret, *affectum ostendimus prope rhetoricum*. Nec id incassum. Quia ubi nos cessavimus, et jussi sumus denuo assidere, *concessit colonorum*, quod petebamus — utrobique solutionem.“

**) A nevezett 1662. és 64-iki békepontok közt ezt olvassuk:

Quicunque coloni hactenus ad utramque partem servitia, census,

Az 1566-ban Sziget alatt kimúlt Szulejmánt Szelim váltván föl, meg kellett ujitani a békeszerződést. Mindjárt Szelim uralkodás első évében elkezdődnek az alkudozások, melyekben a főtárgy s a béke megkötésének főakadálya a hódolt faluk kétfelé szolgálása levén, a róla fönmaradt részletes jelentések nagy világot vetnek a hódoltság jogi és tényleges viszonyaira.

Maximilian király 1667-ben, juniushban, részletes utasítást ad portai követjeinek, Verancsicsnak, Wyssnek és Teuffenbachnak, melyben a Szulejman idejében divatozott nemzetközi törvényt akarja megujjittatni, azon törvényt, mely szerint oly jobbágyok, kik a két souverain akármelyikének területén lakván, a másik félnek is fizették az adókat, fizetség ennekutána is; de Maximilián, úgy látszik, értesülván arról is, hogy az uj szultán meg akarja változtatni eme viszonyt, hozzá teszi utasításában, hogy ha a török a közös birtokokon meg akarna osztozni, a követek ebben a tárgyban függeszszék föl az alkudozást, s várják be további utasításait. Maximilian követeinek elő kell terjeszteniök azt is, hogy a török földesurak a rendes adót kétszer-, háromszorta, sőt néhol tizszerte is főlebb verték. Kivánják a követek azt, hogy ál-

---

vel decimas praestiterunt, *ubicunque illi siti sunt*, in posterum quoque nobis, vel subditis nostris servitia vel census praestent. — Et quoniam Turcae, quando primum occupaverunt dediticias villas, contenti fuerunt solitis et ordinariis colonorum proventibus, progressu vero temporis majores in dies exactiones illis imposuerunt in tantum, ut nunc *decuplo plus* exigunt ab aliquibus, adeo, quod pauperes non habentes unde amplius solvant, tandem metu captivitatis, relictis sedibus, aufugiant, et postea neque nobis, neque serenissimo Turcarum imperatori, ejusque subditis ullam amplius utilitatem praestent; mandet proinde serenitas ejus, ne milites et spahiae sui colonos ipsos ultra eorum ordinarios proventus, quos dominis eorum solvere consueverunt, et quibus Turcae initio contenti fuerunt, compellant, sed *demidia parte ejusmodi ordinarii proventus contententur, reliquam vero colonorum dominis relinquant.*“ (Monumenta H. Hist. Irók. VI. 292. l. a szerződés egykoru másolata után Szalay.)

litsa helyre a török a régi szokást, mely szerint a török földesur igazságosan megosztotta a magyar földesurral azon adómennyiségen, melyet a jobbágy egykor magyar földesurának fizetett *).

Maximilian jól sejté, hogy II. Szelim és nagyvezére ellenezni fogják a jobbágyok kétfelé adózását; de aligha gondolta, hogy oly makacs és elkeseredett vitát kell eme pontra nézve állaniok követeinek.

1567-ben szeptember 21-ikén a követek a nagyvezér Mehemet előtt megjelenvén, érinték előtte Magyarország pusztulását és földé népének nyomtatását, mely végromlással fenyegeti a szegény jobbágyokat. A nagyvezér ki sem hallgatván őket, nagy bőbeszédűséggel jelentette ki, hogy a *szultán meg nem engedí többé, hogy jobbágyai magyar részre s adózzanak és szolgáljanak, semmi tekintetben*. Vegyék le gondjokat a magyarok és vonják ki kezöket az eddig közös birtokból. Vonassék határ. A mi rajta belül esik, kizárólag a szultán birtoka; az azon kívül eső oly helységek pedig, melyek addig a töröknek is fizették adójukat, ezután is fizetések azt kétfelé. — A követek az előbbi szultán alatt kelt békekötéseket, s más sok ellenvetést hozván föl, a vezér-pasa ily szavakra fakadt, Szelim szultán véleményét tolmácsolván: Szulejmán szultán maga nem is tudott a határszéli jobbágyoknak illetén állapotjáról, holott neki csak tudnia kell vala; nagyvezérei pedig Ali és Rusztán (kik alatt a szerződések keltek) és mások többen, kik megerősíték a jobbágyok eme viszonyát, s megtürték, hogy két részről terhelteessenek annyi adóval és fizetéssel, hazug és becsület nélkül való emberek voltak. A szultán eltörli az általok szerzett minden ilynemű kötést, mint hamisakat és hozzá nem méltókat. Atyja (Szulejmán) a mig élt, ugy uralkodott, a mint neki tetszett, maga pedig eltörülvéns érvénytelennek nyilvánítván minden ilyes intézményt és szokást,

---

*) Monumenta Hungariae Historica. Irok VI. k. 37. l.;

ugy uralkodik majd, a mint kedve tartja. Ennélfogva szilárdul elhatározta, hogy ezután a területén lakóama jobbágyok kétfelé ne adózzanak és szolgáljanak. Határt akar szabni s a két birtok közt *pusztává* tenni a területet, lerontatván a magyar részen Tata és Veszprim vára *).

Az alkudozás a legnagyobb átalkodottsággal folytkülönösen eme pontra nézve. Török részről tudtára adatott aköveteknek, hogy Szelim szultán elhatározta erőszakkal is kivinni a terület ama megosztását, ha békés módok nem használnak. Kész érette a háborura; mert nem tűri, hogy atyja győzedelmeinek gyümölcsét az ellenség szedje **).

Hogy a Szelim akarátja annál nyomatékosabbnak tűnjék föl, még az alkudozás folyama alatt rendelet küldetett a magyarországi pasáknak és bégeknek, meg ne engedjék, hogy a hódolt helyekről a jobbágyoka magyarföldesurnak és királynak bármiben adózzanak és szolgálatot tegyenek ***).

A török által 1667-ben javasolt határvonal a következő volt. Egertől kezdve, mely magyar kézben volt, lement volna a török birtokában volt Szolnokig; onnan éles szögű földnyelvet képezve egyenesen északnak, Hatvanon át föl Fülek váráig, innen nyugotra Lévának, innen délnek egy hosszú határvonal nyult volna Esztergomon, Csókakőn át (Fehérmegyében Mór mellett) a Balaton déli öbléig, melynek déli vége irányában egyenesen délnek foly a Rinya vize, Somogy megyét csaknem két egyenlő részre osztván. Ezen a tájon eme folyót ajánlá határvonalnak a török, Babocsa, a mellette fekvő vár, az ő kezében levén akkor. Mindazon helyek, melyek e határokon belül esnek, a *kunokkal* és *jászokkal* együtt egészen a török hatalma alatt legyenek, s a magyar király és a magyar földesur ne szedjen ott adót. Ellenben az oly helyek, melyek eme határon

---

*) U. a. 118. l.

**) U. o. 126 és 131 l.

***) U. o. 141. l. Erről a követek értesitik Maximiliánt.

kivül esnek ugyan, de annakelőtte adót fizettek a töröknek, fizessék azután is. A többi maradjon bántatlanul a magyar király birtokában. *)

A magyar király követei látván, mily erősen ragaszkodik a török kormány ahhoz, hogy megszabott határvonal legyen a két uralkodó birtoka közt, azt javasolják, hogy ám osztassanak meg a birtokok; de olyformán, hogy mindkét rész adja vissza azokat a falukat, melyek egykor a másik fél valamely várához tartoztak. A követek eme kívánságába a török nem egyezett bele, mert kétségkívül veszít vele. Ha vissza adja teljesen a szultán csak azokat a falukat, melyek az egri püspökségéi voltak, s így Egerhez szolgáltak, számos oly falut veszít el, mely eddig neki is adózott. Azonban a követek, bár nem emelik ki, a várak szerinti fölosztásra nézve előzményekre támaszkodhattak; mert a Szulejmánnal 1664-ben kötött békeszerződésben az határoztatik, hogy Tata várát, melyet a török elfoglalt volt, tartsa meg hatalmában; hanem a környékebeli faluk, tul a Dunán, ne háborgattassanak, hanem maradjanak a komáromi vár birtokában, mint elejétől fogva voltak. Mert Tata nem oly vár, melynek önálló hatósága volt volna, hanem Komáromnak volt alárendelve. Ennélfogva maradjanak ama faluk továbbra is Komárom birtokában. **) A követek most is, 1568-ban jelentik, hogy a király beleegyez Tata, és Veszprém lerontásába, csakhogy a hozzájuk tartozó faluk maradjanak az ő hatalma alatt. ***)

Azonban nem tartozik mostani föladatomhoz, hogy az 1567.- és 1568-iki békealkudozás történetét megíriam. Csak azt akarom fölhasználni belőle, a mi a magyar jobbágy két-felé adózásának jogi oldalát illeti.

Hogy a birodalom határán belől eső terület (igazságo-

---

*) Mon. Hung. Hist. 125. l.

**) U. o. 291. l.

***) U. o. 156. l.

san vonatván a határ) egészen a birodalom uráé legyen, minden idegen birtokos kizárásával, oly természetes kívánság, melyet világ kezdete óta mindenalkalommallegfölfoghatóbbnak találtak, akár mely souverain részéről. De minő jogon követelték, hogy a javaslott határvonalon kívül eső némely faluk ezután is fizessék a török adókat? — A nagyvezér e részben a török defterre, azaz arra a könyvre hivatkozott, melybe egykor beirattak a töröknek fizetéssel tartozott faluk. Habár ezt a könyvetse a követeknek meg nem mutatták, se a magyar király nem ismerte, az alkudozásban nagy súlyt fektettek rá a törökök. — Eme könyv teljes önkény szerint készült s nemzetközi jog szempontjából csak oly egyoldalú értéke volt, mint az erősebb fél hatalmának a gyengébb felett. A török követelésekben nemcsak a jog, hanem még a méltány külső színe is hiányzott, midőn határt javasolt ugyan; de hatóságának körét ama határon túl is ki akarta terjeszteni, míg alkudozó felétől megtagadott minden viszonylagosságot e részben.

A magyar király követei ellenben oly okokat hoztak föl a magyaroknak a hódolt területen való birtokjogára, melyek különösöntörök felfogásszerint helyeseknek látszhattak.

A követeknek könnyű volt kimutatniok, mily méltánytalan a kívánság, hogy Magyarországon ennekutána is legyenek kétfelé hódoló faluk; — de csupán olyanok, melyek a török területen kívül esnek.

De a követek a török fölfogás szerinti sajátosságos ellenvetéseket tudtak fölhozni. Maximilián királyt, mint császárt, a keresztyénség fejedelmének mondták, a mit a török megértett, mivel a szultán is a mozlím világ fejedelme *). A követek, miután Maximiliántól megkapták a várt utasításokat, kijelentették, hogy a császárnak a vallás tiltja, hogy a saját

---

*) A követek azt mondják : „esse nos *totius Christianitatis imperatoris oratores*.” U. a. 128. l.

hitén levő annyi népet az ellenkező hiten levők birtokába önként engedjen át *). Ha ezt megengedné, elidegenednék tőle Németország, számtalan keresztyén fejedelem támadna ellene s elvesztené minden becsületét a keresztyénség előtt. Fellázadnának népei, látván, hogy így egyedül maradt, s nem egyébnek királya, mint egy arasznyi Magyarországnak **).

Lehet gondolni, hogy mindezekben tetemes volt a nagytetés. A keresztyén fejedelmek és Németország a magyar nemzet nagyobbszerű veszteségei miatt sem támadtak a német császár ellen; de az európai viszonyokat saját mohamedán világnézlete szemüvegen át néző, s azokról kevés részletes ismerettel bíró törökre ama fictionnak nagy hatással kellett lennie. Ha maga nem tűrte meg a keresztyének kezében az oly városokat, melyekben a szultán egyszer meghált, vagy melyekben egykor mecset állott, elhihette, hogy a keresztyénség törvényei sem engedik, hogy ennek padisáhja egészen mohammedánoknak engedje át az uralmat keresztyén népeken.

A töröktől fölfogható jog szempontjából a követek azt is fölhozhatták volna, hogy a magyar király évenként rendes adót fizetvén az ország be nem hódolt részeért, s eme részekbe tartozván számos nemes, kiknek azonban birtokuk van a behódolt területen, a portának fizetett országos adó fejében ezeknek a hódoltságokban való birtokjoga is el van ismerve.

---

*) Mehmet nagyvezérnek Verancsics és társai által benyújtott olasz nyelven irt memorandum : „Obstando alla soa Magesta Ces. la religione di far quanto é dimandato, non essendo né modo né via, che possa sottomettere volontariamente tanti popoli da soa fede a da fede contraria della soa.“ U. o. 202. l.

**) Sollevarebbe contra di se una infinita di principi christiani, ne resterebbe senza molta infamia e jattura d'honore appresso tutta la Christianità. Istessi popoli venerebbono nelle sedizioni . . . vedendola re quasi d'una spanna d'Ongharia. 203. l.

Magyarországra nézve ép úgy el kell vala ismerni az előbbi jogi állapotot, mint Oláhországra és Ragusára és mindazokra nézve, kik adó fejében élvezik birtokaikat. Tudjuk, hogy Oláhország és Ragusa, mint Erdély évenkénti adót fizetett a portának s ennek fejében volt csak fél függésben tőle. Azonban a követek ezen országos adóra nem vethettek nagy súlyt; mert elejétől fogva óvakodott mind Ferdinand mind utóda az évenként a portára küldött összegeket adónak nevezni, szépitve *tiszteletdíj* volt az adó hivatalos neve. Ezért úgy hiszem, hogy a fentebbi indokolást nem használták a követek soha. Ellenben Verancsics és társai a hódolt faluk kétfelé tartozására nézve használják a török előtt a rokon s ép oly érvényesnek látszó okadatolást. A hódolt falukat, úgy mondanak, az előbbi szultán alatt hódolásra hajtván, fel-togadták nekik, hogy a török adó fejében más tekintetben szabadok s többek közt abban a tekintetben is, hogy elismerik a magyar földesur hatóságát. A hódolt faluk számára biztosított jogot, mondanak a követek 1567-ben, ép annyira meg kell tartani, mint *Oláhországra, Ragusára* s mindazokra nézve, *kik adófizetés fejében birják és élvezik birtokukat* *). Igaz, hogy Szelim szultán nem ismerte el se előde szerződéseinek érvényét, se azt az elvet, hogy azért függenek más uralkodótól is alattvalói, mivel neki az adót megfizetik, mert épen ez volt, minek karddal leendő megszüntetésével fenyegetőzött; de a Verancsics és társai által felhozott utóbbi okoskodás nagy nyomatéku, s leginkább kifejezi azt a jogi felfogást, mely a töröknél ebben a tárgyban uralkodhatott, s mely Szulejman egész uralkodása alatt megszenvedett birtokossá tevő a magyar nemest a török terüle-

---

*) . . . quum coepissemus eis opponere fidem publicam sub demortui principis ac majorum suorum juramentis, qua eosdem subditos ad tributariam deditonem petrauerunt: fidem hanc non aliter eis esse servandam, quam aut Valachis aut Ragusanis, et quibuscunque aliis, qui tributi interventu bona et ditiones suas pacifice obtinent et fruuntur illis. U. o. 117. l.

ten. Azonban csalatkoznánk, ha a töröknek csupán jogossági fogalmaiban keresnők eme viszony megtűrését. Csupán azt a szemernyi jogot és észszerű okot kerestük, melynek minden nagyobb politikai tényben, ha a legszörnyebb kénylegességnek látszik is, okvetlen meg kell lennie. A török és magyar közti minden viszonyban a parányi jogossági szempont mellett a hasonlíthatatlanul nagyobb rész az erőszaké, miután épen maga a mohammedán jog a *kardot* vallja a birtok jog alapjának.

A jobbágyságok kétfelé adózásában is bajos elválasztanunk a jogot a bevégzett tény egyszerű elnézésétől. S valóban soha sem is volt éles határvonal vonható a közt, a mi a szultán joga, s a mi a magyar király joga, melyet átlépnie se egyiknek se másiknak nem szabad.

A mily ingadozók voltak a jogi fogalmak, ép oly szabadság nélkül valók voltak a területi határok, sőt a török maga volt oka nagyrészből, hogy se egyikben se másikban nem lehetett igazságosan megosztózni az enyém és tied felett. Maga az 1568-iki alkudozás, melyben épen a török kíván határvonalat a két birtok között, elárulja, hogy a szultán nem szerette a kimért határszéleket birodalmában. Már kisázsiai első hódításai idejében nemcsak háború és várak meghódítása, hanem béke idején a védetlen lakosságnak rémitgetéssel vagy kecségtetésekkel való megnyerése volt terjeszkedésének egyik sikeres módja, s a Balkánon átjövén, a magyar birodalom déli tartományaiban való birtokainak határszélei minden állandóság nélkül örökös hullámlásban vannak. A magyar földön való terjeszkedés sem ismert határszéleket.

A magyarországi török hódítás kezdetén tulajdonképi s összefüggő török terület nincs is. Ha az 1541-től 47-ig való török terület földképét akarnók elkészíteni, az egész török birtok sporadicus pontokat mutat: eme pontok Pétervárad, Eszék, Valpó, Siklós, s innen föl északnak némi láncolatban Simontornya, Fehérvár, Esztergom, Nógrád, kissé kelet-

re eme vonaltól Buda. Egészen elszigetelve áll Szeged a Tisza mellett. A török csupán várakban telepedett meg, s az elfoglalt várak részint vékony föld szalagra terjeszték ki hatalmukat, részint jókora hézagokat hagytak maguk közt. Különösen a sik magyar alföldön alig egykét várat találván, azt a török még oly elszórtan sem telepítette be, mint a Dunántuli részeket s Pest megye északi s Nógrád déli részeit. Hadjáratok s egyegy nagy vár bevétele alkalmával minél szélesebb területen kényszerítéssel, vagy, minthogy a faluk egy része pusztán hagyatott, a visszatelepedésre kötött alkumellett kecségtetésekkel hódolásra birt minél nagyobb számú falut, s a hadsereggel együtt járt defterdárok a faluk nevét, az adóikkal megjutalmazott szpáhikéval együtt beírták a defterbe. A defterdárok eme telekkönyvi eljárásának nem volt mértéke. Korántsem tartották magokat se a megyék határaihoz, se a magyar királyok idejében való azon tekintetekhez, melyek megsabták, mely faluk minő várakhoz szolgáltak. A szandzsákok határa addig terjedt, a meddig a török kard kíséretében a defterdár bejegyzési buzgalma. Így, midőn a török az 1543-ik év nyarán Esztergomot ostromolja, az eme vár és Komárom közt feküdt faluk nagy részét defterbe írja jutalmul a magokat kitüntetendő szpáhiknak, még mielőtt Esztergom be volt volna véve *). Khalil budai defterdár, habár még a Tiszán tul alig veté meg lábát a török, a Tiszán tuli helyek közül is számosakat ír be a török defterbe, és a mi egyszer oda be volt írva, a török mindahhoz jogot tartott. De eme joga csupán a fegyver joga és merő önkény volt, melynek még valami normája sem vala, mint nincs ily hatalmasok kapzsiságának. A hódoltság eme tulontul kiterjeszkedő határai, vagy inkább határtalansága mellett a török igen sok a váraktól távol eső falut írván be, csak úgy vélte magának biztosíthatni, ha fölfogadá a lakosoknak, hogy nem terheli fölöttébb, s láttuk fentebb, hogy uralkodó szabálylá

---

*) Hammer Geschichte d. O. R. III. k. 273. és 275. l.

lett volt, hogy a magyar földesuraknak fizetni szokott adó és szolgálat felével megelégedett a török is. Az adó eme megosztása felbátorítá a magyart is, hogy eme megosztást a török terület belsejében minél messzebb kiterjessze részint békés uton, részint erőszakkal is, s úgy véljük, ép oly lehetlen volt abban az időben is meghatározni, meddig terjed a magyar földesurak és magyar király hatósága a török területen, mint azt, hol van csak egy bizonyos évben is megállapodás a török terjeszkedésben.

A két egymással küzdő érdek emez örökös tusájában, bármely időpontban köt is békét a magyar király a szultánnal, soha sem képesek meghatározni a „statu quo“-t. Már Szulejman idejében divatba jön, hogy a határok megszabását soha se foglalják a békeszerződésbe, hanem csak utólagosan mindkét részről kinevezett biztosok járjanak határt s így a szultán az ügyet a budai pasához utalta.

A Szelimmal folytatott nevezetes alkudozásban is Maximilián arra utasítja követeit, hogy *egyebekre nézve* kössék meg a békét, s csak azután nevezzenek ki biztosokat, kik meghatározzák, mely faluk tartoznak egyszersmind a töröknek és magyarnak adózni, *mint Szulejmán idejében szokásban volt* *). És valóban az 1562- és 64-iki békeszerződés okmányában is biztosok rendeltetnek a határ kivonására, mindkét fél részéről egyenlő számmal.

A békebiztosok tehát utólagosan minden békekötés alkalmával elvonták a határt; de korántsem oly czéllal, hogy azon belül a magyarnak ne legyen birtoka, vagy a török az azontul fekvő helységek közül ne szedjen adókat. A határ csak arra való volt, hogy azon se egyik se másik féltől fegy-

---

*) Antehac quoque divi quondam domini genitoris nostri ac serenissimi imperatoris Solymani tempore judicatum fuit, limites utriusque partis rectius, commodiusque discerni non posse, quam per commissarios ex utraque parte ad id destinandos, viros probos, graves, mansuetos, et rerum agendarum expertos“ etc. (Monumenta, VI. k. 158. l.)

veres csapatok ellenséges szándékkal át ne járjanak. A biztosok dolga ezenkívül a közös faluk följegyzése volt.

Ama határvonal elhuzásával kétféle hódoltság támadt Magyarországon. Egyik, mely a török területen feküdt s a magyarnak is fizetett adót, másik, mely a magyar király területéhez tartozott; de azért a töröknek is fizetett adót. Úgy látszik, emezeket nevezik az okmányok „közös faluk“(nak*).

Vége az 1568-iki szerződés is abban az állapotban hagyta meg a hódoltságot, a mint találta. A török birodalom külső viszonyai birták egy részben engedékenységre a szultánt; s feltűnő, hogy habár ez háborúval fenyegetődzik a hódolt faluk miatt, a király szintoly erőlyesen védi az azelőtti jogállapotot — még pedig nem az országos jövedelmek érdekében. Ugy véve a dolgot, a mint valóban volt, a király kormánya nagyon kevés hasznót húzott a hódoltságokból. A korona kincstárát nem tölték gazdag jövedelmekkel a kétfelé adózott hódoltságok. A hadi adó fele részben elpusztult helységekre vettetett ki s a megmaradt telkekre is csak félsannyi, mint a nem hódolt részekben. Katonát pedig nem állított ki a hódoltság, hacsak nem azokat a szökevényeket, kik seregesen hagyván oda lakhelyeiket, inkább zavart okoztak az államnak, mint hasznót. A hódoltságok fölhasználásának egy külön módját hozták volt be a viszonyok; de a kormány könnyebbülése nélkül. Verancsics Antal, korának egyik jeles államférfia, midőn 1567-ben és 68-ban a fentebb bőven ismertetett békealkudozást folytatja a portán, így írja le a hódoltságoknak a kormányra nézve való haszonvehetlenségét, Maximilián császárhoz intézett levelében:

„Nem hiányzanak oly okok, kegyelmes császár, melyek

---

*) Hogy a határon túl és innen egyaránt voltak hódolt helyek, elég több rokon értelmű hely mellett csak ezt idéznem a király követeinek 1558-iki javaslatából: *Omnes subditi et coloni, tam imperatoris potentissimi, quam regis nostri, qui hactenus utrique parti solverunt census ac decimas et exhibuerunt servitia . . . etc.* (Monum. Irók. IV. k. 81. l.)

bővebb megfontolás után helyeseknek látszanának, s melyekben mostoha viszonyaink közt engedhetnénk az ellenségnek. Lássuk röviden emez okokat. Tudva van felséged előtt, hogy attól az időtől fogva, midőn az alattvalók ama meghódolása kezdődött, még a megboldogult felség (I. Ferdinand) idejében sem tekintették majd semmi hasznot hajtóknak. *Ennél fogva a végvárok parancsnokainak a tiszttel együtt fölhatalmazás adatott ama faluknak a katonák közötti kiosztására jutalom gyanánt, hogy azokkal is segítsenek magokon.* Mely jutalom habár jövedelmesebb volt a zsoldnál s némely várbeli tiszttartó a zsarlások által rendkívül felgazdagodott, de felségteknek más haszna nem volt benne, mint hogy ily módon valami birtokjog fentartatott; de úgy tartatott fenn, hogy néhány katonát, hajdút, s más ilyen, zsákmányból élő kóbor embert föl hizlalván, kik lopva tettek kirándulásokat a hódolt helyekre, nem hogy használtak volna felségteknek, vagy bármi részben az országnak, hanem leggyakrabban, fölingereelvén az ellenséget, ily emberek hibájából mai napig is sokkal többet vesztett az ország, mint a mennyit a vitézség visszafoglalt és megtartott. E mellett pedig még a zsold fizetést sem engedték el felségteknek, holott magok annyi hasznot húztak a hódolt jobbágyoktól. “Szelim szultán a hódoltság kétfelé tartozását e miatt akarja megszüntetni, mond Verancsics, mert főkép eme viszony miatt nem lehetett addig tartós a béke *).

Érinti Verancsics fentebb a magyar korona jogfentartását, mint egyetlen hasznát a hódoltságokból. Habár ez nem látszik gyakorlatbeli fontosságu s bármi kockázattással fentartandó nyereségnek, Szelim követelése ellenében, ki a hódoltságról való lemondást fenyegetözve sürgette Maximilián követi e részben tartják legaggasztóbbnak a szultán követelését. Ugyancsak Verancsics azt írja Maximiliánnak, hogy ha beleegyeznék a jobbágyoknak Szelim követelte két,

---

*) Monum. Irók U. a. 130 l.

felé osztásába, azt mondhatnák, hogy minden igaz ok nélkül oda ajándékozta Magyarország egy részét a töröknek. Ma-holnap pedig ez háborút indítván, a Magyarországból még meglevő maradványt is megtámadná, s akkor azzal is dicsekedhetnék, hogy Maximilián adta át neki az országot, melyet már nemcsak a had, hanem az átruházás jogánál fogva bir *).

Így a király főkép souverain jogának fentartása szempontjából nem mond le a különben neki kevés hasznot hajtó hódoltságokról.

De eme jogfentartás indoka is nem csupán személyes s nem is csak dynasticus indok volt, hanem a *nemzet és ural-kodó* közt fennállott kölcsönös szerződésen alapult, s az ural-kodó köteteli ebben a részben főleg a nemzet akaratjának tolmácsai voltak. A vezérpasának átnyújtott emlékiratban a követek hathatósan kiemelik, hogy Maximilián király ha akarná sem tehetné, hogy a hódoltságot egészen odaengedje a töröknek. *Koronáztatásakor* esküt tett le a magyaroknak, hogy oltalmazni fogja, fentartja régi szabadságukban, és nemesi jogaikban; és hogy a nevezett országának legcsekélyebb részecskéjét maga akaratjából s a lehetőségig el nem fogja idegeníteni más népeknek és nemzeteknek semmi nemű úton és módon **)

Az alkudozások folyamában többször kiemelik a követek a magyar földesurak érdekeltségét a hódoltságok kétfelé tartozásában s hogy a szó nemcsak rábeszélési ürügy a török nagyvezérrel szemben, hanem valódi ok, bizonyítják Verancsicsnak Maximiliánhoz intézett levelei, melyek egyikében a követ eme bizalmas figyelmeztetést teszi a királynak :

---

*) Monum. U. a. 129. l.

**) Obstandoli . . . il giuramento, che ha fatto alli Onghari nella soa coronazione, che li difenderà e conserverà nelle antiche liberta e privilegii della nobilta loro. E che pur una minima parte del detto regno per soa propria volonta et assoluto suo potere non alienarà per nissuna via ne modo in altri genti e nazioni.“ U. a. 208. l.

Ha a töröknek engedjük a hódoltságot, általános lenne a panasz és elégedetlenség a nemesség és katonaság közt, s a köz levertségben és bánatban megtörténhetnék, hogy szerteszélylyel pártolnának felségedtől, különösen pedig az erdélyi fejedelemhez. *)

Távol legyen, hogy a szultán és magyar király közt kelt szerződések fontosságát és érdemét kisebbíteni akarnám. — Mint e szakasz elején mondtam, a több rendbeli szerződések utoljára nemzetközi jogban állandósították a magyar királynak a magyarországi hódolt földhöz való jogát s már 1568-ban is, bármint erősíté Mehemet nagyvezér, hogy a szultánok nem kötelesek ragaszkodni őseik szerződéséhez, már akkor annyira gyakorlatban volt és annyira elfogadott jogi helyzetnek tekinté mind a magyar mind a török a hódolt jobbágyok két felé tartozását, hogy a régi szokásokra sokat adó s az ujításokat nem kedvelő török is csak magán erőszakot téve követelt új rendet, s végre is a békét Szelim szultán egészen az előbbi szerződések mintájára szentesítette meg. A hódoltság viszonya az maradt, a mi Szulejmán szultán idejében volt. — Igazságtalanság volna nagy elismeréssel nem szólának csak ez egy pontra nézve is a konstánczinápoli követek, s különösen Verancsics hazánkfia fáradozásairól s kitűnő diplomatai képességéről. Nagy részben az ő ügyességének lehetett köszönni, hogy a béke a korábbi alapokon ujított meg.

A békeszerződés a törökkel nem igen tartatott meg, s még mint egy korábbi szakaszban kézzelfogható példákban mutattam ki, azt a lényeges pontjukat is, mely szerint béke idején harczok ne folyjanak, dúlások sőt nagyobb harczok gunyolták ki. De a békekötések még is zabolázhatták a harcz- és dúlásvágyat, s a törökök közt is voltak egyes párák, bégek s más alsóbb rendűek, kik valami tisztelettel voltak a szerződések iránt; mert a békeszerződések megsértése

---

*) Monum. U. a. 130 l.

nem származhatott a szultán parancsára — legtöbbsnyire a fenyték-hiány okozta. Föl nem tehetjük, hogy a török állam vezetői azzal a föltett szándékkal irták alá a szerződéseket s esküdtek meg rájuk, hogy meg nem tartják. A hitszegést csak azért sem tarthatjuk szándékosnak, mivel százötven évig folytonos. Hány féle különböző jellemű szultán és különböző származásu, műveltségű s véralkatu nagyvezér volt azalatt a hatalom polczán! Lehetséges-e, hogy mindekben megvolt volna egy közös jellemvonás, a hitszegés? Magok a diplomatiái alkuk komolysága, hosszura nyulása s olykori átalkodott harcza bizonyítja, hogy a török kormány nem nézett megvetőleg a szerződésekre. A békeszegés a tartományokbeli törökkormányzatrendszeréből eredt s a végvárakatonái ugyanazon okból nem tarták magokat szigoruan a békekötések pontjaihoz, melyből oly gyakransérték meg magokat a török törvényeket és szultáni parancsokat : — ez az ok az ellenőrzés hiánya volt, a mit fentebb, az adózási törvényekről szólván, bővebben kifejtettem. Épen mivel csupán a fenyték-hiánynak vagyis a katonaság uralmának tulajdoníthatjuk ama kihágásokat, épen mivel csak a visszaélés esetei voltak s nem egész kormányrendszer, voltak bizonynyal oly törökök, kik tiszteletben tarták a törvényt és szerződéseket, melyek ily módon gyakorlatban is hasznosak voltak, s ezek adtak valami jögalapot a viszonyoknak.

Békekötések alkalmával a budai pasával mintegy külön diplomatiái értekeződés folyt. A békealkudozások folyamára az előleges fegyvernnyugvást kötötték s a békeszerződés létrejötte után az oly fontos határjárás s a hódoltságokbeli ügyek elintézése az ő vezetésére bízott, sőt időközben is folytak követküldések, levelezések a magyar kormányhatóságok és a béglerbég között. Ha a budai pasákat nem változtatják oly gyakran, eme személyes, közvetlen érintkezés csak némi szomszédsági viszonylagosság érzete folytán is tetemesen befolyhat vala a viszonyok javítására. Azonban nem maradhatott az minden befolyás nélkül a gyakran cserélt pa-

sákra sem, kik a határszéli versengések miatti panaszokra nem az önkény döllyével felelnek, hanem a békekötés pontjait s így még is valami jogot hoznak föl. Többször azzal menték magokat, hogy a magyarok kezdték a szerződés megsejtését. Továbbá a békekötések ama pontjai, melyek a hódoltságok kétfelé adózásáról szólnak, nem ütköztek oly nagyon a török intézményekbe, mint a katonáknak a harcztól való szigorú eltiltása. Midőn még a hol bennlakott is a török, megtűrte a magyar községet és bírót, a többi hódolt helyről pedig a neki fizetett adókon kívül más tekintetben levette gondját, s divatozni engedé „*bolond szokásaik*“at, úgy vélte, a helységek dolga, hogy nekik másfelé is tetszik adózni és szolgálni. Szelim is nem az adót irigyelte meg, melyet a hódolt jobbágy a magyarnak fizet, hanem azért nem szerette ama viszonyt, mivel az adószedésre bejárt magyar katonára és a török közt gyakran történt összezapás, miből gyakran a béke nagyobb szerű megzavarása származott.

A kétfelé adózott helyek viszonyának szabályozásában az egymást követett békekalkudozások és szerződések időnkint némi haladást is mutatnak, s az alábbi szakaszban kimutatom némely pontban a fejlődést.

E szerint nem tarthatjuk fölősegesnek és csekély fontosságúaknak a két uralkodó közt a hódolt helyekre nézve kötött szerződéseket. Itt csak annyit állíték, hogy, mint minden alkotmányos országban szükséges, a szerződéseket a nemzet érdekei dictálták, s mint minden jó szerződés megkívánja, ha tartós akar lenni, a létező viszonyokhoz és érdekhez szabja magát. A török és magyar közti szerződéseknek nem kisebbségére, hanem dicsőségére válik, hogy, a hódolt helyek viszonyait illetőleg, egészen a magyar nemzet befolyása, sőt nyomása alatt keltek; s hogy oly annyira szemmel tarták a tényleges helyzetet, hogy mint a nemzetközi jog okmányai egyszersmind a valót hiven tükröző első rendű történelmi kútfők.

A szerződések se nem teremtték, se magokban telje-

sen fön nem tarták a magyar korona souverainitását a hódoltságokban : a ki azt teremté és mind folytonos joggyakorlatban mind karhatalommal végig fentartá — *a magyar földesur volt.*

Ebben a részben *magánjog* volt mind a köz- mind a nemzetközi jog alapja, — s az egyéni szabad cselekvés teremté az állam hatalmát.

XIV.

MAGYAR FÖLDESUR A TÖRÖK TERÜLETEN.

A török betelepítése után az első békekötés, mint mondtam, 1547-ben kelt, azelőtt mintegy másfél évvel, 1545-ben tettvéen ideiglenesen tizennyolcz havi fegyverszünet. Sajnos, hogy eme szerződés felett folyt nagyon hosszú alkudozások korántsem oly ismeretesek előttünk, mint melyek az 1553. éven, aztán az 1567-ik éven kezdve folytak, s melyek oly részletes fölvilágosításokat nyújtanak a török és magyar közötti viszonyok tárgyában. *) Azonban a békekötés szövegéből törvénykönyvünkben fenmaradt egykét töredék pont,

---

*) Hammer Purgstall helyesen jegyzi meg, hogy az 1547-iki fontos békekötés folyama csaknem merőben ismeretlen volt az ő idejében, s ki is emeli, mily zavar uralkodik a regibb magyar történetírásban csak a datumokra nézve is ebben a tárgyban. Hammer Purgstallnak a bécsi „házi és udvari“ könyvtár eme követségre vonatkozó iratainak egész egy tárháza volt keze ügyében, s így többet tudhatott. Azonban itt is kitűnik eme rengeteg ismeretű ember egész felületessége: A nagyon érdekes adatokból, mik a dolog lényegére tartoznak, csak egy oldalt érintvén, megelégszik némi külsőségek felhordásával. Annak ellenére, hogy kezénél volt minden található adat, maig is legnevezetesebb közlemény ebben a tárgyban, az az egykét töredék cikk, melyet a Corpus Jurisban találunk. A magyar Monumenták okmánytárának II-ik kötetében Horváth Mihály által a brüsseli országos levéltárban lelt e tárgyra vonatkozó levele is, melybne pedig szintén kevés tárgyunkra vonatkozót találunk, a mellett, hogy világosabban mutatja némely magyar főurnak a törökkel való viszonyát, mint Hammer közlése, a dolog lényegére nézve más tekintetben is érdekesebb supplementuma a Corpus Jurisban hiányosan közölt békepontoknak.

melyet az előbbi szakasz elején idéztem, egy két nevezetes igazságot tesz kétségtelenné. A szerződés azt mondja, hogy azok a jobbágyságok, kik azelőtt kétfelé adóztak és szolgáltak, azután is kétfelé adóznak és szolgálnak: az az mind a szultán mind a király alattvalóinak, — az addigi szokás szerint. — Ebből világos hát, hogy nem a diplomatia vívta ki a kétfelé adózást; mert ez már a legelső diplomatiái szerződés előtt divatozott.

Másutt kell tehát keresnünk ama jog származását, melyet a nemzetközi kötés csak átvett az életből s nem szabta maga az életre. Eme jog genesisére positiv adataink nem lévén, kénytelenek vagyunk a helyzetből folyó következtetések nyomán alakítani róla fogalmat. Ezen az uton is gyakran jutunk kétségtelen igazságokra. És éppen tárgyunknál ez az ut nagyon rövid. Ama jog első gyakorlati valószínűsítője nem lehetett más, mint a *magyar aristocratia*, sem fegyver sem erkölcsi eszközök által.

A mi a fegyvert illeti, kifejtém egy fenebbi szakaszban, hogy az, 1541 után még jó ideig, csaknem kizárólag a nagyobb földbirtokosok kezében volt. Említettem, hogy a török ellen védfalul szolgált várak hasonlíthatatlanul nagyobb része magános főurak és nemesek tulajdona volt, s hogy részint jog, részint, kivált elejénte, bitorlás útján a főnemesek kezében voltak a püspöki végvárak birtokaikkal és a hozzájuk tartozott tizedjövedelmekkel együtt és hogy végre a lassankint szaporodott országos várak is jövedelmeikkel együtt főnemeseknek adtak a megvédésre. Hozzátettem még, hogy a XVI-ik évszázad folytában a vár őrizetet képezett katonaság is nagy részben nemesekből állott s benne egy tetemes contingenszt éppen a török elfoglalta területről kimenekült nemesesség szolgáltató. A katonaság többi része nem volt egyéb, mint vagy eme vitézlő urak fegyveres szolgálja, vagy a parancsnok földesurnak engedelmességgel tartozott zsoldos, nemcsak a magán, hanem a királyi végvárakban is. Így, ha a magyar jognak a török területre való kiterjesz-

tésére fegyver kellett, az csak a magyar földesurak fegyvere volt.

Kétség sem fér hozzá, hogy eme célra fegyver volt szükséges. Még azután is, midőn már e jog rég gyakorlatban s rég nemzetközi szerződések által is szentesítve volt, fegyveres erő nélkül nem lehetett fentartani a török ellenében valamint más, úgy eme jogot sem. Nemsokára az 1547-iki béke után is, mely szentesíté a jogot, hogy a török alatti hódolt helyek kétfelé adózzanak, még karhatalom kell az adók beszedésére. 1548-ban elhatároztatván, hogy a hódolt helyek is fizessék az országos adót, a végbeli várparancsnokokra bízák az adószedést *). Békealkudozások alkalmával később is panaszojják a magyarok, hogy a török a szerződések ellenére sem türte mindig az adóztatásban való megosztozást. Az adót szedni kiment katonának, elkellettrákészülve lenni, hogy összeszecsap a törökökkel, kik ha tulnyomó számmal vannak, levághatják és elfoghatják őket. A tizenhatodik évszázbeli első békekötések nem tiltják, hogy katonák járjanak ki az adó beszedésére. — Azonban ebből származik a legtöbbszűrlődás. Az 1554-iki békealkudozások idején a mi követeink panaszképen említik, hogy a török elfogja az adót szedni kiment katonát, mint elfogtak ez egri vitézekből tizenhárom huszárt, ki adótszedni ment volt ki a hódoltfalukra, elfogtak néhányat az esztergomi érsek újvári vitézeiből is, holott ezek nem is a török, hanem a magyar területen feküdt kétfelé adózó helységekben jártak. **) Ez alkalommal a követ javaslatot tesz, mint lehetne oly módot találni a hódolt helységek adózásában, hogy ily surlodások ne támadjanak. Nem látszik, hogy a javaslatnak eredménye volt volna; de az átalán kitűnik,

---

*) 1548-ban írja Dobó István, Eger kapitánya, az országos kincstartónak, hogy az adót a mennyire lehetett, beszedte, noha a „török birodalmában“ vannak az adózók. A hátra levőt is be fogja szedni, „noha szintén torkában vagyon az töröknek.“ „Négyszáz magyar Levél,“ Szalay Ágoston gyűjteménye. 55. l.

**) Monumenta Irók, IV. k. 433. l.

hogy annakelőtte folyvást fegyveres erő kellett a hódoltság-beli adók beszedésére *).

A török gátolta adószedés nem igen terjedt messzebb, mint a mennyire a magyar fegyver elért, valamint a magyar területen az volt a török hatalom szélső határa, a meddig fegyveres erőszakját állandósítani bírta. Ha oly időkben is állott ez, midőn békekötések szabályozták a határokat, mennyivel inkább kellett állania ennek 1547 előtti tulajdonképi hadi állapot idején.

Az adónak fegyveresek által történt szedése számos surlódásra adván alkalmat, épen ez volt a fő indok, a miért később Szelim szultán oly határozottan követelte, hogy a magyar részre adózás megszűnjék a török területen. Mondhatni mindent kimeritnek ebben a részben is az 1567. és 68-iki békealkudozásokról szóló okmányok. Verancsics jelentése ugyan is ezt foglalja magában:

„Szelim szultán azért sürgeti főkép a hódolt faluk két-felé adózásának megszüntetését, mivel a magyarok eddigelő (1568) egészen szabadon jártak le a Duna mindkét partján a Szerémségig s a Tisza tulsó parján *Titelig*, innen pedig Bácsig és Kalocsáig, hogy raboljanak és (a mint ő mondja) zsarlásaikkal sanyargassák az atyja szerzette jobbágynakat.“**)

Ha a magyar fegyver jelölte azt a szélső határt, meddig az ország csak félig a töröké, meg kell adnunk, hogy eme határ elég messze, hazánknak csaknem déli széleig terjedt.

---

*) A követi utasításban (1554.) olvassuk, hogy a követ előterjesztvén, hogy a török elfogja az adószedésre kiment magyar katonát: „adeoque subditi nostri miseri in percipiendis debitis suis proventibus impediuntur, et milites nostri in hujusmodi exactione census e villis, quae ad utramque partem census et servitiae exhibent, capiuntur et trucidantur.“ Azonkívül, hogy a panasz bizonyítja, hogy fegyveres erőnek is veszélylyel járt az adószedés, maga az, hogy ez panaszképen hozatik fel, tanusítja, hogy a szerződés megengedték, hogy fegyveresek járjanak ki adószedés végett. (Monumenta U.o.)

**) Monum. VI. k. 132. l.

E szerint már lehet némi általános fogalmunk ahódoltság határaitól, melyekre nézve a békeszerződések teljes setéséggel hagynak mind a XVI-ik mind a XVII-ik évszázban. Ha a fegyvert vesszük a magyar király által török területen gyakorolt szuverenitás határmérőjének, azonnal világosságot nyerünk a magyarországi török területnek különben sűrű homály borította földképére nézve. Melyik volt a tisztán török, s a magyarnak nem hódolt terület? — Déli kiterjedésében, mint maga a török szultán mondja, a Szerémség és Titel jelölték végső vonalát azon földnek, melyen a magyar is gyakorolt hatalmat és kisebb nagyobb mértékben rendes hatóságot. De bizonyos az, hogy az ama vonalon belül eső területen is kétféle volt a birtok: olyan, mely egészen a töröknek, s olyan, mely mindkét uralkodónak hatósága alá tartozott. De e részben se a vármegye se a szandzsák határvonala nem ad csak távolról is helyes fogalmat a politikai térképről. A fegyvert véve határszabályozónak, az kétségtelen, hogy a magyar fegyver be nem juthatván a török elfoglalta várakba, minden vár és palánk csupán a töröknek adózott. Ezenkívül a magyar katona, egészen a török várak kapujáig be szokott száguldani, s a törököt a békés birtoklásból kiszorítani. Magát a béglerbég székhelyét Budát is megmegeglátogatják részint törvényes magyar megbízásban, részint megbízás és parancsok nélkül a magyar fegyveresek. A budai pasa panasolja 1578-ban, hogy Budáról alig mernek kimenni a magyar száguldók miatt. „Buda környül, ugymond, immrá sem barmot sem juhat ugyan nem tarthatnak (a budaiak), még csak fáért sem mernek kimenni; szállójökbe, kertjökbe nem mernek kijárni.“ *) Mindamellett föl kell tennünk, hogy a török várak közvetlen szomszédjába csak lop-

---

*) „Magyar Nyelvemlékek“ II. k. 255. l. Musztafa budai pasa levele Rudolf királyhoz. Ugyanannak több ugyanazon kötetben foglalt levele, mint a Buda alatti száguldást tényekkel is bizonyítja, s egyzersmind számos más török vár hasonló viszonyait panasolja fel.

va és nem rendesen járhatott a magyar katona, s a várak kerületében egykét mérföldnyire a helységek szabály szerint csak a töröknek adóztak. Így a fegyver készítette tulajdonképi török terület nem volt egy continenshez hasonlítható folytonos terület, hanem annyi sporadicus sziget, a hány török vár és palánk volt. A mi a várak szűk kerületén kívül esett, már osztozott rajta a magyar földesur.

Azonban a fegyverszabta határról csak nagyjából lehet fogalmunk, s nem lehet szabatos. Sokszor túlterjedt a rendes vonalon, s mind a fentebb jelölt legdélibb határig mind pedig a várak közvetlen határáig való kiterjeszkedést csak a legszélső s ideiglenes határnak kell elfogadnunk.

Valamint a határokat a fegyver, úgy a hódoltságbeli adószedést a honvédelmi rendszerünkben volt fegyvernemek határozták meg kivált elejénte, s sajnos, de tagadhatlan, hogy elejénte a jogok sérelmére az erősebb uralkodott a hódoltságokban is, s a mi később joggá fejlett, elejénte sok bitorlással és erőszakkal járt.

Mind a jog mind az erőszak gyakorlására legtöbb hatalmuk volt a királyi és püspöki várak kapitányainak. Ők magok is nagy földbirtokosok voltak, s ezenkívül a várakhoz terjedelmes birtokok jövedelme volt utalványozva : ugyszólván egész megyék tartoztak hozzájuk szolgálni. A várparancsnokok a várakhoz földesuri jogon tartozott falukon kívül számos más birtokos faluját adóztatták; mert a püspöki várak fentartására fordított az a tized is, melyet egy-egy püspöki megye jobbágynak kellett fizetniök, akárhány más földesurok volt. Eme tizednél fogva kerülhettek a várkapitányok kezére számos oly faluk, melyek más egyes nemes birtokai voltak, s melyek elfoglalása miatt sok panasz található törvénykönyvünkben. A falukat tizedökre nézve haszonbérbe adták néha s mint Verancsics mondja, a király maga elnézte, hogy a hódolt helységeket zsold gyanánt katonáik közt osszák ki timárul, mit egy későbbi törvény eltörül. Azonban eme bitorlások ellenére, melyeket a várkapiti-

tányok a kisebb földbirtokosok rovására gyakoroltak, a hódolt helyeket legalább nem engedték a török osztatlan birtokában.

Volt honvédelmi seregünknek másik sajátosságos fegyverneme; melynek legkevesebb jogos keresete volt ugyan a hódoltságokban; de leggyakrabban ment oda kalandozni. Ez a hajduság volt, azon szabad legények hada, mely akár hó pénzért, akár csak bizonyos kikötött czélra rövidebb ideig is egyaránt állott főurak, nemesek és kapitányok zsoldjába, s ha megunta a nem kēdvelt fenytéket, kiment „szerencsét keresni“ vagy „törököt fogni“ a hódolt helyekre, s kenyérkeresetté tette volt a rabló-kalandozást. Eme felhatalmazás és parancsnok nélküli had kétszeresen ártott. A maga fejétől folytatván ellenségeskedést, a törököt, béke idején is, ok nélkül ingerelte, s aztán ha török zsákmányt nem talált, a különben is eléggé szegény hódoltság magyar lakosain élésködött vagy olykor erőszakoskodott, úgy hogy csaknem a hányszor szó van rólok törvénykönyvünkben, spedig sűrűn tétetik rólok említés, mindannyiszor kemény, rögtöni halálos ítélet van rendelve rájuk. Számos izben tiltatik, hogy senki, se országos, se pedig magán szolgálatban ilyeket ne tartson. De a törvénynek mindig megújított szigoru anathemája sem volt képes megszüntetni a szabad hajduk kalandozását. Az ország folytonos inségének és pusztulásának kiapadhatlan forrásából kelt ki eme sok katona, kinek rendes alkalmazást adni nem birt az állam és amagános várur. Sokan mentek ki szolgálni idegen országba s különösön a lengyel királyhoz, kinek testőrei magyarok voltak; de benn is tetemes számmal maradtak. Folytonos fennmaradásukra befolyt, hogy némileg szükség is volt rájuk. Ők voltak a legvakmerőbb s a hódoltságbeli helyeket és viszonyokat szabad keresetöknél fogva legjobban ismerő emberek. Bármennyi károztatást mond rájuk a törvényhozás, egy izben épen törvényeink méltányolják az általuk tett szolgálatokat. *Nélkülözhetleneknek* mondja őket a végvárakban; mert ők azok, kik a

hódolt jobbágyságot engedelmességben tartják s mint gyalogok, a lovasoknál könnyebben kereshetvén fel a járatlanabb helyeket, alkalmasabbak a török területen való kirándulásokra. *) Így tehát igen hihető, hogy elejétől fogva mind a királyi várakban mind a földesurak magán váraiban különösen eme gyalog népet használták az adók behajtására is. — A magánosoknak és a közügynek sok kárt tettek az alföldi Magyarország szegény legényeinek emez ősapjai; de a sok jogtalan tett mellett eszközül szolgáltak a jog fentartására a hódoltságokban.

Legkevesebb pozitív adatunk van rá, hogy a magyar földesur mint gyakorolta saját jogát és hatóságát a XVI-ik században a hódolt helyeken lakott tulajdon jobbágyságin. De föltehetjük, hogy miután a jogtalan bitorlás is utat tört oda magának, a jogos követelés annál szabadabban elégíthető ki magát, mivel, mint mondtam, magok a földbirtokosok tették a fegyveres erő nagy részét. Hogy nem említi őket törvénykönyvünk, onnan van, mivel joguk gyakorlása magában értendő és jogos volt s nem volt helye tiltó törvények hozatalának. Csak akkor van róluk szó, ha közülök némelyek más birtokain is hatalmaskodnak. A tiltó törvények a visszaélések ellen hozatván, gyakrabban van bennök szó a kivételes esetekről, mint a normalis és jogos gyakorlatról. Egyébiránt minden békeszerződés, s a legelső is, a jogos földbirtokosoknak a hódoltságokban gyakorlott adószedéséről tanuszkodni s azt biztosítja mindennek felett.

Tévedés lenne a hódoltságban gyakorolt fegyveres hatalmat oly értelemben venni ököljognak, hogy a jobbágyo-

---

*) Corpus Juris H. 1563. XXIII-ik törv. cz. „Confinia iis (haddonibus) nullo modo carere posse videantur, eo quod ejusmodi pedites emitti soleant ad conservandos in obedientia, colonos Turcis subiectos, retinendamque Suae Majestatis jurisdictionem.“ etc. Azonban hozzá teszi a törvény, hogy a várakban fenyíték alatt tartassanak, csak engedelemmel mehessenek ki s ha törvényteleniséget követnek el, büntetessenek rögtön.

kon hatalmaskodják a katona, habár erre is vannak visszaélés-ként megrótt esetek. A fegyverre nem a magyar jobbágy irányában volt szükség, hanem a föld birtoklásában féltékeny vetélytárs-ként szemben álló török fegyveresek ellen, habár kétségtelen, hogy a jobbágyok irányában is a fegyver legalább a tényleges hatalom jele volt, s a jognak, ha kell, nyomatékot adott; mert egy politikai intézmény sem lehet tartós csupán erkölcsi kötelekek-nél fogva, ha materialis erő s végrehajtó képesség nem járul hozzá.

Másfelől azonban szintugy áll, hogy kivált egy idegen hatalom területén gyakorolt hatalom ép oly kevés-sé lehet el hatalmasabb morális tényezők nélkül. Ha a magyar paraszt a töröknek egészen alá vetve magát, egyáltalában nem akar vala tudni többé a magyar földesur jogáról, a létezett viszony nem lehet vala nemhogy őt, hanem egy ivadék idejére is fentartható, s az alföldi lakosokon még a hajdu is kisebb mértékben élösködik vala, ha a paraszt még az ily bitorlóhoz is több vonzalmat nem érez, mint ama más fosztogató, a török szpáhi iránt. Csupa zsoldos katonaság a fegyver hatalmával aligha fentarthatta volna a függést a hódoltságban. Legfeljebb erőszakkal *vehetett*, de nem adóz-tathatott volna. Az 1568-iki alkudozásokban a nagyvezér egy izben azt a kívánságot jelentí ki, hogy a magyar végvá-rakba tegyen a király *német zsoldosokat* a magyar őrizet helyett *). Épen ekkor levén a vita a hódolt helyek két-felé adózásáról, a kívánatnak azt a magyarázatot adhatjuk, hogy ily módon nagy részben megszűnnék a magyar részre való adózás is. S ha kísérletet tesznek vala akármely más had-dal, mint a magyar nemesekből alakulttál, magától teljese-dik Szelim szultán követelése. Erkölcsi elemekre is szük-ség volt itt. A hódoltságok viszonyában megvolt ama szükséges erkölcsi elem Mind a földesur mind a jobbágy nem csupán és tisztán anyagi indokokból szolgált egymásnak.

---

*) Monumenta irók VI. 301.

Igaz, hogy a földesuraknak nagyobb érdekében állott a hódoltságok viszonyának épségben maradása, mint a királynak. Ha csak féljövédelmet, s később a török adók emelésével s a helységek pusztulásával ennél is sokkal kevesebb jövédelmet huztak is hódoltságbeli birtokaikból, jobban rászorultak eme kevésre is, mint az állam. A magyar királynak Szelim szultánhoz küldött követei fel is hozzák ezt. „Magyarországon, ugymondanak, a hódoltság átengedése nagy elégedetlenséget támasztana a főurak és birtokos nemesek között, kik váraikat és nemesi lakhelyeiket kénytelenek levén odahagyni, *ama hódolt és közös helységek jövédelmeiből élnek.*“ *)

Másfelől azonban számos példája van későbbi időből, hogy a magyar földesur sok esetben egyáltalában nem a hódolt birtokjövédelmét, hanem csak a hozzá való birtokjogot tartá szem előtt. Terjedelmes pusztákat engednek oda a magyar földesurak tiz forint vagy pedig egy-két pár csizma, mint évenkénti haszonbér fejében, s Eszterházi Miklós, a nádor, mint egyszersmind a kunok kapitánya, nem egy, hanem több kún pusztát enged át Szeged városának, csupán azon kikötéssel, hogy neki „a nádori hatóság elismerése fejében“ esztendőnként egy pár persiai, avvagy oszlopos skarlát szőnyeget adván, annak adják haszonbérbe, a kinek tetszik **). Ugyane város, melyben pedig a török bennlakott, egy-két száz tiszai halat viszen évenként a pozsonyi kamarának. Mindez inkább ajándék volt, nem adó, s jobban lehetett volna tiszteletdíjnak nevezni, mint a magyar király által a portára küldött évenkénti adót. A nemes néha kevessebbel is beéri. Megelégszik vele későbbi időkben, hogy a megegyülésen óvás alakjában jegyzőkönyvileg fentartja vala-

---

*) . . . . daturam causam magnorum motuum in Hungaria Magnatibus et Nobilibus, qui utique ex iis dedititiis et communibus subditis, vitam exules ex suis arcibus et curiis sustentarent. Monumenta VI. k. 119. l.

**) Kecskemét város Tört. I. k. 253. l.

lamely hódoltságbeli birtokhoz a jogot s Pestmegyének mint egy harmincz évi jegyzőkönyve azon időkből nagy részint ilyen óvástételekből áll. A nemeseknek hódoltságbeli birtoka sok esetben inkább csak czim, mint valódi tulajdon.

Roszul fognók fel a régi magyar nemes jellemét, ha ezt a sajátságos s ma már különösnek látszó kicsinyeskedését kapzsiságnak tulajdonitnók. Abból a minden bitorlás ellen örökös óvást tenni szerető, az ősi birtok-jogokért nemzedékről nemzedékre perleni meg nem szünő ösztönből folyt az, mely mindig jellemezte s melyet némileg örökösödési törvényeink természetéből, némileg pedig a nemzeti jellem ellenzéki hajlamaiból is magyarázhatunk. A legmostohább viszonyok ellenére is a magyar nemzet a csak erőszakotismert töröknek sem adta oda önként legkisebb jogát sem, s a mit csak lehetett, karddal is fentartotta ellene. Egy, az előbbi szakaszban idézett okmányból kitetszik, hogy a hódoltságbeli birtokjogok fentartására a király is megesküdt, legalább odaértették ezt is, midőn az esküformában általánosan a nemesi jogok fentartásáról van szó.

Azonban bár honnan magyarázzuk a hódoltságban birtoklott nemes jogfentartását, a fő kérdés itt a hódoltságbeli jobbágy, ki százötven évig tartja magát a magyar földesur iránji kötelességeihez. Eme viszonyt lehetlennék kell tartanunk csupa terrorismus által. Önkéntes elismerés, jó akarat kellett hozzá, s létezése annyival feltünőbb, mivel éppen a török betelepédése előtti időkben földesur és jobbágy egymás ellenségeivé lettek volt.

Tudjuk, hogy éppen a török betelepédése előtti embernyom 1514-ben egy borzasztó pórlázadásnak volt tanuja. Dózsa parasztjai irtóháborut kezdtek a nemesség ellen, a nemesség pedig diadalmaskodván, kegyetlen ítéletet mondott ki s örök szolgaságra kárhoztató szigorú törvényeket hozott a jobbágyság ellen. Midőn a török mintegy huszonhét év múlva országunkba telepedik, azoknak fiaiban, kik kezeiket egymás vérében fűrésztözték, még eleven lehetett az üszök

és kard művének emlékezete, s tán kivált a népnél szomjában a boszu; mert ha már a törvény maga sujtó volt a jobbagyra nézve, képzelni lehet, hogy ama rendkívül zavaros s sok vizsályaival és változással járt időkben, a jobbagy nyomtatása meghaladta a törvény szabta mértéket. A senkitől nem függött főurakat, kiknél a fényűzés s a haza és magok fenyegető végveszélye sok égető szükségét támasztott, se törvényes hatalom se emberi érzet nem korlátozta jobbagyaik zsarolásában. A paraszt elejénte fásult egykedvűséggel engedhetett a törökök felhívásának, hogy hódoljon be neki, kivált ha még nem rótt rá terhes adót, s biztosítá a török hadak erőszakoskodása ellen, sőt egy adat maradt fenn, mely szerint mindjárt Buda elfoglalása után a jobbagyok némely vidéken (hihetősen az ország déli vidékein) halállal fenyegetik földesuraikat, ha be nem hódolnak. Lehet, hogy a parasztság eme hangulata az egykoru nemesség hangulatából ragadt rá és terjedt el; mert az ország főurai közül többen, miután látták, hogy se János király meg nem védelmezi, se V. Károly császár nem küld segélyt, magok akartak birtokaiktól fizetendő adó mellett szerződésre lépni a törökkel. Később 1544-ben egy országgyűlés alkalmával, fennhangon hirdették, hogy készek a törökhöz állani, ha Ferdinand király segélyt nem eszközöl ki *).

Mindamellett, ha fölteszszük is, hogy a paraszt némely vidékeken s kivételesen rosszabbul volt hangolva saját régi földesura, mint az idegen új iránt, a viszonyoknak csakhamar ellenkezőre kellett fordulnia, s sok helyütt már kezdetben is

---

*) V. Károly császárnak a magyar országgyűlésre küldött követe jelenti : Les Hungarois parlent ouvertement du tribut et de soi reduire subs protection du Turc, vue, que, ledit Turc les traite doucement certaines années; que les villageois a beaucoup prés n'ont été si travaillés des Turcs, comment ils sont journellement les paysans de Hongrie . . . et trahissent leurs seigneurs aux Turcs et les font meurdrier ou prendre prisonniers. Ce, que le Turc fait par astuce: Monumenta. Okmánytár. II. k. 109. l.

megfordított vala. Nyilván való volt, s a hol az együgyűség vagy az elfogultság be nem látta, a keserű tapasztalás érzékenyen megtanította rá csakhamar, hogy a szpáhihasonlíthatlanul rosszabb földesur a magyar nemesnél, kinek tulajdon családi érdekei is több korlátot szabtak a jobbágyokkal való bánásban, mint a sehonnai török lovasnak, s minél türehtlenebbé váltak a hódoltság inségteljes leczkéi, annál boldogabbnak látta korábbi állapotját. Minél gyűlöltebbé lett a török személye, annál erősebben kezdé szíve a saját nemzetebeli földesurhoz vonzani, hogy ezt természet szerint való urának vallja, kihez a már most kedvessé lett mult s a jelen sanyaruságai közt oly önként támadó vérmes remények csatolták a jövődre nézve, hogy újra föléledjen az a családias viszony és kölcsönösségi érzet, melyet egy szerencsétlen vizsály csak megzavart, de ki nem irtott volt. A kiket csak fenyegetett a veszély, még gyakran gyűlölködtek és meghasonlottak az általános bizonytalanság közepett; a kik már benne voltak a bizonyos nyomorban, kiengesztelődtek.

A magyar jobbágyra nagy hatással lehetett a földesurak szelidebb és engesztelő jó indulata. Az indulat merő átváltozása meg van örökitve egy nevezetes okmányban, melyet a nemesség állita ki 1547-ben. Tudva van, hogy ekkor újra megengedtetik a jobbágyok szabad költözködése, mely 1514-óta el vala törölve. S nemcsak maga eme pusztá tény mutatja a nemesség jobb érzelmeit, hanem azok a kifejezések, melyekben a törvény szerkesztve van, s melyekben mintegy a töredelmes bűnbánat hangja szól, — annyi komoly megindulással, mint csak egy nemzet a kiengesztelődés nagy ünnepén szólhat. A Nagy-Szombatban 1547-ben összegyűlt rendek egy törvényczikkben elismerik, hogy a mindenható isten sulyosan meglátogatja olykor a nemzeteket terhes bűneikért. Semmi sem ártott az egykoron virágzó Magyarországnak annyit, mint a jobbágyoknak néhány év óta történt elnyomatása; kiknek kiáltása egyenesen isten őszentfelsége színe elé hat fel. Az annyira boldogtalanná lett ország iránt

kiengesztelendők a minden lett dolgok teremtmőjét, elhatározzák a rendek, hogy bármi okból vették el a jobbágyok költözködési szabadságát, adassék az vissza nekik s legyen szabad a netalán kemény és kegyetlen földesur hatalma alól máshová költözködniök *).

A magyar törvény, mint tudva van, nem a nemzeten kívül állott önkényszerű rendelet, mely egyesek elméletének volt volna tükre, s melynél az a kérdés, mennyiben volt összhangzásban a tényekkel, hanem tükre mindig a közvéleménynek és közérzületnek, mely egyenesen a gyakorlatból s nem egyesek, hanem egy nemzet időszerint való gondolkodásából folyt. Nem tekintve is a törvény alkalmazását, mely már a végrehajtó hatalom erejétől függött; a törvényhozás azon felének nyilatkozata, melyet az ország képvisellete alkot, már magában hiteles történelmi okmány és oly tény, mint akármely más végbevitt cselekedet, még megszentelés nélkül is, mely csak kötelező erőt adott meg jövőre a kimondott ígének.

A nemesség nem állapodott meg a jobbágyok szabad költözködésének megadásánál. A nemesi kiváltság ellenére adót vállalt el, kikötvén, hogy ezt nem jobbágyain veszi meg, hanem saját erszényéből fizeti.

Mindamellettt azonban, hogy a közös nyomor közelebb hozta a jobbágyot földesurához, tévednénk, ha azt vélnők, hogy a török hódítás javított a behódolatlan jobbágy helyzetén. A földesuri adókból semmit sem lehetett elengedni. A hadi állapot folytonossága még szigorubbá tette ebben a részben a követelést. A robot pedig, a legnagyobb teher, kétszeressé lőn. Nemesak a földesur gazdasági munkáit kellett végezni, hanem a vármunkák terhe is a jobbágyásra nehezkedett, s fentebb előadtam, hogy maga a törvény is megengedé, elejénte, hogy a jobbágy a vármunkákra a meghatározott napszámnál többet is dolgozzék. Demindaz a nyo-

---

*) Corpus Juris Hung. 1547. XXVI-ik törv. cz.

más, melyet a nem alkudozó és vas következetességü viszonyok sulya okoz, sokkal tűrhetőbbnek látszik az egyéni önkény és szeszély okozta nyomásnál. Mig az előbbi néma türelemre szoktatja a szenvedőt, az utóbbi meg nem szünik békétlenkedést, bosszút gerjeszteni. A mi békétlenkedés és bosszú fenmaradt még, most a török ellen pontosult össze.

És valóban a török hódítás okozta, hogy nálunk a hűbéri szolgaság megszüntetése vagy kétszáz évvel hátravetett. A Mátyás alatt elkezdődött s a mohácsi veszedelemig folyt mozgalom várható eredményét megsemmisíté a török hódító fellépése, mi ellen már jobb védelmi eszközt alig lehet vala kigondolni, mint az a hűbéri alapon épült honvédelmi rendszer, melyet ismertettem alapvonásaiban, s minélkül merő lehetlenség lesz vala az, hogy a magyar nemzet fentartása joga folytonosságát a török területen is.

Hozzá járult, hogy a behódolt terület jobbágyát mind kevesebbé terhelte a magyar földesur iránti tartozás. A magyar adók és robotok csaknem egész sulya a behódolatlan részeket nyomta, főkép, ez által tevéen magát érezhetővé ott is a török bennlakása — hazánk egy másik, szerencsétlenebb részében. A földesuri tartozások egy része elesett a hódoltságokban élt jobbágyra nézve. Mint tudva van, ama tartozásokat így számlálja elő törvénykönyvünk a XVI-ik évszázban:

Minden feleséges jobbágy évenként száz denárt (egy forintot) tartozik adni földesurának két félévi részletben. Ugyanannyit fizet a zsellér is. A jobbágy minden héten egy robot napszámra van kötelezve. Gabona terméséből egy tizedrész az egyházmegyebeli főpapé. Egy második tizedrész, kilenczed név alatt, a földesuré, — úgyhogy a jobbágyoknak tizből csak nyolcz rész marad. A földesur kilenczede mindennemű termésből kijárt, s névszerint a borból és szénából is. Adózott a jobbágy kisebb házi állataiból is. Minden hónapban egy tyúk, minden évben két lúd, pünkösdkor egy fiatal, Sz. Márton napkor egy vén járt a földes-

urnak. Végre minden oly falu, melynek tiz egész telkes gazdája volt, egyegy hízott sertéssel tartozott évenként. *)

Ezenkívül büntető hatalma is volt a földesurnak a jobbágyon. Voltak földesurak, kiknek minden büntetőjog a kezökben volt jobbágyaikon. Eme kiváltságot azonban csak királyi levél adhatta meg.

De az oly földesur is, kinek királyi levele nem volt, maga büntethette az embergyilkost, gyujtogatót és a tetten fogott házasság-törőt. A törvény így szól:

„Minden nemes, minden város, minden falu, ha nincs „királyi levele a gonosztevők és romlott emberek büntetésére és kivégzésére, a tolvajt, rablót s más nyilvános gonosztevőt, kit magok fognak el, adják azt a fő- vagy alispány vagy szolgabíró kezébe, három napnál tovább nem „tartván magoknál.

„De még az a város, falu és nemes is, kinek nincs „kiváltságlevele, a törvényes formák megtartásával érdem „szerint büntetheti az *embergyilkost*, *gyujtogatót* és tetten „kapott paráznát, ha a városban, faluban, vagy a nemesi „birtokon fogatott fel. Sőt az ilyenek elbocsátása tiltatik „is, s még a kiváltságosok sem bocsáthatják el az ily „bü- „nöst.“ **)

Nincs benne kétség, hogy a földesur a hódolt helyeken is föntartá a törvény adta eme jogokat, a mennyiben lehetséges volt; de földesur nem lakhatván hódolt jobbágysai közt, s veszélyes levén a bejárás is, mind a tizedelés, mind a büntető jog gyakorlása csak hiányos lehetett s még hiányosabb a robotoltatás, mely pedig a törvénszabta mértékben is a legsúlyosabb teher volt a jobbágyon.

Még elejénte, a közös falukban is, csak felét fizeti a jobbágy a maga törvényes földesura tartozásának. Tudjuk

---

*) Corpus Juris Hung. 1514-iki XV—XX-ik törvényczikk.

**) Decretum Tripartitum. III-ik rész, 32-ik czím.

pedig, hogy eme közös faluk a határszélen, s a tulajdonképi magyar területen feküdtek, s hogy ezeket zsarolta legkevésbé a szpáhi. Ha e határszéli helyek még robotolnak is, s a tizedet természetnyül hordják be a földesuraknak, bár csak fele részben, nem lehet föltennünk, hogy a Pestmegye déli részeiben lakó jobbágy természetül vitt volna tizedet a Füleken, Ónodban, sőt néha Erdélyben lakott földesurnak, harmincz negyven sőt hatvan mértföldnyire, — különösön nem terhelé a földesura vára fentartására szolgálendő robot, mely legterhesebbé vált volt a be nem hódolt jobbágyokra nézve, s midőn a török földesur zsarlása rendkívülivé vált, a magyar földesur mind kevesebbet követelhetett jobbágyaitól.

De azon nagyon kevés adat mellett, melyet a XVI-ik évszázból találtunk eddig a földesur és jobbágy közötti viszonyra nézve, legyen szabad aXVII-ik évszázból fenmaradtak közül hoznom fel egykét fölvilágosító adatot.

A XVII-ik évszázban tudniillik a földesurak folyvást sok jobbágyukat szabadítják föl egy-két száz forint lefizetése fejében, s számukra armalis levelet szerezvén, nemesekké teszik. Az 1627-iki békekötés alkalmával a török panasolja emez újdonsült nemesek elszaporodását, úgy hogy némely helység már egészen nemessé lett s Kőrösön számos család nyeri nemességét, a hódoltság idejében földesura részére lefizetett váltság mellett, telkestől együtt.

Igy nagyobb mértékben, ha nem is a tizenkilenczedik évszáz modorában, az *örökváltság* a magyar hódoltságokon kezdődik. A jobbágyoknak nagy számmal történt megnemesítése, mely ha nem kezdődik el még a XVI-ik évszázban, a következőnek úgy szólván már elején nem panaszkodnék a török oly sok új nemesről, azt bizonyítja, hogy a magyarföldesur aránylag kevés hasznát vette hódoltságbeli jobbágyainak.

Kevesbbé derítik fel még a XVII-ik évszázbeli adatok is a földesur büntető hatalma gyakorlásának mibenlétét.

Azonban van jele, hogy a földesur ebben a részben is fenntartotta jogát. Pestmegye jegyzőkönyvében találtam rá adatot, melyre egy előbbi fejezetben hivatkoztam is, hogy a hódolt jobbágyok bűnéért a helység földesurát inteti meg a vármegye. Van nyoma, hogy a három város, Kecskemét, Kőrös és Czegléd igazságszolgáltatásában részök volt az ama városokban birt földesuraknak is. Így, Vesselényi, mint kecskeméti nagybirtokos, egy *gondviselőt* tartott eme városban, s azt rendel oda Koháry is 1677-ben hasonló minőségben, ráparancsolván a városra, hogy eme gondviselő hozzájárulja nélkül a legkisebb ügyben se szolgáltatassanak törvényt. Ellenkező esetben ezer arany birság megvételével fenyegeti a várost a *törvényes földesur*. *) Azonban a három városnak, s a földesuri jog eme fenmaradása, — s egyszersmind kétségkívül elismerése — mellett nagy önállósággal folytatott igazságszolgáltatása, bizonyítja, hogy a magyar földesur korántsem élhetett vissza, ha akart volna is, a kezébe adott büntető hatalommal. A távol lakás rá nézve ép oly gát volt, mint a szpáhira nézve ebben a részben, s minthogy a magyar törvény a nagy vétségekre nem pénzbírságot szabott, a bűnök ürügye alatti adóztatás sem fejlődhetett ki. Valamint a megye, ugy a földesur büntető hatalmának igen nagy része magok a községek kezében maradhatott.

A földesur fegyveresei, nemhogy rémitésül szolgáltak volna a parasztoknak, hanem épen a földesur által remélhettek elégtételt s néha oltalmat. A földesur vagy a királyi vár katonái üldözték a rablókat a hódolt területen, s panaszt tehettek ellenök a földesurnál. A hódolt jobbágy nagyobb-nak tekinté saját személy- és vagyon-bátorságát, ha mind török, mind magyar földesurnak szolgála. A török és magyar földesur volt az első forum a török vagy magyar rabló ellen.

---

*) Az érdekes, s e nemben eddig egyetlen okmányt Hornyik ismerteti „Kecskemét város Történeté“-ben. II. k. 162. l.

Ezért mondja magaa török biztos 1627-ben, hogy „kétpásztor jobban megőrzi a nyáját, mint egy pásztor.“ *)

A hűbéri viszony egy másik neme is fenállott a hódolt részekben. Értem azt az egyházi hűbéri viszonyt, mely a magyar jobbágy és püspöke közt volt, melynélfogva bármely földesur jobbágya gabonájából tizedet tartozott adni a püspöknek. Eme tized a török korban, a mint láttuk, a várak fentartására fordított s a várkapitányoknak adatott vagy egészen vagy nagy részben, — a püspöki teljes birtokkal együ tt. Divatba jött a török betelepődése idején, vagy még aze lőtt, hogy a várkapitányok eme püspöki birtokokat *haszonbérbe* adták, s főleg ebből folyt az, hogy némely püspöki várbirtok eldaraboltatott volt, néha bitorlóná válván a bérlő. A hódoltságokban tehát a püspöki jövedelmek szedésének nem is kellett átalakuláson mennie keresztül, hogy egy bizonyos összeg lefizetésével legyen leróható. Eme jog is épségben tartatott fenn, mindamellett, hogy a hódoltság egy része protestánsná lett volt. Nagy-Kőrös a XVI-ik évszázban merőben protestánsná lett volt, s mégis a XVII-ik évszázban is legpontosabban fizetett és a magyar részre szolgáltatott készpénz fizetési közt a legtetemesebb az „*árenda*.“ Mig a város 1640-től 83-ig többnyire huszonkét portától hatvan-hetven s csak később százon felül emelkedő számu forintot fizet, legfeljebb száznyolczvan forintot, az *árenda* majdnem állandóan háromszáz huszonöt forint. **)

Az *árenda* pedig nem tesz egyebet, mint a püspöki tizedért és püspöki földesuri jogért fizetett tartozást. Ha nem tudnók is a XVI-ik évszázból, hogy az *árenda*, mint műszó, különösön a püspöki javak haszonbérét jelentette, a kő-

---

*) Alább még idézem e helyet egész terjedelmében.

**) A n. kőrösi évi számadások után (Török-magyar-kori emlékek I. és II. kötet.). 1639-ben a nógrádi *árenda* 300 forint, a füleki portapénz pedig 77 ft. 1669-ben az előbbi 325, az utóbbi 176 ft. s a t.

rösi számadó-könyvek meggyőznének felőle. Kitűnik ugyanis, hogy azt az *arendát* a protestáns Kőrös a váczikatholikus püspök földesuri és papi illetőségeként fizette, s eme püspöki illetőség a nógrádi vár fentartására fordított*). Lehet-e még benne kétségünk, hogy Magyarországon a püspöki tized csupán a honvédelmi ügygyel állott kapcsolatban s merőben külön kérdés volt ettől a protestantismus ügye?

A földesur és hódolt jobbágy közötti viszony pozitív adatok alapján földterítve még nem lehet. Nemhogy világos részletezett felelet volna található ez ügyben; de tudtommal még maga a kérdés sem volt eddig föltéve történelmi irodalmunkban. E helyen tehát nem volt szándékom rajzot adni, csak a kérdést akartam formulázni s hypothesis állítani föl, mely szintugy tájékozhat a még ismeretlen adatok setétségében, mint a mily teljességet nyerhet a kérdéses ügy az adatok nagyobb bőségével.

Azonban addig is, míg az idevágó új adatoknak nagyobb bőségében volnánk arra nézve, hogy több oldalról támogattott, részletesebb és kiszinezetebb rajzot adhatnánk a hódoltságban élt jobbágyinak földesurához való viszonyáról, még a fentebb előadottaknál kevesebb is elég arra, hogy egy általános igazságról meggyőződjunk. Csupán az egészen hűbéri alapokon nyugodott magyar államszervezetből azt következtethetjük, hogy a magyar földesur volt a magyar souverain jog kezdője és fentartója a török terület felett. Akár a várkapitányok, akár a megyei polgári hatóság játszta a főszerepet elejénte a hódolt nép függésének fentartásában, mindkettő csak a földesuri jogban gyökerezett.

---

*) Török m. kori eml. II. k. 99 l. ezt olvassuk : „2. apr. 1683 Nagy-Szombatban gróf Kéri János vácz püspök urunk ó nagyságának küldöttük meg az *arendát*, 108 aranyat.“ Akkor is *arendának* nevezik eme tartozást, midőn a valódi birtokosnak küldik meg, annyira rajta maradt e műszó a püspöki tartozáson! A más évekbeli számadások bőségesen bizonyítják, hogy Nógrád vára fentartására fordították a kőrösi *arendát*.

Hogy a megyék a XVI-ik évszázban szintugy hatóságilag megvoltak a hódolt területen, mint a XVII-ikben, kétségtelen adatok bizonyítják. Pest, Solt és Külső-Szolnok szintugy hódolt terület volt az előbbi, mint az utóbbi évszázban is. Mindemellett az ország rendei azt végzik 1569-ben, hogy az addig Fehérmegyében keblezett Solt megye azutánra Pestmegyéhez tartozzék, Külső-Szolnok pedig Hevesmegyéhez. — A törvény szavai világosan tanusítják a megyei hatóságnak adott hatalmat ama hódolt területeken. A törvénczikk itt következik :

„Mivel Külső-Szolnok vármegyének és Fehérmegye solti járásának, melyeket a török megszállva tart, nincsenek alispányai és szolgabírái, ama megyékben pedig különféle tárgyalandó esetek fordulnak elő; ez határoztatik :

„hogy ennekutána Külső-Szolnok vármegyében Hevesmegye, a Fehérhez tartozott solti járásban pedig Pestmegye bíraskodjék.“ *).

Ugyanabban az évben határozzák el, hogy a hódolt Pest, Solt, és Külső-Szolnokmegye Eger várához szolgáltatásnak ingyen munkát.

Azonban a megye nem volt egyéb a főurak és nemesek testületénél. **) Gyűlésök határozott, végezett, a politikai és beligazgatási ügyekben, és bíraskodott birtokjogi és bűnvádi esetekben. Ők választák a megye kormányzóit, az alispányt, szolgabírákat, s ők képezték a megye katonai erejét. A megye nem egy bizonyos területet jelentett, s nem is e megye néptömegét és paraszt községeit, hanem azokat a földesurakat, a kik a megye területének valódi birtokosai.

Szóval megye nem létezett a nemesek gyűlése nélkül, mig ellenben az egy földesuri jog elegendő volt arra, hogy a hódoltságon adóztatás és igazságszolgáltatás gyakoroltassék. Fölfogható tehát, hogy a nemesség, kivált az a része,

---

*) 1569. 52-ik törv. cz.

**) „Universitas magnatum et nobilium“ így nevezi maga magát.

melynek saját fegyveres ereje volt, egyénileg előbb gyakorolhatott hatalmat, minttestületileg, s a megye hatalma időrendben is az egyes földesurak hatalma után terjedt ki a hódolt helyekre.

Sőt a hódoltság általános térképének szorosabb meghatározására is nem a megyék, hanem a földesurak szerint történhetnék. Mondatott, hogy Magyarországon voltak egészen csak a töröknek adózott s voltak kétfelé adózott megyék. — Csak a mit fentebb a fegyveres erő által történt határszabásról mondtam, megczáfolja emez állítást; mert habár Pest, Esztergom, Tolna kétfelé adóztak, a benne feküdt várak s alkalmasint az e várak szomszédjában feküdt faluk is csak a töröknek adóztak.

A megyék szerinti osztályzás alaposságát még kétségsébbé teszi, ha a magyar földesuri jogot véve alapul, e szerint osztályozzuk a hódoltságot, elvül állítván föl, hogy a kétfelé hódolás határa ott volt, a hol a hódolt jobbágy már nem ismert el magyar földesurat. Ennélfogva lehettek megyék melyeknek nagy része kétfelé adózott, melyek nemessége gyűléseket tartott s hatóságot gyakorolt a megyében, anélkül, hogy a megye területén lakók egy része a törökön kívül más urat elismert volna. Ellenben lehetett oly megye, melynek nagy része csupán a töröknek adózott, s mely nem volt törvényesen constitualva, mégis a magyar földesuri jognál fogva belenyult a kétfelé adózó terület is. Így csak a magánbirtok aprólékos ismeretével lehetne kivált az ország déli részeiben oly határt vonni el, mely nagyjából kijelölné a tisztán török birtokot.

Azonban bármennyire összebonyolítotttnak látszik ezáltal a kérdés, épen a földesuri hatóság szemmel tartása nyújt vezérfonalat kezünkbe, melynélfogva eme határról nagyjából fogalmat nyerhetünk.

A temesi Bánság, Bács megye nagy része, s a Szerémség csak a törököknek hódolt. — Ennek oka pedig az, hogy azon vidék lakosságánál a földesuri hűbéri viszonyban

a jog folytonossága részint megzavartatott, részint merőben megszakadt volt.

Hazánk déli vidékeit legkorábban s legtökéletesebben pusztította ki a török. A Nagy-Lajos korában még megmivelt vidékeket már Zsigmond király idejében kezdi letarolni, s birtokosaikat fogságra hurczolni. Mátyás király halálától a mohácsi vészig állott be a legnagyobb pusztulás. Ezalatt a tájak színe elváltozott. Kevéssel a mohácsi vész előtt, 1524-ben, írja II. Lajos király kormánytanácsa, hogy Temes, Szerém, Pozsega, Valkó s általán az alsó országrészek pusztaságra jutottak, olyannyira hogy az ott elszórt s még magyar kézben volt várak csak rémséges költséggel tarthatók fenn. Temesvár, Szörény, Pétervárad, Titel hihetetlen összegeket nyeltek el *).

Leginkább országunk déli részében gyakorolta a török azt a még Kis-Ázsiában elkezdett rendszert, hogy mielőtt az ellenség várainak ostromát elkezdené, először pusztává tette egész környéküket. S nemcsak a földnépe, hanem a birtokos nemesség is egy részben kipusztulhatott hazánk ama legtermékenyebb, de ekkor legsúlyosabban látogatott vidékein.

A mohácsi vész után Budára jött török sereg a Duna és Tisza közén vette visszatérő útját pusztítva, égetve s a népet rabszíjra fűzve. A lakosok Bácsmegyéből elszaladván, vagy elvitetvén, sok helyen gazdátlanul maradtak telkeik, asztagaik és barmaik. Ekkor telepedett meg ezen a kiholt vidéken egy Joan czár nevű rác, kit a magyarok „fekete ember”-nek neveztek, a szerbek pedig csoda tetteket regélvén róla, profétájoknak tartottak. Számosan sereglettek hozzá a már törökké lett szerb földről jött kivándorlók. **)

Nemsokára előállottak az elmenekült bácsmegyei birtokosok s visszakövetelték a fekete embertől jószágait. De ez már kiosztotta volt emberei közt a bácsmegyei birtoko-

---

*) Szalay. „Magyarország története.” III. k. 543. l.

**) Monumenta. Írók I. k. 126. l. Szerémi György emlékirata.

kat, János király fölhatalmazására hivatkozván. A nemeseknek azt mondja Joan czár, hogy ő ama földet pusztán találta, s már egész népével elfoglalta. A magyarok ezt felelték: „Nem hagytuk volna el eme földet, ha a szultán nem jött volna ránk.“ Joan czár azt veté ellen, hogy a magyar nemesek különben sem bírnák megvédeni magokat ezeken a kitett széleken a török ellen. Neki magának tizenkétezer fegyverese volt. *)

Emez új fegyveres erő megnyerése tekintetéből mind János, mind Ferdinand király kedvében ügyekezett járni a fekete embernek, s utóbbi végre néhány ezer forintnyi ajándékkal a maga részére hódította. Így ez esetben is, mint sok másban, a két király versengése népeik rovására történt. Habár a fekete embert később Török Bálint kivégezteti, a jövővény rácok aligha nem maradtak meg az elfoglalt birtokokon, nem mint jobbágyok, hanem mint tulajdonosok. A merőben bomlásnak indult földesuri viszonyok, mint képzelni lehet, sok déliújváraink 1541—1543-ban történt elvesztése, s Temesvárnak 1552-iki eleste után, még jobban megzavarodhattak s részben elenyészhettek.

Nem messze járunk az igazságtól, ha a kétfelé adózás déli határvonalának a török foglalás táján történt új rác telepéseket vesszük föl. Legalább még a XVII-ik évszázban is kivált a török nem terület, hanem nemzetiség szerint akará eldönteni ama határ - kérdéseket, állítván, hogy az ország déli részeiben lakó *rácok* elejétől fogva csupán a töröknek adóztak s nem egyszersmind magyar részre is, míg a magyarok megadják, hogy a déli rácok nem adóztak de a kérdést egyáltalában nem a nemzetiség, hanem a földesuri jog alapján teszik szabatosabbá. Egy okmány-sorozatnak ide vonatkozó helyei fontosabbak, és világosabb fogalmat adók, hogysen idézéseket elmulaszthatnám.

1627-ben Szőnynél a török és magyar kormány bizto-

---

*) Monumenta. Irók I. k. 143—24. és 161 ll.

sai közt folyván az alkudozások, a török biztosok a kétfelé adozó falukra nézve ezt írják sérelmeik közé :

„Szultán! Szulimán török császárnak utána *Mezőség* „tartományában levő faluk soha a magyar uraknak semszol- „gáltanak sem adót nem adtak. De Zsitva-torki végezés- nek végbenvitele után Fülök, Szécsén, Nógrád, Gyarmat, „Palánk és több várakhoz tartozandó hajduság a *rácز fa- „lukban* lovat, 12,000 ökröt erőhatalommal elhajtottak és az „végezésnek ellene erővel *holdultatni akarják őket.*“ s. a. t.

Hogy mit ért a török *Mezőség* alatt, nemsokára maga körülírja, midőn benne fekvőnek mondja Szegedet, Marto- nost, Szabadkát, Zombort, Titelt, Baját és Kalocsát.

A török biztosok továbbá az ugynevezett Sárközön is úgy akarják eldönteni a kétfelé adózás kérdését, hogy az ott volt rácز faluk ne adózzanak magyar részre. A biztosok ezt írják:

„Sárköz városa és ahhoz tartozandó magyar faluknak egy része a római császár részére való uraknak, nemeseknek adót adtak mindenkor, a melyet nem illik tagadnunk; de más *rácز faluk* azon alól, soha római császárnak sem adót semmit nem adtak, sem hódoltanak.“

Ezekre így válaszolnak a magyar biztosok:

„A mi a Sárközséget illeti, azt teljességesen így kell „érteni : hogy ott mind az egész Sárközségben és mind az egész környülvalókban sok uraknak és nemeseknek régi „*ösöktől maradt igaz, saját és szabad jószágok vagyon*, kik „sok esztendőktől fogván pusztán is állottak, demégis héában „nem élték a környülötte lakozók; annyival inkább, hogy „megépültek, felholdultanak mindenkor. Csak e kevés há- „boru időben kezdenek elállani a holdulástul, ki ha meg „nem engedtetik, ennekutána sem remélhetjük békességes „maradásokat; mert a mint magatok is mondjátok, a mely „nyájnak két pásztora vagyon, könnyű azt megoltalmazni. „Igy levén, ha valami lator kárt téssen nékiek, nem tud ki- „nek panaszkodni a lator felől, hogy megbüntettetnék és a

„*kárt kikerestetnék.* Mert noha a vétket csak Fülekre, Szécsénre, Gyarmatra és az ott való környül való végházokra vetitek; de oda sok uraknak vagyon jószágok; a nemesek nemcsak a római császár pártjára valók, de azoknak sokaknak is, kik mostan a fölséges Bettlen Gábor pártján vadnak „ . . . Onnan is küldött kiki jószágára.

„Hogy pedig Ráczokról tesztek emlékezetet, nem következik abból, hogy Rác nem tartozik holdulni, mert soha nem is holdolt s meg sem engedtetik. „Ha a rác feljebb jött Ráczországból, és a mi jószágunkra szállott, adózzon, fizessen, mert azzal meg nem mentheti magát. Lám a török császárnak és jó vitézinek a mi részünkről is elég és egyéb nemzet holdult, a kiknek előbbeni lakó helyeket magunk sem tudjuk, csakhogy alászármaznak ide közünkben.“ *)

A rác-telepedéseket azonban csak délen vehetjük határvonalul. Tudva van ugyanis, hogy a török időkben a rác-telepedések fölterjedtek Budáig, Győrig s általán a Dunántúli részekben sokan laktak. De valamint a Pestmegyében keblezett Ráczkevi, úgy a többi megye elszórt helységeiben élt szerbek elismerték a magyar földesurat és megye hatóságát. Később 1649-ben a csongrádmegyei *rác faluk* különrovatban említettnek ugyan; de fizetik magyar részre az adót. **) — Így alaptalan lenne a török követelés szerint nemzetiség szerint akarni határt vonni a kétfelé fizető és csak a töröknek hódolt helyek közt. A nemzetiségi szempont csak a déli határra nézve állhat, a mennyiben az ama déli részekben a török uralma idején betelepedett ráczok el nem ismertek földesurat magok felett. Lehetek már

---

*) Acta diaetalia, 1608. 1620. etc. a nemzeti muzeum kéziratai közt. Az Actákkal egy kötetbe kötve az 1627-iki békealkudozásnak némely eddig kiadatlan okmányai.

**) Szegedi Híradó 1860-iki évfolyama. April. — Csongrád megye az akkor szintén hódolt Borsodmegyével levén egyesítve, Szendrő várába szolgáltatja az országos adót.

Tolnától kezdve délre ily faluk; míg lehetnek Bács megyében magyar faluk, melyek magyar földesuraik hatóságát elismerték.

Az utóbb mondottak meggyőznek arról is, hogy habár a fegyver, s maga a földesur fegyvere is időnkint Titelig, Péterváradig hordoztatott alá a Duna és Tisza két partján, a földesuri hatalom elismerése és bizonyos jogérzet volt az össze tartó kapocs a jobbágy és földesur között.

A földesur által a török szandzsák közvetlenül a megyével jött kapcsolatba, hogy idővel a behódolt területen bennlakott parasztság és köznemesség mintegy politikaegységnek tekintessék, nyervén „*paraszt vármegye*“ czímet, míg a „*nemes vármegye*“ a hatóság területén kívül székelt. A hódolt rész, kivált az „*armalis*“ kis nemesek elszaporodtával mind közvetlenebb résztvett a „*nemes vármegye*“ ügyeiben is. Nem tartatik a XVII-ik évszázban oly megye gyűlés s különösön tisztujítás, melyre Nagykőrös egy-két képviselőt ne küldjön. A nemes hódolt vármegye pedig képviselteti magát a magyar országgyűlésen.

Igy volt épen a földesuri hűbéri rendszernél fogva a hódoltság a magyar korona alatt s politikai jogok és köteleységek gyakorlatában. Még azokban a mozgalmakban is némi befolyást, s mindenesetre tetemes erkölcsi részt vett a hódoltság, melyek a be nem hódolt megyékbent történtek. Hogy Bocskai és Bethlen idejében a hódolt községek pártot és szint vallottak nagyon valószínű, még pedig azt, a melyet a künn székelő nemes vármegye vallott. Legalább I. Rákóczy György idejében N.-Kőrös és az erdélyi fejedelem közvetlenül is érintkezésben vannak. A fejedelem 1645-ben harmincz ökröt kíván a várostól úgyi vontatására, — ez pedig (alkalmasint a távolság miatt) penzül fizeti le e helyett az ígás barmok árát, háromszáz nyolczvan két forintot. Majd agarat, majd szőnyeget küld a város „erdélyi fejedelem urunk ő nagyságának“, ez pedig egy „gradualé“ val ajándékozza meg a körösi templomot. *)

*) Török-magyar-kor. Eml. I. k. 107. 121. 141. 1.

A magyar hódoltság népe meg nem szűnt teljesen egynek érezni magát az egész magyar nemzettel politikai tekintetben is. Egy kitűnő francia író, ki európai Törökországról rövid, de jeles rajzokat közöl, megadja, hogy a mai európai Törökországban a községi élet és községi függetlenség nagyon ki van fejlődve; magasztalva szól különösen a bolgár nép erkölcsi tisztaságáról, vallásos buzgalmáról. „Német vagy magyar községben képzelte magát, ugymond, egy egy falusi templomban vasárnap, annak asok szálás szép férfunak és áhitatos nőnek szemléletére.“ De úgy találja, hogy a török alatti keleti népeknél hiányzik a hazafiság és nemzetiség érzelme. Utazónk így szól :

„A haza nevének említésére keleten mind a keresztyén mind a mozlim hazája földének egy nagyon kis részére gon-
„dol, arra a községre, melyhez tartozik. Bulgária, Thrácia,
„Macedónia keresztyéneinél a hazaszeretet a *községgel* éri
„be. Az a kívánság, hogy hazájokat becsültnek és szabad-
„nak lássák, csupán a községre vonatkozik. Törökországban
„csak egy hazafiságot ismernek, mely nem terjed tovább a
„szomszéd falu tornyánál vagy minaretjénél.“*)

Török-Magyarországon is, mint láttuk, nagyon kifejlett a községi élet, s eme községek kebelében az erkölcsök tisztasága és vallásosság oly nagy volt, hogy a polgári törvénytörvény-
szék is némileg erkölcsbiróvá s egyházi presbyteriummá vált, s a családi élet is megmaradhatott patriarchalis egyszerűségében és tisztaságában; de megmaradt nálunk egyéb is, a mi a mai török hódoltságokban hiányzik : s ez a hazafiság és nemzeti érzelem. Nálunk a politikai élet, ha bádgyadtaban is, folyvást lüktetett a hódoltságokban is. A hódolt rész nem tetszhalott, nem is alvó rész, hanem élő és cselekvő nép vala, habár élete hasonlíthatlanul több szenvedésből, mint cselekvésből állott.

Innen van, hogy míg a török birodalom többi részében

---

*) Blanqui fölolvasásai a francia Akadémiában.

csak nyelv és népszokások maradtak meg, nálunk a politikai intézmények sem enyésztek el. A birodalom többi részében egymástól elszigetelt községek, nálunk magyar állam létezett a török uralom daczára.

Szóval a bolgár, szerb, görög, boznyák csak megannyi nemzetiség, míg a magyar meg nem szűnt soha *nemzet* lenni.

Mindezeknek alapja az aristocraticus szervezet volt. Valamint a honvédelmi rendszerben, mint fentebb kifejtém, csupán az a szervezet tarthatá fen oly sokáig a folyvást hódítani vágyott törököt, úgy a polgári téren is ez képezte ama gyökszálakat, melyeknél fogva a kétfeléválasztott nemzetkölcsonösön éltette és táplálta egymást mind erkölcsileg mind anyagilag.

Későbbi korban, midőn ama szervezetnek gyakorlati haszna s így értelme is elveszett a nemzetre nézve, alapos ellenvetések, méltó vádák voltak ellene. Az új kor megváltozott követeléseivel meg nem fértek a merőben más viszonyok által szült intézmények, — s csodálkozhatnánk, hogy a török kiűzetése után még száz évnél tovább maradt meg a többé nem természetes s nem a viszonyok által parancsolt intézmény, ha nem lenne tudva, hogy (külső viszonyokat ide sem számítva) a török uralom által kimerített, elgyöngült nemzetnek minden erejét ősi intézményeinek megvédése igényelvén magának, egyfelől nem jutott ideje a gyökeres reformokra, másfelől maga az említett törekvés a reformokkal ellentétben álló szellemi irányt, a *conservatív* gondolkodást és érzületet állandósította meg. A magyar aristocratia azonban fényes elégtételt adott mulasztásáért. Maga volt az egy közelebbi korban, ki a régi hűbéri rendszer által ráruházott kiváltságokról lemondott, hogy hajdani érdemeit egy ujkori nagyszerű érdemmel koronázza meg.

A magyar hódoltság története, eddigi adataink nyomán nem mutat nagy változásokat. Lassu fejlődési fokok, elkopáshoz hasonlítható folytonos romlás tűnik ugyan ki nagyjából mind a török katonai rendszerben, mind a súlyosan látogatott magyar nemzet anyagi viszonyaiban : mindkettő jobban jobban közeledett a romláshoz; de korszakot 1541-től 1683-ig alig vagyunk képesek megkülönböztetni. Ez az oka, hogy a fentebbiekben a magyar hódoltsági viszonyoknak inkább külön kérdésenkénti magyarázatát, mint chronologiai rendbe szedett történetének elbeszélését láttam a tárggyals a meglevő anyagokkal összeférhetőbbnek.

A zsitvatoroki békeszerződés más tekintetben lehet korszakot alkotó esemény; de a török területen gyakorolt magyar királyi souverainitás tekintetében aligha nevezhető egy új aerát megnyitó évnek az 1606-ik esztendő. Igaz, hogy még vagy nyolczvan évig mindig emez év szerződésére történik hivatkozás, s az utána következett szerződések vagy csupán megerősítik ennek pontjait, vagy csak bővítik és körülírják; igaz továbbá, hogy találunk benne oly kikötést, mely a XVI-ik évszázadból ismert szerződésekben nincs meg; de a különbség nem nagy. Csak fejlődést, haladást mutat, de nem új rendet és átalakulást a hódoltsági viszonyokban.

Kétséges, hogy nyereség volt-e vagy kár, hogy a zsitvatoroki békekötés kilenczedik pontja megengedi ugyan a már megvolt várak kijavítását; de újak építését tiltja. Holott az 1562—64-iki szerződés megengedi, hogy a maga saját földjén mindenki tetszés szerint építhessen erődöket. *)

---

*) „*Kilenczedik.* Hogy az várakat mindenik rész az ő régi helyeken megépíthesse és megerősíthesse; ujonnan pedig várakat és kastélyokat építeni ne legyen szabad. 1606-ki szerződés IX. pont. Tudománytár 1834. III. k. 230 l.

Liberum sit pro arbitrio et libito *aedificare*, *reparare*, *munire* et *fortificare* quaevis loca, quae directe in aedificantis potestate et ditione existere dignoscuntur, ita, quod in hoc turbari vel impediri non

Annyi bizonyos, hogy a török hódoltság terjedésének gátjai épen a várak és palánkok voltak. Így 1574-ben panasolja a budai pasa, hogy csak az egy Nagy-Kálló építésével a magyarok száz falunál többet vontak el a török adózás és szolgálat alól, *) habár másfelől a török hasonló jogot gyakorolva szintén terjeszkedhetett.

A zsitvatoroki szerződés a hódolt helyek adózására nézve azt határozza, hogy a török csak a várakhoz közel eső falukra járhatson ki adót szedni. Különben más hódolt helyekre ki ne menjen, hanem a faluk biráitól kérje be a maga illetőségét. És ha a helység birája be nem szolgáltatja az adót, a török panasolja be a falu magyar földesurának vagy az illető magyar kapitánynak. Csak miután ennek sem lesz foganatja, használjon erőszakot a török földesur.**)

Ugyanerre köteleztetnek a magyar földesurak is, azaz valószínűen csak arra, hogy a faluk birái vigyék be hozzájuk az adót, s nem egyszersmind arra is, hogy ha a biró nem engedelmeskednék, a magyar földesur a szpáhí vagy pasát kérje föl a faluk erőltetésére.

Mellesleg megjegyzem, hogy a szpáhíknak adott a'bbeli szabadság, hogy a várakhoz közel eső falukra kijárhatnak, bizonyítja a mit fentebb mondék, mely szerint a várak közvetlen környezete megannyi határvonal volt, melyen belül a faluk nem adóztak kétfelé. Fontosabb az adószedés végrehajtását illető hely.

Kétséggkívül nevezetes elismeréserejlik ebben a magyar földesur hatóságának. A törökkel magával el van ismertetve, hogy a magyar földesur az első fölebbezési fok a magyar jobbágy és szpáhí közötti viszály esetében. De nagy kérdés, vajon ujtás-e ez a zsitvatoroki békepontok közt, vagy pedig

---

possint aut debeant. In solo vero aliena. . . ditione sito . . . aedificare. . . non sit licitum. 1662—4-iki szerződés. Monumenta Irók. VI. 291.

*) Nyelv- emlékek II. k. 242 l.

**) A zsitvatoroki békeszerződés 17-ik cikke. Corpus Juris H.

elkezdődött valami ilyes még a XVI-ik évszázban. Annyi bizonyos, hogy ennek az ügynek előzményei s fejlődési fokai voltak. Láttuk, hogy még 1560-ig jogszerint kijárhattak a magyar fegyveresek, s következésképp a törökök is, hogy a kétfelé adózott falukon adót hajtsanak be. De ebből többszörlődés támadt, hogysem hatvan éven át módokról ne gondolkodtak volna meggátlására.

És valóban még 1554-ben teszik a magyar követek azt az indítványt a portán, hogy mind török mind magyar részről neveztessék ki egyegy biztos, ki fölírja minden hódolt falu tartozását, s aztán eme meghatározás szerint *a faluk bírái vigyék be mindkét félnek az adót*; a katonák ki ne bocsáttassanak s meg ne engedtessék, hogy büntetlenül barángoljanak a falukon. *) Nem tudni, hogy emez indítvány elfogadtatott-e; — de nevezetes, hogy oly régen szóba jött. Különben is tudva van, hogy az adónak a bírák által való beszolgáltatása mennyire megegyezett a török kormányzattal és a hódítók letelepedése módjával. Az előbbinél fogva a község s benne a bíró el volt ismerve, az utóbbinál fogva a várakba vonult török el volt szigetelve jobbágyaitól.

Egészen újnak látszik az 1606-iki szerződésnek ugyan csak nevezett pontjában az a kikötés, mely szerint a hódolt-ságban lakó nemesek, valamint a magyar királynak nem fizetnek adót, ugy ne fizessenek török részre se, s ha házuk van a hódolt területen, az is legyen fölmentve adó alól.

Későbbi békealkudozások alkalmával e pontra nézve mindig hoznak fel sérelmeket a magyar biztosok, s mintérintettem, a török nem akarja elismerni az új nemeseket. **)

Bármily fontos vívmánynak látszik, hogy a török elismeri a magyar intézmények egy fontos elemét, a nemesi sza-

---

*) Monumenta. Irók IV. k. 433. l.

**) Mind a gyarmati 1625-iki, mind a szőnyi 1627-iki békealkudozásban vita tárgya ez. Lásd Tudománytár. 1837-iki II. k. és 1838-ki IV. k. 232. l.

badalmat, a nyerevény nem volt egészen új. A helységek vetvén ki magukra az adót, nagyon valószínű, hogy már 1606 előtt sem adóztak tényleg a nemesek a töröknek, s ez csak oly esetekben ütközött később is eme békepontba, midőn valamely helység nagy része vagy egész népessége armalista nemesekből állván, a helység adója vagy nagy részben vagy egészen veszendőbe volt menendő.

Ezek a hódolt helyek állapotjára nézve a zsitvatoroki szerződés határozatai. Látni, hogy merőben új rendet nem teremtének, s a mi új is bennök, alkalmasint azelőbbi s mind a békekötéstől, mind a nagy háborútól független viszonyok dictáltak. Alig is lehetett különben.

A zsitvatoroki szerződés egy tizenöt évig folyt nagy háború befejezése volt, melyben a két fél egymásnak magyarországi nagyobb várait ügyekezett elfoglalni; mindkét fél megmegjelent nyáron egy-egy nagy armádiával, hogy october végén elvonuljon ismét. A hódoltsági birtokpörök pedig faluk körül forogtak s mint láttuk, viszonyaikat nem időnként megmegjelent nagy hadseregek határozták el, hanem ama csekély számú várőrségek, melyek országos és magánvárakban voltak elhelyezve s *folytonos* hatalmat gyakoroltak, valamint a jobbágy és földesur közti viszonyok, melyekre a tizenöt éves háborúnak s egy békekötésnek lényeges befolyásuk nem lehetett.

A zsitvatoroki békekötés nevezetes változásokat mutat fel a területi viszonyokban, a mi a háború alatt kölcsönösön elfoglalt várakat illeti. Eme háború alatt visszakerült kezünkbe Fülek, Somoskő, Hollókő, Hajnácskő, Dévény, Kékkő, Szécsén, Balassa-Gyarmat, Palánk, Vác és Nógrád, — ezáltal Nógrád, Gömör, Nyitra, Bars behódolt részei megmenekültek a török járom alól. A békekötés meghagyá a háború *végével* létezett statu-quot, kikötvén egyszersmind, hogy a nevezett várakhoz a török által elfoglalt faluk is velők együtt csak a magyarnak hódoljanak, kivéve, a melyeket a török eme táján Egerhez hódított be; mert a fentebbi várakért kölcsönben elvesztettük volt Egert 1596-ban, s a

békekötés elismerte, hogy az e várhoz a töröknek behódolt fel- és alvidéki magyar faluk adózzanak a töröknek. Kanizsát is elvesztettük s a körülötte levő faluk hová adózására nézve biztosokat rendel kineveztetni a zsitvatoroki szerződés,— azaz : a döntést későbbre halasztja eme tárgyban. Mindezekben Eger, az új török hódítmány, a háboru alatt status-quo szerint nyeri a hozzá tartozandó falukat. Ellenben a nógrád-megyei és szomszédos kisebb nagyobb várakra nézve a háboru előtti status-quo, s illetőleg a régi török defter határoz, mire a háboru nem volt befolyással. Világosabban szól egy korábbi birtok-állapot elismeréséről az, a mi Esztergomra nézve határoztatik a békeszerződésben. Ezt a nevezetes várunkat 1595-ben foglalta vissza nagyrészből Pálfi és Nádasdy hősisége, hogy tíz év múlva 1605-ben, a békealkudozások folyama alatt a török visszanyerje az idegen zsoldosoktól. Az Esztergomhoz tartozandó falukra nézve az áll a szerződésben, hogy mindazok a faluk, melyek 1595-ben, azaz: míg Esztergom a töröké volt, hozzá tartoztak, 1606-után is hozzátartozzanak. Ezen faluk egy része pedig Nógrád-, Nyitra-, Bars, Gömör-megyében voltak elszórva s török területen feküdtek, a míg a nógrád- és gömör-megyei várakat a török birta. Most is, miután ama megyék fölszabadittatnak, Esztergom falaira meghagyatik a török uralom, teljes mértékben a háboru előtti birtokviszony elismerésül.

A zsitvatoroki szerződést tíz év múlva, 1616-ban, a bécsi követte. Ebben még világosabban visszamennék jóval korábbi időkre, mint a tizenöt éves háboru. A bécsi szerződés harmadik czikke meghagyván a tizenöt éves háboru alatt elfoglalt várak birtokviszonyát, a többi hódolt faluk meghatározására azt rendeli, hogy azok a faluk, melyek Székes-Fehérvár, Pest, Buda, Szolnok és más várak török kézbe kerültekor hozzájuk hódoltak, azután is oda hódoljanak. Tehát az ötven-hatvan évvel azelőtti birtokviszony s csak korlátolt mértékben a zsitvatoroki szerződés szolgál a terület határainak megszabására.

A nevezett bécsi szerződés annyiban a zsitvatorokit pótolja, hogy ugyancsak harmadik pontjában kiköti azt is, hogy egyik fél se kívánjon többet a szokott adóknál a kétfelé adózó faluktól. Eme pont, mint már említém, megvolt aXVI-ik évszázabeli szerződésekben. Különben ismétli némi módosítással, hogy a szpáhi csak a falu birájától követelje az adót, s háromszori megintés után, a magyar hatósághoz, (most már az illető végbeli kapitányhoz) tegyen jelentést. *)

Két év múlva, 1618-ban, kél a komáromi békeszerződés. Ebben az adó emelése ellen kemény rendszabály foglaltatik. A bécsi békekötés pontjai ellenére, mond a szerződés, atörökök egész Magyarországon szokatlan adókkal terhelik a jobbágyságot. Határoztatik ennél fogva, hogy adóemelés esetében a jobbágyság tegyen panaszt a végbeli kapitányoknál. Ezek irjanak aztán ezen tárgyban a budai pasának. A pasa pedig foszsa meg birtokától az ebben hibás török urat s adja másnak eme birtokot. **)

Eme nemzetközi törvény épen oly időben kelt, midőn legkevesébbé lehetett várni, hogy a török hűbéri rendszer általános zavara közepett a pasák képesek legyenek az adóemelés miatt megfosztani a szpáhit birtokától, midőn ezt még hadi kötelezettségének elmulasztása esetében sem érte hasonló büntetés.

Különben a zsitvatoroki, s az azt az adóemelés tárgyában kiegészített bécsi és komáromi szerződés elősorolt pontjai nevezeteseke azért is, mivel a következő szerződésekben egy új sajátságos kifejlést nyertek. Nemzetközi törvénynyé vált a fentebbiekben, hogy mind a török földesur a maga jobbágyságainak engedetlenségét, mind a jobbágyság a török földesur zsarlását magyar részre panaszolja be s hogy a magyar hatóság szerezzen elégtételt akármelyik félnek.

---

*) A bécsi szerződés czikkei Katonánál. XXIX. k. 623-ik és. köv. lap.

**) U. o. 939. l.

A nevezett háromszerződés után következett más három ennek alapján a diplomatiában hallatlan béke-alkudozásokra adott alkalmat.

Már az 1625-iki, hol *gyarmatinak*, hol *szögyényinek* nevezett békealkudozásra nemcsak a magyar királyi biztosok jelentek meg a török biztosokkal szemben, hanem a hódolt *megyék követei* is, kiki magával hozván megyéje hódolt népének a töröktől szenvedett sérelmeit. Az ország tehát, nem mint szokás, csak a fejedelem követei által volt képviselve, hanem alkotmányosmunicipiumai egy részének képviselői által is, úgy hogy tán egy országban sem vett oly részt a nemzet közvetlenül a külügyekben, mint ekkor Magyarország, habár a megyék képviselői csak fölvilágosító szerepet játsztak, s mintegy tanuskodva. Ezen az időn kezdve, ugylátszik *leghőször az 1625-iki gyarmati szerződésnél*, *) az alkudozásokat megelőzőleg a nádor felszólítást intéz minden oly megyéhez, melynek hódolt helységei voltak, hogy alispánja, szolgabírái által rendeztessen törvényes vallatást ama hódolt helységekben, s azokat terjeszsze föl. Így készülnek ama hiteles kimutatások, melyek oly jeles kútfföket képeznek ma a hódolt helyek viszonyaira, s melyekközül Borsodé, Nógrádé, Győr- és Pestmegyéé ismereteseek már. Eme vallatásokban érdekes, hogy oly helyek is megjelennek vallani a magyar szolgabíró előtt, melyek közvetlenül török várak tövében feküdtek. Így vall a török ellen 1668-ban Ó-Buda és Vác. Mindkettő egyegy török vár külvárosa volt.

Valamint a gyarmati, úgy a rákövetkezett 1627-iki szónyi béke csak megerősítik a zsitvatoroki, bécsi és komáromi végzéseket, s mindkettőben biztosokra hagyatik, hogy a ha-

---

*) Az 1625-iki XXIX-ik törv. cz. így szól : „Ad imminentem tractatum cum Turcis ratione Nobilium et pagorum deditorum propediem ineundum Status et Ordines supplicant, ut per Suam Majestatem designentur et expudiantur commissarii, attributa *ipsis* *authoritate convocandi nonnullos ex comitatibus interessatis ad uberiores ipsorum informationem.*“ Corp. J. H.

tárokra s a hódolt helyekpanaszaira nézve utólagosan végezzenek. Ez még a XVI-ik évszázban gyakorlatba jött, hogy kisebb sérelmek ne hátráltassák a béke létrejöttét. *)

A gyarmati és első szőnyi békekötéshez egészen hasonló mind az alkudozásokra, mind a hódolt helyeket illető pontokra nézve a második szőnyi szerződés, mely 1642-ben kelt. Mind a nemesekre, mind az adó nem-emelésére nézve a zsitvatoroki bécsi s a többi megelőzőtt szerződésekre hivatkozik. Kiköti nevezetesen, hogy a török ne verje följebb a hódolt faluk adóját, s ha följebb verte, szállítsa le ujra. **)

Igy 1606-tól 1642-ig, azaz: harminczhat év alatt *hat* békekötés kelt. Mindenik legalább husz évre szól.

Nagyobb részökre Komárom szomszédjában, sík mezőn sátor alatt jelentek meg a két vagy három fél biztosai (mert az erdélyi fejedelmek képviselői is résztvettek bennök), s az alkudozás egy hosszú fegyvertelen táborba szálláshoz hasonlított.

Különbözik ezektől az 1649-ben kelt szerződés, mely, a zsitvatorokin kezdve a számítást, a hetedik volt. Ezt ismét, mint a XVI-ik évszázbelieket egy Konstánczinápolyba küldött követ kötötte meg; schwarzenborni Schmidt Rudolf. Egyéb-iránt az általa kötött szerződés nem egyéb, mint a zsitvatoroki s az annak mintájára készült többi szerződés további megerősítése huszonkét évre. — A szerződés megkötésének módjában mindemellett sérelmet láthattak a rendek, mert számos törvény rendelte, hogy a Konstánczinápolyba küldendő német internuntius, vagy is állandó követ mellé magyar is küldessék, valamint azon nagy követek mellé, kik a császárt képviselik, s hogy a magyar ügyeket jobban értő

---

*) A gyarmathi és szőnyi békepontok három nyelven szerkesztettek: latinul, magyarul és törökül, valamint a zsitvatoroki szerződés is. Mindeniknek mindháromféle hiteles szövegét önálló külön füzetekben kiadta Gévai Bécsben, 1837-ben, 4-édrét.

**) Katona. XXXII. 217. l.

eme hazafiak nélkül Magyarországot illető ügy el ne intéztessék s ily tárgyban ők vigyék az alkudozást. *)

Azonban ez még nem adott oly keserű panaszokra okot, mint az ezt követett szerződés, mely Vasváron 1664-ben kelt, már merőben más viszonyok közt, más nemű események után, mint ez előbbieik. Eme békekötés egészen új korszakba esik.

Eme korszak pedig utolsó felvonását képezi a törökuralomnak Magyarországon.

Mielőtt azonban ez utolsó korszakról, a törökuralomnak legviharosabb éveiről szólnék, nem mellőzhetem az aránylagos nyugalom és fölvirágzás ama korszakát, mely 1606-tól körülbelül 1658-ig terjed, s melyben Erdély játsza a főszerepet a nemzet ügyeiben.

---

*) Az 1655-iki 50-ik törvénycikk, mely e szabályt megerősít, hivatkozik az 1618-iki 37-ik, az 1630. 36-ik, az 1647. 74-ik, az 1649. 7-ik törvénycikkekre.

XV.

AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK KORA.

Összehasonlítván a tizenhatodik és tizenhetedik évszázban a törökkel kötött szerződéseket, néhány feltűnő különbséget találunk az uralkodók viszonyaira nézve. 1606-ban megszűnik a magyar évenkénti adót fizetni a török szultánnak, a helyett „egyszer és nem többször“ kétszázezer forintot küld Konstánczinápolyba készpénzül s arany és ezüstneműekben. Nemzetközi hódítmánynak látszhatik az is, hogy a szultán nem nevezi többé a német császárt „*bécsi királynak*“ hanem római császárnak. Továbbá ki van kötve, hogy valamint most, úgy azután is a római császárnak ünnepélyes követtségei viszonzásául a török szultán is küldjön, ne mint azelőtt néha egyszerű csausokat, hanem megfelelő rangu követeket, illendő ajándékokkal, a római császár udvarához.

Mindez nem oly lényeges hódítmány, minőnek látszik. Mert az ajándékokat a későbbi sűrű követtségek is viszik Konstánczinápolyba, még pedig ha most nem évenként, annál nagyobb összegekben, s a török ezután is megköveteli az ajándékot. A török és keresztyén udvarok közti viszonyban ezt nem lehet új korszakot alkotó eseménynek tekinteni, melyel a török mintegy ujonnan vonatott volna be az európai népjog elismerésébe; mert már jóval régebben, a mohácsi vész előtt, kötnek a magyar királyok egyenlő lábon szerződéseket a szultánnal. A czimet illetőleg a nyeremény majd semmi. Azonban adjuk meg, hogy mindez haladás a XVI-ik évszázbeli békekötésekhez képest, s vegyük annak jeléül, hogy a tizenöt éves háboru nemhogy nevelte volna a szul-

tán gögjét, hanem *tractabilisabb* „apjává“ tette a római császárnak.

A külsőségekre oly sokat adó Hammer-Purgstall főkép ezeknél fogva nevezi a zsitvatoroki szerződést korszakot alkotó eseménynek az ozmánok és keresztyének közötti viszonyban.

Az 1606-iki szerződések valóban új korszakot nyitnak meg a magyar korona területét lakott összes népek történetében; de az elősoroltakon kívül eső tények által. Amaszerződések, mint mondtam, nagy különbséget mutatnak fel a XVI-ik évszázbeliekkel; de a különbség legfontosabbika nem a fentebbiekben, hanem abban áll, hogy míg a XVI-ik évszázban a magyar király egyenesen a portától kéri Erdélyt s a konstánczinápoli alkudozások főtárgyát mindig az erdélyi fejedelem rovására való terjeszkedés képezi, úgy hogy a magyar király követei ismerik el legteljesebben, hogy az erdélyi fejedelem közvetlen vazallja a szultánnak, addig 1606-ban Erdély mint szerződő fél alkudozik a Zsitva torkolatánál s nemcsak hogy Erdély elő sem fordul a szerződésben, hanem a fejedelem biztosai a magyar királyi területet illető pontokat írják alá. S valóban Erdély itt mint egyik császári félnek sem alá vetett, független hatalom szerepel. Az imént nevezett bécsi történetirónak is, ki a zsitvatoroki szerződés fontosságát kiemeli, feltűnik Erdély emez önálló szerepe; csak hogy sajátságos szemüvege felfordítva mutatja neki e felöltő tüneményt. Szerinte az 1606-iki szerződések Erdélyt félig kivonják a török járom alól. *) Holott tudva van, hogy az 1606-ban létesült béke részint Bocskay erdélyi fejedelem kardjának, részint diplomatiái befolyásának szüleménye: a török főképp tőle, szövetségesétől függesztvén föl egy részben a szerződés megkötését. Miután először Bocskay a római császárt kényszeríté békére, ezzel véd- és dacszövetséget köt, melyben kifejeztetik, hogy ha a török nem akarna

---

*) Geschichte des osmanischen Reiches. IV. k. 395. l.

békélni, ketten együtt kényszerítsék rá fegyveres erővel.)*) Miután Bocskay tetteleg megmutatta, hogy kardja az, mely a két fél közt döntőleg vethető az egyik mérlegbe: a római császár és közte kelt kötésben el van ismerve, hogy ugyanaz a kard szintoly döntő súly lenne a másik mérlegben is. Azt a nyemrényt is, hogy a Zsitva torkánál a török teljhatalmu biztosok által van képviselve s nem Konstánczinápolyba küldött követek koldulják mintegy a békét, az erdélyi fejedelem beavatkozásának lehet tulajdonítani. Ha ő nem vesz részt az alkudozásokban, nem lesz vala semmi ok rá, hogy ne internuntiusok és oratorok alkudozzanak Konstánczinápolyban, mint annakelőtte.

A Rudolf császár és Bocskay közt az 1606-ik év nyarán kötött szerződés, (melyet ugyanazon év őszénkövetett a zsitvatoroki török frigy) *bécsi szerződés* név alatt ismeretes, s inkább korszakot alkotó esemény, mint a zsitvatoroki. A válás-gyakorlat szabadságának „magna chartá”ja az, melyre mindig hivatkoznak későbbi időkben, s melyet ép annyira nem előzött meg rokon szerződés, mint a mennyire a következő néhány szerződés visszahivatkozik rá s nagyjából csak ismétli végzéseit. Maga az ország törvényhozása is mintegy alaptörvénynek tekinti s be is czikkelyezi. De ugyanazon bécsi szerződés a lelkiismeret szabadságának biztosításán kívül az ország alkotmányos jogait, intézményeit és szokásait is biztosítja. A nádori hivatal betöltése, mely az előbbi évszáz egy nagy részében gyakorlatból kiment volt, országos helytartók (locumtenens) vivén a főkormányzat ügyeit, a bécsi szerződés egy kötelező pontjában kimondatik. A nádort a rendek választják országgyűlésileg, régi szokás szerint. A békekötés követeli, hogy a korona az or-

---

*) §. 29. Et si cum Turca pax honesta concludi non posset, . . . quod extunc *conjunctis viribus* cum milite Sacrae Caesareae Majestatis contra eum, ut communem Christiani nominis hostem procedent. Corpus J. H. Pacifiatio Viennensis. 1606.

szágban, Pozsonyban, mint legbiztosabb helyen tartassék; magyar kincstartó kezelje az országos és királyi jövedelmeket. Valamennyi magyar közhivatal magyarokra ruháztság vallásbeli különbség nélkül. Az igazságszolgáltatás történjék a magyar törvények értelmében; s a magán sérelmek orvosoltassanak. Szóval a bécsi szerződés, mint ezekből látni, nemcsak a vallásos, hanem a politikai ügyekben is állandósítani kívánja Magyarországon a békét s a nemzetnek azon mostoha viszonyai közt kitelhető megelégedését az ő magyar politikai, s az ujonnan szerzett vallásos szabadság alapján.

A bécsi szerződést fontosabbnak kell tartanunk a zsitvatorokinál, kivált annál fogva, hogy keletkezési körülményei és a benne foglalt kérdések ismétlődnek számos nemzedéken át s különösen ötven évig ezek foglalják magokban a kor cselekvési irányát, fő vágyait és érdekeit, — ezek okozták a harczokat s ezek nevében kötik a békeszerződéseket.

De bármi korszak-jellemző és korszakalkotó az 1606-iki bécsi szerződés, szintoly jellemző az, hogy oly sűrűn bontatik föl és ujttatik meg, mint a török zsitvatoroki. Gyakori megszegések miatt szintoly határozottan vádolták hol egyik, hol másik szerződött felet perfidiával s az ünnepélyes fogadásoknak azon eleve elhatározott szándéku megpecsételésével, hogy meg nem tartják, mint a mily mindennap ismételt kifejezés volt a „török hitszegés“, úgyhogy, ha csupán a tünemények felszínét tekintjük, följogosítva éreznők magunkat a XVII-ik évszáz első felét „*hitszegés korszaká*“nak nevezni, sokkal inkább, mint János és Ferdinand verseny-királyok uralkodásának annyi párt- és színcserével teljes éveit. — De ha a történet tanulmányának föladata csak a szerepelt egyének elítélésében állana, nem pedig a tünemények okainak telhető földerítésében, keveset okulhatnánk belőle. Midőn egyegy tünemény annyiszor ismétlődik s egyegy kor cselekvényében mindig hasonló jele-

neteket idéz elő, lenni kellett oly érdekeknek és szenvedélyeknek, melyeket habár erkölcsi bírálat alá esnek, lényeges kiemelni ama kor híu epicusának. Művem terjedelme és szelleme nem engedi meg, hogy itt ama jeleneteket egy folyton fejlődő cselekvényü elbeszélésbe foglaljam, hogy munkálva, küzdve és beszélve léptessem föl a szereplőket, hogy az olvasó szeme láttára engedjem lefolyni a harczokat és békealkudozásokat, melyek különben is alkalmasint ismeretesebbek, hogysen egyéb szükséges volna, mint rájuk utalnom. De a tüneményeknek legalább rövid magyarázatát megkísérteni el nem mulaszthatom.

A tizenhetedik évszáz első felében hajthatatlan erős meggyőződéses, kiengesztelni épen lehetetlen, sőt mérsékelni is nehezen mérsékelhető szenvedélyek uralkodtak. A pártok egész Európában soha sem állottak élesebben és elszántabban, mint eme korban. Még I. Napoleon háborui sem szakították Európát határozottabban két felé, mint a harmincz éves háboru; mert a politikai érdekeken és szükségeken kívül az vegyült a harczba, a mi bizonyos korszakokban legmagasabbra szokta fokozni a gyűlöletet és önfeláldozást: a vallásos viszály. Az akkori hadviselő felek nem pártok voltak többé, hanem rajongó felekezetek. De viszont a felekezetek vallásos indokaival igen határozott politikai rendszerek jártak együtt. Átalánosan szólván Európáról, feltűnt már a XVI-ik évszáz második felében az ellentét a katolikus II. Fülöp absolutismusa és a protestáns Németalföld alkotmányos, sőt köztársasági hajlamai közt; s Németországon szintén feltűnt, hogy Rudolf császár a polgári és vallásos szabadság közt rokonságot látott s ezért egyaránt nem szerette egyiket sem. A XVII-ik évszázban, átalánosabbá lett eme tünemény Európában, hogy egészen lángba borítsa. Ekkor is II. Ferdinand Csehország vallásos szabadságát egyszerre semmisíti meg politikai szabadságának oklevelével. A svéd-, angol-, hollandi, dán nemzet mely a protestantismust védi külső politikájában, ezzel együtt e nemzetek belső nemzeti politiká-

játtükrözteti vissza. Csak a francziánál van ellenmondásban a külpolitika a nemzet vallásával; de a belső politikai rendszer itt is egyező az utóbbival. Végre a tizenhetedik évszáz ama nagy eseménye, az angol forradalomgyaránt vallásos és politikai, s a forradalommal a protestantismus jut diadalra, míg ezt a restauráció ismét kérdésbe látszik tenni.

A vallásfelekezetek ily politikai megoszlását nem kell szükségképinek vennünk; mert tudja mindenki, hogy azok a politikai szabadságok, melyek mellett a protestánsok a XVI-ik és XVII-ik évszázban küzdének, akkor kezdődtek és vertek gyökeret az európai népek lelkében, midőn még protestantismus nem létezett, tehát a katolicismus egyeduralkodása idejében, s mondhatni védelme alatt. A pápa mellett elejénte megférték az európai trónok a magok világi függetlenségében, s a püspökök nem voltak ellenségei a közepkori zászlós uraknak, az egyéni függetlenség eme képviselőinek.

Igy a fenn leirt pártállást csak a protestantismust megelőzőt s azalatti korszak sajátos viszonyaiból kifejeletten kell tartanunk, mintha a vallásos meghasonlás csak azért öltött volna politikai szint is, hogy annál kiáltóbb legyen az ellentét.

Szükségesnek véltem előre bocsátni mindezt, nehogy a XVII-ik évszázra véljük alkalmazhatónak azt a szokottá vált phrasist, hogy a pártoskodás volt a fő, és másoktól szomorúan megkülönböztető jellemvonása a magyar nemzetnek. Nálunk az történt, mi Európa más részeiben s kivált Németországon, melynek császárai egyszersmind magyar királyok voltak, s a hol a protestánsok és erdélyi fejedelmek közvetlen érintkezésben voltak Európa protestánsaival.

Nálunk magában a nemzetben az ellentét nem is volt olyan éles, mint Európa sok más részeiben. A meghasonlás eredete és első indoka inkább politikai volt. Fejtegettem egy előbbi szakaszban, hogy Ferdinand és János király, azaz: hazánk

kétfelé szakadása korában mily politikai szükségesség állítá elő és alapítá meg azt az egyensúlyozási bonyolódott rendszert, mely épen azért, mivel a hazafias költészet, tán mélyebb érzéssel mint valódi értelemmel, pártoskodás név alatt annyiszor elsiratta, némileg közhelylyé változott magától is. A XVII-ik évszázban a magyar pártoskodás sajátosságos tünetényeket mutat. Bocskay után mintegy tiz évvel is Magyarország főrendei majd kivétel nélkül protestánsok s 1617 ben, midőn Luther évszados ünnepét megülik, Magyarországnak majd minden első rendű főura résztvesz az ünnepélyben. Nemsokára azonban, 1630-ig ugyanazon urak többnyire már katolikusok, s az évszáz közepe felé már nevezetes kisebbségben vannak a protestáns rendek az országgyűlésen.

A gyors kitéréseket 1620 körül sokan tulajdoníták kikeresztőleg a Jézus rendbeliek s különösen Pázmán Péter befolyásának. De egyes személyek országos nagy befolyása csak akkor lehetséges, ha nemcsak valamely nagy elvet, hanem épen oly elvet képviselnek, mely nagy érdekekkel smár meglevő szellemi irányokkal egyezik. A hazafiak, kiket Pázmán megtérített, egyszersmind azt a politikai pártot képezték, mely a Magyarországon tulontul elhatalmasodott erdélyi fejedelmek ellensúlyaként a királyra támaszkodott s melynek mindig szeme előtt lebegett, hogy a mindig türhetlennnek vallott török uralom ellenében a magyar király, mint német császár képviseli Európa remélhető segítségét. A mit minden egyéb jog-kötelék és érzet nélkül is eme közérdek már magában hatalmas indokká tett, s mi e mellett hagyományossá vált volt, maga a józan ész is tanácsolta azt. De 1618 után alig lehetett egyegy főur a fennirt párt buzgó hive, ha egyszersmind a párt minden színét s így vallását is föl nem veszi. Csak 1618 előtt lehetett még valaki tüzes királyi pártbeli ember, s egyszersmind buzgó protestáns, azaz a mi a türelmes II. Mátyás alatti kevésbbé nyugtalan időkben lehető volt, megszűnt azzá lenni a mind vallásban mind

politikában oly határozott nézetű uralkodó alatt, minőnek II. Ferdinandot mutatja tetteiből a történetírás.

Habár politikai érdekek is forogtak szóban a kérdéseknél, legkevesebbé sem vonhatjuk kétségbe a kitért magyar főurak vallásos buzgalmát, kik azáltal is tanujelét adták annak, hogy első dolguk volt elűzni birtokaikról a protestáns papokat s katolikusokat állítani helyökbe. Az ellenreformatiónak csaknem oly hű bajnokaivá lettek, minőknek Pázmán, a párt szélsőségének képviselője, ohajtá őket. Azonban akár a vallásos, akár a politikai indok volt a többségnél túluralkodó, nyilvánvaló, hogy végeredményében mind a papi mind a világi főurak pártjának jelszava az ellen-reformatio nálunk is, mint Európa többi részeiben. A katolicismus most nemcsak gátot akart vetni az új felekezet nagy terjeszkedésének, hanem visszafoglalni az elveszett tért, melynek birtokosait jogtalan bitorlóknak, tanait hamisaknak hirdette. Tudjuk, hogy II. Ferdinand római császár volt ugyszólván feje az európai ellen-reformatiónak, ki az ügyben való világtörténeti missióról meg levén győződve, minden egyébnél fontosabb kötelességének tekinté a katolicismus elvesztette tért visszafoglalni karddal is. Szintoly ellensége volt a politikai rendi szabadságoknak, mint a hit szabadságának. És II. Ferdinand császár, az európai ellenreformatio feje, egyszersmind magyar király volt. Jellemében s az ügy természetében rejlett, hogy mind a vallásos mind a politikai téren mindent elkövessen, a mit, hite szerint, a maga lelkiismerete és meggyőződése parancsol. Lelkiismerete pedig, ha támaszra volt szüksége, a Jézus rendjebeliectől kért tanácsot. Eme rend volt lelke a XVII-ik évszázabeli ellenreformatiónak, mely, most, mint emez apostola mindenütt támadólag lépett föl. Annaira természetében volt a szerzetnek és hiveinek az *offensiv* fellépés, mint a töröknek más téren. Mig a múlt században a kezdeményezés a protestánsoké volt, kik szószékek, iskolák, a sajtó útján tettek hódításokat, most elkezdődött a visszahódítás kora mind fegyverrel, mind pedig szel-

lemi eszközökkel. A szellemi eszközöket a nevezett rend alkalmazá. A nemzeti nyelveknek szószéken, iskolákban és irodalmakban való terjedelmes használata által a protestantismus terjesztőivel egyenlő hathatós fegyvereket használtak, s nyíltan írtó háborút kiálltának ki a protestantismus ellen.

De erőben érzé magát a protestáns rész is. Hatalmas nemzetek, erős államok vallák magokat protestánsoknak s készeknek egymást védeni. Szenvedélyök természet szerint csak nagyobb lángot vetett a másik oldalról fenyegethető elnyomatás által. — Hazánkban 1620-on innen szintén hatalmasnak érezte magát mindkét fél s egyenlő elszántság és türelmetlenség mutatkozott egymás ellenében mind az irodalomban, mind a szószéken, mind a tettekben. Egyik fél a jezsuitákat üldöze s hozatott országgyűlési czikket és békepontot, mely eltiltja, hogy birtokot szerezzon e rend a hazában; azonban a jezus-rendbeliek még is megtelepednek az országban. A másik rész elúzi a protestáns papokat, s mind két fél elfoglalja egymás templomát a világi szerződések és világi törvényczikkek ellenére.

Mindkét fél a másik jogtalansága ellen panaszol az országgyűléseken, s miután akár törvény, akár szerződés nem képes véget vetni a viszálynak, a kölcsön-rovások ugyanazon szakadatlansága mutatkozik e téren is, mint a törökkel való viszonyainkban, mi csak kibékíthetlen szenvedélyek mellett lehetséges.

Volt különösen az egyik félen két elem, mely a szerződés által kötve nem érzé magát. Tudva van, hogy a Jézus rendjebeliék házi törvényeiknél fogva nem ismerhettek semmi felsőbb parancsot, mint a hit terjesztését, — s tudva van az is, hogy a királyi hatalom egészen pártjokon állott. A másik rend, kit a törvény nem köthetett eléggé, a magyar földesur volt. A vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényt ők csak a nemesekre értették, s nem ismerték el, hogy az csorbát ejthessen patronatusi jogukon, melynél fogva ők választják a papot jobbágy-községeik számára. Divatos szó-

járás volt, hogy annak vallása követendő, kié a birtok. *) Ennélfogva ha a katolikus ur kiüzte a protestans papot saját birtokáról, a protestans főúr sem vélte szükségesnek engedelmet kérni rá bárkitől is, hogy hasonló tessen.

Ily viszonyokra mutatnak minden ama korbéli országgyűlési „gravaminá“-k s mindazon manifestumok, melyeket az erdélyi fejedelmek előre bocsátanak, midőn haddal jönnek ki Magyarországra, panaszolván, hogy az előbbi békekötés ellen sérelmek követtetének el. A földesúri hatalomelismerésére mutatott maga a bécsi szerződés, mely a szabad vallásgyakorlatot csak városokra és végvárakra mondjaki, de nem a *falukra*.

A vallásos és politikai vegyes indoku harcok, melyekben keretztyén hadak állottak egymással szemben, nema csaták által kerültek nagy áldozatokba. Bethlen Gábor és Rákóczy György hadjárataiban se a gyors előnyomulások nem voltak véresek, se a lassu vissza vonulások nem jártak sok veszteséggel. Többnyire inkább stratégiai sakkhuzásokkal ügyekeznek a felek egymás türelmét kimeríteni, mint átalán az akkori európai hadtani szabályok hozták magokkal, — s e közben a felek folyvást alkudoznak olykor, úgyhogy a hadjárat ép oly joggal volna nevezhető diplomatiái járatnak. Átalán a legkülönösebb tünemények közé tartozik, hogy a kornak, melyről szólok, nagy férfiai kiválóan diplomaták. Bethlen, habár maga kitűnő hadvezér is, főleg diplomatiái ügyessége lep meg, melylyel a portánál, a császárnál s ezenkívül külső fejedelmeknél nagyon nehéz föladatokat old meg; Eszterházy Miklós pedig szintoly jeles diplomata, s emellett rossz hadvezér. E férfiaknál minden erős meggyőződések s erős párt tartásuk mellett a számító ész a túluralkodó, — s magok mérsékeltebbek pártjuknál. Buzgalmuk ideiglen lecsillapítja a bajt, enyhíti a helyzetet, de az elhatalmasodott irányok ellenkezését meg nem szüntetheti. Ideiglenes

*) Cujus regio, illius religio.

gyógyszereket használtak a gyökeres kórállapot ellen. A számító éssen kívül ide kell sorolnunk a specifikus magyar hazafiság szereplését is. Nálunk a politikai határozott pártállás mellett sem szűnt meg egyik párt is magyar, még pedig alkotmányos magyar lenni. Igaz, hogy Bethlen és Rákóczy a lelkiismeretbeli szabadságon kívül a nemzeti politikai intézmények fenntartásáért küzd és azok érdekében köt nemzetközi szerződéseket; de a vele szemben állott katolikus magyar párt világi főbbjei, sőt a clerus nagy része sem volt barátja az absolutismusnak. Oly buzgó katolikus, oly határozott pártember, mint Eszterházy, nem tartozott a papi párthoz, valamint a magyar világi urak nagy része sem. Az a középkori feudalismus, melyről annyi rosztat mondtak el újabb korban, még a tizenhetedik évszázban is megtesztiazt a szolgálatot, hogy a nagy földesurak, tulajdon érdekökben sem lehetnek az absolutismus barátjai. Eszterházy s az ő mindinkább nagyobbult főúri pártja, valódi magyar conservativ párt volt. Hű a királyhoz s az ősi törvényekhez. Nálunk ezért a XVII-ik évszáz első felében folyt harcok nem is öltik magokra a polgárháborúk jellemét, mint külföldön. Bethlen nem a nemzeti véderőt használja, hanem zsoldosokat, kiket parancsnoki és szervező tehetsége a legnagyobb rendhez és fenyítékhez szoktatott. — A főnemesek és megyék nem látnak se benne se Rákóczyban politikai ellenséget. Magok a főurak, és birtokos nemesek, kik minden közügyben döntöttek, nem voltak elnyomva vallásukra nézve, s még a törvény sem mérsékelte őket eléggé. A nép, melyen az erőszak elkövettetett, nem lázadott fel. Különös nagy szerepet a városok játsztak. Kassa s a többi felvidéki és bányaváros volt a hadviselés főtámasza és kitűzött célja. — De a városok nem gyarapíták tetemesen a haderőt s polgárságuk nem mutatott nagy ellenállási képességet. — Szóval az erdélyi fejedelmek hadjáratainak nem volt meg az a jelleme, a mi egy polgárháborúnak, egy lázadásnak, szokott lenni. Az ellenségeskedés eme lanyhasága mellett a kiengesztelődés még

sem volt lehetséges. A hadjáratok okait a hadjárat meg nem szüntette. — Se a Jézus rendbeliek törekvését, se a politikai sérelmeket, se a földesurak patronatusi jogát, se végre a két párt ellentett irányát meg nem semmisítette. Csaknem azt mondhatnók, a szenvedélyek nem háboruban, hanem békében mutatkoztak ki nem engesztelhetőknak. A hadjárat s az utána következett békekötés ideiglen fegyverszünetet eszközölt, de a fegyvertelen csatározás a templomok, papok és egyes politikai jogok ellen folyton folyt azután is, úgy-hogy a bécsi, nikolsburgi és linczi békekötés külön állapottól nem tudott előidézni a hit és politikai jog terén, mint a zsitvatoroki a területi és birtokviszonyokban. Az itt szóban levő és a török ügy közt csak az volt a különbség, hogy míg emebben a sérelmek nem idéztek elő háborút, csak új szerződést, amott a sérelmek hamar váltak „casus belli“vé.

Bár kevésbé voltak véresek a fennirt harcok s a polgár háboru minden iszonyaival nem egyesültek, számos kártétellel és erőszakoskodással jártak. Általánvéve az azon korbéli hadviselés nagyobb mértékben sújtotta a fegyvertelen és írtatlan népet, mint jelenleg. A hadviselés költségeinek viselésére nem voltak még föltalálva az állampapírok. A hadak eltartása kisebb nagyobb mértékben a harc színhelyén szedett sarczokból, s néha szabad zsákmányból tölt ki. Ez tette iszonyuvá a háborút, s kétszeresen iszonyuvá a XVII-ik évszázban; mert akkor a vallásos fanatizmus is fokozta a zsoldos katonák rablási és öldöklési szomját, az ellenkező hitű falukon és városokon mindennemű borzalom elkövetésére a hit által is feljogosítottnak érezvén magát. A harminczéves háboru alatt e miatt pusztult volt el annyira Németország. A magyarnak is volt szomorú alkalmá látni, mint folyt eme szomszéd országban a harc.

A külföldről hazánkba behozott s néha télre is hazánkban elszállásolt zsoldosok, kivált a vallonok, részint zsoldhiányában, részint vallásos türelmetlenségből annyi kegyetlenséget és huzás-vonást követtek el, hogy az országgyűlései

sérelmek közt mindig a legérzékenyebb panaszok közé tartozik a külföldi hadaknak hazánk földén tartása, melyek miatt csak a várral birt ur volt személyére és házi szentélyére nézve biztosságban. — A fejedelmi párt segítsége is gyakran volt tatár és török, mi szintén súlyosan terhelte a vidékeket, melyeken átvonult. Nem hiányzottak végre egyes epizódok e hadjáratokban, melyek, ha kivételesen is, a polgárháborúk csapásaira emlékeztettek. A hadak az ellenpárt főbb embereinek néha elfoglalták, zsákmányra hányták várait, elkobozták s néha elpusztiták vagyonát. Így kétségtelesen csapások voltak ama hadjáratok a magyar felföldi vidékre nézve, melyen folytak. Ez a tér volt, melyre a török hatalom ki nem terjedett, s ime ez sem maradhatott békében! Mig a török elleni küzdelem is folytonos, a haza területének megvédelmezésére, a felföldön kényszerítve volt a nemzet a vallás és alkotmány szellemibb érdekeiben fogyasztani vétét és vagyonát.

De mindezen kettős harc, mindezen kettős nyomor ellenére, melyet a nemzetnek amaz időkben viselnie kellett, nemcsak az a lélekemelő ama korban, hogy mindkét téren legalább diadallal tartotta fenn, s még jobban állandósítá a nemzedék a rámaradt jogbeli örökségeket, hanem az is, hogy a nemzet e közben nagyot haladott s oly erős alapot vetett a magyar civilisációnak, melyen a későbbi időkannyi viszonytagságának sem volt hatalma.

Mig a Németországon folyt harminczéves háború elsza-
kadozott fellegei időnkint terhes viharokat hoztak felföldünkre, hazánk keleti részéről le nem ment a művelődés s békés gyarapodás napja. Erdély negyven évnél tovább a maga fénykorát élte, s örökre emlékezetes szolgálatot tőn a nemzeti művelődésnek. Bethlen Gábor 1613-ban történt trónra lépte óta nemcsak törökök nem hatalmaskodnak a haza eme keleti részében, hanem más idegen sem közeledik határaihoz.

Hazánk keleti része alatt pedig nemcsak a tulajdonképi.

Erdélyt, a Királyhágon túli részt, kell értenünk. Már a XVI-ik évszázban a Királyhágon innen fekvő Nagy-Várad Biharmegyével együtt hozzá tartozott s török alatti részei, Debreczennel együtt, erdélyi hódoltságok voltak. Oda tartozott Közép-Szolnokon, Krasznán, sa mostaninál nagyobb terjedelmű Zarándon kívül Marmaros vármegye is, sóbányáival és Huszt várával egyetemben. Bocskay idejében kiterjedett az erdélyi fejedelem uralma Bereg, Ugocsa, Szathmár és Szabolcs megyékre is. — Bocskay ezenkívül egy emlékeztetés és maradandó területi változást hozott be a magyar földképen. A XVI-ik évszáz alatt oly nagyon elszaporodott kóbor hajdukat, kikből seregét alakította, állandó lakhellyel ajándékozta meg Szabolcs megye határán, egészen pusztaterületen, mely már régóta csak vadak tanyája volt. A fennkint megnemesített, de két hónapig minden évben ingyen katonáskodni tartozott új nép elejénte mintegy kilenczezer főből állott. A korábban oly rossz hirben jött hajduság hamar gyarapodott. 1605-től kezdve, midőn letelepedési oklevelét nyeri mintegy tiz év múlva békés, szorgalmas, s mind vagyonra, mind számra nézve meglepően gyarapodott néppé válik. Földvárai, vagyis palánkjai hatalmas védbástyául szolgálnak a török beütései ellen, mely palánkok előőrse a Tisza közelében Harangod vala, a mai pusztá, hol haranggal adtak jelt a török közeledéséről. Habár a hajduk nem állandóan tartoztak eme korban sem az erdélyi fejedelmekhez tudva van, hogy háborúk idején rendszeren ezek zászlói alá állottak. Az erdélyi fejedelmek és magyar királyok közti határszél örökösön változó volt az egész török uralom alatt s a korban, melyről szólunk, a változandóság igen nagy vala: de mindig az volt a kérdés, hogy a tulajdonképi magyarországi felvidékről több vagy kevesebb számú megye tartozzék-e Erdélyhez? Ennek régi idők óta birt megyéi kérdés alá sem jöhettek.

Eme terület népei a fennirt negyven, ötven év alatt élvezték a leghosszabb és áldásosabb békét, miután a tizenöt

éves háboru pusztításai eme területet is meglátogatták volt. Bethlen Gábor a mellett, hogy kitűnő hadvezér s nagy diplomata, egyszersmind a béke műveinek embere és kitűnő kormányzó volt. Szervező tehetségének nemcsak egy rendes hadsereg teremtetése által adta jelét, hanem az ország pénzügyi, népgazdasági és igazságszolgáltatási szervezésében is. Erdély kincsforrására, a bányákra fordítá figyelmét; külföldről tömegesen telepíté be az iparosokat; nagy rendet hozott be a fiscalis birtokok gazdaságában, melyekből az állam tetemes jövedelmet húzott. A Báthory Gábor alatt elszaporodott rablóktól és fosztogatóktól megtisztítá az országot s biztosítá a személyt és vagyont. Területének várait megépítteté s jó védelmi karba helyezé. Fővárosában, Gyulafehérváron, s birtokain, Radnóton, Alvinczen, Balázsfalván, az akkor oly nevezetes Fogarasban és Nagy-Váradon, nemzeti nagy királyaink egyikének, Szent Lászlónak temetkezési helyén, hol nagyszerű lovas szobra, és temploma még állott, pompás fejedelmi lakok építéséhez fogott. Fehérvárra a régi leégették s romladozottak helyébe új templomok, toronyok emelkedtek a vallásos buzgalom fényüzési czikkeivel, szokatlan sulyos és nagy számú harangokkal és csengettyűs vagy negyedtet is verő toronyórákkal. A fejedelmi lakot pompás friss részekkel tette merőben ujja: kívül olasz izlésű oszlopsorral, belül aranyos és nagyszerű domborművek, gyönyörű mennyezetek, sok ezerbe került velencei festvények díszíték, melyek Julius Caesar hősi tetteit s Róma történetéből más emlékezetes dolgokat ábrázoltak. A szomszéd hegyekről forrás vizet vezetett be a vár belsejébe, mely nagy bőséggel ömlött ki a fejedelmi udvaron és főpiaczon. Ezenkívül a vár erősítési műveit is egészen megújítá. Építésbeli „telhetetlensége“ számos helyen mutatkozott még; különösen kiemeli még a krónika, a mit a fejedelem Nagy-Várad erősítésére s építésére tön. — De legnevezetesebb a mit a tudományok terjedése érdekében áldozott. Fehérvárott egy collegium állott már; de ő annak gyarapítására nagy költséggel

hozatott külföldi jeles tanárokat, kiknek nagy fizetést rendelve, a rendes tanítókon kívül adának oktatást a felsőbb tudományokban. A collegium jó karban tartására terjedelmes, jövedelmező fekvőt birtokokat adományozott és Debreczen városának két ezer forintra ment évenkénti hódoltsági adóját, melyet magyar részre fizetett. Fehérváron egy nagy iskolaépület alapját veté meg, melynek kivitelére halálakor tetemes összeget hagyományozott. Számos ifjut küldé ki hollandi és angol egyetemekre magok képzésére. Sok ezer tallér költséggel nagy könyvtárt alapított a fehérvári főiskola használatára. Tetemes összeget ígért volt a török kormánynak arra, hogy Mátyás király budai könyvtárát is megszerezze; de fáradozása sikeretlen volt.

I. Rákóczy György, a nagy fejedelemnek mindezen hajlamokban méltó utóda, buzgalommal folytató a megkezdett művet, s Erdély mind belső jóllét, mind haderő, mind pénzügy dolgában a legrendezettebb és a civilisatio útján gyorsan előhaladt államok közé kezdett emelkedni.

Mig az erdélyi bibliaolvasó fejedelmek a classicai műveltséget és tudományt iskoláik által így művelik, mig a nyomda és szószék a hit mellett a nemzetinyelv és irodalom művelésére hathatósan befoly, azalatt Magyarországon is egy ellentett irányu, de szintén hatalmas szellemi mozgalom kezdődött 1620 után. Nem egy országrészeket birt nagy fejedelem, hanem egy egyszerü barátból esztergomi érsekké lett nagy tehetségű férfiú, Pázmán vezérlete alatt. Bármiként ítéljük is politikai szempontból s politikai következményeire nézve a férfiú működését, erélye, tevékenysége, nagy esze iránt elismerőknek kell lennünk, s megadnunk, hogy halhatatlan érdemei vannak hazánk irodalmi és műveltségtörténetében. Mielőtt a nagyszombati iskola fölállítottatott volna, katolikusok számára azon időkben nem volt tanulóintézet hazánkban. Nagyszombat csaknem oly központjává lett a magyar katolikus pártnak, mint valamely fejedelmi udvar, holtak versenyre keltek a protestáns felekezettel az iskolákra, tem-

plomokra való áldozatokban. Ezenkívül a Jézus rend tagjai fölhasználták a nemzeti nyelvet szószéken és irodalomban, mi oly nyereség, mely évszázakra kiható érdem; mert ama heves vallásos polemiák a magyar nyelv erejének örökre maradó emlékeit mutatják fel. — A szellemi ellenségeskedésnek nagy hasznai voltak, míg egyenlő fegyverek használtak, s a Nagy-Szombatban kezdődött ellen-reformatio csak akkor lett károssá, midőn pártja uralomra jutván, legalkalmasabb és legkényelmesebb fegyvernek vélte az ellenfél szellemi mozgalmának elnyomását a sajtóban, miáltal nemcsak az ellenfélnek ártott, hanem magát is szellemi tétlenségre s végső eltespedésre kárhoztatta. Már csak az, hogy a magyar nyelv irodalmi művelését magára nézve fölöslegessé tevén, a latinra tért vissza, kiszámíthatatlan hátramaradás volt későbbi időkben.

Mig a tulajdonképi Magyarországon a mind jobban uralomra emelkedett katholikusk párt a XVII-ik évszázadnak kivált második negyedében oly dicséretesen s a nemzet annyi hasznával versenyez Erdélylyel a szellemi haladás terén, eme civilisatio biztosítéka, az anyagi erő, folytonos hanyatlásban van. Mig Bethlen Gábor és Rákóczy György területökön rendezik a pénzügyeket s az e téren való buzgalmában utóbbi a fukarságig ment tulzás népszerűtlenné tette, Magyarországon, úgy látszik, soha sem voltak züláltabb állapotban a pénzügyek, mint eme korban. Erdélyben a pontosan fizetett s jól fegyelmezett haderő tényező tudott lenni az európai háboru combinatióiban. Habár a magyarországi csatlakozók növelték számát, a nagy rész és a sereg magva az erdélyi részek rendes és fegyelmezett hadserege volt, úgyhogy a szakértő Zrinyi Miklós később magasztalva szól a Bethlen és I. Rákóczy György seregéről, rendezettség tekintetében. Erdélyben a nevezett két fejedelem egy embernyomon át szakadatlanul erősíti a területén fekvő várakat, s nagy figyelmet fordít Erdély kulcsára, Nagyváradra. Ilyenekben a fősvénynek tartott Rákóczy sem kimél semmi áldozatot.

Mindkét buzgó fejedelem csaknem több várat épített föl, és helyezett jó karba, mint templomot.

Magyarországon mostoha állapotra jutott volt a török elleni védelem. Ha csak törvénykönyvünk intézkedéseit tekintjük, egész egy embernyomon át nem látunk valami hatásosabb intézkedést eme tárgyban. 1609-ben, midőn még jó karban volt a végvárak s fölkelések ügye, hoznak egykét nem nagy áldozatot kívánó törvényt 1647-ig. Kevés módosítással, mindig az 1609-iki törvények ujtitatnak meg.

Az 1609-iki törvényezikben megszavaznak a rendek minden *portától* évenként *három forintot* a végvárak fenntartására, mely a kincstartó kezeibe megy. Elhatározzák, hogy egy portára négy (egész telkes) jobbágyház számítandó. A zsellerházak közül pedig tizenkettő alkosson egy *portát*.*)

Mindjárt föltűnik, hogy eme magában sem nagy adó mellett a főurak és nemesek maguk tulajdon erszényéből semmit sem ajánlanak, mit pedig már szokásostörvénynek lehetete mondani a XVI-ik évszázban, habár mindannyiszor kötik a rendek, hogy jövődre magok megadóztatása nem szolgálhat kötelező előzményül.

Csak 1635-ben szavaznak meg a rendek egyegy portától öt-öt forintot, — s egyszersmind gabona-adót is vetnek ki: két-két köből buzát egy portára, melyből a végek katonasága élélmeztessék **). Különben a végvárak eltartására a nemesség semmit sem ajánl a magáéból. Csak 1647-ben jó el az az idő, mikor a nemesség meghagyván az öt forintos hadi adót a jobbágyokon, maga, *saját erszényéből* ugyanannyinak fizetésére kötelezi magát, birtokolt jobbágy-portáinak száma szerint.

Főhiány pedig, hogy nem találunk oly rendeleteket, melyek szigoruan kötelességül tegyék a nemességnek, hogy jobbágytelkeik arányában jól fegyverzett és fölszerelt *állan-*

---

*) 62-ik V. czikk. Corpus J. Hung.

**) 1-ső és 2-ik t. cz. Corp. J. H.

dó katonát tartsanak, ki mind részletes fölkelésekben, mind végvárak őrségeként oly nagy szolgálatokat tett az előbbi évszázadnak a mostaniaknál véresebb küzdelmeiben. Annál fogva a megyék nem a régi törvények szerinti arányban, hanem tetszés szerint állíták ki a részletes fölkelésre az illetőséget s az urak gyakorlott katona helyett inasait, lovászaikat küldék zászló alá. Csak 1649-ben kezdődik ismét jobb, a hajdanihoz hasonló rend. A nevezett évben ugyanis elhatározzák az ország rendei, hogy a végek oltalmára a királyi magyar zsoldosokon (*a veteránokon*) kívül, a megyék fognak állandó katonát adni az ország *generalisai*-nak rendelkezése alá, oly kikötéssel, hogy az állandó katona ki ne vitessék az országból, hanem főképp azon végvárakba helyeztessék, hol nagyobb szükség van rá. *)

Igy a honvédelem ügyében az 1609-től 1649-ig való negyven év tulajdonkép külön korszakot képez — tán a legrosszabbat az egész török uralom korában.

Az országos végvárakban nem volt elegendő királyi zsoldos, s a mi volt, azt sem fizették. Innen van, hogy többször kéri a rendek, habár elismerik, hogy ő felségének sok más ügyei és költségei vannak, a királyi jövedelmeket fordítsa a végvárakra s azokban való katonatartásra, s kivált miután némely szomszéd tartományok megszűntek a vallásos háborúk zavaaraiban hozzájárulni némely őket is oltalmazott végvár fenntartásához, legalább a vámjövedelmek felét fordítsa merőben a végvárak jó korban tartására. 1640 táján Érsek-Ujváron, melynek őrsége ezer katona volt régen, alig volt már kétszáz vitéz.

Azonban kimutatám egy fennebbi szakaszban, hol a XVI-ik évszázabeli honvédelemről szóltam, hogy a végvárak

---

*) 1649. III. törvényczikk. Corpus J. H. Felső Magyarországon a megyék (mágnások, nemesek) és városok 1200, a Dunán inneniek 1700, a Dunán túliak 1000 lovaszt és gyalogot állítandók ki, még pedig egy nem messze esendő megszabott határnapig.

fenntartása és megmaradása a főurak, főpapok, nemesek és megyék katonaságától függött.

A nemzet tevékenysége látszott meg a XVI-ik évszáz sikerein s a nemzet tétlensége volt oka a XVII-ik évszáz mostohább viszonyainak.

Mindenekelőtt a hadi adó megszavazásában mutatkozhatott volna az áldozatkészség. Már pedig, mint a fentebbi néhány adat bizonyítja, ily áldozatkészség nem mutatkozott a szóban forgó időkben. S a gyakorlat rosszabb lehetett a törvénytől. Mint Eszterházy Miklós, a nádor írja, ezt az adót sem szolgáltatja be némely földesur, hanem a jobbágyoktól fölszedvén, magánál tartja. Némely földesur pedig a törvény rendelte ingyen munkákra sem engedi jobbágját a végvárakhoz. *)

A végbeli katonaság demoralisálva volt, egy részben a fizetlenség miatt, más részben azért, hogy már valamire való birtokos szégyenlett a várbeliek közé állani, holott az előbbi évszázban a nemesség virágának egy szép része országos katonai szolgálatba állott volt. Ezt panasolja 1641-ben Eszterházy, s ezt később Zrinyi Miklós. Előbbi ezt írja :

„Magyarország ifjusága nem gyakoroltatik az ország és király szolgálatában . . . Az ifjak, s különösen nemes ifjak örömeztőbb adják magokat más életmódra, vagy otthon gazdálkodnak. Nem így volt ez hajdan . . . midőn égett a fiatalság és nemesi vér az országnak és királynak a végvárakban való szolgálataért . . . Most a régiek helyét nem pótolja újabb alkalmas ember.“ **)

Eszterházy e tünetmény okát csupán abban keresi, hogy a végek őrsege nem fizettetvén, a nemes nem akarja a szolgálatban vagyonát is elkölteni. Azonban volt más oka is,

---

*) Eszterházy Miklós munkái a nemzeti könyvtárban 374. 380. l.

**) U. a. 382. l.

melyet maga a nádor ugyanazon helyen nem mond, de jóltud s más helyen kiemeli.

Elég az, a végvárak nagyon rossz állapotra jutottak. Falaik, épületeik elkorhadtak, roskadozókká váltak, őrizetök hiányos, és legkevesebbé sem válogatott nép volt. Pedig folyton tartott ez időben is a törökök rabló kirándulása. — A nagyobb károk eltávoztatására ama hiányos őrségeken kívül nem volt más védelem, mint a részletes fölkelés, melyben, fenyegető veszélyek alkalmával, a főurak és megyék összeszedik néha kapitányok vagy a nádor rendeletéből a telhető s önként előállott fegyveres erőt s azzal mennek a török ellen. A megyék azonban csak annyi fegyverest állítanak ki, a mennyit tetszett s a mikor akarták. Habár törvény volt rá, hogy a nádor parancsára tartoznak fölkelni a megyék, sok ily parancs maradt fogamat nélkül, ha a főurak és nemesek nem látták magok érdekében szükségesnek.

Egy szóval eme korban a török elleni védelem tekintetéből a haderő minden részében oly gyengeségeket látunk, melyek a XVI-ik évszázbeli állapothoz képest tetemesek. Voltak számosan a hazafiak közt kétségkívül, kik a védelmi rendszer eme romlását fájdalommal tekintvén, segíteni akartak volna a bajon, s ilyen volt Eszterházy Miklós is. De habár maga nádor volt, s habár a tevékeny férfiú annyit fáradozott a honvédelem rendbehozásán, ugylátszik, kevés sikere volt fáradozásainak. Mint nádor, s mint azon párt feje, melynek nemcsak mint magyarnak, hanem mint az akkori európai katholicismus pártolójának kiválóan a török ellen kellett izgatnia, főfeladatának tekinté az ország török elleni védelméről való gondoskodást. Élete egy részét az e miatti küzdés foglalja el. Mind a felülről, mind az alulról tapasztalt mulasztások ellen kell küzdenie; mert e részben ép oly ellensége volt minden ügyekezetének tulajdon pártja, mint az ellenpárt. Intő szózata épen azért hangzott el, mert valamint az ellenpárt, ép úgy, sőt még inkább saját pártja, nem a törökkel, hanem a vallásos kérdéssel volt elfoglalva.

Hogyan lehessen az országgyűlésen főtárgygyá tenni a végvárak ügyét, midőn ott alig kerülhetett egyéb szőnyegre a mind jobban felhalmozódott sérelmeknél, melyekkel már nemcsak a protestáns, hanem a katolikus fél is előállott, s oly éles lett az ellentét, hogy már „katolikus rendek“ és „protestáns rendek“ voltak az országgyűlésen, melyek két különvált tábort képezve harczoltak egymással? — Hogyan lehetett volna rendezni a részletes fölkelést s függővé tenni a nádortól és főkapitányoktól, midőn olykor egyegy felső megyéhez kétféle ily felszólítás érkezett egyszerre: a nádortól és az erdélyi fejedelemtől, s midőn, ha már föl kellett ülni, gyakran örömeztőbb állottak a megyei hadak az erdélyi fejedelemhez, ki szövetségben volt a törökkel, mint a török ellenségéhez, a másik párt hadaihoz? Ily viszonyok közt nem lehetett állandó katona megszavazását és tartását várni, ki majd a főkapitányok vezérlete alatt épen a megyei nemesség elveivel ellenkező zászló alatt küzdjön. A részletes fölkelésre nézve a megyék fenn ügykeztek tartani egész szabadságukat, hogy a körülményekhez képest küldjék a fegyvereseket most a rabolni kijárt török ellen, majd a szövetségesnek tekintett törökkel egy táborba.

Eszterházy reform-javaslatai oda mennek ki, hogy mindenekelőtt a királyi zsoldosok emeltessenek teljes számra a végvárakban. E célra, a szomszéd tartományok is adják az előbbi segítyt, vagy pedig ennek pótlására az ama tartományok határszélein vett kiviteli vámok fele, teljesen a haderő tartására legyen kiszolgáltatandó. Ezenkívül is a magyarországi bányákból s más kamarai birtokokból befolyó királyi jövedelmek egy részéből pótolassék a hiány, habár elismeri a nádor, hogy ő felségének másfelé, azaz a németországi vallásügyi harczban, tetemes költségei vannak. Másfelől be ohajtáná hozni a régi rendet, hogy a nemesek jövedelmöknek legalább kis részét megszavazzák a haderő tartására. Továbbá legyenek kötelezve mindazon urak, kik magánváraikban saját költségökön fegyveres szolgákat tar-

tanak, ezeket a kapitányok rendeletére sikra állítani szükség esetében, csak épen a nélkülözhetlen számot hagyván váraikban. Ez nem kis contingens fogott volna lenni; mert nyolczvannyolcz országos végvár mellett csaknem ugyanannyi magán vár volt még mindig a török határokon. Rendbe ohajtja hozatni a püspöki jövedelmeket is, melyek régi idők óta végvárak fenntartására fordítottak. Ennélfogva a püspöki tizedek *árendálásában* becsúszott visszaéléseket meg ohajtja szüntettetni.

Ezenkívül komolyan kérni s inteni kell a megyéket és városokat, tartsanak állandó katonát az országos végvárakban, a királyi kincstár által kiállított létszám teljessé tételére. Föl kell szólítani az ingyen munkák s élelem pontos szolgáltatására. De föl kell szólítani mindenekfölött arra, hogy megyék és városok, a régi törvényekben megszabott arányban, tartsanak kész fegyvereseket, kik a nádor vagy generális fölszólítására tartozzanak felülni, s szünjék meg az a rossz szokás, hogy a particularis expeditiókra a megyék nem törvény, hanem kény szerint állitnak bárminemű haderőt. Így, a nádor véleménye szerint megszűnnék az, hogy a török elleni védelem csupán a szegény nép terhe legyen s a külföldi hadakra, melyek bennléte roppant terheltetésekkel jár, bizassék egy részben a török elleni harcz. Így remélte, hogy csak a végvárakból bármikor két-három ezer gyakorlott katona volna összevonható a várak őrizetének minden nagy csorbulása nélkül, s a megyei hadak is részletes fölkelesre alkalmasabban használhatók.

Nyilván való, hogy a nádor két összeférhetetlen dolgot akart volna egyszersmind, ha pártja minden tulzásait osztotta volna. A honvédelem ujjaszervezésének gátja semmi egyéb nem volt, mint a folyton megújuló vallásos és alkotmányos sérelmek. Ezek okozták, hogy a nemzet egy részének főgondja nem a terület megvédeése volt többé, hanem az alkotmányos és lelkiismeretbeli szabadság oltalmazása. A honvédelem rendbehozásának egyetlen egy gátja volt, s ez a

kormány és nemzet közötti folytonos egyenetlenség és bizalmatlanság. A végrehajtó hatalom arra fordítá erejét, a mi-
ben a megyék közvetlenebbül fenyegetve látták magokat,
mint a török által, s a megfogyatkozott nemzetnek bármi
erejére mutat, hogy a terület védelmén kívül képes volt vé-
deni szellemi birtokait is, — bármi nagy történeti fontos-
ságu vívmányok voltak a nemzet egész jövőjére nézve az
utóbbi küzdelmek folytán kötött szerződések, bizonyos az,
hogy a kétféle harcz nem folyhatott egyenlő erővel mind-
két oldalon : valamelyiket szükségkép el kellett hanyagolni.
A ki azt akarta, hogy a nemzet egész erejét a török ellen
fordítsa, annak első teendője volt volna, hogy a másik té-
ren folyt harcz megszűnjék a nemzet teljes kielégítése által,
megadván neki a kötésekben aláírt jogok háborítatlan él-
vezését.

De Eszterházy sokkal világosabb szemű férfiú volt,
hogysémindezt nem látta volna. A honvédelemben tett ja-
vaslatai nem új reformok voltak : ő csak a régibb törvénye-
ket akará fölleveníteni. Hogyan ne vette volna észre, hogy
azt a régi jobb rendet semmi egyéb nem zavarta meg, mint
a kormány és nemzet közötti bizalmatlanság, mely a hit
ügyével vegyített politikai meghasonlásból támadt ?

E nevezetes államférfiú az erdélyi fejedelmekkel és
pártjokkal szemben határozott állást foglal el. Rábeszélései-
ben ügyekszik elhitetni velök, hogy a politikai és vallásos
sérelmek nem oly nagyok, minőknek állítják. Mikor pedig
harczra kerül a dolog, a rend és békemegbontóinak, a hazára
veszélyt hozó lázadóknak kiáltja ki az ellenpártot. Emez el-
lenpárt pedig őt tartja, a Jézus rendbeliek után a vallásos és
alkótmányos szabadság fő ellenségének.

Ez a vád alaptalan volt. Igaz, hogy ő buzgó katholi-
kus, sőt a térítésben oly szorgalommal fáradozik, mint bár-
melyik barátja a Jézus rendbeliek közül. Igaz, hogy ő
mindvégig teljes meggyőződéssel küzdött az erdélyi feje-
delmek intervenciója ellen; de szintoly őszintén mondja ki

független véleményét s ohajtásait a főhatalom irányában: valódi közbenjáró, mint a nádori hivatal kötelességévé is tette.

De hadd szóljon ő maga. 1643-ban januárban a király véleményét kérvén tőle, ezt válaszolja többek közt :

„Az ország rendeitől se az országgyűlésen, se a több megye külön gyűlésén, se az egyes megyék gyűlésein valami tetemes segítséget nem várhatunk még sürgetős szükség esetében sem. És ha tán több megye „*particularis*“ gyűlésében, felséged kegyelmes kívánatára, valami hadi segílyt megszavaznak, csak abból is, hogy egészen tetszésök szerint határozzák meg számát és rendelkeznek felőlök, bizonyos, hogy se a közjóra nem használhatók se a végeken nem lesz velök segítve, sőt *valamely belső mozgalom esetében* az ügy előmenetelére sőt a végvárak megmaradására inkább kártékonyak, mint hasznosak lennének az így kiállított és rendezett katonák. Vannak az országnak oly fiai is, *kik örömet látnak a fogyatkozásokot*, hogy annál több okuk legyen a panaszsra, s ha rossz szándékuak, a magok hasznára fordítsák.

„És a haza fiainak emez idegenkedése tartani fog, *valamédig a sérelmek nem orvosoltatnak, s az ország törvényeiből folyó követelések ki nem elégíttetnek.* Addig ne is várjunk tőlök egyebet zavarnál. Mert minden tanácskozásaik alkalmával bármi indítványoztassék is megmaradásukra és a felség szolgálatjára, *mindjárt egyrészt a vallás ügyét rántják elő, másrészt felpanaszolják, hogy más szabadságaikban is sérelmeket ejtenek és őket háborgatják*, hogy a mi ígértetett, a mi törvénycikkbe ment, vagy ő felsége által elfogadott szerződésekben kikötöttetett, nem veszi foganatba. Dolguk oly irányt vett, hogy magokat romlásba sodorhatja, vagy pedig valamely nagy és fölötte veszélyes változásban végződik. *Elmondtam ezt gyakran; de nem látok senkit, a ki e nehézségek kiegyenlítésére törekednék, hanem elhalasztatik minden boldogabb időkre, holott csak a gyűlölség lesz nagyobb.*“

„Föl nem foghatom, mi okból kellene jobb időkre halasz-

tani, azaz míg ő felsége ügyei jobban rendbe jönek, azoknak szoros teljesítését a mik az ország rendeinek ígértetének, s az ország törvényeiben és királyi diplomákban meg-erősítettének. Mert a *várakozás meg nem semmisíti az előzményeket*. Aztán föltéve (a mit mindenki javára szívből kell kívánnunk), hogy ő felsége ügyei szerencsésen haladjanak és sikerüljenek is, ő felsége *nem tehet ellenkezőt az ország törvényeivel és királyi engedményekkel, a rendek többségének beleegyezése nélkül*. Erőszakot pedig *nem lehet használni, mivel más emez ország állapota és szervezete, meg más a többi orszáé és tartományé*. Mert e királyságnak szomszédjában sőt tulajdon kebelében ottvan a török, a keresztyének örökös ellensége, kinek szomszédságától, ha valaki ez országban erőhatalmat akar használni, nem *títkos szövetség* által (mint némelyek vélték) hanem fegyverrel kellene azt elválasztani, sőt nemcsak elválasztani, hanem magokat a törököketönkre tenni, mint a kik két kézzel tapsolnak emez ország minden zavarán, s *könnyen csatlakozhatnak az elégedetlen magyarokhoz, kiknek segítséget adnak*.“ Attól tart továbbá a nádor, mint jó katolikus, hogy ha most nem elégítettnek kia békétlenek, majd nagyobb engedményekre leend kényszerítve a kormány. Aztán megjegyzi, hogy az országban a rendek beleegyezése nélkül semminemű adót és hadi jutalékot szedni nincs megengedve, — *más felől pedig törvény szerint a végek oltalma és jó karban tartása az ő felsége gondjaira van bízva*. A rendektől nem várható tetemes segély. A megyék a magok rendelkezése alatt tartják a mi katonájok van, s *vallásos sérelmeik nem orvoslása esetében készebbek a törökre támaszkodni, mint sem követeléseiktől elálljanak*. A nádor ajánlja tehát, vétessenek mindenen előtt eme sérelmek vizsgálat alá, s a mennyiben ő felsége vallásos meggyőződésével nem ellenkeznek, orvosoltassa. „Talán az erdélyi fejedelem kitörésétől félünk?“ mond továbbá a nádor. „Bizonyos, hogy ily viszonyok között ez a fejedelem sokat tehet ő felsége ellen, s bizonyosnál bizonyosabb, hogy ő felsége ellensé-

geivel alkudozásban áll. Eme félelemnek vagy bajnak pedig jobban s hasznosabban elejét venni nem lehet, *mint ha az ország fiai panaszaik és sérelmeik megorvoslása által az ő felsége iránti áldozatkészségre édesgettetnek; mert az ország fiainak akaratja ellen az erdélyi fejedelem soha sem merne kitörni.*“ Mivel e fejedelmet (I. Rákóczy Györgyöt) se otthon se Magyarországon nem szeretik, s a töröknek is *vazallja*, senki sem hiheti, hogy más okból csatlakoznának hozzá, mint azért, mivel mind a vallás ügyét és gyakorlatát, mind más szabadságokat és kiváltságokat illető követeléseiknek kiegyenlítése és teljesítése elmulasztatik. *De ha mindez kielégítettik, kétségtelen, hogy a nemzet kész lesz ő felsége szolgálatjára.*“*)

Említém hogy Eszterházy törekvései a végcélra nézve sikeretlenek maradtak, — folytonosan serkentő szózatának legfeljebb annyi következése lett, hogy a honvédelmi ügy ha nem haladt is, legalább némi gondolkodás tárgya lett. Ez államférfiu felülről oly hasztalan kért, mint a mily hasztalan sürgetőlődött alulról. Mindemellett kitartott egész éltében. Szivos, s csaknem azt mondhatni, makacs jellem volt. Azon nélkülözhetlen emberek fajából való, kik nagyot, rendkívülit nem akarnak, kik megelégszenek a roppant erőfeszítések árán kivivott csekély sikerrel is, — még népszerűséget vagy köszönetet sem várva jutalmul, s kiknek főerényök a türelem és kitartás. Ép oly hősök és marttyrok ők, mint a kik a lelkesedés egy perczében föláldozzák életöket. Méltó azért megemlékeznünk rólok, — és midőn a török korbeli nagy férfiakról van szó, az igazság kívánja meg, hogy a Zrinyiek, Dobók mellett ne feledkezzünk meg azokról, kik nem a hazáért haltak meg, hanem a hazáért éltek folytonos, fáradhatlan küzdelmek és munkásság közepett, s kik ha nem eveztek dagadó vitorlával a nagy siker és szemmel látható diadalok révébe, bámulatos észszel, folytonos éberséggel s lankadni nem tudó akarat erővel vezették át az állam hajóját

---

*) Eszterházy Miklós munkái. U. o. 390 és köv. l.

oly helyeken, hol most egy vigyázatlan, majd egy erőtlen rúdmozdítás nagy sérüléseket és veszélyeket hozhatott volna. Azt hiszem, nem volt európai állam akkoriban többféleképp bonyolodott viszonyok közt, mint a magyar, — s egyiknek kormányzásához sem volt kevésbbé elegendő a harczy vitézség. Ekkor is nem csupán a kard, hanem az ész és erős jellemek mentették meg az országot.

Ha elismerjük, hogy Erdély ama korban, melyben hatalmas és civilisatiója oly tetőpontjára jutott, minőben nagyobb arányban [Mátyás alatt kezdett tündöklenni az összes nemzet, nagy szolgálatokat tőn a nemzeti élet fenntartása és fejlesztése ügyében, nem kevésbbé el kell ismernünk egyegy Eszterházy érdemeit, ki egy másik hagyományos és jövőben fontos szerepre hivatott táborban fenntartá a lelket, még pedig anélkül, hogy megszűnt volna a nemzet jogainak hűségese őre lenni, s oly távol állani minden absolutisticus törekvéstől, mint akárki az ellentáborból.

A XVII-ik évszáz első felében a hazánkügyében szerepelt erők, bár határozottan ellenkeznek természetöknél fogva, élethalál harcra nem engedik menni a dolgot, s ha volt sok harcz és háboru, a kornak nincs egyetlen egy katastrophája is. Mind a római császár, mind a szultán, mind az erdélyi fejedelmek könnyen békülnek. Utóbbiak mindent elkövettek, hogy a törökkels havasföldivajdákkel jó szomszédságban legyenek, mit nagy bajjal s ügyességgel ki is vitétek. A török maga belső s másutt levő ügyeivel volt elfoglalva — nagyobb hódításokról végkép le látszott mondani. A római császárok a nagy harminczéves háboruban levén elfoglalva, a magyar ügyekre szintén nem fordíthatának különös figyelmet, — s csak annyiban léptek föl erélyesen, a mennyiben az erdélyi fejedelmek fölkelései veszélyes diversiókká váltak az európai protestans szövetség érdekében. Mindez merőben megváltozott a következő korszakban

XVI.

A TÖRÖK URALKODÁS UTOLSÓ SZAKASZA.

1657-ben új embereket találunk azon kormányokon, melyek közvetlen befolyással voltak Magyarország sorsára.

1648 óta II. Rákóczy György volt Erdély fejedelme. Minél több harczy dicsőséget, minél épebb haderőt, minél teljesebb kincstárt s országos jóllétet hagyott rá atyja és Bethlen Gábor, annál inkább fölmentettnek érezte magát, ama higgadt megfontolás, türelem és a körülmények számbavétele alól, melylyel ily nagy kincseket fölhalmoznak: a gazdag örökösök elbizakodása gyakran ér szomorú véget országok urainál is. Hatalma érzete, fiatal tett-szomja, és merész dicsvágya kockára tette s eltékozolta Erdélyt rövid idő alatt.

Rákóczy részint nem tartá szükségesnek, részint nem birt rá kellő ügyességgel, hogy szép szerint magának lekösse szomszédait. Elődei soha sem tevésztették szem elől azt a, Szapolyai óta hagyományos s Erdély viszonyai közt természetes politikát, mely szerint a magyar korona területének eme része csak a két szomszéd, versenyző nagy hatalmak valamelyikére támaszkodva állhat meg és cselekedhetik. Egy Bethlen, ki alatt a tetteles hatalmon kívül a fejedelem országoló tehetsége legmagasabbra emelte az államot, az akkor jóval gyöngébb törökkel legalább színre barátságban, Báthory Zsigmond pedig, hogy a törökkel dacoljon, Rudolf császár határozott szövetségese volt. Erdély fennálhatásának föltétele sőt történelmi rendeltetése a két hatalomnak a döntő percekben való egyensúlyozása volt a magyar nem-

zet közvetlen érdekeiben. A XVII-ik évszáz első felében oly erőt szerzett magának az ország ama keleti része, hogy a következő embernyomok alatt bekövetkezett nagy eseményekben, ha nem is véglegesen döntő, de lényegesen szabályozó szerepet játszhatik vala. Mert ha fölteszszük, hogy Erdély megelőző katastrophája nélkül is bekövetkezik a törököknek európai erővel való kiveretése, Erdély kétségtelen föladata az lesz vala, hogy kezét fogjon saját föellensége a török ellen az európai szövetséggel, s a visszahódításban nagyobb és dicsőbb részt juttasson a magyar fegyvereknek, mint valóban jutott, s egyszersmind a nemzetnek több biztosítékot szerezzen függetlensége háborítatlan élvezésére. Példa volt rá a tizenöt éves háboru, mit nyom Erdély, ha jó erőben van, a török ellen való szövetségekben.

Azonban II. Rákóczy György szerencsétlen elbizakodása Erdélyt a jóllétnek és belső erőnek csaknem tetőpontjáról oly nyomorba, kimerülésbe és szolgaságba dönté, minőben sohasem volt a török uralom egész időszakában.

1657-ben nem hallgatván az erdélyi rendekre, megvetvén a török fenyegetődzését, föl sem véve a bécsi udvartól jött intést, külföldi hatalmak biztatására, közel harmincezerre ment hadával Lengyelországba indul, hogy annak trónját elfoglalja. Eme lépéssel nemcsak Lengyelországot, hanem a német császárt is maga ellen támasztja. Serege, melyben Erdélynek harczedzett rendes katonasága, és a nemesség színe jelen volt, nem annyira az ellenség fegyverei, mint az elpusztult vidékeken az éhség és kórság által kimerülve, szabad zsákmánya lesz a rendetlen tatár csoportoknak, némely képezett és próbált vezetőkkel együtt. Erdély a onai erejének magva és iskolája egy hadjárattal odaveszett. Ez nem volt elég. 1658-ban a porta, mely már régóta féltékeny szemmel látta vazalljának, az erdélyi fejedelmeknek, mind nagyobb függetlenségét, elérkezettnek látta az időt visszatéríteni Erdélyt az engedelmességre. — A megfenyítés törökös módon történt: égetéssel, pusztitással és általános rablással.

A haderő nélkül maradt Erdélyt hosszában és széltében el-lepték a tatár csordák. Azonkívül, hogy tömérdek zsákmányt és rabszolgát — a lakosság színét és virágát elhurczolták, nagy részét öldöklések közt fölégették, összerombolták annak, a mit Bethlen és I. Rákóczy György épített. A fejedelmi székhely, Gyula-Fehérvár azon sorsra jutott, melyben Buda volt a mohácsi vész esztendejében, kivéve, hogy Budán a török még megkímélte a királyi lakot, míg itt a tatárság épen a fejedelmi lakot dulta föl. A levél- és könyvtárt is vad kedvteléssel égette föl a pusztító nép. Erdélyt a török ez anyagi megsemmisítés után folytonos erkölcsi megaláztatásban tartja, s már komolyan gondolkodik a nagyvezér arról, a mi a hatalmas Szulejmánnak sem jutott eszébe, hogy e tartományt szandzsákokra osztsa. Talán ama pusztítás is a meghódítás előjátéka volt; mert a török terjeszkedés kezdete mindenütt az volt, hogy először kirabolták s pusztává tették az elfoglalandó földet.

Rákóczy némely jelekből kivehette, hogy Konstanczinápolyban a viszonyok megváltoztak. Mihelyt a fejedelmi széket elfoglalá, egy Erdélyre nézve nagyon aggasztó tünetény figyelmeztethette volna a politikai szél megváltozására. A szultán és német császár közt 1649-ben kötött békeszerződésben eme baljóslatu szavak foglaltattak: „Tapasztaltatván, hogy az erdélyi fejedelmek ellenséges s helytelen eljárásuk által a hatalmas császárok közt az egyetértést „gyakran háborgatni ügyekeztek, sőt ellenök fegyvert fogni „is vakmerők voltak, mindkét császár azon lesz, hogy a béke „minél nagyobb biztosítására bármely alkalomnak is eleje vé- „tessék; a mondott fejedelmek pedig föl hagyván minden zavargással, éljenek békében.“

Világosan ki volt ebből olvasható, hogy maga a porta is megsokallta már a fejedelmek független eljárását és hogy a másik szerződő fél, — a mi természetes volt, — csak ohajtott, hogy a Magyarországon neki annyi bajt okozott nyugtalanságok forrása bedugassék Erdély meggyöngyítésével.

Szerencsétlenségre épen 1657-körül a török udvarnál is egy határozott fordulat állott be. Bethlen és I. Rákóczy György alatt a török államot folytonos belső küzdelmek gyöngíték. Kivált 1620 óta élet halálra folyt a harc a szultáni tekintély és a zsoldos csapatok katonai uralma közt, hol a katonaság kerekedvén felül, mikor is a szultán kegyenczeinek, a legfőbb hivatalnokoknak, s két szultánnak vérével enyhítette boszúját, hol a szultán vergődvén tulsulyra, s sirgalmatlan öldöklések által akarván félelmissé tenni magát. Ez alatt a katonai szellem merőben alászállott, — s a központi hatalom alkalmatlan volt minden merészebb külső vállalatra.

De 1656-ban Mohammed Köprüli vevén át teljes hatalommal a kormányt, a belső zavarok lecsendesedtek, s a nagyvezér erélyessége abban is nyilvánult, hogy Rákóczy követeit, kik beleegyezést akartak kinyerni a lengyel hadjáratra, a Héttoronyba záratta. — Ily előzmény után a fejedlem eljárása vagy a török-kormány férfiainak nem ismeréséből vagy számítás hiányából magyarázható. Rákóczy, ki mind végig alá nem akarta magát vetni a török zsarnoki eljárásának, még életben érte meg, hogy a nagyvezér kénye szerint tesz fejedelmet és vet ki hadi sarcot Erdélyben. 1660-ban történt halála meggátolta, hogy még egy nagy csapásnak legyen tanuja. Még ugyanazon évben keríti kézre a szultán Erdély kulcsát, Nagy-Váradot, mi által Szabolcs, Szathmár, Közép-Szolnok sőt Kolozsmegye egy része is ki volt téve a török hódolásnak és rablókalandoknak.

Nagy-Várad elvesztése annyival meglepőbb volt Erdélyrenézve, mivel Bethlen és I. Rákóczy György evár javítására s csaknem merő újjáépítésére nagy gondot s nagy költséget fordítottak, úgyhogy az első rendű erősségek közé tartozott abban az időben. Nem is az erődítési műveken sem a helyőrség bátorságán és kitartásán múlt a vár megmaradása. De a lengyel hadjárat maga is tönkre tévé Er-

dély hadi erejét, mint említém. Ezenkívül a fejedelem két évi folytonos, s többnyire aránytalan küzdelmei a még megmaradt hadi erőt, mely leginkább várőrségekben állott, szintén fölemésztette, úgyhogy Váradnak a nagy terjedelmű erődhez képest csak megközelítőleg elegendő őrsége sem volt. Nyolczszázötven ember, többnyire nem gyakorlott katonára tartá ki közel százannyi török erő ellen több ízben a rohamot, s a negyven napnál tovább folyt ostromot. — Utoljára is a harmadára leolvadt őrség tisztességes föltételekkel adta meg magát, bántatlan elvonulást nyervén. A török Nagy-Váradot is török várossá alakítá, a keresztek kötelekkel vonatta le a tornyokról s a még fennvolt nemzeti emlékek egyik legszebbikét megsemmisítette: Szent-László művészi és nagyszerű lovagszobrát összerombolta, s megsemmisült az is, a mit ott az erdélyi fejedelmek nem rég építettek és alkottak volt. Többek közt oda lett a váradi protestans iskola a hozzá tartozott nyomdával együtt. Az erős végvárat, az egyik legnevezetesebb tiszta magyar várost és a protestáns nemzeti műveltség egyik tűzhelyét vesztettük el Nagy-Váradban.

Nem csak Erdélyt és minden magyar hazafit tölte el fájdalommal Várad veszedelme, hanem aggasztó tünemény volt az a királyi kormánynál is. Várad elfoglalása nyílt megsértése volt a békének. Habár se Várad fölmentésére egy lépést sem tettek a királyi hadak, se a nevezetes erődnek a magyar koronától való elszakasztása nem vonta maga után a béke forma szerinti fölbontását, megdőbbsé volt az esemény Leopold király udvaránál. Várad ostromát *Souches* császári had vezér összedugott kézzel nézte néhány mérföldnyi távolból. A királytól kért tanácsot, mi tevő legyen; a király pedig, mint szokása volt, hadi tanács elé terjesztette az ügyet. Maga a fontolgatás hosszú volt s szintoly hosszú az út, mely a király akkoritartózkodásának helye és *Souches* tábora közt volt: az első Stiria fővárosában, Gräczben tanácskozott, utóbbi Tokaj mellett, Rokomaznál várakozott tanács-

talantul. Midőn végre a válasz megérkezett, mely Váradnak segítséget parancsolt vinni, egy másik akadály gátolta meg a teljesítést. A királyi hadvezérek éppen az akkori udvari hadi tanács képére voltak teremtvé; töprenkedő fontolgatással szalaszták el gyakran a gyors cselekvéssel biztosíthatott sikert, s mit sem akarván kockáztatni, gyakran annál bizonyosabban vesztek meg a játékot. Nekik soha sem volt elegendő emberük, nem voltak ellátva kellően eleséggel s soha annyi beteg nem volt egyegy hadseregben, mint az ővékben. Souches fővezére és mestere Montecuculi tábornok volt, híresebb roppant hadi tudományáról, mint fényes győzelmeiről: ő volt tökéletes megszemélyesítője azon idők passiv hadfolytatási művészetének.

Nemsokára a császári hadak eme fővezére személyesen küldetik Erdélybe a pasák és a török párt ellen. A pillanat kedvező volt. Ha valaha, most érkezett volt el ideje, hogy Erdélyben úgynevezett német párt támadjon. A tatár pusztítás s Erdély fejedelemsválasztási jogának otromba és megálázó módon történt megsemmisítése szükségkép legmagasabbra fokozta a gyűlölséget a török ellen, s ha van érellyes hatalom, mely megtorolja a szenvedéseket s biztosítja az országot a török zsarnokság ellen, nincs benne kétség, e hatalomhoz szegődik az ország. Azonban a híres Montecuculi merőben hasztalan sétát tesz Erdélyben s ismét sorsára bízza az országot, feláldozván a vele szövetségben volt fejedelmet, Kemény Jánost. E sikeretlenséghez véve még az akkori zsoldosok rakonczatlanságait, ez a hadjárat csak arról győzte meg Erdélyt, hogy más út nincs a menekvésre, mint elővenni a hagyományos politikát: simulni a körülményekhez s ha áldozatokkal is, újra a gyűlölt törökhöz csatlakozni.

Azonban a törekvés, hogy I. Leopold a felső magyarországi részekre és Erdélyre ki akarja terjeszteni katonai hatalmát, a török udvart háborúra indítá. Valamint hadüzenet nélkül foglalta el Váradot, s valamint Leopold hadüzenet

nélkül küldé és tartá hadait Erdélyben, úgy most is a szultán a béke föl nem mondásával hadakozott. 1663-ban a török nagyvezér Köprüli Ahmed nagysereggel jön Magyarországra, Érsek-Ujvárt ostrom alá fogja és kezébe keríti. Montecuculi oly veszteg nézi ezt, mint Souches Nagy-Várad elfoglalását, s ép oly tudományosan birja indokolni is. — A császári vezérnek kevesebb embere volt, hogysem sík téren megmérkőzhetett volna a gagy vezérrel, ki százötvenezer embert hozott magával; de Újvár őrségét megerősítheti vala.

Jellemző e hadjáratban, hogy a császáriakra nézve merőben váratlan volt. Még midőn a nagyvezér Belgrádon volt is már, folyvást békealkudozások akarták visszatéríteni utjából. Bécs merőben készületlen volt egy ostromra, s most újra, mint oly számos esetben, a lakosság tömegesen s minden fölkelhetőségével együtt kezdett szaladni Lincz felé, a mint meghallá, hogy a török sereg Eszéknél van. Húszezer lakos menekült el ezen alkalommal is s a császári levéltárt szintén biztosabb helyre költöztették Bécs várából.

Nagy-Várad és Érsek-Ujvár eleste rémülettel tölté el Magyarországot és a szomszéd tartományokat sőt egész Németországot is. Most kezdett kiviláglani, hogy a török újra elkezdi a hódítási politikát, melylyel vagy hatvan év óta fölhagyott volt. Soha sem uralkodott nagyobb mértékben az a félelem, hogy a török Magyarországon, eme védgáton, egyszer áttörvén, közvetlen veszélylyel van fenyegetve Németország. Egész egy könyvtárt tesz azon számos röpirat, mely 1664-ben Németországon megjelent a török miatti veszedelemről.

Habár 1664-ben a német fejedelmek, kikhez francia csapat is csatlakozott, tetemes segélyt küldének a török ellen, a császár követe folyvást békéért alkudozott a török táborban is. Még a szentgothardi csata előtti napon is e követ a táborban a nagyvezér divánjával egyezkedik a béke föltételeiről.

A szent-gothardi ütközetben Montecuculi győzött, mint tudva van; de maga sokáig került az ütközetet, — végre is a török támadta meg őt s a heves csata folyamában roszalá a francziák merész bevágását, kik oda vesznek tán, ha német ezredeket nem küld támogatásukra! de ugylátszik, hogy eme szabályellenes lépés, melyet az elmélet elítélt, befolyt a gyakorlati győzelemre. A császári vezér nem üldözte a véres csata után a vert török hadat, — s tudjuk, hogy egész Magyar- és Németország roszalásával kilencz nap mulva aláíratott a vasvári békeszerződés, melyből, az az előzményeket nem tudva, akárki azt vélhetné, hogy Szent Gothárdnál nem az európai szövetségesek győztek, hanem a szultán hadai. A török kezében maradt Nagy-Várad, és Ujvár. Erdélyből a császár hadai kivonandók; valamint a szultán is lemond elfoglalásáról; rontassék le Erdély határain Székelyhid vára, melyet Leopold elfoglalt volt; rontassék le a Mura mellett a Zrinyi Miklós építette vár. Évenkéntiadóra nem kötelezi ugyan magát a magyar király; de egyszer s mindenkorra kétszázezer forint értékű *ajándékot* küld Konstanstinápolyba. Végre hanyagul utána van vetve, hogy a hódoltságokra nézve a zsitvatoroki szerződés pontjai megtartandók, valamint a későbbi szerződések által rajta tett módosítások is.

Az utóbbi pont vala tán a véres csata legnagyobb vivmánya; mert a király követe a csata előtt hasztalan ügykezett kieszközleni azt, hogy a szerződés a zsitvatoroki pontok alapján köttessék: a török most megadta emez engedményt.

Eme szerződésen nemcsak azért botránkozott meg a világ, mivel Magyarország tetemesen keskenyebb határok közé szorult s a török ha nem is Bécs, de Pozsony kapujáig terjeszté ki hatalmát, hanem történt a formára nézve egy nagy hiba. Sérelmet szenvedett a magyar országos törvények egy fontos czikke, mely mindig, s csak azelőtt két évvel is megújított, s melynek értelmében minden Magyarországra vonatkozó alkudozás, és szerződés magyar biztosok

által volt folytatandó és megkötendő. — Sérelmet szenvedtek a német szövetséges fejedelmek is, kiknek hadai vérüket onták a Rába partján; mert ép oly kevésbé lőnek értesítve a békeszerződésről, mint a magyarok, s midőn a harcz után tiz nappal kötött béke hónapok mulva nagyfényre jött, Németországon fölfogadták, hogy többé nem adnak pénzt és hadakat a császárnak.

Mind a magyarok, mind a szövetségesek nem ohajtottak semmit annyira, mint hogy, fölhasználván az ellenségen vett győzedelmet, támadó háboru inditassék a meglepetett török ellen, s legalább kárpótolva legyen Nagy-Várad és Érsek-Ujvár.

De ugy látszik, hogy mindenek fölött hadtani tekintetek gátolák a győzelem fölhasználását s Montecuculi aggodalma volt a főindok a béke gyors megkötésére.

A harcz után a császári vezér hadi tanácsot tartott, melyből egy fölirat küldetett Leopoldhoz. Ebben föl van terjesztve, mi nyomorult állapotba jutott a hadsereg. A hosszas elé s hátra utazás, Zrinyi téli hadjárata, Kanizsa sikertelen ostroma és a strategiai gyors menetek által a katonaság kimerült, hiányos élelmezés miatt kiéhezett s hadiszerekkel is rosszul van ellátva. — Figyelmezteti ennél fogva Montecuculi a császárt, hogy a török ellen semmire sem lehet vállalkozni; — mert az egyszer elkövetett hibát a harczban nem lehet jóvá tenni *). A betegek száma a német táborban négy ezerre ment. A császár elejénte a mellett volt, hogy folytatni kella harczot, s csak sok „álmatlan éj“ után határozta rá magát a frigyre. Megfontolta különösen, hogy jövő évre nem számithat annyi segélyre is Németországból, mint jelenleg, hogy az örökös tartományokat súlyosan terheli a hadak ellátása s hogy Magyarországon ellenséges pártok állván szem közt, nem tanácsos nagy háboruba bonyolodni. **)

---

*) Quod bis errare non liceat, und nach begangenem Fehl die Reue zu spät.

**) Stauffenberg császári főszállásmester és hadsegéd okadatolása

A velencei követ, *Sagredo* adja egy, a fentebbitől különböző okát is a béke gyors s ily módon történt megkötésének, s többek közt azt írja : A császár nem bizhatott a magyarok ragaszkodásában. Mindig készek a nyugtalankodásra, úgyhogy a töröktől való félelmen kívül semmi sem tartja őket féken. Különben csalhatatlanul elszakadnának Ausztriától. Innen van, hogy Bécsben nem sajnálják, hogy a magyarokra néhány hely elvesztése által jobban rá ijesztett a török, — így majd annál inkább rászorúlnak Ausztria segítségére. Ez lehet oka, hogy Ujvár, melyet békealkudozásban meg lehet vala tartani, a török kezében hagyatott.“*)

Meg lehet, hogy utólagosan úgy vigasztalódtak Bécsben, mint a velencei követ előadja; de hihetetlen, hogy Ujvárt, ha csak lehete, vissza ne szerezte volna a császár követe. Meg lehetett győződve mindenki arról, hogy a török soha sem ad ki kezéből szép szerével egy fegyverrel elfoglalt várat : — mint ő mondta, ez vallásával ellenkezik. De legkevesebb lehetett azt várni egy Köprülü nagy vezértől, ki a mellett, hogy a török hódítási szellemet újra éleszté, egyénileg is hajthatatlan jellem volt.

Mig Leopold császár minden áron békélni ohajtott, mig kedvencz hadvezére, Montecuculi a hadtanban a passivitas megtestesülése, van ez időkbén Magyarországnak egy férfia, ki mindezen hajlamoknak ellentéte s mindezen elméleteknek szintoly szakavatott czáfolója.

Ez az ember Zrinyi Miklós, a szigeti vértanu unokájának fia, kit „költő“ néven különböztetünk meg a személyes vitéség ama példányképétől.

Szakemberek megjegyzése szerint a hadtudomány nem a háboruk tüzeiben tette legtöbbnyire előmeneteleit. Magányba vonult emberek hosszas gondolkodása béke idején

---

ily című munkában : Lebenslauf und siegreiche Thaten etc. Kayser Leopoldi I.“ 8-ik lap. Raritäten-Schatz-Kammer. Hamburg, 1688.

*) Leopolds des Grossen Leben und Thaten aus geheimen Nachrichten eröffnet. Köln 1713. 1-ik kiadás 8ad rét. 538. l.

adott a gyakorlat kezébe új fegyvert és szolgálataira új taktikát és stratégiát. Zrinyi Miklós, kinek volt alkalma bármely nap gyakorlati kísérleteket is tenni a szomszéd török elleni kirándulásokkal, hosszas tanulmány és gondolkodás útján, mely egész életét elfoglalta, egy új hadrendszert gondolt ki s iparkodott életbe léptetni, mely nemcsak hogy minden akkor divatozott katonai rendszerből elfogadta a mi jó, hanem korát sokban megelőzve, belátta azt, a mit csak későbbi generációk találmányai igazoltak és hoztak gyakorlatba.

Nem volt egészen új, hogy a gyalogságra kívánta helyezni a fősúlyt. Már száz évvel annak előtte Európában a gyalogság nagy fontosságra emelkedik a hollandi függetlenségi háború alatt — ez mintegy a közrend és városok felül kerekedéséből származott a lovag nemesi rendfelett, de leginkább azon hadfolytatásból, mely kiválóan várak ostromában és védelmében állott.

Nálunk a török elleni védelem főképp várakban történvén nagyobb jelentőséget nyert ugyan a gyalogság; de tudva van, hogy a török elleni várostromokban és várvédelmekben még mindig nagy szerepet játszott a lovasság; mert némileg megaláztatás volt a traditionalis fogalmak szerint egy vár falai közül a kibujni nem merés. Ezért a várak védelmében főszerepet játszottak a bátor kiütések. — Azonban két embernyomon át s még tovább is a várak megszállásában, a futóárkok, aknák készítésében, az ostromlottak és netalán afölmentésre érkezendő hadak elleni sánczok építésében állott a hadviselés fő tudmánya egész Európában. A harmincz éves háború, s annak legkitünőbb hőse, Gusztáv Adolf svéd király, új haladásra mutatott példát. A gyalogságnak még nagyobb tulsúlyt adott sík téri harcokban is. A nagyon hosszú dzsidákkal fegyverzett, tömött és vastag gyalogsági tömegek közé puskás vitézeket vegyített s az így képezett phalanxok dacoltak a legkitünőbb lovassággal is. Zrinyi elfogadta mindezt az újítást. — Azt állítja, a mi akkor merésznek

látszhatott, hogy a gyalogságnak öt annyinak kell lennie egy mezei hadseregben is, mint a lovasságnak. Még a már rendes német hadsereg sem ezen arány szerint vala szervezve akkor. *) A gyalog tömegek szervezetére pedig azt ajánlá, hogy minden három legényből kettő legyen puskás és csak egy dzsidás. **)

Mindamellet, hogy a magyar hadvezér elfogadá Gusztáv Adolf ujitásait a fegyverzetre nézve, — nagyon eltért tőle a mi a stratégiát illeti. Gusztáv Adolf és a vele egykoru nevezetes tábornokok hadi mozgásaiban megvolt az anehézkesség, mely a várak körül forgó harcokból egy előbbi kor hagyománya volt. Zrinyi, ki 1650 körül írja prózai hadtani jegyzeteit, éles elmével bírálja a nagy svéd hadvezért, és az angol királyt, kik egy nyert győzelem után nem merték üldözni az ellenséget. Csak tavaly, mond Zrinyi, az angol királynak fejét vevék, ki kevéssel azelőtt megverte volt a parlament hadát s ha rögtön megszállá vala Londont, maga vette volna fejét a forradalom hydrájának. Hasonlókép ha Torstensohn svéd tábornok, miután Leopold herceget s Piccolomini osztrák herceget megveré, nem vesztegel Lipcse ostrománál, aligha talpra állott volna a császár hada. Megjegyzi Zrinyi, hogy a svédek (az akkori hadtan értelmében) még utóbb is helyesnek tarták eljárásukat. Végül Gusztáv Adolf hadjáratára írja, hogy miután átjött a tengeren, nagyot hibázott hosszas késlekedésével. Máskép fordul vala a szerencse s talán a király halála sem következik be, ha gyorsabban halad célja felé. Ha még az akkori kor hadtani reformatorát is így bírálja Zrinyi, képzelni lehet, hogy annál inkább ellenzé a német sőt az olasz modort is, mely legrendszeresebbnek tartatott az akkori hadtudományban. ***)

*) Zrinyi Prózai munkái. 309. l.

**) U. a. 400. l. 120 legény esik egy zászló alá. Ebből 40 „kópjas” és 80 „muskatélyos.”

***) Némi gúnynyal írja Zrinyi: Igen szép találmány az olaszoké és németeké, mert *ők nem mondják soha is, hogy szaladtak volna, ha-*

Zrinyi mint stratégiai ujtó nevezetes tünemény a maga korában, s elméleti ellentéte Montecuculinak, ki egy tudós hadtani munkában állitá össze egy elmúlt kor katonai bölcsességét. Már az ellentett elméletek, melyek közül egyik korától nagyon elmaradt, a másik korát megelőzte, egymás mellett meg nem férhettek. Mennyivel kevesbbé férhettek meg, midőn tetre került a dolog! Nem volt Montecuculinak tette, vagy inkább tétlensége, mely ellen Zrinyinek nagy kifogásai ne voltak volna, s nem volt Zrinyinekoly hősies vállalata, melyet a német-olasz theoreticus még siker esetében is vagy vakmerőnek, vagy czéltalannak ne tartott volna. Abban az időben a szaktudomány Montecuculinak adott igazat; — de egy későbbi kor, mely már szentesité mindazon ujtásokat, melyeket Zriny, javastott a hadfolytatásban, a legkisebb habozás nélkül a magyar hősnek fog igazságot adni.

És már ekkor jellemző tüneménynek vagyunk tanúi I. Leopold jellemében, mely a legkülönösebb vegyületek közé tartozik. A két ellentétes hadvezér közt egyideig megoszlik hajlama. 1663-ban és 1664-elején Zrinyi Miklósnak nemcsak főparancsnokság adatika magyar hadak felett, hanem a Hohenlohe alatti németországi segítség, mely a rajnai vidékekről jött, valamint a Strozzi-féle császári dandár az ő fővezérsége alá adatik. Mindenki tudja, mily fényes volt téli hadjárata, mely által a Szulejmán építette, Európában akkor páratlan nagyságu eszéki hidat fölégette. Hogy a török rendes hódító országutja még jobban bevágassék, földdel egyenlőkké tette a szomszéd kisebb erődöket s hogy tervét az utolsó következményekig végrehajtsa, fölégetett teménytelen falut a szomszédságban. Montecuculi, leszámítván a sz. gothardi ütközetet, melyet nem maga keresett, két

---

nem retirálták magokat. De akár miképpen menjen el, . . . mind szaladásnak kell mondani és gyalázatjára vagy az embernek.” Prózai munkák. 266. l.

év alatt sem mutat föl annyi tettet, mint Zrinyi ekkor egy pár hét alatt.

Habár Leopold császár békére hajlandó, s a hadfolytatásban is lassu és nem épen merész szellemü uralkodó volt, még azon későbbi időkben is, midőn fényes győzelmeket nyertek volt hadai, — soha sem volt idegen a sokat merő és ujtó emberektől. A hiba most és későbben is abban állott, hogy valamint az udvari főtanácsnál, úgy a hadvezetésben is nemcsak megszenvedte, hanem mintegy kedvelte a minél különbözőbb gondolkodásu és természetü embereket. Bizalmatlanságánál fogva helyesnek találta ez eljárást. Úgy vélte, hogy a vetélkedés által szebb tettekre ad buzditást s a féltékenységnél fogva megszerzi a kölcsönös ellenőrzést. Alig volt minisztere és hadvezére, kinek élete nagy részét a társaival való folytonos küzdelem ne emésztette volna fel. Még a később oly híressé vált s kora legnagyobb hadvezére, Savoyai Eugen is, többet vesződött talán a haditanácscsal és a többi hadvezér-bajtársakkal való küzdelemben, mint a hadi tervek készítésében.

Azonban az örökösen *deliberáló* s többnyire saját belátása szerint döntő fejedelem az elhatározó percekben belátta a vezetés egységének szükséges voltát. Mihelyt 1664-ben az új török hadjáratról megbizonyosodott, a főparancsnokságot Montecuculira bizta, a mi vagy arra mutat, hogy már eleve nem volt meg a szándék a harcznak azon átalkodottsággal való folytatására, melyet Zrinyi sürgetett, vagy azon szintoly természetes meggondolásra, hogy egy nagy vállalatban inkább a már tökéletesen kipróbált, mint az egészen új tábornokra kell bizni a vezérletet.

Bármint legyen ez, a vasvári békekötést Zrinyi Miklós nemcsak hadi, hanem általános politikai szempontból is csapásnak tekinthette. Már előbb is nemcsak a káros, hanem tán az előnyös békét is rosszallá a törökkel. Harczot javasolt elene minden áron, s a mi hatalmában állott, elkövetett mindent a török kihívására. S valóban szándékosan sérté meg a

törökkel kötött béke egyik pontját. Saját birtokán új várat emelt, mit a szerződések tiltottak. Eme vár, mely Uj-Zrínnek neveztetett, hadtani szempontból sem volt oly megvetendő, minőnek Montecuculi mondá, s ha utóbbi hadvezér elszántabb, tán eme „juh akol“ sánczai körül fényesebb győzelmet nyernek a keresztyén seregek, mint Sz. Gothárdnál; de a mi hadtani szempontból is kelepce lesz vala, mindenesetre kelepce volt a békepolitikára nézve. — Vasvárnál azonban Zrín várával együtt feláldoztatott a háboru politikája is, melyet Zrinyi magáénak vallott.

Azonban fenmaradt számára egy nevezetes cselekvési tér, melyet, úgy látszik, élte fő feladatának tekintett; a magyar honvédelmi erő újjászervezése. — Ő nem elégedett meg többé azokkal a javításokkal, melyeket Eszterházy Miklós ajánlott volt, ki, mint láttuk, nem is ujitást kívánt, csak a régi törvények föllevenítését. Zrinyi Miklós is ki akarta ragadni a honvédelmi rendszert abból a hanyatlásból, melybe a XVII-ik évszáz első felében jutott volt, még pedig egy lépéssel a legrendezettebb magyar hadsereget kívánta lábra állítani, mely az akkori Európában lehetséges volt. Nemcsak hogy oly rendezett és fenytékezett nemzeti katonaságot javasolt, minő a német birodalom legtöbb államaiban, s a császári örökös tartományokban volt, hanem mely bátran vetelkedett volna XIV-ik Lajos hádaival, — s melynek számát béke idején huszonnégy ezerre szabta, oda nem számítván a hozzávaló tüzérséget és más járulékokat. — Az az ösztönszerű sürgetőlődés, melylyel ezt a reformot elő akarja mozditni, nem egyebet ezélozhatott, mint támadó háborut a török ellen, s ezt a czélt ő világos szavakban is hirdeté. Úgy vélte, hogy amaz állandó magyar katonaság által a megerősödött nemzet mindjárt könnyebben talál idegenségséget is a nagy vállalatra. S reménye nem volt alaptalan. Csak az a feltűnő, hogy mindezt rögtön a harmincz éves háboru bevégezte után, 1650 körül kezdi hirdetni és javasolni, — harmincz évvel azelőtt, hogy a török elleni európai vállalatok

csakugyan elkezdődnek. — Zrinyi azt akarta, hogy Magyarország fölszabadulásában magyar had legyen a seregek magva s az európai hadak csak segédül jöjenek, — a helyett, hogy idegen hadak képezték a főhadat s a magyar sereg csak egy kisebb nagyobb mértékben alárendelt segéd-contingens szerepét játszsza.

Eme terv valóítására nagyon mostohák valának az idők. Sem felül sem alól nem volt biztos támasza. Egy állandó magyar hadsereget a rendek azért nem szerettek, mert állandó zsoldos katonaság, a főkormány azért nem, mivel nemzeti katonaság volt volna. Kölcsönös bizalmatlanság tette bajossá a létesítést. A császár tarthatott tőle, hogy eme sereg kizárólag a rendek parancsai alatt hatalmát fenyegetné; a rendek azon aggódhattak, hogy eme sereg a végrehajtó hatalom kezében új fegyverré válnék az alkotmányos és vallásos szabadság ellen. — A bizalmatlanság különben is nemcsak tartott, hanem erősbödött a XVII-ik évszázad második felében. A vallásos és politikai surlódás nem hogy kevesbedett volna, hanem úgy szólván élére volt állítva az előbbi korszak minden ellenkezése. Második és harmadik Ferdinand Pázmánjai türelmes embernek tűnhettek föl az I. Leopold király alatti ellen-reformatio bajnokaival összemérve, — sőt a katolikus párt immár az országgyűléseken is megsemmisítéssel fenyegető tulsulyban volt. Már nem a kormány védszárnyai alatt buzgolkodó egyesek hatalmaskodása volt napi renden, hanem a többség zsarnoksága mely annyival parancsolóbban viselé magát, mivel nem korlátozták a vallás-szabadságot biztosító bécsi és linczi szerződések : ama szerződéseket anyagilag biztosító belső hatalom, Erdély tehetlenné vált, a külső védhatalmak, Svédország és szövetségesei semlegesen viselték magokat, s végre maga a török, mely az előbbi korban támaszul szolgált, a Köprüliek alatt oly elbizakodottá lőn, hogy a mit a nagy szultán, Szulejmán meg nem vetett, eldobá magától bármely magyar párt szövetségét. De minél jobban diadalmaskodott a több-

ség, minél kétségbeesettebbé lön a protestáns kisebbség helyzete, annál makacsabb ellenzéki állásba sánczolta el magát. Séreلمeinél egyebet hallgatni sem akart, s a szenvedélyek forrongása oly magas fokot ért, hogy 1662-ben, midőn Nagy-Várad már elveszett s a török hadi készülétek nagyon valószínűvé tették az új háborút, az országgyűlésen a protestánsok, kik már azelőtt külön „rend”-nek nevezték magokat, tetteleg elváltak s egy nagy óvással hagyták oda Pozsonyt, az országgyűlés helyét, s Besztercebányán összegyűlvén, érvénytelennek nyilváníták az országgyűlés végzéseit.

Minden arra mutat, hogy most a katolikus többség sokkal merevenebb volt, mint annakelőtte, s tulment a néhai Eszterházy Miklós szempontján, ki ugyanazon párt hive lévén is, elismerte, hogy a sérelmek orvoslása és elenyésztetése az első lépés arra, hogy az ország minden tekintetben rendezhető és erősíthető legyen. — A versenyzés ama szakadásig vivése közben minden reformterv hiúbb kísérlet lesz vala, mint Eszterházy idejében, — s Zrinyi Miklós eme szakadás idején írta intő szövegát a nemzethez, melyben a töröktől szenvedett romlást és várható nagyobb veszélyeket előadván, a magyart szélső erőfeszítésére hívta föl az örökös ellenség ellen. Röpirat volt s nem országgyűlési javaslat az a műve, mely hazafiságának, belátásának és ékesszólásának örökre maradandó emléke. — 1662-ben az együttmaradt katolikus rendek üdvös és szigorú törvényeket alkotnak a honvédelem rendezésére. De nincs törvény a Corpus Jurisban, mely gyümölcstelenebb volt volna, mint az 1662-iki honvédelmi czikkek. A felső megyék, kik óvást tettek ellenök, következő évben, a legnyilvánvalóbb veszéllyel szemben is tetteleg mutatják ki ellenzéki szenvedélyöket. A nádor minden intő levele sem bírja részöket fölkelésre buzdítani a török ellen.

Azonban bármily kétségbe ejthetők voltak a körülmények, Zrinyi jelleme és tehetségei a nagyságnak oly fokán

állottak, hogy valószínűvé tették későbbi időkre a sikert. Mint buzgó katolikus s a királyi párt hive, a többségben első rendű szerepet játszhatott, s épen mivel a vallásos viszályok szenvedélye nem ragadta el, becsülést, a részrehajlatlanság tekintélyét szerezte meg mérséklete által, mialkalmas időkben tán határozott uralomra is emelte volna e pártban. — Épen mérsékletével nyerte meg a protestánsokat is, kik hozzá oly bizalommal fordultak, mintha felekezetökbeli volt volna. Zrinyinek minden pártnál nem az a népszerűsége volt meg, a mi a theatralis népszónokoknak szokott lenni: hanem azt a köztiszteletet és mind a jellemben mind az észben vetett bizalmat mondhatta magáénak, minél fogva a közvélemény hallgatva is vezérének jelöl ki egyegy kiváló egyéniséget, mielőtt forma szerint ki volna kiáltva. Ha hozzáveszszük katonai tehetségét, melyre nézve aligha volt párja legalább az egykoru magyar nemzetben, nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy kivált 1664-ben szerzett harczi babérjai után oly tekintély sőt hatalom nem volt volna Magyarországon, mint Zrinyi Miklós, kinek szavára mindenki hallgat vala. De egyszersmind aligha volt magyar, kinek a bécsi udvarnál is akkora befolyása volt volna, s ha Leopold császár még méltatlan tanácsosaihoz is, kiket egyszer bizalmában részesített, hasznavehetlenségük után is ragaszkodott egy ideig, azon hadi embereket, kik egyszer szolgálatában kitűntek, az ellenséges ármányok daczára sem dobta el magától.

Zrinyi Miklóst, mint hazafit, és katonát mélyen bántá a vasvári békekötés; — de talán senki sem volt Magyarországon, ki a török újabb terjeszkedéséből származott rémületet arra ügyekezett volna fölhasználni, hogy a nemzetet még inkább a török ellen lázítsa s készsé tegye minden áldozatra a védelmi eszközök tárgyában. — Ha ez egyáltalában lehetséges, csak oly tekintély által volt elérhető mint ő, ki annál nagyobbak tűnt fel, minél törpébbek voltak a korabeliek.

Bőven szólottam e férfiuról, ki ha nem is valósíthatta,

kora halála miatt, a mire törekedett, s ki ennél fogva törekvéseiben több conjecturának, mint történeti elbeszélésnek ad tárgyat céljaira nézve, de kivehető programja egy különálló véleményt képez az akkori török-magyar kérdés megoldásában. Terve magában foglalja a magyar területnek oly módon való fölszabadítását, hogy a nemzet mit se veszítsen önállóságából és jogaiból. Mint valódi hadvezéri tehetség a politikában is eltalálta azt a stratégiai pontot, melyre egész erővel ráútvén, egy csapással kétféle diadal volt volna kivivható. Terve egyszersmind a legegyszerűbb, és a legkevesebb áldozatba kerülő lett volna.

Azonban a végzet más utat jelölt ki Magyarország felszabadulásának a török járom alól. Bonyolultabb, zavarosabb, több vagyonba, katonába és martYROKBA került az út; de talán az egyedüli volt, s meglehet, ez is például hozható föl arra, hogy a világ eseményeket vezérlő végzet bölcsőbb a legbölcsőbb államférfiunál is.

Ha áll a velencezi követ fenn idézett indokolása a vasvári béke megkötésére, ha a legjózanabbnak látszik is az a számítás, hogy minél nagyobb hódításokat fog tenni a török Magyarországon, a magyarok annál jobban feledni fogják a vallásos és alkotmányos sérelmek politikáját, hogy minden gondolkodásuk s egész szenvedélyök az örökös ellenség, a *török* ellen forduljon, mindjárt kitűnt, hogy Bécsben rosszúl számítottak. Fontos erősségeink elvesztése s a vasvári szerződés egyebeket illető pontjai épen ellenkező hatást tettek Magyarországon, mint talán várták volna; de épen azt, a mit várhat vala mindenki, a ki egészen bele tudja magát képzelni a cselekvők helyzetébe, és a ki visszamegy a magyar nemzet történeteiben a XVI-ik évszáz eseményeire.

Tudni lehetett, mit tőnek a török megtelepedés idején a magyar főurak, midőn úgy vélték, hogy a német császártól, V-ik Károlytól, nem várhatnak segílyt a török ellen. Követni akarták Erdély példáját: Magyarországot részenként török felsőség alá adni, s bizonyos adófizetéssel tenni magokat

mentesekké a rablások, égetések és várfoglalások ellen. Most Ujvár és Nagy-Várad elestében és a vasvári békekötésben a magyarok nem láttak egyebet, mint azt, hogy a török ellen segítségre, oltalomra nem számíthatnak Németországból, holott világos, hogy a török hódítási vágy még döllyföesebben fölemelte fejét, mint tán I. Szulejmán idejében. Azonban e segély kimaradása ellenére, mely vagy nem jött meg, vagy nem volt elég hathatós, a magyar nemzet már századok óta kitarzott s nemzetileg nemhogy elfogadta volna a kétségbeesés ama politikáját, hanem az ontani soha meg nem szűnt tömérdek vér, a folytonos pusztulás és a legnyilvánvalóbb romlás ellenére állhatatosan folytatá szerepét : a keresztyénség hatalmas bástyája volt a török ellen. Hogy most a kétségbeesés politikáját nem fenyegetésül, hanem tetteleg elfogadta, hozzá kellett járulnia más oknak is a reménytelenségen kívül. Hozzá járult más ok is csakugyan, mi I. Ferdinand korában nem volt meg : a vallásos üldözés miatti elkeseredés, — s valóban az akkori protestans rendek azt kezdték mondogatni, hogy legszentebbnek vallott érdekek, a vallásgyakorlat szabadsága, jobban biztosítva lesz török védelem alatt.

És valóban most komolyabban kezdék tárgyalni ezt a tervet, mihelyt Zrinyi Miklós kimult, ki, a mennyire eddig ismerjük, örökké ellenezte volna a kétségbeesés eme politikáját. Tudva van, hogy az összeesküdtek : Zrinyi Péter, Nádasdy és Rákóczy Ferencz a magyar korona alatti területet magok közt oly forma külön fejedelemségekre osztva akarák török adófizető tartományokká tenni, minő Erdély volt. A Dunán túli, a felvidéki megyék magokban az akkori időben különben is más-más életet éltek s ama fölosztást nemcsak a személyes ambíciók, hanem a dolgok természete hozta volna magával, mihelyt kivitelre kerül a törökvédelem kiterjesztése egész Magyarországra. Eme szándék annyival hasonlóbb a korábbi Nádasdy és Török Bálint tervéhez, mivel valamint I. Ferdinand alatt némely ausztriai tartományokbeli urak is egyetértének eme tervvel, úgy most is Sti-

ria is bele volt vonva a combinatióba, hol egy főur, Tattenbach egyetértett a magyar pártosokkal.

Nevezetes tünemény eme mozgalomban, hogy a török miatt vannak főkép elkeseredve a békétlenek, kit örökkégyülöltek, mint annyi baj és pusztulás forrását, s e szenvedély még is csak fokozására szolgál ama másik ellentett irányúnak, mely a szellemi érdekek sérelmeiből támadt. Eme szenvedély fokáról semmi sem ad oly fogalmat, mint az, hogy indítóivá és vezetőivé épen a kormánypárt legbuzgóbbnak tartott emberei lesznek. Vesselényi nemcsak nádor, Zrinyi nemcsak horvát bán, Nádasdy nemcsak országbíró, hanem mindenik buzgó katolikus, kik ellen épen a protestansoknak volt panaszuk korábban, s ezenkívül Zrinyi és Frangepán nagy részint horvát földbirtokosok is.

Ismeretes eme vezetők sorsa. Tudva van, hogy a mily merészek voltak a tervek forralásában, ép oly ingadozók s mintegy magok lelkiismeretében meghasonlottak akkor, midőn már már tette került volna a dolog. Különben sem volt külső támaszuk. A svédek, mint emlitém, megszűntek volt a magyar mozgalmakba avatkozni; — a francia király, ki ezeket helyettesítendő volt, visszautasítólag válaszolt; Erdély nem mert mozdulni sem, s a mi a tervnek épen leglényegesebb részét semmisíté meg, a török porta nem fogadta el a tervet. Így ez az első forradalom meghiusult, mielőtt Nádasdy, Zrinyi és Frangepán az ausztriai bíróság ítéllete folytán kivégeztettek volna.

De tudva van, hogy amaz összeesküvés, melynek tragodiája 1665-től 1671-ig foly le, csak előjátéka egy erősebb fölkelésnek, mely 1683-ig létesíti az egyelőre meghiusult tervet; Tököli Imre már Erdély és a porta támogatásával s némi francia befolyással is, felső Magyarország urává lesz s egyszersmind oly török vazallá, mint az erdélyi fejedelem, adófizetés fejében. Támadását azonban nemcsak a külső gyámolítás tette erőssé. Azok, kik nagy tényeket egykét ember személyes dicsvágyának vagy önző érdekeinek

szeretnek tulajdonítani, itt is rosszul magyaráznák a történetet. A kurucz háboru meg volt már 1673-ban, minden szomorú iszonyatosságával, midőn Tököli még úgy szólván gyermek, s csak tizenöt éves volt. Csak 1678-ban vétén át a kuruczok vezérletét, ő nem volt egyéb, mint némileg rendezője egy már régóta kitört polgárháborúnak. Ez kivált a Zrinyi és társai kivégzése után hevesen ütött ki. Zrinyi és Nádasdy elítéltetése után, mely maga is sérelmi pont volt, mivel magyar főurakra, bármily érdemlett büntetést, az ország határán kívül és idegen törvényszék által kimondani tiltottak a magyar törvények, — az országban nemcsak a protestansok erőszakos térítése nagyobb hévvel folyt, nemcsak a protestans papok börtönbe zárattak, vagy tömegesen gályarabokul adattak el, hanem tetteleg fölfüggesztetett minden magyar törvény. Országgyűlésen kívül, mely nem hivatott össze, szedték az adókat, s új szokatlan nemeik hoztattak be : többek közt az accisa. Nemcsak hogy nádor ki nem neveztetett, hanem a méltóság és hivatal maga is tetteleg eltöröltnek mutatkozott azon tényben, hogy idegen nemzetbeli császári kormányzóra bízott Magyarországnak minden katonai és polgári ügye. Ez az, mi később Tökölinek katonát, pénzt, élelmet, népszerűséget, szóval anyagi és szellemi hatalmat adott, nem pedig magában a külső gyámolítás. A küzdelem hasonló indoku volt ahhoz, mely Bocskay, Bethlen és Rákóczy György idejében fegyverre szólítá a feleket; de a harc jelleme és folyama megváltozott, nem annyira tán a két kor vezéreinek különbsége, mint eszközeik természete miatt. A Bethlenek vendes hadsereget hoztak magokkal. Tököli nagyrészt a fő, a közép és alsó nemesség közfölkelésére támaszkodott, úgy hogy a küzdelem polgárháboru volt. Az ellenfél is, különösen a vallás terén kiméletlenebb elnyomást és erőszakot gyakorolván, sok esetben valódi porlázadás támadt a felső megyékben. Míg a Bethlenek alatt a harc folytonos békehajlamok közt vivatott, most irtó háboruvá kezdett fajulni. Szóval Tököli idejében foly a *kurucz* háboru,

míg az előbbi korszak fegyveres küzdelme a nemzetközi párbajok szenvedélytelenebb, lovagiasabb szabályai szerint ment. A kurucz háborukban a nép haragja, a Bethlen félékben egyegy higgadt diplomata volt a hadvezér.

Mindezen zavarokat főképp annak bizonyosságául hoztam föl, mily kevéssé gondolt valaki nálunk a török elleni hadi készülétekre azon időben is, mely úgy szólván előestvéje volt azon napnak, midőn a török kiűzetése bizonyosnak látszik hazánk földéről. A nemzetet templomainak elvétele s az alkotmányán ejtett sérelmek foglalták el egészen, s harczá közt nem ellenséget, hanem szövetségest látott a különben gyűlölt törökben. A mi a bécsi kormányt illeti, Magyarországon nem a szultánt, hanem a Tökölieket nézte természetes ellenségnek, kivált miután ezek már csaknem Pozsonyig terjeszkedének. Az őszintén vallásos, katolikus király, ki fiatal korában papnak neveltetett, ki nemcsak vérségi, hanem szellemi rokonságban állott a spanyol Fülöp királyokkal, legalább elfogadta kormányzatuknak s vallásbeli nézeteiknek összepontosító és felette szigorú traditióit, s kinek hadi tanácsán kívül voltak oly méghitt gyontatói, hogy tanácsukat még hadi ügyekben is kihallgatta, nem ment ugyan oly messze, hogy állama és uralkodása más érdekeit fölálldozza a tisztán egyházi szempontoknak; de kétségtelen, hogy megvoltak térítési szenvedélyei s Magyarországon még 1683 előtt a mi diadalt ügyekezett aratni, nem hadvezérei hanem a püspökök és szerzetesek által vélte elérhetőnek, annyival inkább, mivel szoros kapcsolatot látott a protestantismus és pártütés közt, mi abban a században uralkodó vélemény volt a nem protestans részen. Tudva van, hogy a spanyol inquisitió is ép oly mértékben volt világi mint egyházi, s Caraffa későbbi eperjesi ítélőszéke, mely élet és vagyon felett határozott, mindenben ama spanyol földön kinőtt intézményhez hasonlított. — A mi a bécsi kormány külső ellenségeit illeti, ez időben folyvást nagyobb veszélynek tekinté XIV-ik Lajos nagyravágását, mint a török hódítás föl-

elevenedését. I. Leopold király trónra lépte óta 1683-ig folyvást arra törekedett, hogy a szultánnal minden áron békében éljen, — s senki sem gyanithatta még, hogy ő legyen arra rendeltetve a sorstól, hogy a törökön veendő fényes győzedelmek által örökítse meg nevét s szerezzon különösen a német nemzet vitézségének oly hirnevet, minőt azóta ha némileg megközelített, bizonyára el nem ért.

A török kiűzetése nem Bécsben készült tervekből indul ki: a nevezetes fordulópontot maga a török idézi s készíti elő többnyire nem a magyar földön.

A török 1670 előtt a velencei háboruban, Candia bevételével; 1670-en innen a lengyelországi háborúval volt elfoglalva, s habár valószínű volt, hogy nemsokára Magyar- és Németországon lesz a sor, s habár az intő szózatok, kivált magyar részről nem hiányoztak, Bécsben még mindig a török béke fentartásával kecsegtették magokat. A husz évre kötött vasvári békeszerződés csak 1684-ben volt lejárandó, s addig, azt lehetett remélni, új alkudozások által továbbra is meg lehet nyújtani a békét. A harci szenvedélyek kizárólag a francia király ellen fordultak 1683 előtt, s még a Tököli fölkelésben is, nem egészen alaptalanul, inkább XIV. Lajos, mint a szultán biztatásait s titkos segélyezését okolták. A jelszó az volt, hogy minden áron fenn kell tartani a békét a törökkel, hogy a német császár egész erővel XIV-ik Lajos ellen küzdhessen, mire két hadsereg kellett, egyik a Rajna mellé, másik Olaszországba. A tanácsnokok úgy vélekedtek, hogy eddig is, ha a francia király nem háboruszkodik, véget lehetett volna vetni a magyarországi zavaroknak is, melyek folyton fenyegetőbbekké váltak.

Tököli elhatalmasodása után az őszinte kibéklélus útja lőn megkisértve. Ha az 1681-iki országgyűlés, mely 1662 óta az első volt, s melyen nádor választatott s visszaadatott a nemzetnek alkotmányos és vallásos szabadsága, — bár az utóbbi hiányosan, sok hivat szerzett is a kormánynak, a kibéklélési szándék későn jött. Még azon perczen is, midőn el-

kezdődik a töröktől való fölszabadulás korszaka, valamint Bécsben folyvást készülletlenek, úgy a nemzet is ereje nagy részét nem a terület fölszabadítására, hanem intézményei fentartására fordítja.

A bécsi kormány, a német birodalom csak akkor rettent föl a veszélytől, mely régóta fenyegette, midőn egy roppant török hadsereg 1683 elején Drinápolyhoz gyülekezett. A mit a római császár tett, segítségkeresés volt. Szövetségre lépett a bajor, szász s más német fejedelmekkel; de szövetségre a lengyel királlyal, Szobieszki Jánossal is. Ez volt legtermészetesebb szövetség.

Én az 1683-ik évet tekintvén oly fordulópontnak, melynél a török hódítások végkép megszűnnek s melynél Magyarország fölszabadítása már bizonyos, szükségesnek látom az azon eseményt előkészített fő tényezőkről szólni röviden. S mindenek felett az 1683-ik év legnagyobb hősről, Szobieszkiről.

Lengyelország, mint tudva van, szintén a „kereszténység védbástyájá”nak neveztetett el. Ezt a megtisztelő címet főkép 1670 óta érdemlette ki, midőn a török viszony azon stadiumba lépett, melyben a magyar-török viszony volt Hunyady János korában, kivéve, hogy most a török, bár fölébredtek hódítási vágyai, korántsem volt többé abban az ifjú életerőben, mely mintegy önkéntelenül ragadta vállaltáról vállalatra a megfelelő jellemű harczias szultánok alatt az ozmán hadsereget. Szerencsére az ozmán hódítás veszélyei a hősi lengyel nemzetben is oly harczias és hazafias szellemet ébresztének, mint Hunyady János idejében a magyarnál, mi lehetőségé tette, hogy az egész Európából szintén magára hagyatott nemzet az egykori magyarokkal versenyezzék a vitézség csodatetteiben. Akadt a lengyelnek Hunyadyok is, Szobieszkiben. Önzéstelen lovagias jelleme, meggyőződés teljes ékesszólása a közvélemény előtt tekintélylé, a tanácsstermekben csaknem hatalommá tették sze-

mélyiségét, mielőtt a gyöngye király, Visznioveczki Mihály Tamás megszűnt volna uralkodni és élni; de mindezen tulajdonknál nagyobb tekintélyt, hirt és dicsőséget szereztek neki hadvezéri tulajdonai. Értette az akkori hadtudomány fontolgató tartózkodását; de egyszersmind nem szalasztá el az alkalmas pillanatot, mikor is azon elszántsággal és gyorsasággal csapott az ellenségre, mely mutatta, hogy nem rabszolgája a Montecuculi féle iskola tanainak, mely mielőtt egészen levetkezhetne volna a középkor sulyos vas ruháit, már is egy másik páncélba, a merev szabályokéba nyugózé és zsibbasztá a hadvezérek és katonák vállalkozó szellemét és hősi lendületességét.

1672-ben indult volt IV. Mohammed személyesen Lengyelország ellen, mintegy százötvenezer emberrel, a tatárokat és moldva-oláhországi hadakat ide nem számítva. A szultán bevette Kaminieck várát, a lengyelek egy nevezetes erődét. Az ozmán törzserőnek negyedét sem tett lengyel had nem ereszkedhetett csatába. Csak a tatár-kozák hadakon nyert Szobieszki a lengyel királyi vezér egy fényes győzelmet Lemberg alatt. Kaminieckkel a töröké lett Podolia tartománya s a kozákoké Ukrania. A török szultán őrséget hagyott Kamenieck várában és a foglalás biztosítására nyolczvan ezer embernyi sereget, mely erős elsánczolt táborni üttött Kocsimnál (Choczim) nem messze Kaminiecktól a Dnieszter jobb partján. A lengyel uralkodó, Mihály megalázó békét kért. Nemcsak föláldozá az elvesztett tartományokat, hanem adófizetésre kötelezte magát a portának.

Azonban a lengyel országgyűlés, főleg Szobieszki szavára, ki könyvek közt kérte a rendeket, ne ismerjék el a békeszerződést, kimondá a háboru megújítását. Azon ellenvetésre, hogy nincs se hadsereg, se pénz, kimutatta az utat mindkettő előállítására. Volt Krakóban a lengyel államnak egy régi idők óta halomba gyűjtött kincses háza, mely ékszerekkel és drágaságokkal tele használatlanul hevert. E féltett kincset, úgy vélte, jobb önkéntesre szánni, mint tétlenül az

ozmánok kezére jutni engedni. Egy ember elszántsága és szellemi segéd forrásai ezuttal is csaknem nagyobbnak mutatkoztak egy nemzetnél — s a fenyegető veszélyben elhatározottatott hatvanezer ember kiállítása.

Szobieszki az ugyszólván maga teremttette hadsereggel, mely számra nézve még mindig csekély volt az időközben erősítéseket kapott ozmánokéval összemérve, 1673-ban november 11-ikén merész rohammal bevette a kocsimi erősített tábor sánczait s egy csapással semmisítette meg az egész török hadsereget. A mindkét részről elszánt küzdelemben huszezer török katona, a hadsereg színe, esett el, s tizezeret nyeltek el a Dnieszter hullámai, nem számítván a zsákmány gazdagságát. A kocsimi diadal napján hal meg Mihály, a lengyel király, s nemsokára Szobieszkit választják a lengyelek uralkodójokul III. János név alatt. A népszerű király még fényesebb diadallal örökité a lengyel hősiség krónikáját. 1675-ben a török roppant sereggel akar boszut állani az 1673-iki vereségért : Lembergig, a lengyel földnek most legfontosabb végváráig, jut el a tengernyi ozmán had. Szobieszki nem kétkedik a Hunyady Jánoséhoz hasonló számú parányi haddal, mintegy tizenötezer emberrel, de a magyar hőséhez hasonló elszántsággal az ellenséget megtámadni, s a leMBERGI győzelem, mely János király részére dőlt, a legfényesebbek közé tartozik az ozmán-keresztyén háborukban. — A török halottak száma annyira ment, mint a mennyi a lengyel harczosok összes száma volt : tizenötezer emberre. — Szóval nem annyira a szentgothárdi, mint a kocsimi és leMBERGI diadaloK voltak méltó bevezetései a Bécs alatti, budai, szalánkeméni és zentai megsemmisítő nagy csatáknak.

Szobieszki nemcsak hadvezéri tehetsége által volt a legméltóbb szövetséges az 1683-iki nagy katastróphára. Maga a lengyel nemzet a lehető legközelebből volt érdekelve a török háborukban. Mert ama fényes győzelmek koránt sem háritották el a török veszélyt. Az ozmán hadi erő hanyatlása ellenére, nem volt állam az akkori Európában, mely egy-

tönkrejutott hadsereg helyett könnyebben tudjon mást állítani talpra. A fanatizmus és a szabad rablás most is százezernyi rajokat gyűjtött a szultán szent zászlója alá. Még most is földrészünk keresztyénségének csaknem felére volt szükség, hogy a török határozottan viasszaszorittassék. — A lengyelek is ép úgy belátták elégtelenségöket, ha magokra hagyatnak, mint Németország császára. A veszély közösségének érzetét bizonyítja a szerződés egyik pontja, mely szerint a császár és lengyel király azon esetre kötelezik magokat kölcsönös segítségre, ha a török vagy *Bécs* vagy *Krakót* fogná ostrom alá. A legérdekeltőbb fél adámost is a leghathatósabb segítséget, a mi azonban nem von le semmit azon tény nagyságából, hogy mindenek fölött a lengyel király készsége és hadvezéri tulajdonai mentették meg Bécs 1683-ban a veszedelemtől *).

Midőn a nagyvezér már Magyarország déli vidékére érkezett több mint kétszáz ezer emberből állott hadaival, Bécs lakossága még nem hitte, hogy ő legyen kiszemelve a háboru céljául. 1664-ben jó korán menekült el a lakosság, s félelme alaptalannak bizonyulván be, most nem akará a félénk nevet újra megérdemelni. Pedig a mostani nagyvezérnek éppen az 1664-iki készületlenség és rémület adott főként bátorságot azon nagy titokban készült tervre, hogy egyenesen Bécs ertámadja meg.

Csak midőn a Rába vizéig érkezett török hadak szokott előcsapatjai, a tatárok, már Ausztria szélein pusztítottak és égettek, tünt ki az ozmán táborozás célja. Még akkor is, julius tizenegyediké körül, csak a rendes városi helyőrség és egy sored volt Bécsben. A külső-védművek rossz karban; csak pallázádok sem voltak leütve környöskörül. Már a város alá érkeztek a törökök, midőn a czölöpözést rügtönözve

---

*) A Szobieszkire vonatkozó fentebbi adatok Zinkeisennél V. k. 71 és k. l. *Coyer* után.

elkészíték. A készületlenség miatt a városi parancsnokság oly zavarban, hogy alig tudta, mihez fogjon.

Az udvar, a császárral és császárnéval július 11-ikén költözött át Linczbe. Követte őket mindenki, ki csak mehetett, gyalog, kocsin és lóháton. Hire volt, hogy a tatárok már csaknem utját állották volt az udvarnak, s épen egy még fiatal Zrinyi árulása folytán. Azonban se egyik, se másik tény még nincs bebizonyítva. A Bécsben visszamaradt nép lázongani kezdett a kormány készületlensége s a rosztó kormányzat miatt. S jellemző, minő okait adá a veszedelemnek. Főkép a jezsuiták ellen zúgolódott, kik rosztó tanácsaik által a protestánsokat megfosztották templomaiktól, — s így adtak okot eme rettentő háborúra. A jezsuitáknak tulajdonították azt is, hogy valahányszor a császár bocsánatot akart hirdetni az elégedetleneknek, vagy lebeszélték róla, vagy oly föltételeket szabattak, melyeket az elégedetlenek el nem fogadhattak volna végromlásuk nélkül.“ *)

A népből kitorhetett sok más panasz is a végső kétségbeesésben, mely rendes időkbén csak halk rosztó volt. De gyanítható, hogy a mire itt czélzás van téve, csak képzelt oka volt a háborúnak. Világos, hogy az idézett szavak Tökölire, a magyar protestánsokra és elégedetlenekre czéloznak. Nem valószínűtlen hát, hogy az a hír lappang a sorok közt, mely nagyon el volt terjedve, mintha Kara Muszthafa nagyvezér egyenesen Tököli tanácsára tüzte volna ki Bécsset a hadjárat czéljának. — Eme hír alig fogadható el alaposnak. A török hódítási vágy határozottabbán és nagyobb mérvben mutatkozott a velencei és lengyel háboruban, s Kara Musthafa, ha kisebb tehetségű, de tán nagyravágyóbb ember volt elődeinél a Köprülieknél. Tököli legfeljebb bókot mondhatott, midőn Bécs ostromát ajánlá, mintegy kitalálván a vezér gondolatját, — vagy a mi szintén hihető, különbö-

---

*) „Leopold des Grossen Leben und Thaten.“ 825—826. l.

ző indokokból nézeteik történetesen találkozhattak a célra nézve.

Azonban lehetett a bécsi nép zugolódásának egy alaposabb magyarázata is. Magyarország Tököli és az elégedetlenek által elvesztettnek látszott merőben Leopold királyra nézve, kivált miután Kara Musthafa nagyvezér roppant hadseregével magyar földre lépven, Tökölit Magyarország fejedelmének nyilvánítá s fölszólítá a magyarokat, álljanak a fejedelelemhez. Habár az 1681-iki országgyűlés után, mely a nemzet szabadságait nagyában biztosítá, némi fordulat állott be, mely a mily mértékben erősítette a király pártját, oly mértékben ritkítá Tököli Imre táborát, s habár az amaz országgyűlésen választott új nádornak, Eszterházy Pálnak, sikerült nem kevesebb mint nyolcezer magyart egyesíteni a török és a Tököliféle sereg ellen, utóbbinak anyagi és morális tekintélye tetőpontot látszott érni egy pillanatra a xerxesi ozmán hadak közeledésével. Belátván, hogy az ellenállás lehetlenség, s belátván, hogy a vész nem valamely magyar vár, hanem Bécs ellen vonul fel, Eszterházy nemsokára magára hagyatott s a királypártiak közül számosak állottak Tököli részére. E szerint egy pillanatra egész Magyarország el látszott veszte lenni a bécsi kormányra nézve. A bécsiek hát úgy vélekedhettek, hogy ha a magyarokat vallásos és alkotmányos békétlenség nem viszi azon kétségbeesésig, mely a török karjaiba veté őket, most Kara Muszthafa nagyvezér nem Bécset ostromlaná, hanem valamelyik nagy magyar várat, például Győrt, s mint annyi izben, most is egyegy Jurisics vagy Zrinyi Miklós szolgálna Bécsnek villámhárítóul. Mert megjegyzendő, hogy Németországon azok a magyar hősök állottak s állanak legnagyobb hirben, kik közvetlenül gátul szolgáltak a Bécs ellen menni szándékozott ozmán hadaknak.

A bécsiek azt mondhatták el magokban: Ime a magyar, ki hősi ellenállásával annyiszor tolta vissza a törököt, a rettegő Bécset saját testével fedezvén, most a vallásos és poli-

तिकai üldözés miatt egy részben vesztég marad, más részben nyíltan a törökhöz áll!

Öt-hat nappal azután, hogy Leopold császár és a vise-lős állapotban volt császárné elhagyta sietve Bécsét, a török már ostrom alá fogta e várost. Julius 17-ikén történt ez. Ha a török nem késlekedik annyit a magyar földön s a császári fővezér Lotharingiai Károly herczeg ügyes mozdulataival Gyórtól Pozsonyig nem tartóztatja, Bécs könnyű martaléka volt volna a töröknek. Ha az ozmán sereg csak két nap-pal előbb érkezik, a mi könnyen megtörténhetik vala, Kara-Musthafának sikerül vala az a vállalat, mely a sok kal nagyobb hadvezér, Szulejman szultán alatt két izben hiusult meg.

De Ausztriának ebben az időben kitünően rendezett ka-tonasága s jeles hadvezérei voltak: az egész keresztyén Európában feléledett katonai szellem áthatotta volt a néme-teket is. Bécs őrsége hirtelenében mintegy tizennégy ezer gyakorlott katonára emeltetett, melyből mintegy háromezer a polgári őrség. De a Bécsben való fiatalság és polgárság is fegyvert ragadván, a hasznavehető fegyveresek száma hu-szonkét ezerre ment. A mi mindazon erőnek sulyt és lelket adott, egy kitünő vezér volt: Stahremberg Rüdiger, ki ha a tervek merészségében, a találékonyságban s a nagyban való hadfolytatásra nézve nem versenyezhetett kora első rendű hadvezéreivel, bátorsága, szakértelme, tevékenysége nagyon alkalmassá tették egy várnak utolsó emberig való védelme-zésére. A vár, az ő vezetése alatt, egy pár nap lefolyásában pallisádokkal, erődítvényekkel s minden a védelemhez szük-ségesekkel el volt látva. A Bécsét körülvelt török erőnek mintegy ötvenhat napig állott ellen, míg a nagyon lassan összeállott fölmentő sereg elérkezett, september 11-kén, mi-korra Bécs őrsége az ellenség és kórságok miatt már csak négyezer főre olvadt volt le. Stahremberg Bécs védelmével halhatlanítá nevét; de már azon ponton volt, hogy csak aszi-getvári Zrinyi martyr-koszoruja marad fen számára, midőn

vége, csaknem utolsó perczben megérkeztek a császári, a németországi és lengyel szövetségesek hadai, melyek együttvéve is csak mintegy hatvanöt-, némelyek szerint nyolczvanezer embert tettek a kétszázötven ezerre, sőt némelyek által háromszázezerre becsült ozmán sereg ellen. Habár a szerződésben a császár hatvan ezer embert ígért, csak huszonhétezeret birt sikra állítani; a lengyel király az ígért negyvenezer helyett nem egészen harminczezret hozott magával. A többi sereg német-birodalmi volt, — kik közt a főszerep tizenegyezer szásznak jutott, kik fejedelmök vezérlete alatt jelentek meg. Ott volt a bajor uralkodó is tizezred magával, s nyolczezer frankoniai csapat, — úgyhogy külső Németország körülbelül annyit állított ki, mint a lengyel király.

Bécs fölmentését Szobieszki János és a lengyel hadak döntötték el. Talán nem csalatkozunk, hogy azt a gyorsaságot, melylyel a támadás történt, annak tulajdonítjuk, hogy az egyesült hadak fővezérévé a hős lengyel király neveztetett ki. A fontolgotó vezérek közt fennforoghatott, hogy az a völgy, melyben most Bécs külvárosai s akkor a roppant török sereg tizenötezer sátra terült el, igen szűk egy nagy ütközetre. Talán kísérletek, csalogató sakkhuzások közt telt volna el az idő. De Szobieszki jelszava az volt: „gyengék vagyunk, gyorsasággal kell pótolnunk a hiányt“ *). Ez volt a leMBERGI és kocsimi harczok vezérgondolatja is. A hadi tanács előtt nyomatékos ok lehetett, hogy Bécs végveszélyben forog s csakugyan nincs veszteni való idő. Az akkori hadtudomány azon töprenkedését, hogy a meredek Kahlenbergre egy nagy hadsereget fölvinni sok nehézségekkel járna, elenyésztette a sürgető szükség.

A szövetségesek mozdulatainak gyorsasága és határozottsága becsületére vált volna későbbi, I. Napoleon korabeli hadvezéreknek is. September 9-ikén van együtt az ösz-

---

*) Leopold des Grossen Leben und Thaten. 840. l.

szes szövetséges sereg a tulni mezőn, 10-ikén már utban van két hadoszlopban a Kahlemburg felé, 11-ikén megrakja eme hegyet, mielőtt a török észrevenné magát és útját állhatná, s 12 ikén reggelre van határozva a török tábor combinált megrohanása. Még az nap estig csakugyan összevisszaverve szalad el a roppant ozmán sereg Bécs alól.

Vagy a fővezér előrelátása, vagy a véletlen úgy akarta, hogy a törökök első rohamát a szövetséges német és császári hadak vervén vissza, a nagyvezér alatt a roppant seregnek egész sulya a lengyelekre veti magát később, s a lengyelek hősi rohamán törik meg. A győzelem Szobieszkié volt, nemcsak mint fővezéré, hanem mint azon jobb szárny tábornokáé, mely ellen az egész ozmán erő egy végső nagy csapásra szedte volt össze magát. A győzelem nagyobbszerű és teljesebb, írja a lengyel király még a táborból, mint a kosimi volt. A török sereg színe a harctéren halva maradt, a jancsárság majd mind sánczai közt vágatott össze. A zsákmány felülmúlt minden képzeletet. Két éjjel és egy nap zsákmányolt a szövetséges sereg, miben a városból kijött lakosság is segített, s mégis, írja Szobieszki, még egy hétig is van mit összeszedni a török táborban *).

És e roppant győzelmet az egykoruak és a későbbi kor a lengyel királynak tulajdonítja. Mihelyt szaladásnak indult a török, néhány német fejedelem, s köztök a bajor és Waldeck herczeg, körülvették Szobieszkit, lelkesedve nyakába borultak, a többi tábornok tépte egymást, hogy a nap hőségének kezét lábat csókoljon. Minden közel álló tiszt és köz-

---

*) Szobieszki levele nejéhez. Leopolds d. gr. Leben u. Thaten. 848. és k. II. „Nem fogod azt vetni szememre, írja továbbá nejének, a mit a tatár asszonyok szoktak, ha zsákmány nélkül térnek vissza a harczból: nem vagy férfi, mert nem hoztál zsákmányt, s a ki legjobban megrakodva tér vissza, annak van elsősege a nőknél. Enyém a nagyvezér lova egész gazdag szerszámaival, s kiesiben mult, hogy el nem fogtuk magát is.“

katona, sőt végre minden lovas- és gyalogezred egy szívve lélekkel kiáltá : „éljen a mi vitéz királyunk“ *). Habár lehet képzelni, hogy ily hős, ily király és ilyen jellem a lovasias és lelkes lengyel nemzetnél részesült a hadak és nép tömeges nyilatkozásában, a király bizonyossá teszi nejét, hogy saját hazájában soha sem volt ennyire ünnepezve.

Bécsnek második megtartója Stahremberg Rüdiger a nagyvezér otthagytott keleti pompájú sátorában fogadta Szobieszkít s nemcsak ölelésökkel mutatták ki maga és a jelen voltak őszinte lelkesedéseket, hanem azon tiszteletben részesítették, hogy őt nevezték megtartójoknak. A király bement a városba, hol két templomot látogatott meg. A nép mindenütt tömegesen tolongott körébe. Némely engedelmet kért, hogy megcsókolhasson ily vitéz kezét, más boldognak vallá magát, hogy lábát csókolhatta, vagy csak ruhájá érinthette.

Bécs lakosait és a szövetséges hadsereget nem csupán személyes hála és öndicsőítés ragadta leirhatlan lelkesedésre. 1683. szeptember 12-ike azon nagy napok egyike volt, melyeken egy világrész nemzeteinek sorsa döntetett el. És valóban a mohammedanizmus és keresztyénség közötti nagy harczban oly fényes, oly hosszas időre döntő esemény nem adta volt magát elő már mintegy két és egynegyed száz év óta. Azelőtt kétszázhuszonhét évvel, 1456-ban volt hasonló ünnepe a keresztyénségnek, midőn Hunyady János a történetben és hadtudományban egyaránt nevezetes s lángeszéhez, egész életéhez legméltóbb nagy tettét, Belgrád fölmentését vitte véghez. Világesemény volt mindkét fegyvertény s úgy ünnepelte a keresztyénség. Szobieszki ép oly kétségtelen hőse volt az ünnepnek, mint egykor Hunyady.

Habár a Bécs alatt jelen voltak nem látták be a hideg számító ész útján, mily roppant horderejű volt a septem-

---

*) Ugyancsak Szobieszki saját szavai. Ugyanott.

ber tizenkettedikén vívott diadal, ösztönszerű érzelem sugallta, hogy a török hódítási vágy Bécs alatt adá ki végső lehelletét, eljött a keresztyénség diadalmának ideje, s a mi következik, nagyjából nem egyéb, mint a vert hadak üldözése.

De politikai horderején kívül a bécsi győzelem hadtaniilag annyival meglepőbb s egyegy szinpadi váratlan csinyhez annyival inkább hasonlított, minél jobban különbözött a terv merészsége s a kivitel sikeres gyorsasága által a hadfolytatás akkori félélnkségtől s vontatott unalmasságától. Montecuculi meghalt ugyan két évvel azelőtt, 1681-ben, s talán a gyakorlati háboruviselés szerencséjére; de számos tanítványai minden váratlan siker daczára, melyet a vak szerencsének, isten csodájának tekintének, hihetösen alig láttak egyebet a hadtani lángészben kockáztató kalandornál. Szerencsére az ily tanítványok alárendeltebb szerepet vittek, hogysen akár az ügyvezetésben, akár a koszorúosztásban dönthettek volna.

Ellenben voltak a szövetséges seregben számosan, kiknél a Bécs alatti hatalmas leczke magva fogékony földre talált.

Ott volt mindenekelőtt Lotharingiai Károly a császári hadak fővezére, ki habár Montecuculi iskolájában nőtt fel s elméletben és gyakorlatban a mester minden fogásait ismeré, volt érzéke az iskolán kívül eső tanok iránt is. A rendszernek használója volt, hol czélszerűnek látta, de nem rabja ott is, hol sikert nem várt tőle. Ismerte a Turenne és Condé alatt új lendületet nyert szabadabb seregvezetést nemcsak a francia ellen folytatott háboruból, hanem már gyermek korából. Lotharingia, melynek hercege volt, tőzsomszédja Franciaországnak s nyitva a francia befolyásnak. — 1683-ban valószínűen a francziával tart, ha XIV-ik Lajos hódítási vágya meg nem fosztja családját országtól, mely Franciaországba olvasztatott be. — Szobieszki nagy tisztelettel viseltetett e

férfiu iránt, tán nemcsak hadvezéri képességeért, hanem azon jellemrokonságért, mely egyszerűségében nyilatkozott a nagy lengyel király őszinte elismeréssel mondhatta Thulnban neki, midőn ifju fiát, Szobieszki Jakabot bemutatta: „Ettől a nagy hadvezértől tanulj fiam, mint kell hadakat vezérteni.“ — Tudva van, hogy Lotharingiai Károly volt később Buda s más várak megvevője s néhány sik téri nagy csata megnyerője, melyek még mindig emlékeztetnek az iskolára, mely a várak ostromán kívül a sik téren inkább az óvatos védelmi állást ajánlja; de több határozottság és gyorsaság van a magatartásban és mozdulatokban. — Ott volt az ő merő ellentéte a vakmerő bajor fejedelem, Emmanuel, Belgrád megrohanója és meghódítója 1688-ban, ki elég merész a vár-résre kivont karddal rohanni az első sorban; habár a terv kigondolásában és végrehajtásában nem mutat nagy tehetséget. Részt vett a Bécs alatti harcban Badeni Lajos, ki Lotharingiai Károlytól eltanulá a hadvezetést s kit részint a Franciaországgal való szomszédság, részint a vele született erkölcsi tulajdonok oly fogékonytá tettek a Szobieszki-féle példa utánzására, hogy midőn ő lett örökösévé Lotharingai Károly fővezéri állásának és hirnevének, a szalánkeméni fényes győzedelem 1691-ben az ő nevét tette halhatlanná. Ez lőn a főlzabadítási harcok legvéresebbike. Mind a már győzelemhez szokott keresztyén szövetségesek, mind a végső kétségbeesés dühével harczolt törökök átkodottan vívtak. A szalánkeméni a század legnagyobb ütközetei közé méltán számíttathatik vala, ha az eredmény nagyságára, a vezérlet gyorsaságára, és teljesen öntudatos biztosságra nézve az 1697-iki *zentai* csata fölül nem mulja valamint a Lotharingiai Károly ugy a badeni örgróf valamennyi győzelmeit. A többi magyarországi nagy csaták csak kitünő tehetségű hadvezérek tetteinek, de a *zentai* ütközet biztosan intézett fejleményei egy lángész művének látszanak, s legközelebb rokonságot mutatnak fel Szobieszki éles pilantásával, határozott és gyors hadverési modorával.

És a zentai csata hőse éles szemmel s egész lelkesedéssel tanuja, részese volt a Bécs alatti harcznak és a győzelem megünneplésének, — talán észre sem véve senkitől. Hogyan is tűnt volna föl annyi hősi nagyság közt az a fekete arczu és pisze orru vézna fiatal emberke, kinek keskeny felső ajkai miatt többnyire táva maradt szája mintha fáradtságtól lihegne, az a tizen kilenczéves birtoktalan herczegfi a Károly herczeg alá rendelt badeni örgróf törzskarában, hol vele született szerénységénél fogva talán meghuzta magát egy sarokban? Ezen igénytelen, s csak lelkes szemei által figyelmet ébreszthető külsejű fiatal ember Savoyai Eugen herczeg volt.

Ő, a savoyai uralkodó dynastiából származott herczeg, gyermekezeit Franciaországban tölté s közvetlenül XIV. Lajos udvarában és gondjai alatt, ki őt papnak szánta, mivel külseje nem látszott arra valónak, hogy kitűnjék a hadi pályán, melyre a gyermek márkiolthatlan kedvet mutatott. A belső vágy csak fokozódhatik az önkényes külső elnyomás alatt, s nemcsak Nagy Sándor történetét olvassa figyelemmel, hanem alkalma lehet az akkori Európában példányul szolgáló francia hadsereget és világhírű vezéreit színről színre látni és a gyermeki lélek egészhevével pótolni a gyermeki ismeretek hiányát. Családja kegyet vesztvén az udvarnál s maga is menekülni akarván a vágyaival ellenkező életpályától, több más, később nevezetessé válандó rokon vágyu francia ifjuval odahagyta Párist és Bécsbe jött, följajánlván szolgálatát Leopoldnak, ki örömmel fogadta őt, mintegy kapcsolatot a közte és a savoyai ház közötti szövetségre s mint olyat, ki egy ellenséges udvar gyűlöletében vele egyetértvén, annál több kezességet nyujt hűségére. Különben is Leopold császársban megvolt az az uralkodói tulajdon, hogy magához tudta csatolni a tehetséges embereket, ha vallásbeli vagy politikai nézetek nem gátolták benne.

Voltak Bécs alatt más, később nagy szerepet játszott vezérek is; de elég volt tán a budai és belgrádi ostrom,

a szalánkeméni és zentai ütközetek halhatlan személyesítőit kiemelnem. A nevezett ostromok és harcok döntő momentumok azon török háboruban, mely Magyarország felszabadulásával s az 1699-iki karloviczi békekötéssel végződik.

Ha már hadvezérek s hadvezetés dolgában is a bécsi győzelem mintegy bogját képezi a fölszabadítási háborúnak, általános politikai tekintetben is itt volt a forduló pont.

A török hatalom, mely 1656 óta újra elkezdí hódítási politikáját, 1683-on innen, bár hőszíleg védte magát, természetével ellenkező önvédelemre, sőt folytonos visszavonulásra lőn kényszerítve. Tudva van, hogy Leopold császár nem bizván se saját erejében se a külső segítségben, egész ügykezetét arra fordítá, hogy békés viszonyban legyen a szultánnal. Passivitásából nem bírta kivenni nemhogy Érsekújvár 1663-iki elvesztése, hanem az 1664-iki szentgothárdi győzelem is. Közvetlenebb, nagyobb veszélyre volt szükség, hogy elszánt háboru indíttassék a török ellen.

S miután egyszer megindult ebben az irányban, se a francia részről keletkezett háboruk, se vezéreinek és minisztereinek ellenkező tanácsa nem volt képes eltéríteni a török elleni háborútól. Azon phlegmaticus s úgy szólnán rest jellemek közé tartozott, kiknél a „vis inertiae“nél fogva nincs megállapodás, ha valamely eszme és szándék lejtőjén egyszer megindultak. Csak szükség, kényszerítő szükség, volt képes megfordítani.

Bécs ostroma egy tanulságot foglalt magában az egykoru magyarokra nézve a külső segély tekintetében. A külső hathatós segélyt csaknem háromszáz évig, Zsigmond király ideje óta, hiában várta a magyar nemzet a török ellen. Valameddig Magyarország még gátul szolgálhatott, legfeljebb részletes, hiányos volt Európa részvéte. Bármily bölcsnek látszott Zrinyi Miklós állítása, mely szerint minél erősebb katonailag a nemzet, annál bizonyosabban fogják segíteni,—

az volt beírva a végzet könyvébe, hogy csak azon pillanatban kezdődik fölszabadulásunk, midőn egész Magyarország a török hatalmában látszik lenni, hogy a vész közvetlenebbül fenyegetse a szomszéd nemzeteket. Ez történt 1683-ban.

Valamint Köprülü hódítási kísérleteinek lehet tulajdonítani azt, hogy a lengyel király Bécs segítségére jött nemzete nem kis áldozatával, úgy mindenek felett Kara Muszthafának lehet köszönni, hogy az ausztriai tartományok és a német fejedelmek oly nemesen versenyzének a vész elhárításában, mi önvédelemnek volt már mondható.

Volt azonban a külső kényszerűség és kihíváson kívül belső ok is, mely nemcsak a kezdeményre volt hatással, hanem azon lelkes tovább folytatásra is, melyet a sikerben vetett teljes bizalom is fokoz. A török hadsereg ebben az időben elhanyagolt volt s a keresztyén államokban egy korábbi átalakulás ujitásai most nyertek nagyobb fejlődést. Az ausztriai örökös tartományokból toborzott zsoldos katonaság szigorúan volt szervezve és begyakorolva, — valamint a legtöbb európai államokban, még Angliát sem véve ki. Most nem a török hadaknál, hanem a keresztyének táborában voltak a janicsárok, melyek ezredei magok ujonczozták magokat. A többnyire nős legénység táborban fölnevelkedett gyermekei voltak az ujonczok, s még a főbb tisztségek is firól fira szálltak, úgyhogy az osztrák hadseregben, hol némi maradványaimaigis megvannak emez örökösödésnek, némi mely főtiszt szakadatlan láncolatban viheti föl a családfát a hadsereg lajstromán I. Leopold idejéig. Ezenkívül a csaknem életfogytig szolgált veteránok közt volt egy oly szokás, mely a janicsárok rendtartására emlékeztetett. Öt-ötlegény külön csoportot képezett „kenyeres pajtás“ név alatt. Az ujonczok úgy osztattak be, hogy minden ily pajtásához egy adatott, ki engedelmeskedni s szolgálni tartozott a kör idősbjeinek. A fenyíték szigorú, az ezred parancsnoka élet-halál ura volt, sőt egyedül az ezredes kezében állott a kegyelem joga is.

Az a pedans rendtartás, mely a XVII-ik évszáz elején uralkodott, csak hasznára vált a hadak belső szervezetének. Ha vakmerőségre nem szoktatták is az óvatos hadvezérek, megtanultak tünni a legfáradalmasabb és leguntatóbb mozgások és veszteglések közt. Csak a hadvezérek szabadabb szellemétől függött, hogy több élet és elevenség párosuljon a szigorú renddel.

Az osztrák és németországi rendes katonaság keresztülment volt már a katona legalaposabb egyetlen iskoláján, a komoly leczkéket osztó valódi harczokén is. A francziákkal a német birodalom területi épségének fenntartására folytatott háború volt emez iskola, melyben az akkori világ legkitünőbb. hadseregétől rendet, nagyobb gyorsaságot és elszántságot lehetett tanulni.

Azonban még a kor nem ért volt oda, hogy az állandó hadsereg számára elég zsoldot és élelmet tudjon előteremteni az állam. Spanyolország, melynek az amerikai gazdag arany bányák s a még gazdagabb hollandiak azon időben hallatlan összegeket adóztak, folyvást adósságban volt s tönkre jutott a nagy hadseregek miatt. Egyedül Franciaország tudott a XVII-ik évszázban a hadsereg szükségét rendesebben fedező financiaiát teremteni, de ez is az ellenség földén csakugy zsákmányolt és pusztított, mint barbárabb szomszédai. Némely közép nagyságu német állam valódi zavarban volt hadseregével, melyre különben büszke volt, mint hatalma képviselőjére. Volt oly fejedelem, ki örömet adta zsolddal idegen államnak hadait. Így Velence a német közép államoktól átvett katonasággal folytatá török elleni harczait eme korban. Most tehát a magyarországi hadjáratokra is örömebb jöttek a német fejedelmek, kik egyidőre fölmentének katonáik zsolddal és élelemmel tartásának gondja alól. Ausztriában is örökös volt ekkor a pénzügyi zavar. A jövedelem majd soha sem volt elég, s a nagy kamatlábon a zsidóktól fölvetett kölcsönök nemhogy kisegítették volna a kor-

mányt a zavarból, hanem jobbanjobban belebonyolították. — Ily helyzetben lehet érteni, miért hozott be Leopold király oly terhes adókat Magyarországra, melyeket erővel is szedett, — s értjük azt is, hogy a sokszor zsold és élelmezés nélkül hagyott ezredekre miért oly sok a panasz a hallatlan zsarlások s néha fosztogatások miatt. A hadviselés terhei valóban végső pusztulás szélére juttaták az országot s csaknem koldusbotra a földbirtokos nemességet.

Az állam hatalmát ezen időben már különben is az összpontosításban, a nagy adókban s a nagy katonaságban keresték. — Franciaországot utánozták, hol mindaz a nemzet jelleméből s a történeti viszonyok hosszú során keresztül fejlődött ki.

A XVII-ik évszázbeli keresztyén katona alig volt különb a janicsárnál és szpáhinál. A háborút azért ohajtá főkép, hogy alkalma legyen idegen földön zsákmányolni s a szegény nép keresményét fölemészteni. Hozzávéve az uralkodók nagyhatalmi vágyait, a keresztyén világ igen harciaszá vált. A török szerencsétlensége volt, hogy éppen akkor akarta föllevenitni II. Mohammed és Szulejmán korát. Bécs megrohanásával veszte bizonyos volt. Ha Bécs elbukik is, a török ügye vesztve van. Nem volt titok Bécsben, hogy a francia király kapott volna az alkalmon. Kitünyén Németország tehetlensége, XIV-ik Lajos akart lenni a keresztyénség megmentője, hogy hatalma és tekintélye a legmagasabbra emelkedjék.

Végre még egy hatalmas indok működött közre azon nagy tényre, hogy Magyarország oly módon szabadult meg a töröktől, a mint megszabadult. A Zrinyi Miklós ajánlotta mód e részben is ellene működött volna az eredménynek. Ha Magyarország hadai főszereplők a harcban, senki sem volt volna eléggé érdeklődve a fölszabadításban. Leopold császár megfelelő nyereményt várt a nagy áldozatokért és veszteségeikért, mikbe a török háborúk kerültek. E nyeremény pe-

dig Magyarország és Erdély oly birtoklása volt volna, mint az örökös tartományoké. Reményeiben nagy szerepet játszottak a vallásos buzgalom tekintetei. Ama nagy területen széles mezeje nyílt hit e terjesztésének, s valóban első gondjai közé tartozott, hogy a visszafoglalt téren templomokat építsen, és 1693-ban ünnepélyes fogadalmat tesz Szent István templomában, hogy Magyarországon nyolczszáz elpusztult templomot fog újraépíttetni a katolikus egyház részére *). Magyarországot hódításai nyomán, úgy vélte, méltán tekintheti hódított tartománynak s a szerint maga szabhat neki törvényt. A töröknek hódolt területen nem akart protestántokat szenvedni meg s alig korábbi magyar birtokjogot.

Az egykoruak világosabban belátták emez indokot, mint mi elhalványult emlékek és hideg reflexio útján fölfogni képesek vagyunk, s erejüket később leginkább eme törekvés ellen fordították.

A nemzet hálával és örömmel üdvözlé a főlzabadító harcok dicsőségét. Már Bécs ostromának főlzabadítása megtette hatását. Az 1683-ban csaknem egész Magyarország urává lett Tököli september 12-ike után legfeljebb egy párt-töredékre támaszkodhatik egy ideig. Mennyivel nagyobb lelkesedéssel üdvözlé azon fölmentő hadsereget, melyben a híres vezérektől a közlegényekig csaknem az egész keresztyén Európa képviselve volt, s mely, ha a katonai fény csillámain oly annyira gyönyörködő nemzet előtt magában népszerűvé nem válik, azzá lett volna mint Esztergom, Buda, Fehérvár, Eger, Várad, sőt Nándor-Fehérvár visszafoglalója. Az egy Buda 1686-ban történt bevételét azzal kívánta meghálálni a nemzet mindjárt következő évben, hogy lemondott választásbeli szabadságáról s kimondá a fiu-örökösödést Magyarország trónján, — eltörlé továbbá a nemesek fegyve-

---

*) Leopold des Grossen Leben und Thaten. 139. l.

res ellenszegülési jogát a főhatalom ellen, ha ez a törvények ellen jár el. A nemzet nem áldozott ugyan föl ezzel valamely tényleges jogot, hanem az ajándék csaknem fölért a nyere-ménynyel. — A hadsereg iránt sem hiányzott az elismerés. Nem volt a szövetséges hadseregben tábornok s alig kitünőbb ezredes, kit a gyéren összehívott s sérelmek panaszaival teljes ország rendei ne iktattak volna Magyarország nemesei közé. Nagy részt vett a nemzet a föl-szabadító harcokban is. A zsoldban többnyire nem részesített magyar hadak talán épen ezen áldozatkész-ség fejében nyerik azt a mellőztetést, hogy nem is igen szá-mittatnak be a fölmentő hadseregbe. Bár a rendes katonaság országgyűlési törvényeknél fogva csak 1715-ben állittatik föl, már a föl-szabadítás harcainak kezdetén találunk ma-gyar tábornokokat, minők a Pálffyak a császári hadseregben, nem is említve Barkóczy és Zrinyi ezredeseket. Később a Pálffyak, Eszterházyak, Batthyány, Barkóczy, Gombos, Zichy, Kollonics, Czobor, Csáky, Ebergényi, Deák, Lehóczky huszárezredei és hajdúi most egyegy töretett vár résein tüntetik ki magokat, majd egyegy sik téri csatában verse-nyeznek a keresztyén hadak legvitézebbjeivel. Elég legyen felhoznom Buda ostromát és a szalánkeméni nevezetes csa-tát. Amott egy magyar tüzi ki az első lobogót, emitt Zichy és Batthyány huszárai és Monaszterly ráczaik adnak döntő fordulatot a harcznak egy válságos pillanatban. — Könnyű lovasságunk kivált a hasonló török lovassággal szemben folytonos nagy szolgálatokat tett s legrégibb ismerőse volt a török harczolás modorának. Lényeges hadi szolgálatnak le-het beszámítani, hogy a mindenütt a keresztyénekkal tartott hódolt nép önkéntes kalauza és kémje volt a hadaknak. Az öröm és hála érzelmei mindenüttkétségtelen tényekben nyí-latkoztak, s az ország mintegy saját diadalát ünneplé min-den új győzelemben. De fájdalom, vegyültek épen ellenkező érzelmek is a közörömbbe, s a sugárzó arcokon könnyes sze-mek mutatták a belső meghasonlást. Ugyanakkor, midőn

minden ajak köszönetre nyílt, hogy Európa végre meghálálta nemzetünknek, hogy oly sokáig minden áldozat és pusztulás mellett is állhatatos védfalul szolgált a török ellen, — az mondatott ki rá, hogy hódított tartomány és népe rab; — midőn valahára föl látszott szabadítva lenni a pusztulástól, akkor látszott ütni rá nézve a végromlás órája is; minden addigi szenvedés és baj csekélynek tetszett az ekkoriakhoz képest. A magyar nép egy személyben volt életet és vagyont bőven áldozott *szövetséges*, és sarczokkal s egyegy ellenséges föld minden sujtoló nyomorával kinozott ellenség. Nagy adókat is fizetett s a zsákmány tárgya is az ő vagyona volt igen gyakran. Egyaránt fékezhetlen két nagy hadsereg kicsapongásait tűrte : egyik egy győzedelmében elbizakodott, másik egy vereségei miatt elkeseredett had volt — egyik sem veszi számba a népek szenvedését. — Ha a magyar történetek a mohácsi vésztől Bécs fölmentéséig terjedt „siralmas króniká”jában előfordul mind az a testi és lelki szenvedés, mely egy nemzetet érhet, a befejező korszak minden nemből a legvégső fokra csigázta azokat. — A török háborúk zajával vegyültek a polgárháború küzdelmei, hogy ne maradjon zúg az országban, mely fenekestül föl ne zavartasék. A nemzet történetében ez a legzivatárosabb idő.

De ez sem meritett el. A viharban edzett férfiak tájékozni birták magokat; a tünni megtanult nemzet pedig hű maradt magához.

1715-ben, midőn már a török megszűnt volt Magyarországon uralkodni s csak az egy Temesvár visszafoglalása volt hátra, midőn a Tököli- és Rákóczy-forradalmak lezúgtak, — annyi rom s oly nagy pusztulás közepett, melyet a török uralom s az utolsó háborúk dúlásai hagytak, a visszahódított területnél még tán nagyobb büszkeségül szolgált a nemzet vallásos és politikai jogainak épségben maradása. Csak ekkor nyerte vissza minden elem azt az egyensúlyt, mely az annyi fáradalom utáni pihenésre és békés gyarapodásra szükséges. Az építés, mint mindig, lassabban folyt a rombo-

lásnál. A török időkben épített számos magán- és végvár, mint már szükségtelenné vált védelem, hamar lerontatott. Sokkal lasabban haladt a török által pusztán és elhanyagolt, az utolsó ostrom által összerongált állapotban hagyott városok kiépülése. Könnyebb volt a kormánynak rendeletet adni ki, melynél fogva a hódolt helyek minden földesura addig nem helyeztetik vissza birtokába, míg oklevelekkel nem bizonyítja be tulajdonosi jogait, — s a birtok meghagyása esetében is csak a birtok fölmentésének hadi költségei fejében fizetendő összegért nyeri vissza: más szóval könnyebb volt birtoktalannak nyilvánítani minden alföldi nemest s „tabula rasá”nak az alföldet, mint kiigazulni az ebből származott iszonyu zavarból, a melyre kinevezett bizottságok harminczöt évig izzadtak, s mely tán ötven év múlva is örökös perekre adott anyagot.

Bár szinte későre, de visszakerültek a tulajdonképi Magyarország s a koronájához szorosabban kapcsolt tartományok is. A bánági régi rácz telepek kérdés tárgyai sem voltak. Némi zavar támadt ugyan egy I. Leopold alatt behozott új telepedéssel Albánia tájairól, a mennyiben merőben katonai szervezetet nyertek a bejött néptörzsek. De ezek is később nagy részben polgári életre térván, megyei hatóságok alatt lettek egykor hegyi és katonai népből most a Bánág termékeny lapályainak szorgalmas művelőivé. Horvátország megmaradt régi viszonyában, megyéivel, bánjával s a magyarországi országgyűlésen való képviseltetésével, — csak neve változott. Az egykori Horvátország egy részben török alatt maradván továbbra is, más részben katonai határőrvidekké alakittatván, az egykori Szlavoniára ment által Horvátország neve. Mária Terézia alatt visszakerült a magyar tengerpart és Dalmátia is. Erdély, az oly sokat szenvedett országrész, megszűnván fejedelemsválasztási joga, szorosabban fűzetett ugyan a magyar koronához, mint Szapolyai Zsigmond óta, de nem oly szorosan, mint a mohácsi vész előtt. Erdély egy hitlevél által több szabadságot vélt ma-

gának biztosíthatni mint a mennyi I. Leopold alatt, politikai és vallásos téren Magyarországon uralkodott.

Azonban koránsem szándékom a török kiűzetése után helyreállítás korát csak vázolni is. Ez külön kor s más könyv föladata. A török hódítások végének, mely e munka véghatára, évét s napját is meg lehet mondani. Ez a nap az 1683-ik év szeptemberének 12-ike.

Bécs fölszabadításával a török hódításoknak vége van s nemzetünk tetteleg föl van már mentve azon addig teljesített kötelesség alól, hogy őrt álljon a keresztyénség végső határánál a szomszéd tartományokat és Európát fenyegető oszmán hódítás vagy lassu terjeszkedés ellen.

Maga az a tény, hogy Európa oly ritkán gyámolította nemzetünket az egyenetlen harcban, s csak a háromszáz év alatt oly sokszor meghiusult remények után adott hathatós segílyt, bizonyosság arra, hogy a magyar nép megállotta helyét. Váraink falánál nem egyszer tört meg a roppant se reggel s még nagyobb hódítási vágygyal jött szultánok minden törekvése.

De a valódi rendeltetés 1541-től 1683-ig, vagy ha úgy tetszik, Buda bevételeig, azon kicsiben valófolytonos terjeszkedési törekvés meggátlása volt, mely a török hódításoknak és rablásoknak elejétől fogva szintoly tápot adott, mint az időnkénti nagy háborúk. A nagy török hadseregek visszaverése még magában meg nem gátolta volna, hogy a török lépésről lépésre keresztül ne harapózzék Magyarországon a szomszéd országokba. Az a magyar politikai szervezet gátolta ezt, mely az önsegély elvén alapult.

A magyar végvárak, ha le nem rontották volna, kétségkívül nem lennének oly csodálat tárgyai, mint azon hollandiai gátak és zsilipek, melyek a víz eláradásából származható végveszélyt háritják el a kis tartományról. Korunkban pedig jobban szokták csodálni a holt anyagból készült mechanikai alkotásokat a szellemi intézményeknél. De a ki szereti elgondolni, mily szoros kapcsolatban állott Németalföl-

dön a tenger elleni önvédelem szüksége a lakosok több csoportban való szövetkezésével, a ki tudja, hogy a különben is maroknyi nép több apró tartományra oszlása mellett mily mélyen meggyökerezteté a nemzetben az önkormányzat szeretetét, mi a legszabadabb politikai formára vezette őket, s végre a ki belátja, hogy ama védgátak a türelem és kitartás mily összegét tételezik föl, — az érteni fogja azt is, hogy hazánkban a török elleni védelem fenntartá sőt nagyobb tulságra kifejté az óvatosságot s az önsegély és önkormányzat hajlamát, és ha azelőtt még nem tanult volna türelmet a nemzet, ama hosszas és sanyarú iskola türelemre és kitartásra szoktatá.

FÜGGELEK.

• Az alábbi két függelék a nemzeti muzeum kéziratai közt talált egykoru másolat után közöltetik s vonatkozik az ezen munka XI-ik fejezetének végén mondottakra.

I. SZÁM.

— Az 1627-iki békealkudozások okmányairól. —

Gravamina Comitatum.

Ezelőtt egynehány esztendőben a megholt Amhát török császárnak teljes hatalmából és akaratjából akkorbéli budai vezér az nagyságos Ali Bassa az mellette való főurakkal zsitvatoroki való frigy kötésben, az minemű végezéseket végezett a szent békességről a hatalmas fölséges római császárral, Magyarország koronás királyával s az egész kereszténységgel, azoknak a végezéseknek többire való részei a magyar nemzettel való dologra, és Magyarország szükségire lévén, végeztek, — mely frigy kötetést a török részről Zsitva torki végezéseknek articulusit teljességgel felbontották, és violálták. Csak az szűdini*) utolsó tracta után is mennyi siralmas kárvallásokat, rablásokat, romlásokat, öreg és gyermekek rabságra viteleket, és öldökléseket, hódolt faluknak summájoknak felyebb veréseket, hódolatlan faluknak erővel való behódolásokat, falu égetéseket, pusztításokat, a szegény községnek kegyetlenül való nyomorgatásokat, melyeket cselekedtenek ezideig :

Bars vármegye.

Noha ennek a vármegyének romlását meg sem írhatni sem az sokkárvallásokat, mert számlálhatatlanok, de mind-

---

*) Az egykoruak a gyarmati 1625-iki békekötést gyakran nevezék szódényinek azaz szógényinek.

azonáltal melyet megszámlálhattunk renddel így következnek :

Eleven embert, kitelvittenek rabságra városokról, mindenestől N. 1047.

Bujó vermekben füst miatt megfult és az kit levágtak 353.

Szarvasbarmot, *ökröt*, tehenet, juhot és egyébféle marhát N. 13265.

Szödőnyi tracta után *falukat hódoltattak* be N. 9.

Ezen az vármegyében az hatvan falukhoz való faluknak summájokat feljebb verték ft. 1275.

Buzát és zabot vettek rajtok esztendőnkint sarlai szapuval N. 800.

Mézet és vaját vett pintet rajtok N. 513.

Szentegyházakat az egész vármegyében semmivé tették és sok harangokat elvittenek; falukat rész szerint kit egészben megéggettenek az vármegyében N. 750. (?)

Ezenkívül minden munkára kergették az 60 falukat.

Ezenkívül az vármegyében summa szerint mennyi károkat cselekedtek az négy szolgabírák jószágában 4 száz és 49 ezer és 62 ft.

Nógrád vármegye.

Ebben az nógrádi vármegyében az utolsó szödényi tracta után az törökkel ab anno 1625, ez ideiglen mit cselekedtek : Fülök és Szécsen kívül való holdolatlan és holdolt faluból gyermekeket, kit elvittenek lopva és egyébképpen az pribékek N. 70.

Nemes embereket, katonát és paraszt embereket, kiket levágtanak N. 25.

Falukat hódoltattanak be 26.

Ezen vármegyében az hatvan falukhoz tartozó falúknak summájokat augeálták kész pénzül ft. 10,006.

Buzát és zabot augeáltak minden esztendőnkint summájok felett sarlai szapuval 260.

Ajándékpénzt vesznek rajtok a hatvan falukhoz tartozóktól ft. 87.

Mindenféle munkára reá eröltetik az hatvan falukat, vajat és mézet augeáltak itczével N. 150.

Házakat égettenek meg az vármegyében N. 435.

Generaliter vallottanak kárt vármegyéstül az török miatt 135,000 ft.

Gyömör vármegye.

Ezen vármegyében az egri törökök mit cselekedtek legyen, így következik :

Nemes és paraszt embereket elvittenek N. 13.

Az kit levágtanak N. 6.

Az holdolt faluknak summájokat verték feljebb, kit minden esztendőben ki kell szolgáltatni az szegénységnek N. 2734.

Falukat holdoltattanak N. 4.

Holdolt falukon buzát augeáltak adaját feljebb N. 833 ft.

Zabot augeáltak kilát N. 385.

Vajat és mézet augeáltak itczével N. 453.

Szénát augeáltak szekérrel N. 730.

Heves vármegye.

Ezen vármegyéből gyermekeket vittenek el. N. 3.

Az kiket levágtanak N. 3.

Szentegyházakat vertenek fel s marhát vittenek el N.2.

Ez mostani háboruban vallottanak a török miatt kárt ft. 12,000.

Tornya vármegye.

Az törvény szerint adajok felett az holdolt faluknak augeáltak summájokat minden esztendőben, kész pénzü ft. 979.

Vajat és mézet augeáltak esztendőnkint, tesz itczével N. 313.

Nyitra vármegye.

Ebben az vármegyében mit cselekedtenek és eleven embert, kiket elvittének az törökök N. 400.

Leváltak embereket N. 98.

Zabot augeáltak sarlai szapuval N. 98.

Ezen vármegyében kárt tettenek ft. 19,000.

A hatvan faluknak adójokat augeáltak az kik az Nyitra vármegyében vannak, kész pénzül ft. 588.

Falukat égettenek s elpusztítottak N. 4.

Mézet és vaját, a kit feljebb vertek az holdolt faluknak, itczével N. 400.

Buzát augeáltak sarlai szapuval N. 98.

Summa facit ft. 19000.

Komárom vármegye.

Az sződényi tracta után eleven embert elvittének és leváltak N. 59.

A kit vontanak az szegénységben, birságban ft. 1261.

Holdolt faluknak summájokat augeáltak ft. 4500 (4900?)

Buzát és zabot augeáltak sarlai szapuval N. 42.

Ökröt, lovat, juhot, tehenet hajtottak el N. 1150.

Győr vármegye.

A sződényi tracta után mennyi embert vittének el N. 100.

Szarvas marhát és juhot elhajtottak N. 900.

Holdolt faluknak summájokat augeáltak készpénzül N. 2529.

Vaját és mézet augeáltak adójok felett pintet N. 465.

Lisztet és árpát augeáltak sarlai szapuval N. 70.

Zabot augeáltak sarlai szapuval N. 110.

Lencsét, borsót augeáltak sarlai szapuval N. 70.

Szénát augeáltak szekérrel N. 220.

Beszperim vármegye.

Az sződényi tracta után eleven embert vittének el N. 3.

Holdolt faluknak summájokat augeáltak ft. 1939.

Bort vesznek rajtok akóval Nr. 10.

Buzát és zabot augeáltak sarlai szapuval, avagy somogyi kilával 1077.

Szénát augeáltak szekérrel 148.

Zabot és árpát augeáltak öreg kilával N. 115.

Mézet és vajat augeáltak somogyi pinttel N. 1029.

Summa facit 1939.

Szala vármegye.

Az szödényi tracta után a kit az Amhát békkal rablaltott eleven embert vittének és levágtanak Bottyany és Szécsi urak jószágában 1000.

Vajat és mézet holdolt faluknak summájok felett augeáltak pint 842.

Summájokat kész pénzül augeálták ft. 15350.

Lisztet és buzát augeáltak somodi kilával N. 1161.

Zabot augeáltak adójok felett somodi kilával N. 110.

Muraközből Zríni jószágából mennyi embert vittének el rabságra N. 124.

Az kit levágtak N. 42.

Lovat vittének el 13.

Falukban és városokban házakat égettenek N. 53.

Légrad mellől a vár alól vittének el eleven embert N. 29.

Falukat Szala vármegyében holdoltattak N. 5.

Summa facit 15,150 (350)

Az török miatt vallottanak károkat in Summa ft. 100,000.

Verebél praedálása.

Eleven embert vittének az Verebél praedálásakor N. 8.

Summájokat augeálták kész pénzül ft. 194.

Buzát, zabot augeáltak kilát N. 24.

Zólyom vármegye.

Falukat egészen és részszerint égettenek el mikor az vezér önagysága Zólyom vármegyében volt N. 8.

Gravamina Confiniorum.

Győr.

In Anno 1626, szent Mária Magdalena asszon nap tájban az bozniai basa fel jöven három ezer magával, Győrrre ütött ellenségképen. Vittenek többet száz rabnál. Juhot és szarvas-marhát többet vittenek kilencz száznál.

Csetnek.

Anno 1626 Sz. Mihály nap tájban az fejérvári és palotai törökök a vár alá ütvén, mind a kapitánynak, mind pedig a vitézlő rendnek többet hajtottanak el mindenféle marhájokban két száznál. Ugyanakkor két katonát is vittenek el . . . -ben menetele után; ugyanazon esztendőben azon fejérvári és palotai törökök egy hajdut vágtanak le a vár alatt és aztot azon hajduval elevenen elvitték. (?) Itten ismét pünkösöd nap tájban a vár alá ütvén, egy hajdut vágtanak le.

Beszperim.

In anno 1626 úrnappa tájban a fejérvári törökök egy Kovács nevű tizedest vágtanak leútában és Tót Márton nevű katonát, kitől többet vettek el ft. 200 készpénznél. Item eodem anno Szent Márton tájban egy Szabó György nevű hajdut vágtak le a fejérvári törökök. Item eodem anno karácsonnap tájban az simon-tornyai bék tizennégy katonát fogatott meg a Sárreten alól egy faluban. Kapitány ur levelel némi nemű dologért mentenek volt alá, kiket úgy vagon királyképe uram őnagysága irogatására elbocsátottak volt az budai bassa; de négy lovokat és minden szerszámokat mind oda vesztették ft. 300 érőt. Item eodemanno a tájban Nagy János hadnagynak három lovát, két szolgáját, Alföldy István hajdunak három lovát és egy fiát s hat ökrét Gerencsei Benedek hajdunak egyszersmind elvitték az fejérváriak.

Pápa.

In anno 1626, die 10 mai Kalmár nevű János katonának száz forint értékű lovát elvitték a vár alól a fejérvári törökök. Item azon időtájban Posztómető Istvánnak ft. 200 értékű két lovát, katona Szabó Istvánnak egy lovát ft. 50 marhát elvittek és az szolgáját vágták le. Item Kalmár Jánosnak egy vejét levágták. Item eodem anno Sz. Mihály tájban Kis Benedek nevű hajdut debreczeni erdőből elvitték a fejérváriak, ki ft. 150 változott meg. Item eodem anno Szent György nap tájban Tót György nevű hajdut feleségestül elvittek a fejérváriak épen a vár alól lovával együtt ft. 366 változott ki.

Item eodem anno Szent Iván nap tájban az fejérvári Horvát Mihály nevű Pribik Kup nevű falutól, közel a várhoz két mendicans diákot vittek el és a béknek adták. Item eodem anno Börölyéről, ki a vár töviben vagyon, egy embert vittének el és a másikat levágták.

Tihany.

In anno 1627 pünkösöd nap tájban a fejérvári törökök a várhoz tartozandó német faluból egy gyermeket vittek el a Balaton vizéről, tihanyi hajdunak a fiát. Másod magával vették el a kaposi törökök.

Szegliget.

In anno 1626 Szent Márton nap tájban Ederics nevű faluból közel a várhoz a fejérvári törökök három gyermeket vittek el.

A vármegyéből eleven embert, kiket rabságra vittének a törökök N. 3316.

A kit levágtak 607.

A Dunán túl való végből, kiket elvittének és levágtak N. 48.

A vármegyében mennyi kárt tettek in summa 3962 ft.

Összes kár.

Hétszer való száz ötven egy ezer hét száz harminczöt forint 7,0151,735 forint. (?)

Ökröt, juhot, tehenet, lovat kit elhajtottak tesz in summa N. 152,015.

Holdolt faluknak summájokat augeáltak, téssen in summa ft. 19,190 d. 50.

Buzával, zabbal, lisztel, az holdult faluknak summájok felett sarlai és somogyi szapuval, kilával in summa cub. N. 6028.

Vajat és mézet summájok felett, kit vettek rajtok, itczét, N. 41,641.

Falukat, a hatvan falu beadása után, a kit behódoltatának 45.

Falukat égettenek rész szerint 102.

Házakat égettenek és pajtákat 488.

Szénát augeáltak szekérrel N. 1251.

II. SZÁM.

— *Az 1642-iki békealkudozások okmányaiából.* —

Libellus summarii gravaminum certorum Comitatum et confiniorum (1642.)

Az szőnyi tracta után]holdultatások és károsítások és egy esztendőbeli adófizetések az töröknek.

Thorna vármegye. Faluk holdultatási : Nr. 5. Rabok elvitele Nr. 20. Emberölés Nr. 11. Adófizetés fl. (forint) 46. d. (denar) 25. Kártétel ft. 32. d. 73.

Zemplin vármegye. Emberölés Nr. 26. Marha-hajtás Nr. 2000. Rabok váltsága ft. 900. Kártétel ft. 16. d. 38.

Borsod vármegye. Faluk holdultatási Nr. 10. Rabok vitele Nr. 298. Emberölés Nr. 117. (et praeter hos multi).

Marha Nr. 9—51. Adófizetés ft. 665. Rabok váltsága ft. 1000 circiter. Kártétel sok.

Apaujvár vármegye. Holdult faluk Nr. 48. Rab vitél Nr. 349. Emberölés Nr. 291. Marha Nr. 6000 circiter.

Gömör vármegye. Holdult faluk Nr. 47. Rabok elvitele Nr. 302. Emberölés Nr. 25. Marha Nr. 359. Adófizetés ft. 6866. Rabváltság ft. 9359. Kártétel ft. 6322.

Nógrád vármegye. Holdult faluk Nr. 54. Rabok elvitele Nr. 341. Emberölés Nr. 49. Adófizetés ft. 5535. Rab váltsága ft. 1100. Kártétel ft. 21,100. Faluk égetési Nr. 4.

Hont vármegye. Faluk holdultatási Nr. 51. Rabok elvitele Nr. 391. Emberölés Nr. 62. Marhahajtás Nr. 145. Adófizetés fr. 86,150. (?) Rabok váltsága ft. 10763. Kártétel ft. 18,935.

Zólyom vármegye. Faluk holdultatási Nr. 31. Rabvitél Nr. 70. Emberölés Nr. 18. Adófizetés ft. 1512. Marha Nr. 38. Rab váltsága ft. 1940. Kártétel Nr. 52 79.

Bars vármegye. Faluk holdultatási Nr. 26. Rabvitél Nr. 212. Emberölés Nr. 24. Marha Nr. 40. Adófizetés ft. 3484. Rabváltság ft. 57,25. Kártétel ft. 2200.

Nyitra vármegye. Faluk holdultatási Nr. 14. Rabvitél Nr. 428. Emberölés 45. Marha 2082. Adófizetés ft. 2802. Rabváltság ft. 10,631. Kártétel ft. 71300.

Comárom vármegye. Faluk holdultatási 2. Rabvitél 36. Emberölés 71. Marhahajtás 196. Adófizetés ft. 180. Rabváltság ft. 7582. d. 50. Kártétel ft. 2582 d. 50. Faluk égése 2. Tardoskeddi nagyobb . . . *) Kishinden ház 7. Babindal ház 9. Ó-Berencz ház 7 (?)

Győr vármegye. Rabvitél Nr. 317. Emberölés Nr. 103. Marhahajtás Nr. 4232. Juh Nr. 2150. Rab váltsága ft. 747. Kártétel ft. 21,618.

Kis Csernetség. (Cserneföldre) Zala vármegyében. Holdult faluk Nr. 13. Rabvitél Nr. 251. Emberölés Nr. 23.

---

*) A szélén egy pár betű le van vágva.

Felső-Csernetség Vasvármegyében. Holdult faluk Nr. 50. Rabvitel Nr. 726. Emberölés Nr. 69. Adófizetés ft. 2939 d. 25. Rabváltság ft. 1360.

Muraközi gravaminak, kanizsai és a körülvaló török ellen ab anno 1627 usque 1641.

Rab vitele Nr. 351. Emberölés Nr. 110, kilevágatott ki elvitetett Nr. 224. Marhahajtás 1477. Égetés Nr. 6.

Kis-Komár ab anno 1632 usque 1640. Rabvitel 141. Emberölés Nr. 20. Ki levágatott, ki elvitetett Nr. 12. Marhahajtás Nr. 1557. Husz legény sarcza ft. 8000.

Pölöske ab anno 1632 usque 1640. Rabok elvitele Nr. 31. Emberölés Nr. 8. Marhahajtás Nr. 14.

Egervár ab anno 1637 usque 1640. Rab. Nr. 34. Embereles Nr. 1. Marhahajtás Nr. 14.

Gencsi ab anno 1630 usque 1640. Rabvitel Nr. 41. Emberölés Nr. 27. Marhahajtás Nr. 56. Rabváltság ft. 1880.

Szécsisziget ab anno 1636 usque 1638. Rabvitel Nr. 39. Emberölés 7. Ki levágatott, ki elvitetett 32.

Kanyavár ab anno 1631 usque 1640. Rabok vitele Nr. 39. Emberölés 7. Marhahajtás Nr. 32. *).

Szent Grót ab anno 1636 usque 1637. Rabvitel Nr. 13. Emberölés Nr. 1. Marhahajtás Nr. 16.

Egerszeg ab anno 1630 usque 1640. Rabok elvitele Nr. 62. Emberölés Nr. 29. Marhahajtás Nr. 69.

In summa az egész országban ab anno 1627.

Holdult faluk . . . . Nr. 326.

Rabok elvitele . . . . Nr. 4502.

Emberölés . . . . . Nr. 1194.

Marhahajtás . . . . Nr. 13664.

Juh . . . . . Nr. 2150.

Adófizetés, egy esztendőbeli ft. 35136.

---

*) Nem tudom, a Szécsi-Sziget és Kanyavár rovat alatti számok a régi másoló tévedéséből, vagy valóban is ennyire egyeztek.

Ezenkívül mennyi buzát, lisztet, zabot, vaját, mézet, ti-
kot, ludat, báránt és külömb-külobbféle ajándékokat a(tarto-)
zással együtt esnek a szegénységen, szénát és fát azonkívül
szekérrel, gyaloggal való szolgáltatást cselekesznek velek, az
megmondhatatlan, száma nélkül való sok.

Az rabok váltsága penig, csak a mely raboknak Palati-
nus urunk ő nagysága holdult levelet adott, teszen insumma
205,825.

A mellett a mi a beadott, vármegyének inquisitiájából
föltaláltatik az is tészen ft. 33,150 d. 50.

Mely összevetteten tészen in summa 238975

Ezekon kívül pedig a győri generalissághoz tartozó
végházakbul, ugymint Győr, Pápa, Veszprim, Tata, Gesz-
tes, Tihan, Váson, Csesznek kívül, kinek is be vagy on gra-
vamina (nája?) irva, Szegliget és Geszthely véghelyekbül,
a mellett a kassai és érsekujvári generalissághoz tartozó vég-
házakbül is semmi *ínség* nincsen a rabok és a megholt kato-
nák felől, mely sok százra extendaltatik azokban a véghá-
zakban.

S a j t ó - h i b á k.

7. lap 10. sor „a Kis-Ázsiára“ helyett olvasd : Kisázsiaára.
 8. » 2—3 » *nemzetiségi* » » *nemzetiségi*.
 20. » 10. » (alulról) védtelen helyett olvasd : védtelen.
 30. » 15. » » főemberei » » főembereinek.
 52. » 20. » » Zápolya » » Szapolyai.
 53. » 18. » » egyike » » egyik.
 96. » 19. » » Balaton jégén helyett olv.: a Balaton jegén.
 106. » 3. » » *szipahiknak* » » *szpáhiknak.* *)
 107. » 16. » » ideig » » idejéig.
 121. » 7. » » ügy » » úgy.
 127. » 3. » (alól) kivonulván » » kimulván.
 159. » 3. » (felülről) járták » » jártak.
 227. » 7. » » Túl » » Túr.
 228. » 9. » » mind » » mint.
 229. » 20. » » hátára » » határa.
 237. » 21. » » szivletett » » született.
 237. » 22. » » cábitott » » csábitott.
 242. » ***) jegyzés : Kriza „Vadrózsák“ helyett olv.: Gyulai „B. P. Szemle.“
 283. » 17. sor (felülről) 1664 helyett olvasd : 1684.
 288. » 21. » » 1662 » » 1562.
 289. » 8. » » 1667 » » 1567.
 291. » 17. » » 1667 » » 1567.
 292. » 16. » » 1664 » » 1564.
 301. » 14. » » kötetei helyett olvasd : követei.
 320. » 15. » » fenntartása » » fenntartása.
 378. » 8. » » gagy » » nagy.

A 232-ik lap utolsó sorában hét millió helyett olvasd **hétsszáz-**
ezer; s a 233-ik lap első sorában harmincz millió helyett olvasd **három**
millió.

---

*) Átalán mindenütt *szpáhi* olvasandó, hol netalán *szipáhi* fordul elő.